

**ROCZNIK
CENTRUM
STUDIÓW
BIAŁORUSKICH**

ГАДАВІК ЦЭНТРА
БЕЛАРУСКІХ СТУДЫЯЎ

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ
UNIWERSYTET WARSZAWSKI

10

Uniwersytet Warszawski
Варшаўскі ўніверсітэт

Studium Europy Wschodniej UW
Студыюм Усходняй Еўропы

Centrum Studiów Białoruskich, SEW UW
Цэнтр беларускіх студыяў

Rocznik
Centrum Studiów Białoruskich
Гадавік
Цэнтра беларускіх студыяў

Nr 10 / № 10

Warszawa / Варшава 2024

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich / Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytet Warszawski

Rada Redakcyjna

Prof. dr Thomas Bohn (Justus-Liebig-Universität Gießen), prof. dr hab. Piotr Cichoracki (Uniwersytet Wrocławski), prof. dr Eriks Jekabsons (Latvijas Universitate, Rīga), prof. dr hab. Mikołaj Haustowicz (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Jan Jurkiewicz (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), doc dr Rūstis Kamuntavičius (Vytauto Didžiojo universiteto, Kaunas), dr Andrej Kotljarchuk (Södertörn University in Stockholm), dr Jan Jerzy Milewski (Polskie Towarzystwo Historyczne, Białystok), prof. dr hab. Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku), dr Rimantas Miknys (Lietuvos istorijos instituto, Vilnius), dr Per A. Rudling (Lund University), prof. dr hab. Elżbieta Smułkowa (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Leszek Zasztowt (Uniwersytet Warszawski), доктор гіст. навук, праф. Аляксандр Вабішчэвіч (Брэсцкі ўніверсітэт), доктор істор. навук, проф. Леонід Зашкільняк (Львівський національний університет імя Івана Франка), доктор гіст. навук, праф. Рыгор Лазько (Гомельскі ўніверсітэт імя Францыска Скарыны), dr hab. prof. wizyt. UW Генадзь Сагановіч (Uniwersytet Warszawski), доктор філол. навук Николай Николаев (Российская национальная библиотека).

Kolegium redakcyjne

dr Tatsiana Kasataya (redaktor naczelny), prof. dr hab. Aleksander Smalianczuk (zastępca redaktora naczelnego), Anna Engelking dr hab. prof. IS PAN (zastępca redaktora naczelnego), dr Andrej Czarniakiewicz, dr hab. Tadeusz Gawin, dr hab. prof. wizyt. UW Aleksander Kraucewicz, dr hab. Siarhiej Tokć, mgr Filip Urbański.

Recenzenci

д-р гіст. навук, праф. Аляксандр Краўцэвіч, д-р гіст. навук, праф. Захар Шыбека, канд. гіст. навук Анатолий Вялікі, канд. гіст. навук Алесь Радзюк, канд. гіст. навук Валянціна Яноўская, канд. філал. навук Язэп Янушкевіч, магістр гісторыі Андрэй Ціхаміраў.

Redakcja techniczna: Aksana Danilewicz, Joanna Puchalska, Oleksandr Skydan.

Tłumaczenie i korekta streszczeń — Joanna Puchalska (na język polski), Christopher Moore (na język angielski), Olena Kondratyuk (na język ukraiński), Tatsiana Kasataya (na język białoruski).

Opracowanie graficzne, skład, druk: Zmicier Hupianiec.

Adres redakcji:

Krakowskie Przedmieście 26/28, 00–927 Warszawa
wydawnictwa.studium@uw.edu.pl
ISSN 2450–8144

Druk i oprawa: Fabryka Druku Sp. z o.o.

Spis treści / Змест

АД РЭДАКТАРА..... 6

DYSKUSJA / ДЫСКУСІЯ

„Літвінізм” з беларускай і літоўскай перспектывы (А.Смалянчук) 8

ARTYKUŁY I KOMUNIKATY / АРТЫКУЛЫ І ПАВЕДАМЛЕННІ

Darius Staliūnas (Wilno)

Pokłosie powstania 1863–1864 r.: nieortodoksyjna refleksja 26

Wiesław Caban (Kielce)

Zesłańcy syberyjscy z ziem litewsko-białoruskich
wobec powstania styczniowego 36

Дзмітрый Матвейчык (Мінск)

«Калейдаскоп гістарыяграфічных контрверсій»: стаўленне да паўстання
1863–1864 г. і да яго ўдзельнікаў у беларускай савецкай гістарыяграфіі
міжваеннага перыяду 61

Іна Соркіна (Варшава/Гродна)

Яўрэй ў паўстанні 1863–1864 г. (па матэрыялах Гродзенскай губерні)..... 80

Алесь Радзюк (Гродна)

Следчыя справы як крыніца па гісторыі паўстання 1863 г. 98

Darius Staliūnas (Wilno)

Język polski w jednoklasowych szkołach podstawowych w guberni
grodzieńskiej po 1906 roku: niespełnione obietnice rządu 111

Piotr Cichoracki (Wrocław)

Wpływ wojny domowej w Hiszpanii na aktywność terenową Komunistycznej
Partii Zachodniej Białorusi i jej sympatyków w latach 1936–1939 128

Іван Курловіч (Вільня)

Ад Тэруэля да Любані. Кастусь Каліноўскі як змагарны сімвал 148

Олена Кондратюк (Кіеў/Варшава)

Наступствы гуманітарнай катастрофы: украінскі погляд
на перспектывы ўкраінска-беларускіх адносін
(па матэрыялах вуснай гісторыі) 158

DIALOGI / ДЫЯЛОГІ

„Żebyśmy lepiej rozumieli Białorus”

Z antropolożką Anną Engelking rozmawia Aleksander Smalianczuk 169

DOKUMENTY / ДАКУМЕНТЫ

„Вывадовая справа” Шымона / Сямёна Каліноўскага гербу „Калінова”.

Матэрыялы да радаводу Вікенція Канстанціна Каліноўскага.

Падрыхтоўка да друку і каментары: Генадзь Семянчук, Алесь Жлутка.....197

ŻYCIE NAUKOWE / НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Рэцэнзіі

Андрэй Калядка (Мінск)

Пустазелле на ніве расійска-беларускай гістарычнай адукацыі

(*История белорусских земель и белорусского государства. Краткий очерк.*

Материалы к лекционному курсу. Учебное пособие для вузов.

Под ред. В. В. Даниловича, О. В. Солоповой, Санкт-Петербург 2023, 102 с.

(Труды исторического факультета МГУ. Вып. 237. Сер. III: Instrumenta studiorum, 51)235

Сяргей Грунтоў (Мінск)

Холад, голад і гісторыкі (С. Токць, А. Вашкевіч, *Холад, голад і зараза.*

Кліматычныя анамаліі, эпідэміі і соц'юм у Беларусі ў 40–50-я гады XIX ст.

(*на матэрыялах Гродзенскай губерні*), Гродна 2023, 258 с.)245

Андрэй Чарнякевіч (Варшава/Гродна)

„Як адбітак у люстры вады”: Юзаф Пілсудскі думае пра Беларусь

(J. Gierowska-Kałuża, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*,

Warszawa 2023, 496 s.)250

Аляксандр Смалянчук (Варшава/Гродна)

Экагісторыя Заходняга Палесся, або Людзі на балоце

(S. Łotysz, *Pińskie błota. Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu*

do 1945 roku, Kraków 2022, 566 s.)262

Анатацыі

L. Kasmach, *Belarusian Nation-building in Times of War and Revolution*,

Budapest: Central European University Press, 2023 (А. Ластоўскі)267

Феномен „Гарадзенскай бібліятэкі”, якая прысвячаецца той Гародні,

якой мы ганарымся (*Сем месяцаў у рускай Польшчы, альбо Прыгоды*

англічаніна на беларускіх землях у 1863 г. (перакл. Аляксандр Радзюк,

Дар’я Фядотава, рэд. Аляксандр Радзюк); *Гарадзенскі гадавік*, том VIII

(рэд. Юры Гардзееў) (А.Смалянчук)269

<i>Multicultural Commonwealth Poland-Lithuania and Its Afterlives</i> , ed. Stanley Bill and Simon Lewis, University of Pittsburgh Press, 2023, 378 pp. (K. Gudelytė-Lasman).....	271
З. Колонтай, <i>Очерки истории дипломатической службы в Беларуси: судьбы и события: 1919–1930-е гг.</i> , Минск 2023, 279 с. (А. Чарнякевіч)	274
A. Prymaka-Oniszk, <i>Kamienie musiały polecieć. Wymazywana przeszłość Podlasia</i> , Wołowiec 2024, 440 s. (А. Смалянчук)	275
<i>The Belarusian shtetl: history and memory</i> , edited by Irina Kopchenova and Mikhail Krutikov; translated by Bela Shayevech and Sebastian Z. Schulman, Bloomington, Indiana 2023, 283 p. (М. Кажанеўская).....	277
<i>Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу</i> (Чернігів, 21–22 лютого 2023 р.), редакція та упорядкування С. Маховської, Київ 2023, 120 с. (О. Кондратюк)	278
<i>ЗАПИСЫ 43. Беларускі інстытут навукі й мастацтва. ZAPISY 43. Belarusian Institute of Arts and Sciences</i> , Нью-Ёрк – Вільня – Беласток 2023 (А. Смалянчук).....	279

Конферэнцыі

Lessons and Legacies: Bridging Disciplines, History, and Culture. International Conference on the Holocaust, Prague, 6–9 November 2023 (І. Сопкіна)	282
IX Міжнародная анлайн-канферэнцыя Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта „Ідэі нацыянальнай свабоды і сацыяльнай справядлівасці ў паўстаннях 1794, 1830 і 1863–1864 гадоў”, Варшава, 25 лістапада 2023 г. (С. Токць)	283
XI Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі, Гданьск, 22–24 верасня 2023 г. (А. Ластоўскі)	285
Звесткі пра аўтараў	287

Ад рэдактара

З вялікім задавальненнем і гонарам прадстаўляем увазе шаноўнага чытача юбілейны дзясяты нумар *Гадавіка Цэнтра Беларускіх Студый*¹. Сёння можна сцвярджаць, што *Гадавік* мае вядомасць і пазнавальнасць сярод перыядычных навуковых выданняў па гісторыі народаў былой Рэчы Паспалітай, асабліва рэгіёна Украіна – Літва – Беларусь (УЛБ). Разам з юбілеем *Гадавіка* адбыліся змены ў складзе яго рэдакцыі. На працягу існавання часопіса я выконвала абавязкі сакратара рэдакцыі. Назапашаны вопыт працы і давер калег дазволілі мне ўзначаліць рэдакцыю. Для мяне вялікі гонар працягваць працу маіх папярэднікаў Генадзя Семенчука і Аляксандра Смаленчука.

За гады існавання *Гадавіка* выкрышталізавалася яго канцэпцыя, агучаная ў сёмым нумары. Да тэматычных прыярытэтаў *Гадавіка* належыць праблематыка мінулага народаў былой Рэчы Паспалітай (рэгіёна УЛБ) у суадносінах з гісторыяй Польшчы і Расіі. Таксама ўсталявалася структура часопіса, якая традыцыйна складаецца з дыскусіі на актуальныя тэмы з гісторыі УЛБ, навуковых артыкулаў, размоў з вядомымі даследчыкамі, рэцэнзій і хронікі навуковага жыцця.

Юбілейны нумар *Гадавіка* рыхтаваўся сумесна з Аляксандрам Смаленчуком. Гэты нумар прысвечаны 160-м угодкам паўстання 1863–1864 гг. На старонках часопіса прадстаўлены артыкулы і рэфераты аўтараў з Беларусі, Польшчы, Літвы і Украіны. Даследчыкі ўздываюць пытанне значэння паўстання для беларускага, літоўскага, польскага і ўкраінскага грамадства (Дарыюс Сталюнас); аналізуюць вобраз Кастуся Каліноўскага ў памяці беларусаў (Іван Курловіч) і характарызуюць трактоўку паўстання ў беларускай гістарыяграфіі (Дзмітрый Матвейчык). Аляксандр Радзюк прааналізаваў следчыя справы паўстанцаў як крыніцу па гісторыі паўстання. Прадметам даследавання Іны Соркінай стала роля яўрэяў у паўстанні. Веслаў Цабан засяродзіўся на стаўленні сібірскіх ссыльных да падзей Студзеньскага паўстання. Генадзь Семянчук і Алесь Жлутка працягнулі даследаванне радаводу Кастуся Каліноўскага і падрыхтавалі да друку „Вывадовую справу” бацькі Кастуся Сямёна Каліноўскага.

У рубрыцы *Дыскусія* навукоўцы з Беларусі і Літвы выказаліся наконт гэтак званай тэорыі літвінізму, якая нечакана набыла актуальнасць. Большасць гісторыкаў звярнулі ўвагу на штучнасць і пэўную палітычную

¹ Studium Europy Wschodniej [online], <https://studium.uw.edu.pl> [дата доступу: 06.05.2024]

правакацыйнасьць прадстаўленьня „літвінізму” ў літоўскіх СМІ і выказалі прапановы па вырашэньні спрэчных пытанняў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Таксама варта звярнуць увагу на артыкулы Дарыюса Сталюнаса пра спробы ўвядзеньня польскай мовы ў пачатковых школах Гродзенскай губерні ў пачатку ХХ ст. і Пятра Ціхарацкага пра ўплыў вайны ў Іспаніі на дзейнасьць Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі ў 1936–1939 гг.

Трэба прызнаць, што рэгіён УЛБ развіваецца пад уплывам вайны ва Украіне. Пэўным водгукам на гэты ваенны канфлікт з’яўляецца артыкул Алены Кандрацюк пра ўкраінскі погляд на перспектывы ўкраінска-беларускіх адносін. Гэты тэкст падрыхтаваны на падставе вуснай гісторыі.

У раздзеле *Дыялогі* прадстаўлена размова А. Смаленчука з прафесарам Ганнай Энгелькінг пра яе шлях у навуку і матывы навуковай цікавасці да беларускай праблематыкі. Таксама ў *Гадавіку* публікуюцца рэцэнзіі на наступныя выданні:

- *История белорусских земель и белорусского государства. Краткий очерк. Материалы к лекционному курсу. Учебное пособие для вузов*, под ред. В. В. Даниловича, О. В. Солоповой, Санкт-Петербург 2023, 102 с. (Труды исторического факультета МГУ. Вып. 237. Сер. III: Instrumenta studiorum, 51) (А. Калядка)
- С. Токць, А. Вашкевіч, *Холад, голад і зараза. Кліматычныя анамаліі, эпідэміі і соцыум у Беларусі ў 40–50-я гады XIX ст. (на матэрыялах Гродзенскай губерні)*, Гродна 2023, 258 с. (С. Грунтоў);
- J. Gierowska-Kałamur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Warszawa 2023. 496 s. (А. Чарнякевіч);
- S. Łotysz, *Pińskie błota. Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu do 1945 roku*, Kraków 2022, 565 s. (А. Смалянчук).

На заканчэньне віншуем усіх калег, якія прычыніліся да выданняў *Гадавіка*, з дзесяцігадовым юбілеем. Выказваем удзячнасьць кіраўніцтву і калектыву Студыюм Еўропы Усходняй за падтрымку і дапамогу ў выданні часопіса. За час існаваньня *Гадавіка* сфарміраваўся згуртаваны рэдакцыйны калектыў. Выказваем падзяку рэдакцыйнай калегіі, а таксама рэцэнзентам за грунтоўнае і крытычнае стаўленьне да адбору артыкулаў. Дзякуем карэктарам і перакладчыкам за іх адказны падыход да тэкстаў. За аператыўную і тэхнічную працу мы ўдзячныя вярстальшчыку. І, канешне, дзякуем аўтарам за давер і супрацу з рэдакцыяй.

Таццяна Касатая

ДЫСКУСІЯ

„Літвінізм” з беларускай і літоўскай перспектывы

Ідэя арганізаваць дыскусію беларускіх і літоўскіх гісторыкаў па праблеме г. зв. літвінізму паўстала ўвосень 2023 г., калі мінулае Вялікага Княства Літоўскага, а дакладней беларускі погляд на яго гісторыю раптам апынуўся ў цэнтры ўвагі літоўскіх палітыкаў і стаў прадметам абмеркавання ў парламенце краіны. Трэба заўважыць, што пасля распаду СССР і пачатку будаўніцтва нацыянальных гістарычных наратываў адносіны паміж беларускімі і літоўскімі гісторыкамі былі напоўнены ўзаемным недаверам, які перашкаджаў навуковаму дыялогу. Гэты ўзаемны недавер грунтаваўся на рознай трактоўцы мінулага Вялікага Княства Літоўскага. У гістарычнай палітыцы Літоўскай Рэспублікі гэта дзяржава трактавалася як нацыянальная, што амаль не прычыла падыходам савецкай гістарыяграфіі. А вось на гістарычную памяць беларусаў моцны ўплыў аказалі кнігі Міколы Ермаловіча *Па слядах аднаго міфа* (1989), *Старажытная Беларусь: Полацкі і Навагародскі перыяды* (1990), *Старажытная Беларусь: Віленскі перыяд* (1994). М. Ермаловіч не быў прафесійным гісторыкам, але менавіта яго працы разбуралі стэрэатыпы савецкай гістарыяграфіі і нападзілі на беларускую гісторыю новымі героямі і новым зместам. У гэтых кнігах Вялікае Княства Літоўскае становілася перыядам не літоўскай, а беларускай славы.

Варта адзначыць, што канцэпцыя Ермаловіча не была прынята беларускай акадэмічнай навукай і не стала элементам гістарычнай палітыкі ў Беларусі. Тым не менш якраз яна запачаткавала дыскусію беларускіх і літоўскіх навукоўцаў, у якой першыя адстойвалі не тэзісы Ермаловіча, а хутчэй беларускую суб’ектнасць у Вялікім Княстве Літоўскім. Дыскусія мела розныя перыяды, ад даволі шырокіх кантактаў навукоўцаў на пачатку 1990-х гг. да амаль поўнага іх спынення ў XXI ст. Беларускія гісторыкі – рэдкія госці на навуковых канферэнцыях у Літве, і наадварот.

Важным эпізодам гэтай дыскусіі стала кніга Русціса Камунтавічуса (Rūstis Kamuntavičius) *Gudijos istorija. Baltarusijos istorija* (Vilnius 2022), у якой быў прадстаўлены беларускі гістарычны наратыў, адлюстраваны пераважна ў папулярных выданнях і падручніках. Аўтар параўнаў яго з пашыраным літоўскім гістарычным аповедам без ацэнкі гэтых наратываў з пазіцыі г. зв.

гістарычнай праўды. Яго кнігу можна разглядаць як пачатак збліжэння гістарычнага аповеду двух народаў у кірунку стварэння кампраміснага варыянта гісторыі супольнай дзяржавы. Даследаванне атрымала станоўчую ацэнку з боку беларускіх гісторыкаў. Аляксандр Краўцэвіч у сваёй рэцэнзіі выказаў надзею, што аптымізм аўтара апраўданы і беларуска-літоўскі канфлікт у інтэрпрэтацыі гісторыі – гэта толькі часовае непаразуменне¹.

Аднак увосень 2023 г. праблема гістарычнай інтэрпрэтацыі набыла палітычную афарбоўку. „Літвінізм” быў прадстаўлены некаторымі палітыкамі і грамадскімі дзеячамі Літвы як адмаўленне літоўскасці Вялікага Княства Літоўскага і ідэалагічны замах на гістарычныя падмуркі сучаснай літоўскай дзяржаўнасці. У гэтай сітуацыі дыскусія беларускіх і літоўскіх гісторыкаў набывае асаблівае значэнне. Калі палітыкі абмяркоўваюць гісторыю, то варта гісторыкам абмеркаваць гэту палітыку.

Прапанову прыняць удзел у дыскусіі прынялі з літоўскага боку дырэктар Інстытута гісторыі Літвы доктар габілітаваны Альвідас Нікжэнтайтс (*habilituotas daktaras Alvydas Nikžentajtis*), дацэнт доктар Русціс Камунтавічус (*doc. dr Rūstis Kamuntavičius*) (Універсітэт Вітаўта Вялікага ў Коўне), а таксама аўтар манаграфіі *Lietuvos valstybės ištakos* (Vilnius 2000), супрацоўнік Інстытута гісторыі Літвы доктар Томас Баранаўскас (*dr Tomas Baranauskas*). Беларуская навука прадстаўлена візіт-прафесарам Варшаўскага ўніверсітэта доктарам гістарычных навук Аляксандрам Краўцэвічам, палітолагам і дырэктарам Інстытута „Палітычная сфера” PhD Андрэем Казакевічам, а таксама PhD Андрэем Катлярчуком, прафесарам Інстытута гісторыі Упсальскага ўніверсітэта. А. Катлярчук апошнім часам пераклучыўся на праблематыку найноўшай гісторыі, але раней актыўна займаўся гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага і быў адным з прыхільнікаў інтэгральнага падыходу да гісторыі шмагкультурнай краіны, яе палітычнай і культурнай спадчыны.

Усім удзельнікам было прапанавана адказаць на чатыры пытанні:

- Што такое „літвінізм”? Ці пагражае ён нацыянальнай бяспецы Літвы і Беларусі?
- Ці можна казаць пра навуковую складовую „літвінізма” ў Беларусі?
- Чаму менавіта зараз „літвінізм” стаў прадметам вострай дыскусіі?
- Як Вы ставіцеся да ідэі стварэння Літоўска-беларускай гістарычнай камісіі па спрэчных пытаннях гісторыі Вялікага Княства Літоўскага?

Даследчыкі адказвалі пісьмова, за выключэннем прафесара А. Нікжэнтайтса, які адказаў на пытанні ў форме вуснага інтэрв’ю. Транскрыпцыю яго адказаў рабіў аўтар гэтых радкоў.

Аляксандр Смалянчук

¹ А. Краўцэвіч, *Першая гісторыя беларусаў для летувісаў*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich”, 2002, nr 8, s. 247.

Што такое „літвінізм”? Ці пагражае ён нацыянальнай бяспецы Літвы і Беларусі?

Doc. dr Rūstis Kamuntavičius:

У Літве няма ўсталяванага вызначэння „літвінізму”. Для адных гэта прарасійская фантазія, прызначаная для апраўдання будучага захопу Вільні, для іншых – канструкт „пралітоўскіх беларусаў” пра Вялікае Княства Літоўскае як супольную дзяржаву літоўцаў і беларусаў. У любым выпадку „літвінізм” у Літве ўспрымаецца як негатыўная з’ява, як пагроза, з якой трэба змагацца. Праблема ў тым, што літоўцы не гатовы трактаваць Вялікае Княства Літоўскае як супольную літоўска-беларускую дзяржаву і прызнаць, што „Пагоня” можа быць гербам і Літвы, і Беларусі.

„Літвінізм” уяўляе пагрозу нацыянальнай бяспецы Літвы і Беларусі не таму, што беларусы лічаць Наваградск першай сталіцай Вялікага Княства Літоўскага ці звяртаюць увагу на відавочны факт, што землі беларусаў складалі большую частку тэрыторыі Княства. Пагроза зыходзіць ад саміх літоўцаў. Нешматлікія маргінальныя групы радыкалаў выпрацоўваюць мову нянавісці да ўсяго беларускага народа. Ёсць падставы сцвярджаць, што іх заахвочваюць расійскія агенты. Мова нянавісці стварае напружанне паміж двума народамі, і гэта асабліва небяспечна ва ўмовах вайны ва Украіне. Лідарка беларускай апазіцыі Святлана Ціханоўская жыве ў Літве і збірае вакол сябе прыхільнікаў дэмакратычных перамен. Відавочна, што эскалацыя іміджу нашай краіны як варажай беларусам дзяржавы выгадная Расіі і небяспечная для Літвы.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

„Літвінізм” не мае выразнай дэфініцыі. Ягоньня трактоўкі могуць істотна адрознівацца, часам да процілегласці. На маю думку, гэта маргінальная плынь у беларускай публіцыстыцы, якая праяўляецца амаль выключна ў сацыяльных сетках. Адэпты „літвінізму” выступаюць за змену назвы краіны і народу з Беларусі і беларусаў на Літву (Вялікалітву) і літвінаў / ліцвінаў (вялікалітвінаў), што нібыта павінна вывесці краіну і яе народ на „правільны” гістарычны шлях. Маўляў, „як вы лодку назавяце, так яна і паплыве”. На іх погляд, назва „Беларусь” была навязана расейцамі і мае штучны і каланіяльны характар. Найбольш радыкальныя прыхільнікі гэтага кірунку выступаюць не толькі за змену назвы краіны і народа, але і за аб’яднанне з Летувай і пераход на летувіскую мову як вяртанне да вытокаў.

Затое ў трактоўцы некаторых сучасных летувіскіх публіцыстаў і палітыкаў „літвінізм” – агрэсіўная беларуская ідэалогія, якая высоўвае прэтэнзіі да Летувы, як тэрытарыяльныя (на Віленскі край), так і гістарычныя (на мінулае Вялікага Княства Літоўскага).

Сам па сабе „літвінізм” як маргінальная з’ява не ўяўляе пагрозы нацыянальнай бяспецы ні Беларусі, ні Летувы і заслугоўвае адно ігнаравання. Аднак і маргінальная з’ява можа стаць небяспечнай, калі дзеля ўласных мэт яе пачнуць „раздзьмухваць” палітыкі.

Habilituotas daktaras Alvydas Nikžentajtis:

С моей точки зрения, «литвинизм» – это псевдонаучная концепция, которая утверждает, что «настоящие литовцы» – это на самом деле белорусы, а современные литовцы – это жмудины. Этот тезис идёт из известных нам работ белорусского историка Микола Ермаловича. А главная проблема в том, что в «литвинизме» содержатся определённые территориальные претензии к Литве. Его сторонники заявляют, что Вильнюс – это «исконно белорусский город», который жмудины забрали у «настоящих литовцев», т. е. у белорусов.

В этой концепции нет прямой угрозы национальной безопасности Литвы. Тем более что группа её сторонников весьма немногочисленна. Однако вопрос о Вильнюсе возвращает к жизни старую национальную литовскую травму, связанную с польско-литовским конфликтом и борьбой за обладание городом. Сторонники «литвинизма» задели ещё не зажившую рану. Именно это обусловило резкую реакцию литовского общества. Оценивая дискуссию в Литве, важно понимать причины этой реакции.

Dr Tomas Baranauskas:

«Литвинизм» – это псевдонаучная теория, согласно которой этноним «литвины» и название страны «Литва» являются древними названиями соответственно белорусов и Беларуси. К современным литовцам по этой теории относится лишь исторический этноним «жмудины» (жемайты), либо современная транскрипция литовского этнонима «летувис» (*lietuvis*; мн. ч. «летувисы», по-литовски однако *lietuviai*). Этот термин я начал использовать в этом смысле 20 лет назад, и впоследствии он прижился, как в среде сторонников, так и в среде противников «литвинизма».

Подмена исторического содержания этнонима «литвин» автоматически влечет за собой существенное искажение общего представления об истории Великого Княжества Литовского и влияет на представление о «правильном» разграничении Литвы и Беларуси в современности. В частности, последствием такого искаженного понимания истории являются территориальные претензии на историческую и современную столицу Литвы Вильнюс, так как этот город, согласно «литвинистам», является древней столицей Беларуси. Даже если по соображениям политкорректности этот вывод не высказывается открытым текстом, теория «литвинизма» неизбежно влечет за собой понимание «проблемы» Вильнюса (Вильни) как «исторической несправедливости». Так бывший лидер Белорусского народного фронта Зенон

Позняк, по профессии искусствовед и археолог, в своей поэме и сборнике стихов «Великое княжество» (2005) открыто говорит о «возвращении» Вильни:

- Ці вернута будзе Вільня калі?
- Голас пачуўся панылы.
- Вільня вернецца толькі тады,
- Калі захочуць яе вярнуць.

Он также сетует, что в Вильнюсе «ужо чужая гаворка гучыць», но тем не менее улицы этого «забранага» города «дыхаюць Беларусай». Недавно Зенон Позняк выступил с обновленной версией решения «проблемы» Вильнюса, заявив, что после свержения режима Александра Лукашенко Литве придется по-дружески «делить» Вильнюс с Беларусью, что, видимо, с точки зрения З. Позняка, следует считать великой уступкой и щедрым компромиссом во имя добрососедских отношений с Литвой.

Этот мифопоэтический образ «Белорусского государства ВКЛ» и «белорусской Вильни» не является лишь безобидным поэтическим и романтическим воззрением на историю или средством укрепления национального духа белорусов. Он является деструктивным в нескольких отношениях. Во-первых, он исключает добрососедские отношения с Литвой, а по сути и с другими соседями Беларуси, ибо поднятие темы территориальных претензий и связанных с этим исторических обид не остановится лишь на Вильнюсе. Авторы, пошедшие скользкой тропой пересмотра «несправедливых» границ Беларуси, вскоре обнаружат территориальные претензии ко всем без исключения соседям Беларуси, как это случилось со Львом Козловым и Анатолием Титовым, авторами печально известного опуса «Беларусь на семи рубежах», вышедшего еще в 1993 г.

Во-вторых, невозможно построить прочное национальное самосознание на явной исторической фикции. В то время как для части общества эта фикция действительно может стать мощным средством сплочения и даже способствовать сектантскому рвению, другую часть общества, склонную либо к критическому мышлению, либо к более прагматичному отношению к окружающей действительности, эта сектантская направленность национальной идеологии просто отталкивает. В итоге это лишь препятствует формированию национального самосознания, которое должно охватывать более широкие слои общества.

PhD Андрэй Казакевіч:

Дакладнага вызначэння гэтага феномену мы не маем і хутчэй за ўсё ніколі не будзем мець. Калі казаць пра дыскусіі ў літоўскім грамадстве, то, з аднаго боку, пад „літвінізмам” разумеюць радыкальныя версіі рэвізіі гісторыі Вялікага Княства Літоўскага як дзяржавы, створанай славянамі, без удзелу продкаў сучасных літоўцаў. Але, з іншага боку, у публічных дыскусіях Літвы

„літвінізм” перажывае сэнсавую інфляцыю і пачынае тычыцца прысутнасці любых элементаў спадчыны Княства ў сучаснай беларускай ідэнтычнасці і гістарычнай памяці. На гэтым фоне непакой у часткі літоўскага грамадства выклікае помнік Альгерду ў Віцебску, палац Радзівілаў у Нясвіжы і тым больш выкарыстанне „Пагоні” беларускімі дэмакратычнымі сіламі. Усё гэта таксама можа называцца „літвінізмам” ці „праявамі літвінізму”.

Такія дыскусіі ўжо даўно сталі не навуковымі, а палітычнымі. Менавіта таму дакладнае вызначэнне „літвінізму” не адпавядае ўласна палітычным інтарэсам многіх ініцыятараў такіх дыскусій. Максимальная шырокасць і нявызначанасць гэтага паняцця ў публічнай прасторы дазваляе звяртацца да шырокай аўдыторыі і ствараць з лакальнай тэмы агульнанацыянальную праблему і нават пагрозу, а таксама хаваць пад „літвінізмам”, як пад парасонам, старыя і новыя праблемы ў дачыненнях з беларусамі і Беларуссю, знаходзіць гістарычныя і інтэлектуальныя аргументы для сваёй пазіцыі. У выніку гэта паняцце пачынае значыць амаль усё і практычна нічога. Для ініцыятараў дыскусіі гэта дае шырокае поле для ўнутрыпалітычнага манеўру, але для канструктыўнага дыялогу прастора якраз звужаецца. Менавіта таму беларусам варта настойваць на дакладным вызначэнні тэрміну „літвінізм” і толькі пасля гэтага ўступаць у дыскусіі ці спрэчкі.

З беларускага боку з вызначэннем „літвінізму” таксама існуюць праблемы, якія пакуль не знайшлі свайго вырашэння. У беларускіх інтэлектуальных дыскусіях з канца 1980-х – пачатку 1990-х „літвінізм” гэта разрознены кангламерат ідэй, культурных праектаў і ідэнтычнасцей. З аднаго боку, „літвіны” – гэта невялікія групы прыхільнікаў ідэі славянскасці (беларускасці) старажытнай Літвы і Вялікага Княства Літоўскага. З іншага боку, гэта шэраг зацятых крытыкаў сучаснай беларускай ідэнтычнасці, якія адмаўляюць сваю прыналежнасць да беларускай нацыі, але бачаць сябе падаўжальнікамі традыцыі польскамоўнай літвінскай шляхты. Паміж імі можна знайсці яшчэ шэраг часам алагічных і эпатажных індывідуальных версій і гібрыдаў. Па сутнасці, гэтыя групы супрацьлеглыя і на практыцы часта варагуюць паміж сабою, але карыстаюцца практычна ідэнтычнай тэрміналогіяй, што яшчэ больш заблытвае сітуацыю. Але, у любым выпадку, значэнні „літвінізму” ў беларускіх і літоўскіх публічных дыскусіях не супадаюць, што неаднойчы выклікала непаразуменне ў двухбаковых размовах.

Ці пагражае гэта нацыянальнай бяспецы Літвы і Беларусі? Адказ на гэта пытанне патрабаваў бы разгорнутага аналізу таго, як у Беларусі і Літве праводзіцца мяжа паміж „бяспечным” і „небяспечным”, як вызначаецца паняцце пагрозы. Трэба адзначыць, што гэта сфера даволі дынамічная, і за апошнія гады тут адбыліся значныя змены. Але калі даць кароткі адказ на пытанне, то на мой погляд – не пагражае. Літоўская нацыянальная ідэнтычнасць моцная і ўстойлівая. Праца беларусаў са спадчынай Вялікага Княства Літоўскага не можа яе аслабіць ці нанесці заўважную шкоду. Прынамсі, я не бачу такой магчымасці і механізмаў. Дзяржаўнасць Літвы

таксама ўстойлівая, гарантаваная не толькі нацыянальнымі інстытутамі, але таксама Еўрапейскім саюзам і НАТА. Няма беларускіх палітычных сіл, якія б аспрэчвалі суверэнітэт ці тэрытарыяльную цэласнасць Літвы.

PhD Андрэй Катлярчук:

„Літвінізм” мяне не цікавіць. Я не сачу за развіццём гэтага аматарскага руху, падмуркам якога з’яўляецца псеўданавуковая канцэпцыя Вялікага Княства Літоўскага, дзе сучасным літоўцам не знаходзіцца месца. На мой погляд, падмурак гэтай канцэпцыі быў закладзены Міколам Ермаловічам, на якога між іншым любяць спасылацца некаторыя літоўскія калегі. Яшчэ ў савецкія часы ён высунуў гіпотэзу пра тое, што Літва стваралася на тэрыторыі сучаснай Беларусі і што Літва – гэта і ёсць Беларусь. Але Мікола Ермаловіч не быў прафесійным гісторыкам. Ён працаваў настаўнікам беларускай мовы і літаратуры ў школе. Як аматар, ён не валодаў метадамі крыніцазнаўства, і часта падганяў крыніцы пад свае высновы. Таксама ён не ведаў старажытных моў, неабходных для працы па вывучэнні сярэднявечнага Вялікага Княства Літоўскага. Невыпадкова выбітны гісторык прафесар Мікола Улашчык адмовіўся ў свой час пісаць рэцэнзію на працы Ермаловіча і даў крытычны водгук на яго канцэпцыю „беларускай Літвы”. З гэтым водгукам можна пазнаёміцца ў лісце М. Улашчыка да Э. Ялугіна ад 20.12.1985 г. (*Мікалай Улашчык. Выбранае*, Мінск 2001, с. 514–515).

Тым не менш у „рамантычныя” першыя гады незалежнасці Рэспублікі Беларусь канцэпцыя Ермаловіча набыла пэўную папулярнасць. Прычынай гэтага было і тое, што ў канцы 1980-х гг. гістарычнай школы вывучэння Вялікага Княства Літоўскага ў Беларусі не існавала. Лепшыя гісторыкі былі забіты па загаду Сталіна або адпакутавалі, як М. Улашчык, у ГУЛАГу і ніколі не вярнуліся на Бацькаўшчыну. БССР была адзінай рэспублікай у СССР, якая не мела свайго гістарычнага часопіса і дзе 90% кандыдатаў і дактароў навук займаліся гісторыяй КПСС ці СССР.

Пры гэтым асабіста разумею занепакоенасць літоўскіх палітыкаў і вучоных. Назва краіны – гэта палітычны сімвал дзяржавы. А тут раптам з’яўляецца нейкая групоўка, якая кажа, што гэта не ваша, а наша назва. Гэта выглядае як сур’ёзная правакацыя.

Ці можна казаць пра навуковую складовую „літвінізму” ў Беларусі?

Doc. dr Rūstis Kamuntavičius:

Не ведаю беларускіх гісторыкаў, якія б аргументавана і пераканана развівалі навуковую канцэпцыю „літвінізму”, актыўна ўжываючы і апісваючы сам гэты тэрмін. Праўда, у апошні час пазнаў аднаго, які так ці інакш

распрацоўвае гэту тэму. Гэта Алясь Белы. Аднак яго „літвінізм” грунтуецца найперш на асобах XIX ст., такіх як Уладзіслаў Сыракомля і Адам Міцкевіч, а не на Вялікім Княстве Літоўскім часоў Міндоўга. Гэта канцэпцыя слаба распрацаваная і мала звязаная з „літвінізмам”, пра які зараз ідзе гаворка.

Мне падаецца, што непаразуменні, якія ўзнікаюць у Літве ў сувязі з „літвінізмам”, выкліканы адсутнасцю цікавасці да Беларусі і яе гісторыі. Варта адзначыць, што за апошнія дзесяцігоддзі ніводная кніга беларускага гісторыка не была перакладзена на літоўскую мову, і не было нават *Гісторыі Беларусі* на літоўскай мове (праўда, такая кніга нарэшце з’явілася ў 2021 г., але гэта я быў яе аўтарам). Гісторыі Беларусі і беларускага гістарычнага наратыву пазбягалі і пазбягаюць, яго лічаць няспелым і нявартым увагі. У такім асяродку, дзе кантакт з навуковай гістарыяграфіяй суседзяў мае толькі перыферычны характар, лёгка прыходзяць у галаву самыя недарэчныя думкі пра тое, што і як думае суседні памежны народ.

Dr Tomas Baranauskas:

К сожалению, «литвинизм» имеет влияние на часть белорусского научного сообщества. Пожалуй, самым вопиющим признаком такого влияния в 90-х годах прошлого века является факт, что именно одному из основоположников «литвинизма» Николаю Ермаловичу было доверено написание статей о великих князях литовских эпохи Средневековья в *Энциклопедии истории Беларуси*. Именно Ермалович писал об Ольгерде (том 1, 1993) Витене, Гедимине, Войшалке, Витовте (т. 2, 1994) и Кейстуте (т. 4, 1997) и др. Впрочем, от этого позорного явления были уже избавлены последние тома этой энциклопедии, и статьи Ермаловича больше не повторялись в тщательно подготовленной трёхтомной энциклопедии *Вялікае Княства Літоўскае* (2005, 2010).

В собственно «научной» историографии, если признаком «научности» в данном случае считать наличие ученой степени у авторов «литвинистических построений», можно назвать Александра Кравцевича, настойчиво отделяющего древних литвинов от современных «летувисов». Его «компромиссная» теория предусматривает некое участие в создании Великого Княжества Литовского предков современных «летувисов», проживавших в контактной зоне Новогрудчины, где им было позволено играть некую роль в тени деяний основных творцов этого государства, которыми, естественно, являлись предки белорусов (Гл.: А. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск 1998). В свою очередь филолог-латинист Александр Жлутка вполне серьёзную публикацию латинских документов Миндовга разбавил псевдонаучными рассуждениями о происхождении названия Литвы от славянского имени собственного (типа «Лютовой»), а территориально – из пространства «между Новогрудком и Минском» (*Mindowe, rex Lithowiae, in litteris et testimoniis = Міндаў, кароль Літовіі ў дакумэнтах і сведчаньнях*, Мінск 2005).

Однако «литвинизм» не совместим с научной методологией, поэтому, даже если распространением и развитием таких теорий или поиском «компромисса» между наукой и псевдонаукой занимается исследователь с научной степенью, в лучшем случае его работы можно отнести к научной литературе лишь в той части, которая не имеет отношения к «литвинизму».

PhD Андрэй Казакевіч:

Упэўнена можна казаць, што такі падыход утрымлівае асобныя навуковыя элементы і гістарычныя факты. Але сама сістэма не мае навуковага характару. Прынамсі, на дадзены момант аніводны акадэмічны гісторык Беларусі яе не падтрымлівае.

Працы Міколы Ермаловіча ў свой час зрабілі сапраўдную рэвалюцыю ў беларускай гістарыяграфіі, але пераважна ў змене фокусу ўвагі, тэрміналогіі і разбурэнні савецкай інтэрпрэтацыі гісторыі. Усё ж ён не быў прафесійным гісторыкам. Большасць тэзісаў канцэпцыі М. Ермаловіча пра паходжанне Вялікага Княства Літоўскага не падзяляюцца сучаснай беларускай акадэмічнай гістарыяграфіяй.

PhD Андрэй Катлярчук:

„Літвінізм” – гэта псеўданавуковая канцэпцыя. Не ведаю прафесійных беларускіх гісторыкаў, якія працуюць у акадэмічнай сферы (падкрэслю: гісторыкаў, а не прадстаўнікоў іншых гуманітарных навук ці маргіналаў), якія з’яўляюцца прыхільнікамі „літвінізму”. Яшчэ ў 2009 г. у інтэрв’ю буйнейшаму беларускаму медыя *Tut.by* я назваў канструкт „ВКЛ – беларуская дзяржава” найвялікшым міфам і тлумачыў памылковасць і псеўданавуковасць гэтай канцэпцыі. На жаль, прафесійныя даследчыкі гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў Беларусі не надавалі належнай увагі крытыцы „літвінізму”. Цяпер яны зразумелі, што на гэта трэба было рэагаваць.

Habilituotas daktaras Alvydas Nikžentajtis:

Попробую ответить на этот сложный вопрос с точки зрения историографии. В современной литовской исторической науке становится аксиомой взгляд на Великое Княжество Литовское как на Литовское-Белорусское или Литовско-Русинское (Русское) государство. Если смотреть через эту призму, то в утверждении белорусов, что Великое Княжество было также белорусским государством есть доля правды. Однако при этом часто умалчивается факт, что это было совместное государство, которое создавалось литовцами вместе с русинами, в т. ч. белорусами. Литовская историография утверждает, что белорусы стали «совладельцами» Великого Княжества Литовского в конце XV – начале XVI века, когда завершилась интеграция элиты русинов с элитой Великого Княжества. Именно с того времени можно говорить о Литовско-Белорусском государстве.

Как и в любой другой концепции, в «литвинизме» есть элементы исторической истины. Однако подобные псевдонаучные теории тем и опасны, что в них содержатся крупницы информации, с которой не поспоришь.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

Пра навуковую падставу „літвінізму” казаць не выпадае. Мне не вядома ніводная навуковая праца ў беларускай гістарыяграфіі, якую можна было б „прывязаць” да гэтага кірунку. Не ведаю таксама ніводнага навукоўца ці вядомай публічнай асобы, хто б яго падтрымаў. Па маіх назіраннях, за „літвінізм” агітуюць асобы, якія прагнуць самарэалізавацца, імкнуцца заіснаваць у публічнай прасторы, але маюць з гэтым праблемы. Далучэнне і актыўная падтрымка „літвінізму” ў сацыяльных сетках як адзінай і лёгкадаступнай магчымасці публікацыі ўздымае іх самаацэнку, бо дае адчуванне ўдзелу ў справе буйнога маштабу, менавіта вызначэнні лёсу цэлай краіны. Маё асабістае стаўленне да „літвінізму” можна перадаць адным сказам, які стаў загаловам майго артыкула-інтэрв’ю: „Літвінізм – выдумка ворагаў, якую падтрымалі дурні”.

Чаму менавіта зараз „літвінізм” стаў прадметам вострай дыскусіі?

PhD Андрэй Казакевіч:

Міграцыя беларусаў у Літву перажывае свой гістарычны пік. Калі яшчэ дзесяць гадоў таму ў Літве пражывала толькі каля 6 тысяч грамадзян Беларусі, то на пачатак 2024 г. іх было ўжо больш за 62 тысячы. Беларусы складаюць да 30 % усіх мігрантаў у Літву. Падобнага няма ў іншых краінах свету. У той жа Польшчы беларусы складаюць незаўважную долю ў агульнай масе. Пра іншыя краіны няма што і казаць, гэта долі 1 %.

Пасля падзей 2020 г. беларусы сталі вельмі заўважнымі ў гарадской прасторы Вільні. З’явіліся беларускія рэстараны, сцягі ў вокнах, часам праводзяцца акцыі пад гістарычнымі сцягамі. Заўважныя яны і ў паўсядзённым жыцці. Адным словам, беларусы сталі значнай сацыяльнай групай і прыцягваюць да сябе павышаную ўвагу з боку розных палітычных колаў Літвы. Частка ўспрымае працэсы міграцыі беларусаў станоўча, іншыя бачаць патэнцыйную ці рэальную пагрозу. Таксама перасцярогі гучаць у кантэксце падтрымкі ўладамі Беларусі агрэсіі Расіі супраць Украіны.

Варта разглядаць хвалю дыскусій пра „літвінізм” менавіта ў гэтым рэчывы. Навуковага ці інтэлектуальнага складніка там мала, а калі ён і праглядаецца, то мае другасны характар. Перш за ўсё гэта ўнутрыпалітычная дыскусія пра тое, якую палітыку праводзіць у дачыненні да беларусаў у Літве? Паўстаюць пытанні: якія мэты маюць беларусы, чаго хочуць ад Літвы?

У гэтым кантэксте любяя „прэтэнзіі” беларусаў на Літву, нават гістарычную, выклікаюць бурную рэакцыю. Беларусы мусяць пасталець у палітычным плане і зразумець, што гэта доўгатэрміновы працэс, які падмацоўваецца як наяўнымі, так і ўяўнымі перасцярогамі. З імі трэба працаваць на сістэмнай аснове. Там, дзе гэта апраўдана, трэба ісці на кампраміс, але не здаваць свае пазіцыі. Тым больш нельга іх здаваць там, дзе няма для гэтага ніякіх падстаў. Напрыклад, у 2023 г. прайшла хваля дыскусій пра тое, ці варта ўжываць назву Вільня. Некаторыя літоўцы прапаноўвалі або настойвалі, каб беларусы выкарыстоўвалі толькі назву Вільнюс. Калі б такая прапанова адначасова была зроблена латышам і палякам, то пра яе, прынамсі, можна было б падумаць. Але, калі гэта тычылася толькі беларусаў, то патрэбна аргументаванае тлумачэнне.

Doc. dr Rūstis Kamuntavičius:

Дыскусіі пра пагрозы „літвінізму” і беларускага нацыянальнага гістарычнага наратыву пачаліся яшчэ ў перыяд распаду Савецкага Саюза. У той час літоўцы жорстка рэагавалі на творы Міколы Ермаловіча, які даказваў, што беларусы былі сапраўднымі стваральнікамі Вялікага Княства Літоўскага. Пасля гэтага наступіў перыяд спакою, бо ў першае дзесяцігоддзе праўлення Лукашэнкі ў Беларусі складана было казаць пра Вялікае Княства як пра беларускаю краіну. Спрэчкі аднавіліся ў другой палове першага дзесяцігоддзя XXI ст., калі афіцыйная Беларусь аднавіла аповеды пра значны ўнёсак беларусаў у гісторыю Вялікага Княства Літоўскага.

Вайна ва Украіне радыкалізавала стаўленне некаторых літоўцаў да беларусаў. Яны транслююць свае страхі праз мову нянавісці, накіраваную на ўвесь беларускі народ. Паколькі ў Літве не так шмат уплывовай прафесійнай журналістыкі і даміруе „жоўтая прэса”, такая істэрыя хутка распаўсюджваецца. У сучаснай Літве беларусы звычайна атаясамліваюцца з рускімі, якіх літоўцы лічаць увасабленнем абсалютнага зла. У Літве не прызнаецца суб’ектнасць беларускага народа. Яго лічаць часткай рускай нацыі і „рускага свету”, асабліва пасля няўдалай беларускай рэвалюцыі 2020 г. Пакутуюць і тыя беларусы, якія варожа ставяцца да беларускага рэжыму. Нават яны не лічацца саюзнікамі Літвы перад абліччам расійскай пагрозы. Ва ўяўленнях многіх літоўцаў беларусы, прэтэндуючы на спадчыну Вялікага Княства Літоўскага, яго нібыта „пэцкаюць” і пагражаюць зацягнуць літоўцаў разам з сабой у „рускі свет”, які стаў сінонімам пекла.

Сітуацыю пагаршае тое, што дзяржбяспека Літвы, а таксама кіраўнікі краіны публічна стыгматызавалі ўсіх прыбылых беларусаў. Яны лічыць, што колькасць беларусаў у Літве лягчэй скараціць, чым даводзіць пагрозу дзяржаўнай бяспекі з боку канкрэтных асоб. У выніку ўсе беларусы, якія размаўляюць незразумелай для літоўцаў мовай, могуць адчуць варожасць да сябе з-за павышанай падазронасці. У гэтым кантэксте наратывы пра

„літвінізм” выкарыстоўваецца як адзін з інструментаў пашырэння недаверу сярод літоўцаў. Такім чынам, „літвінізм” не мае ніякага дачынення ні да мінулага, ні да гістарычнай навукі. Гэта свайго роду „чырвоная ануча”, якая толькі раздражняе літоўцаў.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

Прычыны сённяшняга ажыўлення дыскусіі пра „літвінізм” выключна палітычныя. Дыскусія інспіравана групай летувіскіх публіцыстаў і палітыкаў, занепакоеных засваеннем беларусамі спадчыны Вялікага Княства Літоўскага.

У гэтай сувязі характэрна настойлівае патрабаванне некаторых публіцыстаў і нават гісторыкаў не ўжываць у беларускай мове слоў *Летува* і *летувісы* (адпаведнікі саманазвы). На старонках беластоцкага часопіса „*Biuletyn Historii Pogranicza*” (№ 22, 2022) апублікавана мая кароткая дыскусія з доктарам Эльмантасам Мейлусам, які пратэставаў супраць ужывання ў беларускай мове названых слоў, пры гэтым адзначыўшы, што беларускай мовай ён не валодае. У адказе я звярнуў увагу, што ўжыванне гэтых тэрмінаў мае тэхнічны характар: „*Na Białorusi współczesnej używają tych pojęć (Летува, летувісы) w odniesieniu do nowoczesnego narodu litewskiego nie tylko „pseudo-historycy” (do których też jestem zaliczony przez p. Meilusa), lecz bardzo szerokie grono autorów w tym w wydaniach encyklopedycznych. W odczuciu Białorusinów nie ma w tych pojęciach nic obraźliwego dla Litwy i Litwinów. Ich używanie ma zadaniem uniknięcie manipulacji stereotypami pamięci historycznej, która kryje się w prostym skojarzeniu Litwy etnicznej z Litwą historyczną. [...] Skojarzenie w historiografii nazwy Litwa w historycznym sensie z nazwą współczesnego narodowego państwa północnych sąsiadów Białorusinów automatycznie przekształca Wielkie Księstwo Litewskie w narodowe państwo litewskie*”.

За трыццаць гадоў незалежнасці Рэспублікі Беларусь нацыянальныя гісторыкі, нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы працы, здолелі ўвесці і замацаваць у масавай свядомасці беларусаў стэрэатып гістарычнай памяці пра Вялікае Княства Літоўскае як беларуска-літоўскую дзяржаву. Імкненне часткі летувіскага грамадства захаваць „манапольнае права на Вялікае Княства Літоўскае” інспіравала некаторых дзеячаў да штучнага раздзьмухвання праблемы „літвінізму” як пагрозы нацыянальнай бяспекцы Рэспублікі Летува. Справа абмяркоўваецца нават на ўзроўні парламента гэтай краіны. Гэта глыбока памылковы шлях, бо вядзе не да паляпшэння, а да пагаршэння адносін Летувы з суседняй і гістарычна блізкай краінай.

Habilituotas daktaras Alvydas Nikžentajtis:

Постараюсь ответить на этот вопрос не как историк, а как человек, который более широко смотрит на проблему. Безусловно, острота дискуссии связана с тем, что после сфальсифицированных выборов и массовых протестов в Беларуси, а также после начала полномасштабной войны России против

Украины в Литву приехало очень много беженцев. Мы непосредственно переживаем столкновение разных культур. Для литовцев особенно болезненным оказалась то, что с наплывом беженцев из Беларуси и Украины Вильнюс вновь становится русскоязычным городом. А русский язык на улицах Вильнюса воскрешает старую литовскую травму, связанную с его потерей в межвоенный период. У нас были попытки со стороны общественности нажать на украинцев, но в Литве это не прошло. В результате вся негативная реакция была обращена против белорусов. На самом деле проблема более широкая, и она имеет очень мало общего с собственно «литвинизмом».

Dr Tomas Baranauskas:

В самой Беларуси тенденции к принятию «литвинизма» не усилились, а по сравнению с 1990-ми годами, возможно, даже ослабли в научной среде. Исключение составляют высказывания Александра Лукашенко, который в начале своего правления весьма холодно относился к «литвинизму», а в последнее время явно стал флиртовать с верящей в «литвинистические теории» частью белорусского общества. Возможно, за этим стоит стремление сплотить белорусов вокруг себя после кризиса власти 2020 г. Так, 2 июля 2022 г. на торжественном собрании по случаю Дня независимости он заявил, что именно на основе белорусского этноса было создано Великое Княжество Литовское. Это происходит на фоне российской агрессии в Украине, которую режим Лукашенко поддерживает. Это не может не вызывать опасений в Литве, ибо «литвинизм» может стать поводом к территориальным претензиям.

Однако важнейшим фактором, обратившим внимание литовского общества на «литвинизм», было появление в Литве большого числа беженцев из Беларуси в связи с ужесточением политического режима после протестов 2020–2021 гг. и в связи с войной в Украине. Прибывшие в Литву белорусы принесли с собой свои воззрения на историю Великого Княжества Литовского, которые ранее либо не были широко известны в Литве, либо им не уделялось много внимания. Поводом ко всплеску дискуссий о «литвинизме» стал широко представленный в средствах массовой информации словесный конфликт гражданина Беларуси в одном баре Вильнюса с офицером запаса литовской армии Дарюсом Антанайтисом. Белорус-«литвинист» вел себя агрессивно, объявив всем, что Вильнюс принадлежит белорусам. Эта история получила широкое освещение. О «литвинизме» писали все основные издания, этой же теме было посвящено много передач на телевидении и радио, в комитете Сейма Литвы прошли две дискуссии.

PhD Андрэй Катлярчук:

Прычыны актывізацыі прыхільнікаў „літвінізму” ў апошні час звязваю з тымі магчымасцямі, якія стварае для іх інтэрнэт. Сацыяльныя сеткі,

якія з’яўляюцца галоўнай арэнай дзейнасці прыхільнікаў „літвінізму”, дазваляюць прэзентаваць сябе як магутны рух. Ёсць ананімныя карыстальнікі сацыяльных сетак, дзе адна і тая ж асоба можа пісаць пад дзесяццю рознымі імёнамі. У інтэрнэце яны маюць бясплатную магчымасць распаўсюджваць свае ідэі. Аднак насцярожваюць факты, што большасць допісаў адэптаў „нябалцкай Літвы” напісаны чамусьці на расійскай мове і што прыхільнікі гэтага руху агрэсіўна ставяцца як да літоўцаў, так і да беларусаў.

Як Вы ставіцеся да ідэі стварэння Літоўска-беларускай гістарычнай камісіі па спрэчных пытаннях гісторыі Вялікага Княства Літоўскага?

Dr Tomas Baranauskas:

Я думаю, што сабственно «литвинизм», как я его определил в начале, не может быть предметом научного спора, поэтому комиссия по поводу литвинизма не нужна. Здесь, возможно, нужна просветительская деятельность, опровержение мифов для тех, кто интересуется историей, но не может самостоятельно разобраться в сути «литвинистических теорий». Однако вопросы, связанные с местом и значением предков белорусов в Великом Княжестве Литовском, даже не обязательно спорные, достойны дискуссии и разработки. Вполне возможно, что это может стать предметом работы комиссии литовских и белорусских историков. Период Великого Княжества Литовского составляет значительную часть белорусской истории, при этом Княжество сыграло решающую роль в формировании белорусов как самостоятельного восточнославянского народа.

В первой половине XX в. литовский историк Адолфас Шапока поставил цель «найти литовцев в истории Литвы» (в первую очередь его интересовали XVI–XVIII вв.). Вполне закономерно было бы решить аналогичный вопрос и в отношении белорусов, т. е. «найти белорусов в истории Литвы (ВКЛ)». Если такая комиссия могла бы поспособствовать решению этой проблемы и созданию целостной концепции истории белорусов в период Великого Княжества Литовского, места белорусов в его истории, а также места Великого Княжества в истории и становлении белорусов, то создание комиссии имеет смысл. Возможно, такая концепция могла бы стать научной альтернативой «литвинизму». Логично было бы не просто опровергать тезисы «литвинистов», а показать, какая реальная история должна стать на его место. Реальная история всегда прекрасна именно тем, что она отражает реальность, на которую может опираться знание и, если это нужно, идеология и самосознание.

PhD Андрэй Катлярчук:

Да стварэння такой камісіі стаўлюся скептычна. Па-першае, я не бачу вялікіх спрэчных пытанняў гісторыі Вялікага Княства Літоўскага паміж прафесійнымі гісторыкамі. За апошнія 30 гадоў і беларускія, і літоўскія калегі прайшлі вялікі шлях у справе больш глыбокага разумення яго гісторыі і асэнсавалі неабходнасць працаваць з крыніцамі на ўсіх мовах і ва ўсіх архівах былога Вялікага Княства. Таксама яны разумеюць патрэбу адсочваць навінкі літоўскай, беларускай, польскай і ўкраінскай гістарыяграфіі, што пацвярджае вартасць інтэгральнага падыходу. Па-другое, працу гэтай камісіі немагчыма ўявіць у сучаснай Беларусі. Па-трэцяе, большасць знаёмых беларускіх гісторыкаў знаходзіцца ў выгнанні і па сваёй афіліяцыі яны з'яўляюцца польскімі, літоўскімі, чэшскімі ці нямецкімі гісторыкамі.

Альтэрнатывай камісіі я лічу арганізацыю серыі міжнародных тэматычных семінараў па актуальных пытаннях гісторыі і спадчыны Вялікага Княства Літоўскага. На мой погляд, спрэчныя сітуацыі ўзнікаюць перш за ўсё ў сферы публічнай гісторыі, пры стварэнні музейных экспазіцый, выстаў і пры напісанні школьных падручнікаў, якія часта грунтуюцца на ўзаемным выключэнні беларускага ці літоўскага наратываў. На жаль, палітычнае становішча і ізаляцыя Беларусі ад свабоднага і адкрытага свету не спрыяе супрацоўніцтву. Але трэба зразумець адну простую рэч, а менавіта тое, што літоўскім і беларускім гісторыкам наканавана сумеснае вывучэнне мінулага Вялікага Княства Літоўскага. Суседнія нацыі заўжды цікавыя адна адной, тым больш гэта датычыць беларусаў і літоўцаў, якія маюць амаль 800 гадоў супольнай гісторыі.

Habilituotas daktaras Alvydas Nikžentajtis:

На этот вопрос у меня нет однозначного ответа. Мы имеем нестандартную ситуацию. Практика подобных исторических комиссий такова, что они обычно создавались из представителей сообществ историков разных стран. А что имеем сегодня? Какой смысл приглашать в такую комиссию историков, которые работают в Беларуси и находятся под контролем чиновников Лукашенко? Это невозможно представить. А делать такую комиссию, приглашая только белорусских историков-эмигрантов, нет смысла, потому что она не будет отвечать задачам подобных комиссий. Каждая историческая комиссия – это не только диалог историков. Важная составляющая её деятельности – это влияние на систему образования, которую контролирует государство. В сегодняшней ситуации влияние подобной комиссии на образование или на историческую политику в Беларуси невозможно. Диалог с белорусскими коллегами, которые были вынуждены покинуть страну, конечно, нужен, но следует искать другие формы.

Другая проблема – готовность историков откровенно говорить о сложных вопросах нашей истории. Не всегда это получается. Я сам не раз пытался

навязать такие дискуссии белорусским коллегам в более широком контексте. Например, мы это делали в 2005–2006 гг. в рамках польско-литовского проекта «Диалог культур в пространстве Украины – Литвы – Беларуси». Организовали дискуссию о Вильнюсе и пригласили известного белорусского историка, работы которого активно используются представителями «литвинизма». Однако дискуссии не получилось. Возможно, потому, что историк не говорил того, чем делится с белорусской аудиторией. Этот пример показывает, что для диалога необходима открытость обеих сторон. Мой личный опыт по организации дискуссий не вселяет большого оптимизма. Но обмен мнениями и диалог, конечно же, необходим.

PhD Андрэй Казакевіч:

Я заўсёды выступаў за стварэнне такой камісіі ці, прынамсі, пастаяннай пляцоўкі для пазначэння пазіцый у палітыцы памяці. Таксама казаў пра гэта падчас дыскусій пра „літвінізм” у Сейме Літвы. Але такая камісія мусіць займацца не толькі „спрэчнымі пытаннямі”, але яшчэ і праблемамі гістарычнай памяці і спадчыны ўвогуле. Таксама варта рэфлексаваць над пазітыўнымі і нейтральнымі эпізодамі супольнай гісторыі. Таксама не варта абмяжоўвацца Вялікім Княствам Літоўскім. Ёсць яшчэ гісторыя савецкага часу, Другой сусветнай вайны, вайны за незалежнасць пачатку XX стагоддзя, паўстанняў XIX стагоддзя. Варта ўключыць у праблемны фокус усе іншыя гістарычныя перыяды.

Не варта чакаць ад такой камісіі хуткіх і маштабных вынікаў. Таксама яна мусіць быць гнуткай па фармаце. Нейкія пасяджэнні камісіі могуць быць публічнымі, іншыя – зачыненымі. Але ў любым выпадку было б вельмі карысна мець рэгулярную пляцоўку для сістэмнай працы з літоўскай акадэмічнай супольнасцю. Калі не вырашаць адразу праблемы, то, прынамсі, іх трэба апісваць і пазначаць пазіцыі. Усё гэта будзе ўмацоўваць аснову для канструктыўнага дыялогу паміж дзвюма нацыямі.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

Лічу, што камісія менавіта з такой назвай – „Літоўска-беларуская гістарычная камісія па спрэчных пытаннях гісторыі Вялікага Княства Літоўскага” – абавязкова павінна дзейнічаць на пастаяннай аснове, і веру, што так калісьці будзе. Аднак на сённяшні дзень не бачу магчымасці яе стварэння, тым больш плённага дзеяння па прычыне актуальнай палітычнай сітуацыі. Летувіскія гісторыкі з-за непазбежных рэпутацыйных страт не могуць весці размовы і дамаўляцца з афіцыйнымі беларускімі гісторыкамі, хоць погляды апошніх набліжаны да летувіскай канцэпцыі. Суб’ектныя беларускія гісторыкі не арганізаваныя ў фармальных структурах, частка з іх знаходзіцца ў эміграцыі, іншыя працуюць у дзяржаўных установах і абмежаваны ў кантактах з замежнымі калегамі. Адпаведна, цяжка зразумець,

хто можа прадстаўляць беларускі бок. Неабходнай умовай стварэння такой камісіі з'яўляецца наяўнасць дэмакратычнай беларускай дзяржавы.

Doc. dr Rūstis Kamuntavičius:

Прафесійная дыскусія заўсёды лепшая за тое, што адбываецца цяпер, калі гістарычныя пытанні аддадзены на волю радыкальных маргіналаў або ананімных „экспертаў“. Я выступаю за стварэнне Літоўска-беларускай гістарычнай камісіі па спрэчных пытаннях гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Аднак не бачу сэнсу прапаноўваць літоўцам і беларусам адзіны варыянт інтэрпрэтацыі агульнай гісторыі. Мы жывём у свабодным свеце, дзе індывідуальнасць, арыгінальнасць і свабода выказвання з'яўляюцца найвышэйшымі каштоўнасцямі. Розныя і нават супярэчлівыя погляды на агульнае мінулае ўзбагачаюць і ўдасканальваюць вальнадумнага чалавека. Менавіта таму літоўцам карысна, каб беларусы бачылі гісторыю каранацыі Міндоўга ці мінулае роду Радзівілаў інакш. А для беларусаў важны адметны літоўскі пункт гледжання. Мы павінны не знішчаць, а шанаваць адрозненні ў інтэрпрэтацыях, бо крытычнае паглыбленне ў супярэчлівыя перспектывы дапамагае лепш зразумець не толькі нашага бліжэйшага гістарычнага суседа, але і саміх сябе. Безумоўна, гэта патрабуе мужнасці і дадатковых рэсурсаў для адукацыі, але я не бачу іншага выйсця, калі мы не хочам стаць падобнымі да нашага галоўнага ворага, той таталітарнай імперыі, якая прымушае верыць толькі ў адну „правільную“ інтэрпрэтацыю.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Смалянчук:

Хачу шчыра падзякаваць усім удзельнікам дыскусіі за выказаныя меркаванні і звярнуць увагу на яшчэ адзін аспект праблемы, які чамусьці быў абмінуты. Дыскусія пайшла ў бок ацэнкі „літвінізму“ пераважна з літоўскай перспектывы або з перспектывы беларуска-літоўскіх адносін. Аднак варта звярнуць увагу на небяспеку гэтага ідэалагічнага феномена для беларускага нацыянальнага праекта, а дакладней для беларускай свядомасці і нацыянальнай ідэі. Сярод прыхільнікаў гэтай дактрыны пашырана перакананне, што тэрміны „Беларусь“ і „беларусы“ з'яўляюцца нейкімі „каланіяльнымі перажыткамі“, што яны нібыта былі навязаны „літвінам“ Расійскай імперыяй, каб знішчыць іх свядомасць і разарваць сувязі з „заходняй цывілізацыяй“. У поглядах некаторых заўзятых „літвіністаў“ прысутнічае адкрытая варожасць да беларушчыны і Беларусі як праекта, што быццам бы пацярпеў паражэнне. Яны гатовы адмовіцца ад тысячагадовай беларускай культурнай спадчыны і перакрэсліць высілкі тых, хто змагаўся за ідэю незалежнай беларускай дзяржавы, дзеля... яе перайменавання ў Літву.

Часам „літвіністы“ спасылаюцца на групоўку г. зв. краёўцаў і прыгадваюць краёвую ідэю з першай трэці XX ст. як спробу рэалізацыі „літвінскай ідэі“. Як даследчык краёвай ідэалогіі і яе практычнай рэалізацыі, хачу адзначыць,

што ніхто з краёўцаў не адмаўляў існавання менавіта беларускай нацыі. Наадварот, яны мелі шырокія кантакты з дзеячамі беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў. Адзін са стваральнікаў краёвай ідэалогіі Раман Скірмунт у 1916–1918 гг. з’яўляўся вядомым беларускім палітыкам і адстойваў ідэю незалежнасці Беларусі. Краёвец Эдвард Вайніловіч як кіраўнік Краёвай партыі Літвы і Беларусі (1907) публічна згадваў беларускае паходжанне ўласнага роду і быў адным з фундатараў „Нашай Нівы” (1906–1915). Прыклад краёўцаў сведчыць якраз пра прызнанне беларушчыны палітычнымі элітамі Беларуска-Літоўскага краю.

Гісторык Аляксандр Пашкевіч у адным з інтэрв’ю, крытыкуючы „літвінізм”, адначасна палічыў яго часткай нацыянальнай беларускай канцэпцыі, якая адмаўляе прыналежнасць Беларусі да „русского мира” і сведчыць пра еўрапейскасць айчыннай гісторыі. Але ж у канкрэтных гістарычных умовах ідэалогія „літвінізму” спрыяе аслабленню беларускай тоеснасці, вядзе да далейшага расколу нацыі і ўзмацняе ідэалагічны крызіс беларускай дзяржаўнасці. На маю думку, на гэтым шляху ён становіцца саюзнікам „русского мира”. Асабіста не схільны перабольшваць небяспеку для беларускай ідэі з боку некалькіх медыяактывістаў „літвінізму”, хоць апошнім часам колькасць яго прыхільнікаў, асабліва сярод моладзі, выразна павялічылася.

Сучасная гістарыяграфія пераканаўча засведчыла, што беларускае Адраджэнне пачатку ХХ ст. акумулявала гістарычны досвед і дзясягненні мадэрнай беларускай культуры. Колішнія адраджэнцы зрабілі тэрміны „Беларусь” і „беларускі” ўніверсальнымі для дзяржавы і нацыі, якая грунтуецца на адзінстве мовы, культуры і гісторыі. Калісьці гэта выдатна засведчыў яшчэ Максім Багдановіч у *Лісце да простых людзей* (1914–1915): „Беларусы! Мы – вялікі народ [...], шырока раскінуліся мы і спрадвеку жывем тут. Гэта наш край, наша старонка. Калісьці ў нас было сваё гасударства, скрозь чутно было нашу беларускую гаворку. У ёй пісалі законы, разбіралі справы па судах, вучылі ў школах, друкавалі кнігі, спраўлялі набажэнствы ў царквах ды касцёлах. І ўсе размаўлялі па-нашаму: і чыноўнікі, і папы, і паны над панамі, і вялікія князі, што правілі гасударствам. [...] Не пакінем свае гаворкі, сваіх песняў, сваіх звычаяў – свайго кроўнага, спрадвечнага, беларускага. Не адракомся, не забудзем, не кінем на глум; будзем шанаваць, бараніць, дзецям сваім аб тое заповедаць”.

АРТЫКУЛЫ І ПАВЕДАМЛЕННІ

dr Darius Staliūnas (Wilno)
ORCID: 0000-0002-1227-4776

Pokłosie powstania 1863–1864 r.: nieortodoksyjna refleksja

Dziś w społeczeństwie litewskim, polskim, białoruskim, a nawet ukraińskim Powstanie Styczniowe stało się symbolem „walki o wolność”. Obserwując dyskurs publiczny w Litwie, wydaje się, że narodziła się nowa ideologia przyjaźni między narodami – bardzo podobna w swej istocie do sowieckiej. Jedyna różnica polega na tym, że teraz istnieje inny zestaw wiecznych przyjaciół i wrogów. Podczas gdy wcześniej Rosjanie byli wiecznymi przyjaciółmi, teraz są wiecznymi wrogami. Tylko część dyskursu akademickiego przeciwstawiła się tej gloryfikacji.

Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie: czy współczesne społeczeństwa polskie, litewskie, białoruskie i żydowskie rzeczywiście mają co gloryfikować? Innymi słowy, czy z perspektywy współczesnych nacjonalizmów (a więc nie z perspektywy akademickiej) powstanie było dla nich w jakikolwiek sposób pożyteczne? Albo mówiąc inaczej, czy przyniosło więcej pożytku czy szkody?

To pytanie nieuchronnie prowadzi nas w sferę historii kontrfaktycznej (znanej również jako „*ungeschehene Geschichte*”¹), ponieważ to samo pytanie można zadać w inny sposób – „co by się stało, gdyby powstanie nie miało miejsca?” – czy sytuacja byłaby bardziej korzystna dla rozwoju tych grup narodowych, gdyby nie wydarzenia z 1863 roku? Zdaję sobie sprawę, że dla wielu osób może się to wydawać niezbyt naukowym pytaniem. W takim razie proszę o zaakceptowanie stawiania takich pytań jako ćwiczenia dla umysłu. Kontrfaktyczne pytania historyczne dotyczące tego powstania nie są nowe. Historycy debatują na przykład, co by się stało, gdyby powstanie wygrało?² W moim rozumieniu, to drugie pytanie jest znacznie bardziej kontrfaktyczne (to znaczy, że miało znacznie mniejsze szanse) niż to poruszone w tym artykule.

¹ A. Demandt, *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn...?*, Göttingen, Oakville, CT, U.S. 2011.

² *Што дала б беларусам перамога Каліноўскага?* [online] https://www.youtube.com/watch?v=71W_eJr1VM [дата доступу: 04.01.2024].

Gdy pytanie zostało postawione w ten sposób, odpowiedź należy znaleźć w dyskusji na temat każdej kwestii narodowej z osobna. Tutaj skoncentruję się na sytuacji na historycznych ziemiach litewskich, choć niektóre z wniosków można zapewne odnieść także do Kongresówki. Najpierw jednak należy krótko omówić samo powstanie. Skupię się na tych aspektach, które są istotne dla dalszej refleksji.

Powstanie 1863 r. w Litwie

Powstanie planowano na wiosnę 1863 r., ale władze cesarskie ogłosiły nabór rekrutów w Królestwie Polskim i powstanie rozpoczęło się na początku 1863 r. Manifest powstańczy z 22 stycznia w Polsce głosił przywrócenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, równouprawnienie wszystkich stanów i nadanie chłopom ziemi do pracy. Manifest ten został powtórzony przez powstańców na Litwie. Głównym celem powstańców na Litwie historycznej, podobnie jak w Polsce, było przywrócenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w granicach z 1772 r. Przywódcy powstania na Litwie w większości podporządkowywali się instrukcjom z Warszawy, a powstałe spory, o ile można stwierdzić na podstawie dostępnych danych, miały charakter taktyczny. Przywódcy powstania na Litwie, którzy należeli do obozu „czerwonych”, przed powstaniem omawiali różne plany federacyjne z rosyjskimi demokratami. Litwa miała być jednym z podmiotów przyszłej federacji. Jeden z przywódców powstania na Litwie, ksiądz Antanas Mackevičius, powiedział nawet w swoim zeznaniu przed carskimi urzędnikami w więzieniu, że przyłączył się do powstania, aby Litwa mogła zdecydować, z kim chce być zjednoczona – z Polską czy Rosją³. Ale należy podkreślić, że wiemy o tym z późniejszej historiografii, podczas gdy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku cele powstańców były zwykle przedstawiane jako przywrócenie Polski (takiej, jaka istniała przed I rozbiorem Rzeczypospolitej Obojga Narodów). I ten aspekt (tj. obraz powstania pod koniec XIX i na początku XX wieku) jest bardzo ważny, jeśli chcemy zrozumieć wpływ tego wydarzenia na różne ruchy narodowe.

Osobliwością powstania na Litwie etnicznej (w porównaniu z Królestwem Polskim) było to, że oprócz szlachty, mieszczan i duchowieństwa katolickiego do powstania przyłączyła się duża liczba chłopów. Trudno poznać motywy, jakimi się kierowali. Pewne informacje o ich motywach można uzyskać z agitacji skierowanej do ludu. Można podejrzewać, że twórcy tych materiałów agitacyjnych musieli brać pod uwagę światopogląd i dążenia mas, aby osiągnąć swoje cele i zaangażować je w powstanie. Z analizy historyków wynika, że w tekstach adresowanych do chłopów białoruskich akcentowane są wartości jednostki, wiary, ale przede wszystkim wolności społecznej i prawa do posiadania ziemi. Tymczasem teksty litewskie wzywające do powstania akcentują obronę religii (katolicyzmu) przed Rosją i walkę o wolność ojczyzny, rozumianej jako

³ D. Staliūnas, *Antanas Mackevičius lietuvių istoriniame naratyve*, „Naujasis židinys-Aidai“ 2008, nr. 6, p. 251–258.

ziemie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Można zatem przypuszczać, że dla białoruskich chłopów, którzy przyłączyli się do powstań, najważniejsze były reformy socjalne, podczas gdy dla Litwinów była to chęć obrony religii katolickiej i wolności politycznej⁴.

Należy jednak pamiętać, że tylko niewielka część społeczeństwa Litwy przyłączyła się do powstania. Nie otrzymało ono również wsparcia bardzo wpływowych osobistości, nie tylko w tamtym czasie, ale także później, takich jak biskup żmudzki Motiejus Valančius (Maciej Wołonczewski). Później, w swoim dziele *Palangos Juzė* z 1869 r. przemówił ustami swojego bohatera: „W kościołach szlachta zaczęła śpiewać pieśni, których rząd nie tolerował. Damy zrobiły się czarne. Wszystko to wskazywało na czarną chmurę nieszczęścia. Ja, choć młody, widziałem to i milczałem jak ryba w wodzie, i celowo poszedłem do nagich ludzi, aby szyć, aby szlachta mnie nie znalazła i nie przyprowadziła do swojej wspólnoty”⁵. To oczywiście w żaden sposób nie sugeruje, że Valančius był wrogo nastawiony do powstańców. Po prostu, myśląc racjonalnie, nie mógł zaakceptować wybranej metody działania – walki zbrojnej, która w ówczesnych warunkach była skazana na porażkę⁶. Ten aspekt jest również bardzo ważny w tym sensie, że Valančius był bardzo ważną postacią w litewskim panteonie narodowym końca XIX i początku XX wieku, zwłaszcza w skrzydle konserwatywnym (katolickim). Dlatego jego stosunek do powstania nie mógł nie pozostawić śladów w litewskiej narracji historycznej tamtych czasów.

Polacy

Trudno byłoby powiedzieć coś nowego o konsekwencjach powstania dla Polaków. Właściwie należałoby tu powtórzyć spór między nurtem rewolucyjnym a Szkołą Krakowską o to, jak należy postrzegać to historyczne wydarzenie.

Z jednej strony powstanie, a raczej jego stłumienie, miało negatywne konsekwencje dla polskiego (a może raczej polskojęzycznego) społeczeństwa na Litwie. Władze rosyjskie próbowały wyeliminować język i kulturę polską z życia publicznego, zakazały „osobom polskiego pochodzenia i wyznania katolickiego” zajmowania stanowisk urzędniczych i pracy w charakterze nauczycieli, a także nałożyły różnego rodzaju ograniczenia na Kościół katolicki⁷. Z prac Witolda

⁴ Z. Medišauskienė, *Religija 1863–1864 m. sukilimo retorikoje*, [in:] *Dvasininkija ir 1863 m. sukilimas buvusios Abiejų Tautų Respublikos žemėse*, sud. A. Prašmantaitė, Vilnius 2009, p. 269–298.

⁵ M. Valančius, *Palangos Juzė*, Tilžė 1902, p. 87–88.

⁶ V. Merkys, *Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo*, Vilnius 1999.

⁷ Najnowsza literatura na ten temat: Th. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier 1863–1914*, De Kalb 1996; A. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*, Москва 2005; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York 2007; M. Долбилов, *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Rodkiewicza i Tamary Bairašauskaitė wiemy, że władze carskie skutecznie ograniczyły polskie majątki ziemskie na Litwie i Białorusi. Według obliczeń Rodkiewicza udział ziemi należącej do polskich właścicieli ziemskich w regionie północno-zachodnim spadł z 94% w latach siedemdziesiątych XIX wieku do 51% w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku⁸. Badania Bairašauskaitė wykazały, że w latach 1864–1901 w guberniach wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej liczba właścicieli ziemskich „niepolskiego pochodzenia” wzrosła prawie 10-krotnie (z 499 do 4033), podczas gdy liczba właścicieli ziemskich „polskiego pochodzenia” spadła o około jedną trzecią, podobnie jak ilość posiadanej przez nich ziemi⁹. Literatura historyczna sugeruje, że klęska powstania 1863 r., wraz ze zniesieniem pańszczyzny przez rząd rosyjski w 1861 r., były ważnymi czynnikami w eliminacji polskiej dominacji na ziemiach historycznej Litwy.

Ale obok tych negatywnych konsekwencji możemy znaleźć również pozytywne. Ponieważ represje wobec języka litewskiego ze strony władz rosyjskich były znacznie silniejsze niż wobec języka polskiego¹⁰, po powstaniu w diecezji wileńskiej nasiliły się procesy polonizacji językowej, czy też słowianizacji w ogóle, kosztem języka litewskiego. Innymi słowy, polityka rządu carskiego, która była wówczas i jest obecnie określana jako antypolska, w rzeczywistości wzmocniła pozycję języka polskiego na niektórych obszarach¹¹.

Na konsekwencje powstania można jednak spojrzeć nie tylko poprzez bardzo racjonalną próbę zmierzenia skali represji rządu carskiego po powstaniu, ale także biorąc pod uwagę obraz powstania, który zachęcał do oporu wobec okupanta. Jak wiemy, był on żywy w pamięci komunikacyjnej i szeroko wykorzystywany w różnych kampaniach propagandowych¹². Być może niektórzy historycy zbyt odważnie twierdzą, że bez Powstania Styczniowego nie byłoby Cudu nad Wisłą, ale nie ulega wątpliwości, że obraz ten z pewnością był szeroko wykorzystywany w socjalizacji młodego pokolenia.

Tak więc z polskiej perspektywy ocena skutków powstania może być różna w zależności od światopoglądu.

⁸ W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998, p. 127.

⁹ T. Bairašauskaitė, *Bajorų dvaras keičia savininką. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijų dvarų likimai 1863–1914 metais*, Vilnius 2018, p. 155.

¹⁰ Należy pamiętać, że w latach 1865–1904 władze carskie zakazały druku i dystrybucji litewskich książek w tradycyjnym alfabecie (najpierw łacińskim, a później gotyckim). W tym samym czasie, po kilku latach zakazu używania polskiej czcionki przez miejscowych drukarzy, możliwe było drukowanie polskich publikacji w tradycyjnym alfabecie nawet w Wilnie i importowanie książek w tym języku z innych miejsc.

¹¹ V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius 2006.

¹² Jak na przykład w r. 1913: O. Mastianica-Stankiewicz, „O, Boże, coś Polskę”: próby upamiętnienia rocznicy wybuchu powstania styczniowego w Wilnie w 1913 roku (rękopis).

Litwini

Z perspektywy litewskiego nacjonalizmu znacznie trudniej jest znaleźć pozytywne argumenty. Zakaz wydawania litewskiej prasy czcionkami łacińskimi, zakaz zajmowania przez katolików (a więc też Litwinów) stanowisk w służbie cywilnej czy szkołach są wyraźnymi dowodami na to, że polityka rosyjskiego rządu po powstaniu miała negatywny wpływ na tę grupę etniczną. Litewscy historycy zauważyli, że pod koniec XIX wieku większość działaczy litewskiego ruchu narodowego mieszkała i pracowała poza etniczną Litwą¹³. Niewątpliwie sytuacja ta wynikała głównie z polityki rządu carskiego, która oznaczała, że wykształceni Litwini (katolicy) mieli bardzo ograniczone możliwości znalezienia pracy na Litwie.

Istnieje duża szansa, że gdyby powstanie nie miało miejsca, reżim carski nie byłby tak surowy wobec Litwinów. Założenie to można wysnuć na podstawie trendów (dynamiki) polityki narodowościowej rządu carskiego w połowie XIX wieku. Gdyby nie powstanie, prawdopodobnie nie doszłoby do zakazu drukowania w języku litewskim w tradycyjnych alfabetach, którego głównym inicjatorem i wykonawcą był Iwan Kornilow, patron okręgu szkolnego, który przybył do Wilna w 1864 r. Działałaby litewska szkoła podstawowa. Inteligencja litewska mogłaby pracować w tzw. regionie północno-zachodnim itd.

Czasami w historiografii można znaleźć stwierdzenia, że rząd rosyjski wspierał Litwinów w celu osłabienia wpływów Polaków, co może być trudne do poparcia konkretnym materiałem empirycznym. Jedynym przykładem polityki opartej na zasadzie „dziel i rządź” (*divide et impera*) w tamtym okresie są stypendia dla Litwinów z Królestwa Polskiego na studia na rosyjskich uniwersytetach¹⁴. Trudno to jednak nazwać spójną polityką¹⁵. Zdarzały się sytuacje, w których język i kultura polska miały znacznie lepsze warunki niż litewska.

Aby być sprawiedliwym, korekta reformy chłopskiej w Regionie Zachodnim na korzyść chłopów, wprowadzona przez rząd carski podczas powstania, może być postrzegana jako zwycięstwo Litwinów, które w pewnym stopniu przyczyniło się do wzmocnienia sytuacji ekonomicznej litewskojęzycznych chłopów, ale nie może zrekompenzować represji kulturowych i religijnych.

Innym pozytywnym aspektem powstania i jego stłumienia może być fakt, że radykalne idee niepodległości pojawiły się dość wcześnie w litewskim programie politycznym, już pod koniec XIX wieku. W badaniach historycznych wielokrotnie zauważano, że im bardziej represyjny jest reżim polityczny, tym bardziej dyskryminowana grupa jest skłonna do formułowania radykalnych

¹⁴ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York 2007, p. 248–249.

idei. Do takiego wniosku doszedł na przykład Malte Rolf w swojej analizie polityki carskiej w Królestwie Polskim¹⁶. Jednym, choć z pewnością nie jedynym, powodem, dla którego Litwini sformułowali program polityczny zorientowany na „separatyzm” (jak lubili mawiać carscy urzędnicy), był ucisk, którego doświadczali (znacznie poważniejszy niż na przykład Łotyszy czy Estończyków w guberniach bałtyckich)¹⁷.

W społeczeństwie litewskim możemy znaleźć różne oceny powstania. Czasami były te oceny dumne, powstańcy byli postrzegani jako bojownicy o wolność, ale znacznie częściej negatywne. Wydarzenia z lat 1863–1864 często nazywano „powstaniem polskim”, czasem nawet, zgodnie z tradycją rosyjską, „rewoltą”, a wraz z wydarzeniami z lat 1830–1831 „czasami polskimi” (*lenkmetis*)¹⁸. Innymi słowy, nie była to narracja, która mogłaby zmobilizować i zjednoczyć społeczność. W okresie międzywojennym, obok traktowania wydarzenia jako „polskiej wojny”, pojawiła się alternatywna narracja, która tłumaczyła powstanie jako litewską walkę o wolność, ale jest to już „wynałazek tradycji”¹⁹. Jest to celowo skonstruowany obraz, który może nam wiele powiedzieć o intencjach jego twórców i promowanej przez nich ideologii tożsamości, ale nie o powstaniu i jego bezpośrednim wpływie na społeczeństwo.

Białorusini

Pod tym względem sytuacja Białorusinów jest bardzo podobna (choć nie identyczna) do sytuacji Litwinów. Porewolucyjną politykę wobec Białorusinów można śmiało nazwać asymilacyjną. Choć w odróżnieniu od okólnika Wałujewa w sprawie publikacji ukraińskich nie było takiego formalnego zakazu wobec literatury białoruskiej, to aż do początku XX wieku obowiązywał niemal całkowity zakaz publikacji w tym języku. Jak wiadomo, Białorusini, w przeciwieństwie do Ukraińców czy Litwinów, nie mieli własnego „Piemontu” (ziem etnicznych poza Imperium Rosyjskim), więc nie mieli gdzie drukować ani gdzie zdobywać książek w języku białoruskim nielegalnymi metodami. Nie ma chyba wątpliwości, że ta polityka „rusyfikacji” była jedną z głównych (choć nie jedyną) przyczyn „opóźnienia” białoruskiego ruchu narodowego²⁰.

¹⁶ M. Rolf, *Imperiale Herrschaft im Weichselland: Das Königreich Polen im Russischen Imperium (1864–1915)*, Oldenburg 2015, S. 18.

¹⁷ Oczywiście jest, że istniały inne powody, dla których litewski ruch narodowy sformułował ideę niepodległego państwa narodowego tak wcześnie (możliwość budowania na tradycji historycznej, rywalizacja z polskim projektem narodowym itd.).

¹⁹ E. Hobsbawm, T. Ranger, eds., *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

²⁰ Р. Радзiк, *Прычыны слабасцi нацыятворчага працэсу беларусаў у XIX–XX*, „Беларускі гістарычны агляд”, т. 2, сш. 2, 1995, с. 195–227; R. Radzik, *Białorusini między Wschodem a Zachodem*, Lublin 2012, s. 51–52.

Szanse na to, że rząd carski wdrożyłby politykę zaproponowaną przez grupę Aleksandra Hilferdinga w latach 1862–1863, tj. wspieranie rozwoju kulturalnego Białorusinów i Ukraińców jako przeciwwagi dla Polaków, były bardzo nikłe²¹. Niemniej jednak przez cały XIX wiek koncepcja trynitarnego narodu rosyjskiego dominowała w rosyjskim dyskursie i nawet na początku XX wieku członkowie raczej liberalnej rosyjskiej elity rządzącej, tacy jak minister edukacji Iwan Tołstoj, uważali, że język rosyjski powinien być językiem wykładowym dla Białorusinów w szkołach podstawowych²².

Gdyby jednak powstanie nie miało miejsca, jest mało prawdopodobne, aby carscy urzędnicy uciekli się do najbardziej brutalnych środków, takich jak masowe przymusowe nawracanie białoruskich katolików na prawosławie²³. Asymilacja prawosławnych była znacznie łatwiejsza niż katolików. Widać to bardzo wyraźnie po rewolucji 1905 r., kiedy rodzice białoruskich uczniów szkół katolickich niemal powszechnie wybierają język polski jako język ojczysty, a nie rosyjski czy białoruski, jeśli chodzi o kwestię języka nauczania religii²⁴. W ten sposób powstanie skłoniło władze cesarskie do nawrócenia ponad 70 000 katolików na prawosławie, ułatwiając ich asymilację z narodem rosyjskim.

W tym kontekście możemy również zapytać, czy radykalny spadek pluralizmu konfesyjnego również przyczynił się do „opóźnienia” białoruskiego ruchu narodowego. W historiografii można znaleźć hipotezę, że kolebką estońskiego ruchu narodowego były właśnie miejsca, gdzie estońskojęzyczni protestanci i prawosławni żyli w mieszanej populacji²⁵. Andrei Kazkevich wykazał, że większość działaczy białoruskiego ruchu narodowego również pochodziła z regionów mieszanych wyznaniowo²⁶.

Trudno udowodnić, że w białoruskojęzycznym społeczeństwie przed I wojną światową istniał pozytywny obraz powstania, zwłaszcza taki, który zachęcałby do propagowania idei białoruskiej, a nie polskiej. Już wspomniany A. Kazkevich uważa, że powstanie miało pozytywny wpływ na białoruski ruch narodowy, ponieważ ludzie, których krewni byli powstańcami, byli w ten ruch zaangażowani, niektórzy białoruscy działacze mieli w swoich bibliotekach książki o powstaniu;

²¹ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York, 2007, p. 48–50, 52–55.

²² *Мемуары графа И. И. Толстого*, Москва 2002, с. 154–155.

²³ М. Долбилов, *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, с. 367–457.

²⁴ D. Staliūnas, *Challenges to Imperial Authorities' Nationality Policy in the Northwest Region, 1905–1915*, [in:] *The Tsar, the Empire, and the Nation. Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915*, ed. D. Staliūnas and Y. Aoshima, Budapest; New York, 2021, p. 60–63.

²⁵ T. U. Raun, A. Plakans, *The Estonian and Latvian Movements: An Assessment of Miroslav Hroch's Model*, „Journal of Baltic Studies“ 1990, vol. 21, no. 2, p. 137.

²⁶ А. Казакевіч, А. Асадчы, *Пачаць пісаць па-беларуску. Рэгіянальны і сацыяльны склад беларускага адраджэння, канец XIX – пачатак XX стагоддзя*, „Палітычная сфера“ № 16-17(1-2), 2011, с. 87–114.

jeden z nich nawet sam brał udział w powstaniu itp.²⁷ Mnie taka argumentacja nie przekonuje, bo więzy rodzinne czy znajomość z uczestnikami powstania, nie mówiąc już o możliwości zapoznania się z literaturą na temat tego wydarzenia, nie są jeszcze wystarczającymi argumentami. Mamy wiele przykładów identyfikowania się członków tej samej rodziny z różnymi ideologiami tożsamościowymi. Na obecnym etapie badań trudno sobie wyobrazić, że pojawią się jakiegokolwiek dane na temat wpływu tego powstania jako specyficznie białoruskiego obrazu na białoruskie „odrodzenie narodowe”. Oczywiście, mogli istnieć indywidualni aktorzy, którzy postrzegali powstanie jako polskie, lecz też jako przykład dla Białorusinów, ale takich dowodów jeszcze nie widziałem, a jeśli już tak było, to zapewne jest to zjawisko marginalne. O ile wiadomo, gloryfikacja powstania w białoruskim dyskursie rozpoczęła się w 1916 r.²⁸ Dlatego narracja o „powstaniu Kalinowskiego” jest kolejną „wymyśloną tradycją”, która ma niewiele wspólnego z powstaniem i jego następstwami.

Żydzi

Przed powstaniem było wielu wysokich rangą urzędników carskich, którzy sugerowali wykorzystanie Żydów na zachodnich rubieżach imperium jako przeciwwagi dla Polaków²⁹, ale po 1863 r., chociaż głosy te nie były już słyszane i chociaż John D. Klier ma rację, mówiąc, że „Murawjow był zbyt zajęty wieszaniem Polaków, by przejmować się Żydami”³⁰, Żydzi również zostali dotknięci tak zwaną „rusyfikacją”, przede wszystkim w wyniku zwiększonej akulturacji poprzez szkoły rządowe i ograniczenia dotyczące własności ziemskiej. W tym drugim przypadku Żydzi byli postrzegani jako sojusznicy Polaków, a zatem nie mogli kupować majątków ani otrzymywać wsparcia na zakup ziemi³¹.

W tym miejscu należy przypomnieć, że w skali całego państwa był to okres tzw. odwilży, kiedy władze cesarskie wprowadziły cały szereg reform, które

²⁷ Wystąpienie A. Kazakievicha „Pokrewieństwo i przyjaźń jako możliwe przyczyny pozytywnego stosunku pierwszego pokolenia działaczy białoruskiego ruchu narodowego (koniec XIX – początek XX wieku) do powstania 1863–1864” w Instytucie Historii Litwy w dniu 26 października 2023 r.

²⁸ Jaśka z pad Wilni, *Pamiaci Sprawiadliwaho*, „Homan”, 1916, nr. 1, s. 3.

²⁹ A. Eisenbach, D. Fainhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty* (Suplement Nr. 3–4 Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego z 1962), Warszawa 1963, s. 45; D. Staliūnas, *Changes in the Political Situation and the „Jewish Question” in the Lithuanian Gubernias of the Russian Empire (1855 – April 1863)*, [in:] *The Vanished World of Lithuanian Jews*, ed. by A. Nikžentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas, Amsterdam, New York, 2004, p. 21–43.

³⁰ J. D. Klier, *The Polish Revolt of 1863 and the Birth of Russification: Bad for the Jews?*, „Polin” 1986, vol. 1, p. 100–101.

³¹ J. D. Klier, *Why Were Russian Jews Not Kaisertreu?*, „Ab Imperio” 2003, vol. 4, p. 41–58; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam, New York, 2007, p. 199–233; M. Долбиллов, *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, s. 530–601, 709–747.

nie miały żadnych warunków „poza Żydami”. Powstanie, powiązanie „kwestii polskiej” z „kwestią żydowską”, prawdopodobnie uniemożliwiło dalsze reformy, które ułatwiłyby życie Żydom w Imperium Romanowów. Dla Żydów powstanie i późniejsza polityka rządu carskiego przyniosły zatem nowe środki dyskryminacyjne, ale nie miały one znaczących konsekwencji dla tej niedominującej grupy etnicznej. Nie warto nawet szukać pozytywnych obrazów powstania na ulicy Żydowskiej.

Powstanie miało też inną konsekwencję: położyło kres współpracy części Żydów z polskimi elitami, która osiągnęła apogeum na początku lat 60. XIX wieku. Pokonani Polacy nie byli już tak atrakcyjnym partnerem dla Żydów.

Wnioski

Dla wszystkich niedominujących grup etnicznych powstanie przyniosło nowe represje i dyskryminację (choć czasami dyskryminacja jednej grupy obiektywnie przynosiła korzyści innej grupie, mianowicie Polakom), a z wyjątkiem Polaków trudno jest postrzegać wpływ tego wydarzenia historycznego jako pozytywny obraz w procesie nacjonalizacji mas. To, że taki obraz powstał później, to po prostu „wymyślona tradycja”. Fakt, że pozytywny obraz powstania został „wymyślony” później w społeczeństwach litewskim czy białoruskim, nie oznacza, że nie miał on (lub nie ma obecnie) wpływu na mobilizację mas, ale nie jest on bezpośrednią konsekwencją powstania, lecz narracją skonstruowaną przez późniejsze pokolenia.

Наступствы паўстання 1863–1864 гг.: неартадаксальная рэфлексія

Сёння ў літоўскім, польскім, беларускім і нават украінскім грамадстве Студзеньскае паўстанне стала сімвалам „барацьбы за свабоду”. У гэтым артыкуле зроблена спроба адказаць на пытанне: ці сапраўды польскае, літоўскае, беларускае і яўрэйскае грамадствы мелі / маюць што праслаўляць? Іншымі словамі, з пункту гледжання нацыяналізмаў XIX і пачатку XX стагоддзяў (і, такім чынам, не з акадэмічнага пункту гледжання), ці было паўстанне якім-небудзь чынам карысным для іх? Або, кажучы іншымі словамі, гэта прынесла больш карысці ці шкоды?

Для ўсіх недамінуючых этнічных груп паўстанне прынесла новыя рэпрэсіі і дыскрымінацыю (хаця часам дыскрымінацыя адной групы аб'ектыўна прыносіла карысць іншай), і, за выключэннем палякаў, цяжка разглядаць уплыў гэтай гістарычнай падзеі як пазітыўны вобраз у працэсе нацыяналізацыі народных мас перад Першай сусветнай вайной. Пазітыўны вобраз паўстання быў створаны пазней, а гэта значыць, ён з'яўляецца проста „выдуманай традыцыяй”. Аднак гэта не азначае, што „прыдуманы” пазітыўны вобраз паўстання не паўплываў (ці не ўплывае цяпер) на мабілізацыю мас. Гэта не прамы вынік паўстання, але наратыў, створаны наступнымі пакаленнямі.

Consequences of the 1863–1864 uprising: an unorthodox reflection

Today, in Lithuanian, Polish, Belarusian and even Ukrainian society, the January Uprising has become a symbol of the, fight for freedom. This article attempts to answer the question: did/do Polish, Lithuanian, Belarusian and Jewish societies really have anything to glorify? In other words, from the perspective of nineteenth and early twentieth century nationalisms (and therefore not from an academic perspective), was the uprising in any way useful to them? Or to put it another way, did it do more good or harm?

For all non-dominant ethnic groups, the uprising brought new repression and discrimination (although sometimes discrimination against one group objectively benefited another group), and with the exception of the Poles, it is difficult to see the impact of this historical event as a positive image in the process of nationalising the masses until World War One. The fact that such an image was created later is simply an, invented tradition. The fact that a positive image of the uprising was, invented' later in Lithuanian or Belarusian societies does not mean that it did not (or does not now) influence the mobilisation of the masses, but it is not a direct consequence of the uprising, but a narrative constructed by later generations.

Zesłańcy syberyjscy z ziem litewsko-białoruskich wobec powstania styczniowego

W latach 1857–1858 w wyniku manifestu amnestyjnego cara Aleksandra II z 1856 r. wracali w rodzinne strony, po wieloletnim zesłaniu uczestnicy powstania listopadowego oraz spiskowcy z lat trzydziestych i czterdziestych XIX w. W pierwszej chwili po przybyciu społeczeństwo w całej swej masie obdarzało ich szacunkiem i robiło wszystko, by stworzyć im odpowiednie warunki materialne. Często dla byłych zesłańców używano określenia „senatorowie narodu”¹. Wraz z ich włączaniem się w wydarzenia polityczne lat 1861–1864 głosy się podzieliły. Józef Kajetan Janowski, sekretarz wszystkich Rządów Narodowych, a zarazem autor niezwykle cennych wspomnień dotyczących wydarzeń z tych lat, tak oto scharakteryzował postawę tej zbiorowości wobec walki zbrojnej w 1863 r.: „Gdy jednak powstanie 22 stycznia 1863 roku wybuchło, stanęli tam, gdzie ich głos obowiązku, sumienia i miłości ojczyzny, i sama nawet ich przeszłość powoływała. Umieeli oni po raz drugi ponieść wszystko w ofierze, umieeli ginąć z orężem w rękę, umieeli umierać na szubienicy, umieeli iść znowu do katorgi i na wygnanie. Bo byli to mężowie obowiązku, czynu, rozumu, przekonania, serca i ofiary. I dziś są tacy, co mają odwagę nazwać tych mężów <<katami własnej ojczyzny>>”².

Janowski tej charakterystyki dokonał wyraźnie w przeciwstawieniu do Walerego Przyborowskiego. Autor wielotomowego dzieła o powstaniu styczniowym i sam jego uczestnik³, charakteryzując postawy sybiraków⁴, doceniał ich gorącą miłość do ojczyzny, ale zaraz dodawał, że oni sobie ją wyidealizowali między Wisłą a Pilicą, że głosili wręcz mistyczne brednie i swą egzaltacją pobudzali młodzież do demonstracji. Jednym słowem byli to „niepoprawni marzyciele,

¹ Najszerzej na temat stosunku społeczeństwa do powracających z zesłania zob. J. K. Janowski, *Pamiętniki o powstaniu styczniowym*, t. 3: *czasy przedpowstaniowe 1854–1863*, Warszawa 1931, s. 106–110; Por.: I. Baranowski, *Pamiętniki (1840–1862)*, opr. A. Wrzosek, Poznań 1923, s. 123–124.

² J. K. Janowski, *Pamiętniki o powstaniu...*, t. 3, s. 108; Na temat zasług J. K. Janowskiego w przekazie pamięci i pokoleniu 1863 r. zob.: L. Michalska-Bracha, *Józef Kajetan Janowski (1832–1914). Po powstaniu styczniowym... Emigrant, weteran 1863 roku, lwowianin z wyboru*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2021, s. 133–140.

³ Zob.: P. Wdowski, *Walery Przyborowski (1845–1913). Historyk powstania styczniowego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa 2018, s. 527.

⁴ W polskiej historiografii pojęcie Sybiru odnosi się nie tylko do Syberii jako krainy geograficznej, ale także do Kaukazu, określanego czasem jako *ciepły Sybir* oraz północno-zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego. W tym znaczeniu należy rozumieć określenie *sybirak*.

okrutni kaci Polski”⁵ W tym miejscu można spokojnie dopowiedzieć, że Przyborowski za wywołanie powstania obwinił sybiraków. Wcześniej, bo w lecie 1861 r. w Warszawie, gdy nabrała tempa akcja wyborcza do samorządów, w kolportowanych ulotkach krytykowano byłych zesłańców za to, że ich nazwiska pojawiły się na listach wyborczych. Według przeciwników podejmowania współpracy z rządem dawne orły wolności stały się „orliskami o złamanych skrzydłach, stępionych dziobach i wypłowiałych oczach”⁶. Trudno powiedzieć, czy tak diametralnie różne oceny o zesłańcach wypowiedziano tylko w Warszawie, a na prowincji Królestwa Polskiego i ziemiach litewsko-białoruskich w dalszym ciągu traktowano ich jako „senatorów narodu”.

Poniższy tekst jest próbą określenia postaw sybiraków z ziem litewsko-białoruskich w latach 1861–1864. Podkreślam próbą, gdyż informacje źródłowe są dość skąpe, a do tego bardzo często sprzeczne. W pierwszej kolejności wykorzystałem słownik biograficzny Polaków zesłanych za działalność spiskową do Imperium Rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku⁷, wydawnictwa poświęcone Stowarzyszeniu Ludu Polskiego na Litwie, Białorusi i Ukrainie⁸, kartoteki uczestników powstania styczniowego znajdujące się w Instytucie Historii PAN⁹, kartotekę Świetłany A. Muliny, obejmującą zesłańców postyczniowych do Syberii Zachodniej¹⁰. Wreszcie nie można zapominać o słowniku uczestników powstania styczniowego, opracowanego przez Dzmityrija Cz. Matwiejczyka w oparciu o materiały przechowywane w Państwowym Historycznym Archiwum Białorusi w Mińsku¹¹. Wszystko to stanowi materiał dość fragmentaryczny. Nie rozwodząc się na temat jego trudności z wykorzystaniem, nadmienmy jedynie, że wiele nazwisk zwyczajnie się powtarza, a nazwiska polskie w transliteracji

⁵ W. Przyborowski, *Historia dwóch lat 1861–1862. Część wstępna 1856–1860*, t. 1, Kraków 1892, s. 98.

⁶ T. Szpadkowski, *Zapiski warszawskie. Dziennik gimnazjalisty 1836–1839. Wspomnienia o Radzie Miejskiej 1861–1863*, opr. A i T. Szarotowie, Wrocław 1969, s. 91.

⁷ W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku, Słownik biograficzny*, Warszawa 1998.

⁸ *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu i w guberni kijowskiej*. Szymon Konarski, red. M. Micińska, Warszawa 2009; *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi*. Szymon Konarski, red. A. Brus, Warszawa 2015.

⁹ Por.: W. Śliwowska, *Kartoteka uczestników powstania styczniowego w Instytucie Historii PAN*, [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban i W. Śliwowska, Kielce 2005, s. 11–19. Aktualnie w ramach projektu NPRH Nr 11H 20 0289 88, kierowanego przez dr. hab. Mariusza Kulika (IH PAN), opracowywany jest interaktywny słownik biograficzny polskich zesłańców postyczniowych na Syberii.

¹⁰ *Список участников восстания 1863–1864 гг., сосланных в Западную Сибирь. По материалам диссертации Мулиной Светланы Анатольевны*, [online], <http://kdkv.narod.ru/1864/Ssilka-ZapSib.html#15> [dostęp: 02.09 – 22.09.2022].

¹¹ Д. Матвейчык, *Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў. Біяграфічны слоўнік. (Паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*, Мінск 2016. Bywało, że między ustaleniami D. Matwiejczyka a moimi pojawiały się drobne różnice. I jest to zrozumiałe, bo każdy z nas korzystał z innych źródeł, a w tej chwili nie mamy możliwości przeprowadzenia ich weryfikacji.

rosyjskiej nie zawsze budzą zaufanie. I wreszcie rzecz najważniejsza, a mianowicie informacje o zesłańcach z doby międzypowstaniowej zamieszczone w *Słowniku biograficznym* Wiktorii Śliwowskiej w sporej części informują tylko, że dana osoba została zesłana na Syberię, albo kończą się na wiadomościach dotyczących powrotu zesłańca w rodzinne strony po akcie amnestyjnym z 1856 r. Tylko czasami podana jest informacja o pewnym stopniu zaangażowania się w wydarzenia 1863 roku. Mimo wszystko były to jednak bardzo cenne wskazówki, które dały podstawy do dalszych poszukiwań.

Ostatecznie udało mi się ustalić, że spośród spiskujących na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 30.–40. XIX wieku i zesłanych na Syberię, 24 osoby po powrocie w wyniku wspomnianych manifestów cara Aleksandra II ponownie zaangażowały się w powstanie styczniowe¹². Byli to: 1) Bokszański Julian, 2) Brynk Jerzy, 3) Bułhak Tomasz, 4) Dalewski Franciszek, 5) Dłuski Bolesław, 6) Hrebnicki Otton, 7) Hofmeister Apollin, 8) Jeleński Napoleon, 9) Kleczkowski Jan, 10) Kleczkowski Maurycy, 11) Kleczkowski Władysław, 12) Kolesiński Baltazar, 13) Kończa Medard, 14) Lutkiewicz Bronisław, 15) Medeksza Adam, 16) Narbutt Ludwik, 17) Nowicki Napoleon, 18) Obrąpalski Karol, 19) Pasierbski Hipolit, 20) Römer Edward, 21) Sierakowski Zygmunt, 22) Staniewicz Jan, 23) Szumski Stanisław, 24) Zaleski Bronisław.

W sumie spośród powracających z syberyjskiego zesłania w skali Królestwa Polskiego oraz ziem litewsko-białoruskich i Ukrainy w powstanie styczniowe zaangażowało się 100 osób¹³. Z prostego rachunku wynika, że spiskowcy z ziem litewsko-białoruskich stanowili 24%. Ta informacja byłaby czytelniejsza gdyby udało się ustalić wskaźnik zaangażowanych w powstanie styczniowe w odniesieniu do liczby spiskowców zesłanych w głąb Imperium Rosyjskiego w latach 30.–40. XIX wieku. Podjęte próby zakończyły się połowicznym sukcesem. Istnieją problemy z określeniem liczby zesłanych w głąb Imperium Rosyjskiego za udział w poszczególnych spiskach. Największym echem odbił się spiszek Szymona Konarskiego. Niestety, w publikowanych dokumentach w ramach tzw. zielonej serii, a poświęconych spiszkowi Konarskiego na Litwie i Białorusi, nie znajdziemy informacji na temat skazanych, tak jak to ma miejsce w przypadku skazanych z Podola, Wołynia i guberni kijowskiej. Otóż w ostatnim przypadku takie dane są zamieszczone i wynika, że z tego obszaru zostało skazanych na wyjazd w głąb Imperium Rosyjskiego 89 osób¹⁴. Wydaje się, że z Litwy i Białorusi liczba skazanych

¹² Dla pewnego porównania warto podać, że w przypadku Ukrainy doliczyłem się 11 osób. Byli to: 1) Grudziński Faustyn, 2) Hubicki Karol, 3) Iwanowski Feliks, 4) Krechowicki Jan, 5) Krynicki Franciszek, 6) Maszkowski Gasper, 7) Moszyński Piotr, 8) Niemirowski Leopold, 9) Ostaszewski Spirydion, 10) Sanguszko Roman, 11) Śliwowski Przemysław.

¹³ W. Caban, *Zesłańcy syberyjscy wobec powstania styczniowego. Sylwetki – poglądy – idee*, Warszawa 2023 (druk: 2024), s. 13–14.

¹⁴ *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Podolu, Wołyniu...*, s. 357–362.

była większa, gdyż zasięg spisku, jak wspomiano, był szerszy¹⁵, i przyjmijmy, że na zesłaniu znalazło się nieco powyżej 100 osób¹⁶. Z kolei w przypadku spisków z lat 40. XIX wieku (Związek Narodu Polskiego, Spisek Braci Skarżyńskich, Związek Bratniej Młodzieży Dalewskich i inne pomniejsze) śledztwo prowadzono w odniesieniu do 325 osób spośród których 23 osoby zesłano na Syberię, do karnej służby wojskowej na Kaukaz lub linię orenburską oraz na zamieszkanie do Rosji europejskiej. Ci ostatni szybko powrócili. Pozostałym wymierzono lżejsze kary, głównie dozór policyjny. Ale też trzeba pamiętać, że spora część została uniewinniona¹⁷. Oczywiście trzeba widzieć zesłania w głąb Imperium Rosyjskiego w przypadku pojedynczych przestępstw politycznych. Ale wydaje się że liczba zesłanych na Syberię nie przekroczyła 250 osób. Zatem zesłańcy z ziem litewsko-białoruskich z lat 30.–40. XIX wieku mogli stanowić 9,6%¹⁸. Przypomnijmy, że ogólna liczba zesłanych na Syberię w pierwszej połowie XIX wieku według wspomnianego *Słownika* wynosiła ok. 2250 osób.

A zatem przedstawmy drogę do powstania styczniowego 24 zesłańców.

Bokszański Julian (ok. 1819 lub 1825–1863), syn Józefa właściciela folwarku Tupalszczyzna w powiecie święciańskim i administratora dóbr państwowych Smorgonie, leżących w tymże powiecie. Podczas nauki w gimnazjum wileńskim brał udział w pracach tajnych kółek młodzieżowych, czytając zakazane wiersze, za co został zesłany do Riazania, gdzie pracował po 14 godzin dziennie w Rządzie Gubernialnym i nie otrzymywał żadnej zapłaty. Po czterech latach takiej pracy złożył skargę do gubernatora na złe traktowanie. W odpowiedzi uzyskał zezwolenie na popełnienie samobójstwa. W rozpaczy targnął się na swoje życie, ale w ostatniej chwili został odratowany i odesłany do szpitala. Po wyjściu ze szpitala napisał znowu skargę, ale tym razem skierował ją do samego cara, za co został wtrącony na rok do więzienia. W 1846 r. Bokszański został uwolniony i wracając do Wilna spotkał w okolicach Smoleńska maszerujących na Syberię uczestników wydarzeń 1846 r. na ziemiach polskich, którzy nakazali mu trwać w nieustannej nienawiści do caratu. Po powrocie do Wilna podjął pracę w kancelarii gubernatora, jednocześnie interesując się przebiegiem rabacji galicyjskiej i pod jej wpływem

¹⁵ Por.: m. in. B. Łopuszański, *Stowarzyszenie Ludu Polskiego (1835–1841)*, Kraków 1975; A. Barszczewska, Szymon Konarski, Warszawa 1976. Tam dalsza literatura.

¹⁶ Przykładowo w przypadku grupy Karola Hildebrandta 12 osób skazano do guberni rosyjskich, a samego przywódcę na Syberię. A w odniesieniu grupy Anicetego Reniera spośród 31 oddanych pod sąd na Syberię i do guberni rosyjskich zesłano 14 osób. Государственный Архив Российской Федерации – Москва (dalej – ГАРФ), фонд (ф) 109, 1-экспедиция, 1838 год, дело (д) 115, часть (ч) 10, листок (л) 38; D. Fajnhauz, *Rok 1846 na ziemiach Litwy i Białorusi Zachodniej*, „Przegląd Historyczny” 1957, t. 48, z. 4, s. 693. W kołach emigracyjnych upowszechniano zaś informację, że wielka część młodzieży została zesłana na Syberię lub do karnej służby wojskowej na Kaukaz. D. Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny na Litwie i Białorusi 1846–1848*, Warszawa 1965, s. 80.

¹⁷ Ibidem, s. 347–376.

¹⁸ Wskaźnik ów należałoby powiększyć o zesłanych z tego obszaru w okresie 1815–1830, ale to już inne zagadnienie.

zaczął się zastanawiać, w jaki sposób można ulżyć chłopom w ich ciężkiej niedoli. Niedługo naocznie przekonał się o ich trudnym położeniu, odwiedzając Smorgonie, gdzie ojciec, jak wspominało, pełnił obowiązki administratora. Chłopi smorgońscy już wcześniej próbowali się buntować, ale każdorazowo ich przedsięwzięcia zostały spacyfikowane. W 1847 r. przygotował odezwę do chłopów, wzywając do wspólnego wystąpienia razem z żołnierzami rosyjskimi przeciw panom i oficerom. Po ich wyrznięciu w Smorgoniach, chłopom mieli ruszyć w kierunku Wilna. Bokszański zdawał sobie sprawę, że jest to *okropny środek, ale bardzo pożyteczny dla chłopów*. Odezwa odbiła się dość szerokim echem i wywołała niepokój zarówno wśród ziemiaństwa, jak i władz rosyjskich. Władze carskie w trakcie rewizji natrafiły na kolejną odezwę, która miała być kolportowana wśród inteligencji. Była ona wydana w imieniu organizacji mianującej się Związkiem Przyjaciół Ludzkości, o której, niestety, nic bliżej nie wiemy. I wreszcie trzeba dodać, że w jego planach było wciągnięcie do tajnego spisku kobiet. Swoistego rodzaju rolę wyznaczył dwom swoim siostronom Anieli i Józefinie, uczennicom pensji żeńskiej w Wilnie. Miały one krzewić antyrządowe hasła wśród swoich rówieśniczek.

Bokszański w 1848 r. został skazany na 12 lat ciężkich robót. Karę odbywał w Hucie Piotrowskiej na Zabajkalu, a w ostatnich latach przebywał na osiedleniu w Krasnojarsku. W 1857 r. wrócił w rodzinne strony i zajął się gospodarowaniem w majątku przejętym po ojcu. W czasie powstania w jego majątku był punkt rekrutacyjny. Dnia 4 kwietnia niewielki oddział, w którym znajdował się Bokszański, został zaatakowany w Świeczkach w powiecie wilejskim przez wojsko rosyjskie i współpracujących z nim chłopów litewskich. Według jednych źródeł Bokszański zginął w potyczce, a według innych został zamordowany przez chłopów kiedy ukrywał się po potyczce¹⁹.

Brynk Jerzy (ok. 1802–1881), jako jeden z pierwszych nawiązał kontakt z Konarskim i był aktywnym działaczem SLP, pełniąc funkcję sekretarza powiatu słuckiego. Świadectwem jego bliskich kontaktów z Konarskim jest niewątpliwie wiersz, jaki Konarski mu poświęcił. W 1839 r. zesłany na Syberię Wschodnią, gdzie odbywał karę w zakładach nerczyńskich, które w niedługim czasie stały się ośrodkiem życia społeczno-kulturalnego. Założony przez zesłańców tzw. Ogół wcielał w życie zasady równości i sprawiedliwości społecznej. W trakcie spotkań z okazji świąt religijnych czy rocznic państwowych dyskutowano o drogach uzyskania niepodległości. Brynk był wzorem postępowania nie tylko dla zesłanych tu rodaków, ale także dla mieszkańców Syberii. (Na zesłaniu przebywał razem z żoną Kazimierą). W rodzinne strony powrócił w 1858 r.

¹⁹ D. Fajnhauz, *Rok 1846 na ziemiach Litwy...*, s. 700–703 (tam tekst odezwy do chłopów); tenże, *Ruch konspiracyjny...*, s. 213–237; tenże, 1863. *Litwa i Białoruś*, Warszawa 1999, s. 120; Z. Kolumna, *Pamiętka dla rodzin*, cz. 2, Kraków 1896, s. 21; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–1864*, Raperswil 1913, s. 278. (Zieliński mylnie podaje, że był synem sybiraka); *Powstańcy styczniowi* [online], <https://genealogia.okiem.pl/powstancy-styczniewi?fraza=Krasne> [dostęp: 26.10.2023].

po amnestii cara Aleksandra II z 1856 r. W 1861 r. za głoszenie rewolucyjnych poglądów wyrażających się m. in. w tym, że Litwa należy do Polski, a nie do Rosji, że chłopci uwłaszczenie winni zawdzięczać polskiej szlachcie, a nie carowi, i że wolność to może istnieć w Polsce, a w Rosji tylko despotyzm, został skazany na syberyjskie zesłanie. Ostatecznie ze względu na wiek (61 lat) i po podpisaniu zobowiązania, że nie będzie należał do tajnych organizacji pozostał w Święcianach, ale ustalono nad nim dozór policyjny. Zobowiązania nie dotrzymał i za to, że okazywał *wredną postawę wobec kraju i wywierał nieprawomyślny wpływ na młodzież* zesłano go na zamieszkanie do Czerdynia (gub. permska), a majątek uległ konfiskacie. Po powrocie zamieszkał u jednej z córek w pow. słuckim²⁰.

Bułhak Tomasz (1801–1895), szlachcic z powiatu nowogródzkiego, słuchacz Uniwersytetu Wileńskiego. Kontakty z Konarskim nawiązał na przełomie 1835/1836 r. Był sekretarzem powiatu nowogródzkiego. W 1839 r. skazany na osiedlenie w guberni tomskiej, gdzie przebywał razem z żoną.

Bułhakowie w 1856 r. otrzymali zgodę na powrót do kraju, ale nastąpiło to dopiero w 1858 r. W 1863 r. ponownie oboje znaleźli się na zesłaniu, najpierw w Narymie, a później w Tomsku. Od 1867 r. przebywali w Cywilsku w guberni kazańskiej i stąd zostali uwolnieni w 1871 r. Bułhak został pozbawiony praw stanu, a majątek uległ konfiskacji. Powodem drugiej zsyłki syberyjskiej była praca w komitecie opieki nad rannymi i więzionymi powstańcami oraz ułatwienie ucieczki politycznemu przestępcy²¹.

Dalewski Franciszek (1825–1904), wywodzący się z zubożałej szlachty powiatu lidzkiego wraz z bratem Aleksandrem (1827–1862) założyli latem w 1846 r. w Wilnie Związek Bratni Młodzieży Litewskiej (Związek Braci Dalewskich). Celem Związku było przygotowanie zbrojnego powstania, które doprowadziłoby

²⁰ H. Mościcki, *Brynk Jerzy (ok. 1800–1881)*, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 31–32; (w PSB mylna data urodzin i śmierci), s. 87–88, 111; Д. Матвейчык, *op. cit.*, s. 88; A. Barszczewska, *op. cit.*, s. 155, 238; F. Nowiński, *Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym*, Gdańsk 1995, s. 242–248; J. Trynkowski, *Polski Sybir. Zesłańcy i ich życie. Narodziny mitu*, do druku przygotowała W. Śliwowska, przedmową opatrzyli W. Caban i W. Śliwowska, Warszawa 2017, *passim*. W wydawnictwie *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi. Szymon Konarski*, red. A. Brus, Warszawa 2015 znajduje się tylko jedno zeznanie J. Brynka przed Wileńską Komisją Śledczą z 12 listopada 1838. (s. 455) O jego działalności w SLP dowiadujemy się ze skromnych wzmianek innych przesłuchiwanym.

²¹ J. Iwaszkiewicz, *Bułhak Tomasz H. Syrokomla (1801–1895)*, PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 129–130; Д. Матвейчык, *op. cit.*, s. 92; J. Bułhak, *Kraj lat dziecińczych*, opr. naukowe J. Kucharska, Gdynia 2003, *passim*; A. Maciesza, *Dzieje kolonii polskiej w Tomsku*, Poznań 1934, s. 10; *Kościół katolicki na Syberii Zachodniej w XIX i początkach XX wieku. Szkice historyczne, materiały, dokumenty*, do druku przygotował W. Chaniewicz, red. W. Caban i J. Legieć, Kielce 2017, s. 111, 181. W wydawnictwie *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi* znajduje się tylko jedno zeznanie T. Bułhaka (s. 405). O jego działalności dowiadujemy się ze skromnych wzmianek innych przesłuchiwanym, w tym Sz. Konarskiego (s. 399); *Поляки в Цивільське Політичеська ссылка (Александр Курлаев)* [online], <https://proza.ru/2021/11/20/1843> [dostęp: 01.11.2023].

do powstania niepodległej, demokratycznej Polski, gdzie chłopci uzyskaliby należne prawa. Powstanie zaplanowano na 4 kwietnia 1849 r. (drugi dzień świąt wielkanocnych). Wcześniej w wyniku donosu aresztowano ok. 200 osób, głównie młodzieży ze środowisk zubożałej szlachty i inteligencji miejskiej szlacheckiego pochodzenia. Dwadzieścia jeden osób zostało zesłanych na Syberię, w tym Franciszek na 15 lat, a Aleksander na 10. Po powrocie do Wilna w 1859 r. mieszkanie braci Dalewskich stało się swoistego rodzaju salonem dyskusyjnym, w którym zbierał się kwiat inteligencji wileńskiej. Franciszek szybko nawiązał kontakty z Warszawą (z „millenerami”), emigracją i ważniejszymi skupiskami inteligencji na ziemiach litewsko-białoruskich. W końcu 1860 r. przybył do Wilna Ludwik Zwierzdowski, związany z organizacją rewolucyjną utworzoną w armii carskiej, co miało wpływ na podjęcie aktywniejszych działań. W ten sposób Koło Dalewskiego stało się centrum konspiracji na Ziemiach Zabranych.

Dalewski po lutowo-kwietniowych wydarzeniach warszawskich był przeciwny organizowaniu manifestacji religijno-patriotycznych na Litwie, gdyż uważał, że władze wpadną na trop działalności Koła i przeszkodzą w odpowiednich przygotowaniach do powstania. Niezadługo między Dalewskim a Zwierzdowskim doszło do konfliktu na tle terminu wybuchu powstania. Zwierzdowski był zwolennikiem natychmiastowych działań, a Dalewski uważał, że w obecnej sytuacji powstanie nie ma żadnych szans, gdyż ani ziemiaństwo, ani tym bardziej chłopci nie byli do niego przygotowani. Drogi Dalewskiego i Zwierzdowskiego rozeszły się, a na Litwie i Białorusi tworzyły się samoistnie różnorodne kółka spiskowe. Do działań przystąpiło również ziemiaństwo z Jakubem Gieysztozem na czele. Można założyć, że Dalewski zbliżył się do kółk ziemiańskich, by wpływać na ich postępowanie. We wrześniu 1862 r. wszedł w skład komitetu „białych”, a ponownie został wybrany 7 lutego 1863 r.

Wkrótce powołano Wydział Zarządzający Prowincjami Litwy, na którego czele stanął Gieysztor, a Dalewski stał się jego bliskim współpracownikiem. Gieysztor cenił sobie współpracę z Dalewskim, powiadając, że to, co założyciel Związku Bratniej Młodzieży Litewskiej zaplanował, to on jako stojący na czele Wydziału Zarządzającego realizował. Ich poglądy były zbieżne, gdyż obaj w pracy organicznej upatrywali nadzieje prowadzące do odzyskania niepodległości. Jednakże ich wizje urzędzenia niepodległej Polski się różniły. Dalewski, tak jak to zakładał Związek Bratniej Młodzieży Litewskiej, kładł nacisk na kwestię sprawiedliwości społecznej, a Gieysztor jakoś o tych sprawach nie wspominał. Kiedy jednakże powstanie wybuchło, obaj uznali, że należy bezwzględnie zaangażować się w walkę zbrojną. Gieysztor widział u Dalewskiego niedostatki w wykształceniu (nie ukończył gimnazjum, gdyż w klasie siódmej został z niego usunięty za „nieprawomyślność”), ale był pod wrażeniem jego gorącego uczucia miłości ojczyzny, zimnego rozsądku i praktycznego działania. Dnia 10 czerwca 1863 r. aresztowano Dalewskiego wraz z dwoma innymi członkami Wydziału Zarządzającego. Wyrokiem Tymczasowego Audytoriatu Polowego został skazany na 12 lat ciężkich robót, ale Michał Murawjow, jako

recydywiście, podwyższył karę na 20 lat. Po ostatniej amnestii z 1883 r. osiadł w Warszawie²².

Dłuski Bolesław (1826–1905), pochodził z rodziny szlacheckiej zamieszkałej w powiecie wileńskim, uczył się w Wilnie. Podczas wojny krymskiej wraz z bratem Przemysławem chciał wywołać powstanie zbrojne, za co zesłano go do karnej służby wojskowej na Kaukaz, a brata na linię orenburską. Bolesław po uzyskaniu amnestii rozpoczął studia w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, ale niezadługo przeniósł się na medycynę do Moskwy. Po ukończeniu studiów w 1861 r. oddał się praktyce lekarskiej w powiecie poniewieskim. Zaangażował się w ruch patriotyczny 1861 r. Związał się z Komitetem Wileńskim od chwili jego powstania, a później wchodził w skład Wydziału Zarządzającego Prowincjami Litwy. Przyjął wtedy pseudonim Jabłonowskiego. Był zwolennikiem powołania oddzielnego od Warszawy Litewskiego Rządu Narodowego.

Od jesieni 1862 r. zabiegał o sprowadzenie broni z zagranicy. Jako „zawzięty ruchowiec, marzył tylko o rychłym powstaniu i to głównie przy pomocy ludu”. W lutym 1863 r. został mianowany komisarzem wojskowym na województwo kowieńskie. Na początku marca dołączył do oddziału ks. Antoniego Mackiewicza, który w ciągu kilku dni zorganizował partię liczącą około 600 osób, a złożoną głównie z chłopów i młodzieży z Poniewieża. Dłuski-Jabłonowski, współdziałając z ks. Mackiewiczem, 27 marca doprowadził do zwycięskiej bitwy nieopodal wsi Megiany (powiat szawelski). Po tej bitwie Dłuski-Jabłonowski z grupą najdzielniejszych partyzantów oddzielił się od ks. Mackiewicza i połączył się z oddziałem Tomasza Kuszłejki. Przyczynił się do zwycięstwa partyzantów w bitwie stoczonej 1 kwietnia pod Leńczami (powiat kowieński). Jabłonowski po tej bitwie na czele 80–90 partyzantów wyprawił się pod granicę pruską celem ściągnięcia broni. Uwolnił się od tropiących go wojsk rosyjskich zwycięską bitwą rozegraną 27 kwietnia pod Szakwicami (powiat rosieński). Wzmocnione oddziały rosyjskie postanowiły ostatecznie zgnieść niewielki, ale za to dobrze wyćwiczony oddział Dłuskiego. W dniach 11–12 maja 1863 pod Sztemplami Dłuski dał zdecydowany odpór nieprzyjacielowi. Jeszcze większy sukces odniósł 22 czerwca, kiedy to w bitwie pod Draginiami (powiat szawelski) żmudzcy chłopci, którzy jeszcze przed miesiącem nie widzieli broni strzeleckiej, zlikwidowali dwie rotę wojska rosyjskiego. Dowódca podczas bitwy umiejętnie wykorzystał swe kaukaskie doświadczenie. Po bitwie

²² S. Kościałkowski, *Dalewski Franciszek (1825–1904)*, PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 395; Д. Матвейчык, *op. cit.*, s. 188; J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865, poprzedzone wspomnieniami osobistymi Tadeusza Korzона oraz opatrzone przedmową i przypisami*, t. 1, Wilno 1913, s. 89–91, 238–240, t. 2, s. 41–43; Apolonia z Dalewskich Sierakowska, *Wspomnienia*, opr. J. Sikorska-Kulesza, T. Bairašauskaitė, Warszawa 2010, s. 27–64; D. Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny...*, s. 264–332; tenże, *1863. Litwa i Białoruś...*, s. 23, 27–29, 33, 72, 96–98, 137; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe...*, s. 489, 542; F. Ramotowska, *Tajemne państwo polskie w powstaniu styczniowym 1863–1864. Struktura organizacyjna*, cz. 1, Warszawa 1999, s. 27, 186, 188–189, 388; В. Герасімчык, «Дзяліў з маёй сям’ёй яе вялікую надолу»: пра Цітуса Далейскага, героя паўстання 1863 [online], <https://archive.ph/20160110193614/http://nn.by/?c=ar&i=162975> [dostęp: 27.10.2023].

otrzymał awans na pułkownika. Nie udało się też Rosjanom rozbić oddziału Dłuskiego w bitwie, która miała miejsce 27 czerwca w pobliżu miejscowości Pojurze (powiat rosieński). Po tej bitwie jego oddział dołączył do partii Jana Staniewicza, a on sam wyjechał do Paryża, gdzie z ramienia Rządu Narodowego miał zająć się dostawą broni na Litwę. W Paryżu pojawiły się nieoczekiwane problemy, które stworzył Mierosławski.

Wyjazd Dłuskiego do Paryża spowodował zaniepokojenie u Murawjowa. Pojawiła się bowiem pogłoska, że w najbliższym czasie wejdzie on na Litwę od strony granicy pruskiej na czele 4 tys. dobrze uzbrojonych cudzoziemskich ochotników. Dłuski pozostał już w Paryżu, chociaż w niektórych przekazach można znaleźć informację, że w lutym 1864 Traugutt mianował go naczelnikiem piątego korpusu na Litwie. W 1873 r. Dłuski powrócił do Krakowa²³.

Hofmeister Apollin (1825–1890), syn Pawła, pułkownika wojsk rosyjskich i baronówny Stackelberg z Kurlandii, oboje wyznania protestanckiego. Dzieciństwo spędził w Symbirsku, gdzie ojciec otrzymał posadę policmajstra. Po powrocie nauki pobierał w Świsłoczy i w Warszawie. I chyba wtedy zmienił wyznanie na rzymskokatolickie. Wreszcie trafił na uniwersytet w Berlinie, gdzie nawiązał kontakt z Karolem Libeltem, a następnie z Janem Roehrem i Karolem Ruprechtem, i ostatecznie wziął udział w przygotowaniach powstania 1846 r. na Grodzieńszczyźnie, za co został skazany na 7 lat ciężkich robót na linii orenburskiej. Po powrocie w 1857 r. do rodzinnego majątku Szostakowo w obwodzie brzeskim przystąpił do działań na rzecz oświecenia ludu oraz zdecydował się na stopniowe uwłaszczenie włościan, zyskując *niezwykłą pomiędzy niemi przyjaźń*. Zarazem podjął kontakty z F. Dalewskim w Wilnie. Był przeciwny wywołaniu powstania, gdyż uważał, że chłopci walki zbrojnej nie poprą. Jednakże wraz z rozpoczęciem działań zbrojnych przyjął obowiązki cywilnego naczelnika województwa grodzieńskiego, a po zmianach organizacyjnych zaprowadzonych przez Wydział Zarządzający Prowincjami Litwy cywilnego naczelnika województwa brzesko-litewskiego. Mimo pewnych nieporozumień z Konstantym Kalinowskim, odegrał ważną rolę w tworzeniu konspiracyjnych struktur organizacyjnych w guberni grodzieńskiej. Zorganizował tzw. oddział kobryński, składający się z około 160 partyzantów i nakłonił R. Traugutta do objęcia nad nim dowództwa, co nie było sprawą łatwą. Na początku sierpnia 1863 r., w obawie przed aresztowaniem, opuścił stanowisko naczelnika województwa brzesko-litewskiego i pod pozorem kuracji udał się do uzdrowiska

²³ S. Kościalkowski, *Dłuski Bolesław Roman (1826–1905)*, PSB t. 5, Kraków 1939–1946, s. 187; Д. Матвейчик, *op. cit.*, s. 200; *Dokumenty terenowych władz cywilnych powstania styczniowego 1862–1864*, red. W. Dżakow, S. Kieniewicz, Wrocław 1986, s. 162–163; J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 359–362; *Z powstania roku 1863 na Żmudzi. Opis pułkownika Bolesława Dłuskiego*, [w:] *Sprawozdanie z Zarządu Muzeum Narodowego w Raperswilu za rok 1913*, Paryż 1914, s. 53–64; J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 180–181; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś...*, s. 72, 80, 83–84, 117, 137, 151; C. Malewski, *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku. Powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Warszawa 2016, s. 464; S. Zieliński, *op. cit.*, s. 287–289, 291, 294, 299–302.

w Starej Russie (gubernia nowgorodzka). Został wysłany przez ludzi Murawjowa, sprowadzony do Wilna i sądzony. Skazano go na 20 lat ciężkich robót na Syberii. W końcu 1865 r. trafił do Usola.

Podczas śledztwa w Wilnie jego dom w Szostakowie został poddany rabunkowi, a rodzina zesłana do guberni ołonieckiej, skąd wkrótce dotarła do Usola. W 1873 r. został uwolniony i zamieszkał w Galicji. Przebywając już na wolności, podzielił się w liście do Gillera spostrzeżeniem na temat fenomenu funkcjonowania Rządu Narodowego. W 1882 r. napisał: „naród umiał utworzyć swój Rząd Narodowy, któremu był posłuszny wobec strasznej represji, stanu oblężenia, wśród lasu szubienic; a Rząd ten przetrwał dwa lata, rekrutując się ciągle z ochotników do szubienicy, poświeceń i ofiar, czerpiąc siłę tylko ze źródła, który z Golgoty wytrysnął. Rząd w rządzie – w podobnych warunkach dotąd historia świata na żadnej karcie nie zapisała”²⁴.

Hrebnicki Otton (1829–1865?), syn Mikołaja, właściciela niewielkich dóbr ziemskich Orzechowno na Witebszczyźnie. Studiował na Uniwersytecie Wileńskim. W związku z dość swawolnym prowadzeniem życia ojciec oddał go do służby wojskowej. Według jednych źródeł służył w Smoleńskim Pułku Ułanów i w 1854 r. otrzymał zgodę na urlop celem poratowania zdrowia na Krymie. Według innych informacji brał udział w wojnie krymskiej i wszedł w kontakty z antyrosyjskim ruchem tatarskim. Został aresztowany i osadzony w Twierdzy Pietropawłowskiej.

Po zwolnieniu wcielono go w stopniu szeregowca do Korpusu Syberyjskiego. W rodzinne strony powrócił w 1859 r. Nawiązał kontakty z Konstantym Kalinowskim i zorganizował oddział powstańczy w powiecie lepelskim. Oddział miał się składać głównie z chłopów z jego majątku Orzechowno. Podobno z oddziałem współpracował Feliks Topczewski, białoruski poeta o demokratycznych poglądach. Hrebnicki został aresztowany i zesłany na 6 lat ciężkich robót na Syberii Wschodniej, a jego dobra ziemskie zostały skonfiskowane. Według jednych źródeł po powrocie

²⁴ Biblioteka Narodowa rkps, 6543 IV, *Korespondencja i papiery Agatona Gillera 1865–1889*, k. 31–37v; T. Dubiecki, *Hofmeister Apolin (1825–1890)*, PSB, t. 9, Wrocław 1960–1961, s. 578–579; M. Dubiecki, *Apolin Hofmeister, naczelnik województwa brzesko-litewskiego w powstaniu styczniowym*, Odbitka z *Ateneum Wileńskiego*, Wilno 1923, z. 2, s. 230–252; *Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг.*, ред. В. Королюк, Киев 1964, s. 446; Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 2, s. 252, 397–398; W. Staniszewski, *Pamiętniki więźnia stanu i zesłańca*. Tekst do druku przygotowali A. Gałkowski i W. Śliwowska. Posłowiem i przypisami opatrzyła W. Śliwowska, Warszawa 1994, s. 204–205; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś...*, s. 69, 130–131, 236; W. Śliwowska, *Syberia w życiu i pamięci Gieysztorów – zesłańców postyczniowych*, Warszawa 2001, s. 202–203; F. Ramotowska, *Narodziny tajemnego państwa...*, s. 6; S. Silwanowicz, *Apolinary Hofmeister – w 130. rocznicę śmierci*, „Echa Polesia. Kwartalnik Polaków na Polesiu”, nr. 3(67), 2020, [online], <https://kresy24.pl/wp-content/uploads/2018/08/367.pdf> [dostęp: 27.10.2023]; *Przemówienie nad grobem ś.p. Apolina Hofmeistera, wojewody brzesko litewskiego w Krakowie dnia 3 lipca 1890 roku przez X Wacława, kapucyna* [online], https://pl.wikisource.org/wiki/Przem%C3%B3wienie_nad_grobem_%C5%9B.p._Apolina_Hofmeistera,_wojewody_brzesko-litewskiego [dostęp: 27.10.2023].

z Syberii przeniósł się za granicę, a według innych miał umrzeć w drodze na Syberię²⁵.

Jeleński Napoleon (1810–1883), szlachcic z pow. mozyrskiego. W czasie powstania listopadowego był członkiem Komitetu Wileńskiego. Wraz z bratem Janem założyli tajne kółko spiskowe, które stało się częścią SLP. W 1839 r. wcielony do Korpusu Kaukaskiego, gdzie dostąpił awansu na stopień oficerski. W 1844 r. uzyskał zgodę na powrót w rodzinne strony. Zajął się modernizacją majątku i szerzeniem oświaty wśród ludu. W swych dobrach założył szkołę, w której sam nauczał, a nadto ufundował stypendia dla chłopskich dzieci. Po 1856 r. popierał uwłaszczenie według zasad Towarzystwa Rolniczego. Działał w stronnictwie „białych”. Podczas obrad sejmiku mińskiego w 1862 r. opowiedział się za adresem do cara w sprawie przyłączenia gub. mińskiej do Królestwa Polskiego. Został zesłany do gub. penzeńskiej i zmuszono go do sprzedania swych dóbr. Z zesłania powrócił w 1868 r²⁶.

Kleczkowski Jan (ur.?-zm. 1869), syn szlachcica z guberni kowieńskiej. Nauki pobierał w gimnazjum wileńskim i należał do Związku Bratniego Młodzieży Litewskiej. W więzieniu wileńskim w czasie prowadzonego śledztwa dostał pomieszczenia zmysłów i ustanowiono nad nim dozór policyjny. Dopiero po dojściu do zdrowia został zesłany do Usola. Po powrocie do Wilna związał się z Organizacją Narodową i brał udział w powstaniu, za co ponownie znalazł się w Usolu. Trudno określić okoliczności jego powrotu z syberyjskiego zesłania. Faktem jest, że zmarł w 1869 r. i został pochowany na wileńskiej Rossie²⁷.

²⁵ *Kartoteka uczestników powstania styczniowego (IH PAN)*; В.А. Дьяков, *Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 годов (Биобиблиографический словарь)*, Москва 1967, s. 51; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa...*, s. 166; Д. Матвейчык, *op. cit.*, s. 170–171; N. Miziarska, *Majątek Hrebničkih w Orzechownie*, Znad Wili, 2017, nr 1 (69), s. 102–106, [online], <https://www.znadwiliwilno.lt/wp-content/uploads/2020/11/Znad-Wilii-69.pdf> [dostęp: 27.10.2023]. Być może Otton był spokrewniony z Justynem Hrebničkim, właścicielem ziemskim w guberni witebskiej i wołyńskiej. Justyn brał czynny udział w pracach SLP i został zesłany do guberni wiatkiej. Zob.: *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi...*, s. 769.

²⁶ J. Berghauzen, *Jeleński Napoleon Jan (1810–1883)*, PSB, t. 11, Wrocław 1964–1965, s. 144; W. Caban, *Oktawian Jeleński – Polak w carskim mundurze. O Rosjanach i relacjach polsko-rosyjskich w XIX wieku*, „*Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*”, t. 54, 2019, z. 1, s. 118; *Leksykon i katalog informacji źródłowej o osobach związanych z ruchem niepodległościowym w latach (1861) 1863–1865 (1866)*, [online], <https://genealogia.okiem.pl/powstania/index.php?nazwisko=Jele%C5%84ski> [dostęp: 20.10.2023].

²⁷ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 386–387; W. Staniszewski, *op. cit.*, s. 248, 317; D. Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny...*, s. 268, 364; *Kartoteka uczestników powstania styczniowego (IH PAN)*; *Kleczkowski. Cmentarze, indeksacja polskich grobów i epitafiów* [online], <https://genealogia.okiem.pl/zdjecie/160528> [dostęp: 06.10.2023]. Wokół pobytu w Usolu oraz daty i miejsca śmierci Jana narodziły się problemy. Powstały one dlatego, że na zesłaniu w irkuckim Usolu po upadku powstania styczniowego znalazł się inny Jan Kleczkowski, pochodzący z guberni mohylewskiej. To on zmarł na zesłaniu w 1871 r. Osoby dokonujące wpisu do *Kartoteki...*, tę informację przypisały jeszcze Janowi Kleczkowskiemu, bratu Maurycego i Władysława. Pomyłka

Kleczkowski Maurycy (1829–1897), brat Jana. On także uczył się w gimnazjum wileńskim. Należał do bliskich współpracowników braci Dalewskich. Kontakty podtrzymywał po podjęciu studiów medycznych w Kazaniu. Aresztowany i wcielony do karnej służby wojskowej na linii orenburskiej. Odbywał ją razem z Zygmuntem Sierakowskim, Walerianem Staniszewskim i Bronisławem Zaleskim. Po amnestii kontynuował studia medyczne w Charkowie, a po ich ukończeniu w 1861 r. zrezygnował z kariery naukowej. Osiadł w Wilnie i nawiązał ścisły kontakt z Organizacją Narodową, pełniąc funkcję poborca podatkowego. Z powodu groźby aresztowania opuścił Wilno i zaciągnął się do oddziału Bolesława Dłuskiego-Jabłonowskiego, ale uległ wypadkowi i emigrował do Paryża. Powrócił do Wilna w 1883 r.²⁸

Kleczkowski Władysław (ok. 1831–1891), brat Jana i Maurycy. Władysław odpowiedzialny był za przygotowanie powstania w powiecie lidzkim. Z nim współpracował Jan. Władysław w czasie śledztwa zasłynął z napisania swą krwią skargi do generał-gubernatora na nieludzkie postępowanie komisji śledczej, za co został skazany na 10 lat ciężkich robót na Syberii Wschodniej. Po powrocie osiadł w Wilnie i związał się z Organizacją Narodową. W lipcu 1863 r. znalazł się już w Pinedze w guberni archangielskiej. Skazano go na zamieszkanie pod silnym nadzorem policji za to, że był jednym z *największych burzycieli i miał bliskie kontakty z powstańcami*. Na zesłaniu Władysław Kleczkowski rozwinął szeroką działalność gospodarczą w zakresie produkcji żywności. Jego wyroby zdobywały nagrody w Moskwie, Petersburgu, w Wilnie i Warszawie. Informowała o tych sukcesach prasa rosyjska. W 1870 r. zwolniono go z nadzoru policyjnego²⁹.

Kolesiński Baltazar (1818–?), syn Baltazara, właściciela majątku Siedziejmy w powiecie lidzkim. Za kontakty z Roehrem i Skarzyńskim został zesłany do karnej służby wojskowej na linię orenburską, gdzie zaprzyjaźnił się z Tarasem Szewczenką i Zygmuntem Sierakowskim. Odznaczył się przy zdobyciu twierdzy Ak-Mechet (1853 r.) należącej do chanatu kokandzkiego i dzięki temu został uwolniony od służby wojskowej, ale to nie umożliwiło powrotu do kraju. W rodzinne strony powrócił w 1855 r. lub w 1856 r. W 1861 r. został *mirowym pośrednikiem*, co ułatwiło mu kontakty z wójtami i ludnością chłopską, a tym samym wielu z nich wciągnął w tajną działalność. Był pomocnikiem Stanisława Kolesińskiego (stryjeckiego

wkradła się również w publikacji D. Fajnhauza (1863. *Litwa i Białoruś...*). Autor raz wymienia Jana Kleczkowskiego (s. 268), a innym razem Mieczysława (s. 364). Prawdopodobnie stało się to dlatego, że autor tej cennej publikacji powtórzył pomyłkę rosyjskiego urzędnika.

²⁸ B. Stocki, *Kleczkowski Maurycy Stanisław (1829–1897)*, PSB, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 558–559; J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 386; W. Staniszewski, *op. cit.*, s. 248–250, 270–272; W. Śliwowska, *Syberia w życiu...*, s. 223–224.

²⁹ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1., s. 386–387; D. Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny...*, s. 315, 323; W. Śliwowska, *Syberia w życiu...*, s. 224; Л. Кононова, *Вклад ссыльных участников восстания 1863–1864 гг. в развитие Архангельской губернии*, [w:] *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*. Red. W. Caban i W. Śliwowska, Kielce 2005, s. 156–157. Czasami mylnie przypisuje się zesłanie do Pinegi Maurycemu Kleczkowskiemu.

brata), stojącego na czele organizacji cywilnej w powiecie lidzkim. Obydwaj dokładali wiele starań w tworzeniu i działalności oddziału zbrojnego Ludwika Narbutta. Baltazar był dwukrotnie aresztowany, ale dzięki kontaktom z rosyjskimi urzędnikami, których poznał wcześniej na linii orenburskiej, został uwolniony. Po wyjściu na wolność ponownie wrócił do organizowania pomocy materialnej dla oddziału Narbutta, a być może znalazł się w jego składzie. Po śmierci Narbutta, Baltazar i jego bliscy współpracownicy zostali aresztowani. On sam znalazł się na zesłaniu w guberni kostromskiej, skąd powrócił w 1869 r. i zamieszkał w Wilnie³⁰.

Kończa Medard (1808–1899), ziemianin z powiatu wileńskiego. Studiował w Wilnie i w Dorpacie. W 1831 r. dowodził oddziałem w powiecie wilkomierskim, a następnie złączył się z Dezyderym Chłapowskim. Uniknął kary i zajął się gospodarstwem. Około 1835 r. nawiązał kontakt ze związanym ze stronnictwem Adama Jerzego Czartoryskiego Komitetem Litewskim w Wilnie, który następnie podporządkował się SLP. Z akt śledczych wynika, że Kończa był aktywnym spiskowcem, za co został skazany na Syberię. Ostatecznie karę zesłania odbywał w guberni wołogodzkiej, archangielskiej i kurlandzkiej. W 1858 r. osiadł w Łukiniach i pełnił urząd marszałka powiatu wilkomierskiego. W dobie przedpowstaniowej miał duży wpływ na ożywienie życia patriotycznego, ale był przeciwnikiem wywołania walki zbrojnej. Z chwilą, kiedy jego syn Medard udał się na pole walki, ojciec udzielał wsparcia materialnego dla oddziałów powstańczych. W konsekwencji jego majątek uległ częściowej konfiskacie, a on sam przez rok przetrzymywany był w areszcie³¹.

Lutkiewicz Bronisław (1826–1894?), szlachcic z powiatu rosieńskiego na Kowieńszczyźnie. Za kontakty ze Związkiem Bratnim Młodzieży Litewskiej w 1849 r. został aresztowany i wcielony do karnej służby wojskowej na linii orenburskiej, gdzie dosłużył się stopnia chorążego. W trakcie służby był związany z kółkiem Sierakowskiego. W latach 1856–1857 znalazł się pod zastrzyżonym nadzorem władz wojskowych. Pod koniec 1857 r. wrócił w rodzinne strony i oddano go

³⁰ Z. Kowalewska, *Dzieje powstania lidzkiego. Wspomnienie o Ludwiku Narbucie*, Wilno 1934, s. 17–18, 36–39, 73; В.А. Дьяков, *Деятели русского и освободительного...*, s. 82; D. Fajnhauz, *1863. Litwa ...*, s. 77; Д. Матвейчык, *op. cit.*, s. 264; C. Malewski, *Rodziny szlacheckie...*, s. 106; *Wykaz szlachty w 1863 roku więzionej, prześladowanej i zesłanej z powiatu lidzkiego guberni wileńskiej* [online], <https://genealogia.lt/pdfs/Powstancy%201863%20r..pdf> [dostęp: 10.10.2023]. Do nieocenionego opracowania W. Śliwowskiej *Zesłańcy polscy...*, s. 279 wkradła się pomyłka. Kolesiński rzeczywiście doznał pomocy od generała rosyjskiego, któremu podczas oblężenia twierdzy Ak-Mechet ocalał życie, ale odnosiła się ona do pierwszego aresztowania. Kiedy jednak Kolesiński ponownie angażował się w pomoc dla oddziału, a być może nawet krótko przed jego rozbiciem znalazł się w jego szeregach, żadna protekcja nie pomogła. Zob.: *Kartoteka uczestników powstania styczniowego* (IH PAN).

³¹ B. Łopuszański, *Kończa Medard Kazimierz (1808–1899)*, PSB, t. 13, Wrocław 1967–1968, s. 611–612; J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1, 288–289; D. Fajnhauz, *1863. Litwa i Białoruś...*, s. 170; *Powstańcy styczniowi* [online], https://genealogia.okiem.pl/powstania/index.php?inne_pole=Stani&str=188 [dostęp: 10.10.2023]. Jego zeznania śledcze patrz: *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi...*, s. 341–344, 377–381, 416, 424, 428, 432, 434.

pod nadzór policji. *Za nieprawomysłność pod względem politycznym i noszenie stroju rewolucyjnego* w 1863 r. Murawjow zesłał go w trybie administracyjnym do guberni ołoneckiej. W 1867 r. został uwolniony i zamieszkał w Warszawie³².

Medeksza Adam (1819? 1820?–1876), szlachcic z guberni kowieńskiej. W czasie studiów na Uniwersytecie Dorpackim należał do kółka Karola Hildebrandta, związanego z Konarskim. Według J. Gieysztor w 1839 r. trafił do karnej służby wojskowej na Kaukazie, a po awansowaniu na stopień oficerski otrzymał dymisję i zamieszkał w guberni nowgorodzkiej, a według W. Śliwowskiej został skierowany bezpośrednio do guberni nowgorodzkiej. Wydaje się, że trzeba przyznać rację Gieysztorowi. A w ogóle sprawa się komplikuje, zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę, że Medeksza jeszcze w kwietniu 1840 r. stawał przed Wileńską Komisją Śledczą. Nie da się udzielić definitywnej odpowiedzi, czy sprowadzono go do Wilna z Kaukazu, czy guberni nowgorodzkiej. A może po ogłoszonym wyroku 1839 r. zwyczajnie jeszcze nie wyruszył na zesłanie? W 1851 r. Medeksza został uwolniony i osiadł w swoim majątku Romajny (koło Kowna). W 1861 r. powierzono mu obowiązki *mirowego pośrednika*. Był przeciwnikiem powstania, ale z chwilą jego wybuchu wspierał je w miarę swoich możliwości. Na wezwanie Rządu Narodowego złożył urząd *mirowego pośrednika*. Zesłany w trybie administracyjnym do Czerdynia w gub. permskiej. Osiadł w 1868 r. w Warszawie³³.

Narbutt Ludwik (1832–1863), syn znanego historyka Teodora. Podczas nauki w gimnazjum wileńskim założył tajny Związek Orła i Krzyża w 1850 r., za co rok później wcielono go do karnej służby wojskowej. Brał udział w wojnie krymskiej i w walkach z góralami kaukaskimi. W 1857 r. otrzymał dymisję na własną prośbę w stopniu podporucznika. W 1862 r. związał się z ruchem patriotycznym i został wyznaczony na naczelnika wojskowego powiatu lidzkiego. Na pole walki wyruszył w połowie lutego z zaledwie kilkoma ludźmi i z nimi krążył po wsiach i odczytywał manifest Rządu Narodowego. Wkrótce skompletował oddział (ok. 200 osób) z okolicznych chłopów i drobnej szlachty. Znalazł się w nim m.in. Michał Elwiro Andriolli, znany polski ilustrator i malarz. Pierwszą, pomyślną potyczkę stoczył pod Rudnikami (09.03.) w pobliżu Wilna. W ciągu dwu następnych miesięcy jeszcze czterokrotnie potykał się z nieprzyjacielem na terenie Puszczy Nackiej,

³² Д. Матвейчик, *op. cit.*, s. 350; В. А. Дьяков, *Деятели русского и освободительного...*, s. 103; *Na nieznane losy między Ołońcem a Jadryniem. Dwa pamiętniki z zesłania po powstaniu styczniowym*, opr. A. Brus, Warszawa 1999, s. 207; *Биобиблиографический справочник участников восстания 1863–1864 гг., находившихся под надзором полиции в Олонецкой губернии в период с 1863 по 1872 гг. По материалам Национального Архива Республики Карелия* [online], <http://kdkv.narod.ru/1864/Ssilka-Olonezk.html> [dostęp: 21.10.2023].

³³ ГАРФ, ф 109, 1-экспедиция, 1838 г., д. 115, ч. 10, л. 38; J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 1, s. 282; J. Gieysztor, *Rozbitek, Adam Medeksza*, Lwów 1877, s. 1–2; J. Gieysztor, *Z pamiętnika litewskiego. Adam Medeksza 1820–1876*, „Gazeta Narodowa”, 1877, nr 74,78,79; *Stowarzyszenie Ludu Polskiego...*, s. 605–606; J. Trynkowski, *Polski Sybir...*, s.389–390; W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy...*, s. 376; teźże, *Syberia w życiu...*, s. 262; *Bronisława Zaleskiego i Kajetana Cieszkowskiego nieznane relacje o powstaniu styczniowym*, opr. W. Caban i R. Matura, Kielce 1997, s. 27.

a mianowicie: Mitkiszki (22.03.), Dubicze Nowodworskie (11.04.), Kowalki (20.04.) i Staniunki (21.04.). W dniu 30 kwietnia RN mianował go pułkownikiem. Na skutek zdrady dostał się w zasadzkę pod Dubiczami Nackimi (05.05.) i oddział poszedł w rozsypkę, a sam Narbutt został śmiertelnie ranny.

O dokonaniach Narbutta krążyły legendy. Uznawany był, tak jak Z. Sierakowski, za jednego z najlepszych dowódców, budził szacunek nawet u wroga. A zdaje się wszystko dlatego, że jego oddział dokonywał szybkich i zręcznych ruchów. Niewątpliwie potrafił wykorzystać w tym przypadku swoje doświadczenie kaukaskie³⁴.

Nowicki Napoleon (1800–1870), syn właściciela ziemskiego z pow. wilkomierskiego. Podczas studiów w Wilnie działał wśród filaretów i filadelfistów, za co był na krótko aresztowany. Brał udział w powstaniu listopadowym. Po jego upadku krótko przebywał we Francji, skąd powrócił w 1833 r. na Żmudź jako emisariusz Józefa Zaliwskiego. Ze Żmudzi przedostał się do Galicji i szerzył ideologię węglarską, ale już w 1835 r. związał się z SLP i jak to określił J. Gieysztor – *był jednym z najczynniejszych współpracowników Konarskiego*. To on przyczynił się najpierw do rozbudowy struktur SLP na Wołyniu, a później w guberni mińskiej. Aresztowany w 1838 r., a w dwa lata później zesłany na Syberię Wschodnią (zakłady nerczyńskie). Po powrocie w 1857 r. zajął się działalnością gospodarczą (cukrownictwo), a z chwilą wybuchu powstania został pomocnikiem naczelnika powstańczego na powiat kowieński Ludwika Żylińskiego, a nie jak czasami mylnie się podaje Ludwika Żychlińskiego. W trakcie śledztwa nie udowodniono mu winy, ale został poddany pod ścisły dozór policyjny³⁵.

Obrąpalski Karol (ok. 1832–1865?), pochodził z powiatu Iepelskiego (gubernia witebska). Wstąpił do armii rosyjskiej, ale kiedy służbę odbywał na terenie Królestwa Polskiego zbiegł w 1848 r. do Galicji. Obrąpalski po zawróceniu go przez

³⁴ S. Kieniewicz, *Narbutt (Ostyk-Narbutt) Ludwik (1832–1863)*, PSB, t. 22, Wrocław, 1977, s. 535–536; W. Karbowski, *Ludwik Narbutt*, Grodno 1935; *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864*, red. E. Halicz, S. Kieniewicz, I. Miller, Wrocław 1968, s. 280; 564; A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego w 1861–1864*, t. 2, Paryż 1868, s. 302; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś...*, s. 128, 177, 210; Д. Матвейчык, *op. cit.*, s. 413; *Powstanie Styczniowe – uczestnicy* [online], <https://genealogia.okiem.pl/powstania/index.php?nazwisko=Narbutt> [dostęp: 31.10. 2023].

³⁵ B. Łopuszański, *Nowicki Napoleon (1800–1870)*, PSB, t. 23, Wrocław 1978, s. 333–334; F. Nowiński, *op. cit.*, s. 276–277; J. Trynkowski, *Polski Sybir...*, s. 35, 299–303; W. Śliwowska, *Syberia w życiu i pamięci...*, s. 383; Jakub Gieysztor (*Pamiętniki...*, t. 1, s. 258) stojący na czele Wydziału Zarządzającego Prowincjami Litwy tak oto wspominał przystąpienie do powstania 63-letniego zesłańca: *Napoleon Nowicki [...] pyta mię, czy prawda, żeśmy przystąpili do powstania. „Tak – a czemuż mnie pominięto, czym już niedołęga, czy mi nie ufacie?” Ucałowałem w ramię zacnego weterana, że łzę uwielbienia powiedziałem mu, że kto raz już tak wiele cierpiał i jest w tym wieku, tego nie śmiałem posyłać na pewna zgubę. Lecz Nowicki ani słyszeć nie chciał i jako drugi pomocnik Ludwika Żylińskiego, powstańczego naczelnika na powiat kowieński, pojechał [...] i wytrwał do końca, niczem nie zrażony, śmiały, pracowity; jednak ocalał i zmarł spokojnie otoczony czcią ludzi zacnych i spokojem sumienia, bo ten istotnie wytrwał usque ad finem.*

władze austriackie został oddany do karnej służby wojskowej na linię orenburską i dosłużył się stopnia podporucznika. W wyniku amnestii powrócił w rodzinne strony. W czasie powstania styczniowego brał udział w potyczkach na terenie powiatu borysowskiego (gubernia mińska). Dostał się do niewoli i został skazany na 12 lat katorgi na Syberii Wschodniej (zakłady nerczyńskie). Według informacji W. Śliwowskiej zmarł w Irkucku w 1865 r. z powodu pijaństwa, a według innych w 1871 r. został uwolniony³⁶.

Pasierbski Hipolit (1806–1895), pochodził z rodziny szlacheckiej, a nauki pobierał w Rossieniach (Litwa). Za udział w powstaniu listopadowym został odznaczony Złotym Krzyżem *Virtuti Militari*. Emigrował do Francji, ale wkrótce przeniósł się do Anglii i wstąpił do TDP pod zmienionym nazwiskiem Hipolita Paszkowskiego. W 1848 r. z ramienia obozu demokratycznego przybył na Litwę w celu wywołania powstania, ale został aresztowany i w 1849 r. zesłany na Syberię. Po carskiej amnestii na krótko wrócił do kraju i znowu wyjechał do Anglii, gdzie oczekiwała go żona i dwoje dzieci urodzonych przed 1848 r.

Pasierbski ponownie zjawił się na Litwie w dobie poprzedzającej powstanie styczniowe, a z chwilą jego wybuchu zebrał grupę młodzieży wileńskiej (ok. 55 osób) i dotarł 22 marca do dworu Mitkiszki (powiat trocki). Nocą Rosjanie dokonali napadu i oddziałek Pasierbskiego został rozbity. Garstka ocalałych przeszła pod rozkazy Feliksa Wysłoucha. W kwietniu Pasierbski objął dowództwo kolejno nad dwoma oddziałami operującymi w powiecie trockim. Został zmuszony do ustąpienia, gdyż nie przejawiał inicjatywy. W trudnych do określenia okolicznościach zorganizował jeszcze jeden mały oddział i w lipcu operował na pograniczu powiatu trockiego i kowieńskiego. W dniu 25 lipca jego oddział został napadnięty pod Lewintą, a następnego dnia pod Paszuwem zmuszono go do ucieczki. Po tych wydarzeniach Pasierbski najprawdopodobniej nie podejmował już kolejnych zbrojnych inicjatyw. Do Anglii już nie wrócił, gdzie została żona (Angielka) i dzieci. Zmarł w Krakowie³⁷.

Römer Edward (1806–1878), ziemianin, absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, malarz amator i literat. W czasie powstania listopadowego był związany z Centralnym Wileńskim Komitetem Powstańczym. W 1833 r. za kontakty z emisariuszem zesłany do Wołody. Po rocznym pobycie powrócił na Litwę i wszedł w kontakt z organizacjami spiskowymi związanymi z obozem Adama Jerzego Czartoryskiego,

³⁶ W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy...*, s. 424–425; *Powstanie Styczniowe – uczestnicy* [online], <https://genealogia.okiem.pl/powstancy-styczniowi?nazwisko=Obrompalski&rodzina=Obrompalski> [dostęp: 31.10.2023]; *Свободный список участников восстания 1863–1864 годов* [online], <https://kdkv.narod.ru/1864/Spis-A.htm?ysclid=loel9b4g6o87489272#14> [dostęp: 31.10.2023].

³⁷ F. Ramotowska, *Pasierbski Hipolit Platon, pseud. Hipolit Paszkowski (1807–1895)*, PSB, t. 25, Wrocław, 1980, s. 249–250; D. Fajnhauz, *Ruch konspiracyjny...*, s. 243, 346 (tu jako Platon Pasierbski); M. Tyrowicz, *Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Przywódcy i kadry członkowskie*, Warszawa 1964, s. 504; S. Zieliński, *op. cit.*, s. 277–278, 303; *Powstanie Styczniowe – uczestnicy* [online], <https://genealogia.okiem.pl/powstancy-styczniowi?nazwisko=Pasierbski> [dostęp: 31.10.2023].

by wreszcie zbliżyć się do spisku Konarskiego. Odegrał tu rolę szczególną, widoczną na płaszczyźnie upowszechniania literatury patriotycznej. W lutym 1839 r. skazany na karę śmierci, zamienioną na bezterminowe zamieszkanie w guberni wołogodzkiej. Wraz z nim za działalność spiskową został skazany jego brat Seweryn (1814–1890). Edward powrócił do Wilna w 1852 r. i pozostawał pod tajnym nadzorem. W okresie odwilży posewastopolskiej włączył się w nurt życia umysłowego i kulturalnego Wilna. Zabiegał o utworzenie Towarzystwa Rolniczego na wzór warszawskiego kierowanego przez Andrzeja Zamoyskiego, ale sceptycznie podchodził do pomysłu wysłania adresu szlachty guberni mińskiej jesienią 1862 r. o jej przyłączeniu do Królestwa Polskiego, słusznie uważając, że zostanie on zignorowany przez cara.

Publicznie wypowiadał się za przywróceniem języka polskiego w szkołach i urzędach. Aktywnie uczestniczył w pracach komitetów włościańskich, dyskutujących nad sposobem przeprowadzenia reformy agrarnej na Litwie. Römer opowiadał się, by do uwłaszczenia dochodziło poprzez wykup. W tej sprawie doszło do konfliktu między polskim ziemiaństwem a władzami w Petersburgu. Pod naciskiem Rządu Narodowego członkowie komitetów włościańskich podali się do dymisji. Römer znalazł się w areszcie domowym w Kownie. Ale powodem nie było chyba tylko ustąpienie z komisji włościańskiej, lecz także udział jego syna, Alfreda Izydora (1832–1897) w powstaniu styczniowym. W ten oto sposób rodzina Edwarda Römera stała się przykładem oporu przeciw caratowi i ojca jako głównego winowajcę należało ponownie aresztować³⁸.

Sierakowski Zygmunt (1827–1863), syn dzierżawcy z powiatu łuckiego. Ojciec poległ na polu bitwy w czasie powstania listopadowego. Po ukończeniu gimnazjum w Żytomierzu wstąpił w 1845r. na Uniwersytet Petersburski. Objął kierownictwo studenckiego patriotyczno-demokratycznego kółka, które miało kontakty ze Związkiem Młodzieży Litewskiej w Wilnie. W 1848 r. został aresztowany i wcielony do karnej służby wojskowej na linii orenburskiej. Tu pozyskał wielu przyjaciół spośród zesłańców-rodaków. Cieszył się też uznaniem wśród dowództwa wojskowego. W 1856 r. w stopniu chorążego opuścił linię orenburską i w rok później, po pokonaniu wcale niemałych przeszkód, wstąpił do Akademii Sztabu Generalnego, gdzie utworzył konspiracyjne kółko, w którego skład wchodziłi zarówno Polacy, jak i Rosjanie. Po ukończeniu Akademii, w stopniu kapitana, został przydzielony do Ministerstwa Wojny i zajął się kwestią zniesienia kar

³⁸ D. Kamelowa, *Römer Edward Jan (1806–1878)*, PSB, t. 31, Wrocław 1988–1989, s. 633–635; *Stowarzyszenie Ludu Polskiego na Litwie i Białorusi...*, s. 242–244, 264–266, 345–348, 372–376; D. Szpopier, *Pomiędzy caratem a snem Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003, s. 538–539; J. Skowronek, *Litwa trzeciej ćwierci XIX stulecia w dziennikach Edwarda Römera*, [w:] *Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 4, pod red. E. Felisiak, Białystok 1992, s. 167–192; 175 гадоў з дня нараджэння Альфрэда Ромера [online], [https://pawet.net/ns/2007/16/%E2%84%96_16_\(804\).html](https://pawet.net/ns/2007/16/%E2%84%96_16_(804).html) [dostęp: 28.10.2023]; K. Syrnicka, *Ludzie i miejsca w świetle Pamiętników Heleny Romer-Ochenkowskiej* [online], https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/14885/1/K_Syrnicka_Ludzie_i_miejsca.pdf [dostęp: 01.11.2023].

cielesnych w armii rosyjskiej. W latach 1860–1862 z ramienia Ministerstwa Wojny wiele podróżował po Europie, nawiązując jednocześnie kontakty z działaczami ugrupowań liberalno-demokratycznych. W trakcie wyjazdów Sierakowski odwiedzał m.in. Warszawę, Wilno i Kijów. W lecie 1861 r. nawiązał kontakty w Warszawie z Majewskim i innymi przywódcami kółek „czerwonych”, a w rok później z przywódcami tych ugrupowań w Wilnie i Kijowie.

W sierpniu 1862 r. wraz ze świeżo poślubioną żoną, Apolonią Dalewską (siostrą Franciszka), przebywał w Warszawie i obiecał członkom KCN objęcie dowództwa powstania na Litwie, ale odradzał termin jego wybuchu. Podczas kolejnego, grudniowego pobytu w Warszawie uzgadniał plan powstania na Litwie, w dalszym ciągu nalegając na jego odroczenie. Sierakowski zakładał, że powstanie rozpocznie się na Żmudzi, dokąd miano drogą morską dostarczyć broń. Następnie walki zbrojne miały objąć Wileńszczyznę i Grodzieńszczyznę oraz zdobycie Dyneburga, ważnego węzła komunikacyjnego. Zrealizowanie tego planu miało powstrzymać przerzut wojsk rosyjskich do Królestwa Polskiego. Jednakże po powrocie do Petersburga złożył jeszcze w ostatnich dniach grudnia na ręce Miliutina memoriał zatytułowany *Sprawa polska*.

Ogólnie rzecz biorąc Sierakowski sugerował znalezienie modus vivendi między Rosjanami i Polakami na Ziemiach Zabrzanych na zasadach przyznania praw językom dominującym w danej części Cesarstwa: tam, gdzie większość ludności posługuje się językiem polskim, bez względu na to, czy to czynią obcy etnicznie Polakom chłopci Białorusini, Litwini czy Rosjanie, tam językiem urzędowym powinien być język polski. Dowodził, że dominacja języka polskiego w guberniach zachodnich jest procesem naturalnym, gdyż Polacy cywilizacyjnie i kulturowo dominują w Kraju Zachodnim, a Rosjanie, pomijając te fakty, bezprawnie nazywają je guberniami rosyjskimi, gdy tymczasem sami Rosjanie mieszkający tu od lat w sposób naturalny przyswajają sobie język polski i czują się Polakami. Dowodem na wyższość kultury, języka i cywilizacji polskiej nad rosyjską miało być w przekonaniu Sierakowskiego i to, że dzieci Rosjan mieszkających w Kazaniu nie stają się pod wpływem otoczenia Tatarami, gdyż Rosjanie stoją cywilizacyjnie wyżej od Tatarów, natomiast mieszkający na Litwie zatracają swoją tożsamość i stają się Polakami. Wniosek: polska cywilizacja, jako cywilizacja wysokiego poziomu, będzie sprzyjać pomyślnemu rozwojowi kraju, nie można jej zatem zwalczać. *Memoriał*, zdaniem Apolonii miały poprzeć wysoko stojące osoby w Petersburgu i tym samym uczynić powstanie bezcelowym. Ale, jej zdaniem, plan *zniweczyła brutalna, bezwzględna, lekceważąca uczuciem narodu polityka Wielopolskiego*.

Po wybuchu powstania w Królestwie Polskim, Sierakowski jeszcze przez dwa miesiące występował w podwójnej roli, a mianowicie pracownika Ministerstwa Wojny i bliskiego zaufanego D. Miliutina oraz konspiratora. W końcu stycznia Sierakowski, mimo próśb wileńskich „czerwonych”, odmówił udania się na plac boju. Wydział Zarządzający Prowincjami Litwy

w ostatnich dniach marca, po dyskusjach, wezwał Sierakowskiego do objęcia dowództwa. Sierakowski przyjął je nie bez wahania, a według niektórych relacji „rzewnie płakał [...] gdyż nie miał żadnej wiary w powstanie, żadnego zaufania w szczęśliwy rozwój wypadków”. Dnia 26 marca stanął w Wilnie i na posiedzeniu Wydziału ustalono, że powstanie należy rozwijać przede wszystkim na Kowieńszczyźnie. Z jednej strony ze względu na przychylną postawę chłopów, a z drugiej na łatwość dostawy broni znad granicy pruskiej. Sierakowski, obejmując stanowisko naczelnika wojennego województwa kowieńskiego, planował w pierwszym etapie w poszczególnych powiatach zorganizować niewielkie oddziały, które w połączeniu miały stanowić kolumnę liczącą 5 tys. ludzi, i na jej czele wkroczyć w województwo wileńskie. W dalszej perspektywie miano dążyć do utworzenia regularnej armii, do której mieli napływać oficerowie związani z Kołem Oficerów.

Plan ten został zmieniony, a okoliczności trudne do wytłumaczenia. Najczęściej nadmienia się, że skorygowano go pod wpływem Rządu Narodowego i ustalono, że Sierakowski podejmie marsz w kierunku Kurlandii, *by przypomnieć, że i ona kiedyś należała do Polski*. Planowano też zaatakować Dyneburg, który podobno był wtedy słabo chroniony.

Dnia 3 kwietnia Sierakowski wyruszył do Kowna i w dwa dni później objął dowództwo nad oddziałami Bolesława Kołyszki i Antoniego Mackiewicza. W sumie dysponował siłami liczącymi 400–500 słabo uzbrojonych powstańców. W tej sytuacji Sierakowski podjął marsz w kierunku Kurlandii.

Do pierwszego starcia z wrogiem doszło 21 kwietnia pod Ginietynikami (powiat wilkomierski). Sierakowski urządził tu zasadzkę na ścigający go oddział rosyjski. Nieprzyjaciel poniosł spore straty w ludziach. Nadto powstańcom udało się zdobyć na wrogu pewne ilości broni i amunicji. W pięć dni później pod Korsakiszkami (powiat poniewieski) doszło do odparcia po raz kolejny nieprzyjaciela. Rosjanie zrejterowali z placu bitwy, zostawiając kilku zabitych. Polacy nie ponieśli żadnych strat w ludziach.

Po tych sukcesach do oddziału Sierakowskiego napływali ochotnicy i w ciągu tygodnia oddział liczył ok. 2600 osób. Oddział został podzielony na trzy kolumny i podjęto marsz w kierunku północy, spotykając się z pozytywną reakcją litewskiego ludu. Siódmego maja Sierakowski został zaatakowany pod Medejkami w pobliżu Birż (powiat poniewieski). Bitwa trwała przez trzy dni. Drugiego dnia bitwy Sierakowski został ranny, co spowodowało zamieszanie. W trzecim dniu bitwy, pod Sznurkiszkami, powstańcy ponieśli klęskę. Ranny Sierakowski dostał się do niewoli rosyjskiej i został powieszony 15 czerwca w Wilnie na placu Łukiskim. Klęska zgrupowania Sierakowskiego, a później jego egzekucja oznaczała załamanie powstania nie tylko na Żmudzi, ale na całej Litwie. Czytelnikowi wypada w tym miejscu zachęcić do rozważań, czy Sierakowski stosował podwójną lojalność, czy też, jak chcieli niektórzy

wysocy carscy urzędnicy i Maria Janion, wystąpił w roli Konrada Wallenroda³⁹.

Staniewicz Jan (1823–1904), syn uczestnika powstania listopadowego ze Żmudzi. Po emigracji ojca Ezechiela, matka wywozła Jana i jego dwóch braci do Francji, gdyż obawiała się, że jej synowie mogą być wcieleni do szkół kantonistów. Jan stopnie wojskowe zdobywał we francuskiej Legii Cudzoziemskiej. W 1848 r. wraz z braćmi (Pawłem i Ignacym) walczył w powstaniu wielkopolskim. Po powrocie w rodzinne strony został w 1851 r. karnie wcielony do Korpusu Kaukaskiego. Po uzyskaniu awansu podoficerskiego otrzymał dymisję i ponownie zjawił się na Żmudzi, gdzie zajął się gospodarstwem rolnym.

Pomimo, że nie widział szans na sukces w wojnie prowadzonej z regularnym i zdyscyplinowanym wojskiem, wraz z wybuchem powstania przyjął nominację na wojskowego naczelnika powiatu szawelskiego. Jako naczelnik siły zbrojnej posługiwał się pseudonimem Stanisława Pisarskiego. W swym majątku Bielaniszeki w pierwszych dniach marca zgromadził około 100 ochotników. Po ataku Rosjan (12.04.) powstańcy musieli się wycofać, a folwark został spalony przez przeciwnika. Jednakże po miesiącu udało się Staniewiczowi odbudować bazę w Bielaniszkach, a jego oddział rozrósł się do ok. 200 powstańców. W jego oddziale komendy wydawane były po litewsku. W końcu kwietnia (28.04.) stoczył tam ponownie bój z Rosjanami, tracąc dwóch zabitych i kilku rannych. Staniewicz postanowił rozszerzyć teren działań partyzanckich na powiat rosieński, jednocześnie powiększając swój oddział do 400 osób. W sumie do końca sierpnia 1863 r. stoczył 11 bitew i potyczek. Na jesieni, wobec pogarszających się warunków działania, podzielił oddział na pięć części, które współdziałając z innymi oddziałami prowadziły działania partyzanckie do końca listopada 1863 r. On sam z grupą niedobitków przedostał się na emigrację. Po długich perypetiach udało mu się w 1896 r. na nowo zamieszkać na Żmudzi⁴⁰.

Szumski Stanisław (1790–1871), ziemianin z powiatu wileńskiego, studiował na Uniwersytecie Wileńskim, odbył kampanię napoleońską w 1812 r. w stopniu kapitana. Związał się najpierw z Komitetem Litewskim, a następnie z Szymonem Konarskim. W 1839 r. został skazany na *wieczne zamieszkanie* w guberni wiatskiej, ale w 1843 r. pozwolono mu zamieszkać w Wilnie pod dozorem policyjnym.

³⁹ S. Kieniewicz, *Sierakowski Zygmunt Erazm Gaspar Józef, pseud. Dołęga (1827–1863)*, PSB, t. 37, Warszawa, 1996–1997, s. 318–321. Tam obszerna bibliografia. Nadto por.: Apolonia z Dalewskich Sierakowska, *op. cit.*, s. 143–198; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś...*, s. 150–159, 186, 201, 226; *Русско-польские революционные связи*, т.1, ред. В. А. Дьяков, Москва 1963, s. 230–240. Tam jest zamieszczona jedna z trzech zachowanych wersji *Sprawy polskiej* Z. Sierakowskiego; A. Buława, *Gra na dwa fronty, czyli rozważania o lojalności. Tomasz Łubieński i Zygmunt Sierakowski na drodze do powstania styczniowego*, „Studia Historica Gedanensia”, t. 12, 2021, s. 253–273; M. Janion, *Pośmiertne życie Konrada Wallenroda*, Warszawa 1990, s. 457–551; teźże, *Wallenrodowie linii orenburskiej: Jan Witkiewicz. Zygmunt Sierakowski*, „Przegląd Wschodni” 1991, t. 1, z. 2, s. 315–327.

⁴⁰ J. Wojtasik, *Staniewicz Jan Ludwik Sylwester (1823–1904)*, PSB, t. 41, Warszawa 2002, s. 547–548; J. Staniewicz, *Wspomnienia o Zygmuncie Sierakowskim naczelnym Wodzu Powstania Styczniowego na Litwie i Żmudzi*, Kowno 1939, s. 40; D. Fajnhauz, 1863. *Litwa i Białoruś...*, s. 154, 158, 202; S. Zieliński, *op. cit.*, s. 289–291, 295–297, 301–304.

W 1847 r. ponownie aresztowany i więziony w Wilnie. W 1863 r sędziwy już Szumski powtarzał, że z *chęcią ostatnie dni życia poświęci, aby ulżyć losu młodszym, potrzebniejszym*. Autor niezwykle interesującego pamiętnika z okresu zsyłki do Wiatki, w którym charakteryzuje relacje między polskimi zesłańcami, a władzami gubernialnymi⁴¹.

Zaleski Bronisław (1820–1880), syn oficera – legionisty z powiatu słuckiego. W latach 1836–1838 studiował w Dorpacie, ale studia musiał przerwać, gdyż związał się ze studenckimi tajnymi organizacjami spiskowymi. Ostatecznie edukację ukończył w Charkowie, a po jej ukończeniu wrócił do Wilna. Tu znowu nawiązał kontakty z organizacjami spiskowymi i w 1848 r. został skazany na karną służbę wojskową na linii orenburskiej. Cieszył się ogromnym uznaniem u kolegów, zaprzyjaźnił się z Sierakowskim i Tarasem Szewczenką. W 1856 r. otrzymał dymisję z wojska i po kilkuletnim pobycie w guberni mińskiej przeniósł się do Paryża. Znad Sekwany bacznie obserwował wydarzenia z lat 1861–1862. Sprzeciwiał się współpracy z rosyjskim ruchem rewolucyjnym, zwłaszcza z Michailem Bakuninem. W Paryżu kilkakrotnie opublikował broszury wskazujące drogę Polaków do niepodległości. Z chwilą wybuchu powstania związał się z Hotelem Lambert i został m. in. urzędnikiem w Agencji Dyplomatycznej Rządu Narodowego w Paryżu, krótko później przemianowaną w Agencję Dyplomatyczną Rządu Narodowego. Z jej ramienia przebywał w Rzymie i starał się wpłynąć na zmianę stanowiska Papieża wobec powstania styczniowego. Niewiele w tym zakresie zdziałał, gdyż na przeszkodzie stanęli Zmartwychwstańcy, którzy regularnie przekonywali papieża o zgubności polskiego ruchu.

Hotel Lambert wyznaczył mu też inne zadania, w tym m.in. uczynił go odpowiedzialnym za kontakty z litewskimi władzami powstańczymi i dostawę broni na Litwę. Zaleski po upadku powstania przez krótki okres związał się jeszcze z Kołem Adama Sapiehy, ale w połowie 1865 r. doszedł do wniosku, że wszelkie pomysły o ponownym wzniesieniu walki zbrojnej nie mają sensu i należy podjąć działania, które pomogą przetrwać trudny okres emigracji. On sam podjął pracę w Bibliotece Polskiej i w Towarzystwie Historyczno-Literackim⁴².

Udało się zebrać informacje o zaangażowaniu w wydarzenia z lat 1861–1864 raptem dla 24 sybiraków i dla niektórych wyglądają one bardzo skromnie. Niemniej jednak można przyjąć, że sybiracy, tak jak to określił Józef Kajetan Janowski, „umieli [...] po raz drugi ponieść wszystko w ofierze, umieli ginąć z orężem w ręku, umieli umierać na szubienicy, umieli iść znowu do katorgi i na wygnanie”. Ale wśród tej grupy widać dwa stanowiska. Pierwsze, chyba zdecydowanie najważniejsze, a którego symbolem była postawa Franciszka Dalewskiego i współpracującego z nim Apollina Hofmeistera, opowiadało się za zbrojnym wystąpieniem przeciw caratowi, ale uważano zarazem, że do tego wystąpienia trzeba się dobrze przygotować, że do

⁴¹ J. Gieysztor, *Pamiętniki...*, t. 2, s. 198, 211, 256; S. Szumski, *W walkach i więzieniach. Pamiętniki z lat 1812–1848*, wyd. H. Mościcki, Wilno 1913, passim.

⁴² W. Caban, *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820–1880*, Kielce 2006, passim.

walki muszą stanąć wszystkie warstwy społeczne zamieszkujące ziemie litewsko-białoruskie. Ale by to nastąpiło, najpierw trzeba do powstania pozyskać chłopów poprzez uwłaszczenie i oświecenie. Takie stanowisko dominowało wśród sybiraków pochodzących zarówno z Królestwa Polskiego, jak i ziem litewsko-białoruskich. Jednym słowem sybiracy byli tu zgodni z ugrupowaniem Edwarda Jürgensa, ironicznie określanym jako millenerzy.

Zdaje się, że postawa Bolesława Dłuskiego-Jabłonowskiego, nawołującego do jak najszybszego wybuchu powstania i powołania oddzielnego od Warszawy Litewskiego Rządu Narodowego, była odosobniona. A w ogóle postać ta zasługuje na szczególne zainteresowanie historyków, nie w aspekcie sukcesów partyzanckich w 1863 r., a jego poglądów politycznych. Chodzi mianowicie o kwestie ułożenia relacji polsko-litewskich i polsko-białoruskich po zniesieniu carskiego panowania.

Spośród omawianej grupy kilku dawnych spiskowców, zwłaszcza z lat 40. XIX wieku, zapisało się znaczącymi osiągnięciami czy to na placu boju, czy w organizacji cywilnej powstania. W tym pierwszym przypadku podkreślić trzeba osiągnięcia: Zygmunta Sierakowskiego, Ludwika Narbutta, Jana Staniewicza i Bolesława Dłuskiego-Jabłonowskiego. Pomogło im w tym sukcesie, jak na ironię losu, doświadczenie, jakie wynieśli z karnej służby wojskowej na Kaukazie, czy linii orenburskiej. Natomiast w organizacji cywilnej zasłynęli Franciszek Dalewski i Apollin Hofmeister oraz Bronisław Zaleski. Jednakże ten ostatni swe, jeśli tak można powiedzieć, posługi wobec powstania spełniał w ramach prac Hotelu Lambert.

Zaangażowanie sybiraków, którzy w czasie powstania liczyli sobie około 60 lat, z konieczności było mniej widoczne. Mogli oni jedynie wspierać powstanie moralnie lub materialnie. Mam tu na myśli Jerzego Brynka, Tomasza Bułhaka, czy Edwarda Römera. Ale 63-letni Napoleon Nowicki sam upomniał się o włączenie go do struktur podziemnego państwa i zdaje się, że obowiązki pomocnika naczelnika powstańczego na powiat kowieński wypełniał najlepiej jak potrafił.

Przyglądając się działalności niepodległościowej wspomnianych 24 osób, można dostrzec pewną prawidłowość, która dotyczy rodzinnego spiskowania. Uwidoczniło się ono zarówno w latach 30. i 40. XIX wieku, jak i w czasie powstania styczniowego. W niektórych przypadkach rodzinne spiskowanie rozpoczęte w Stowarzyszeniu Ludu Polskiego, czy w Związku Bratnim Młodzieży Litewskiej, kontynuowane było w czasie powstania styczniowego. W najszerszym stopniu wystąpiło ono w rodzinie Dalewskich. Aleksander, młodszy brat Franciszka, za spiskowanie w latach czterdziestych został zesłany na Syberię. Po powrocie związał się z Organizacją Narodową, ale na krótko przed wybuchem powstania zmarł. Jego pogrzeb na Rossie w Wilnie przerodził się w manifestację patriotyczną. Kolejni dwaj bracia: Tytus i Konstanty brali udział w powstaniu styczniowym. Tytus został rozstrzelany w Wilnie z wyroku Murawjowa, a Konstanty wyostał się z jego rąk, ale zginął na barykadach Paryża w 1871 r. Trzy siostry Franciszka: Józefa, Ksawera i Zuzanna wraz z matką po upadku powstania zostały zesłane

do Kunguru. Apolonia, wdowa po Zygmuncie Sierakowskim, i jej siostra Tekla znalazły się na wygnaniu w głębi Imperium Rosyjskiego. Na wygnaniu znalazła się również Julia Dalewska wraz z mężem Michałem Berkmanem⁴³.

Po braciach Dalewskich należałoby wymienić trójkę braci Kleczkowskich. Szkoda, że żaden z nich nie zostawił najdrobniejszych zapisek, albo też historykom do tej pory nie udało się do takowych dotrzeć. Być może takie zapiski zostawiła wdowa po Maurycym Kleczkowskim, która udzielała Jakóbowi Gieysztorowi spisującemu pamiętniki z czasów powstania styczniowego pewnych informacji o braciach Kleczkowskich.

O braciach Bolesławie i Przemysławie Dłuskim wiadomo, że w czasie wojny krymskiej chcieli wywołać powstanie przeciw Rosji. Przemysław znalazł się na linii orenburskiej i tam zakończył swój żywot. Bolesław mógł się poszczycić sukcesami na polu bitewnym.

Jeleński Napoleon wraz z bratem Janem brali udział w powstaniu listopadowym. Jan dostał się do niewoli, ale został ułaskawiony. W 1836 r. bracia założyli kółko spiskowe, które stało się częścią SLP. Jan w 1838 r. został aresztowany, a rok później zesłany do Wiatki. Po powrocie w 1855 r. zajął się gospodarstwem rolnym. Na podstawie opinii żandarmerii, że był „podejrzanej konduity”, trudno wypowiedzieć się o jego stosunku do powstania styczniowego⁴⁴.

Rodzinne spiskowanie bliskie było Römerom. Wspominałem, że Edward i jego brat Seweryn znaleźli się na zesłaniu w guberni wołogodzkiej za udział w spisku Szymona Konarskiego. Trzeba jednakże pamiętać, że jeśli tak można powiedzieć, tradycje spiskowania przejęli od swego słynnego ojca Michała (1778–1853), jednego z pierwszego członków Wolnomularstwa Narodowego i prezesa Towarzystwa Patriotycznego na Litwie. Był więziony w Twierdzy Pietropawłowskiej, a następnie zesłany do Woroneża, skąd powrócił w 1832 r. i został oddany pod nadzór policji.

Wracając do Edwarda i Seweryna Römerów i ich zsyłki w guberni wołogodzkiej, należy dodać, że przebywali tam razem z Medardem Kończą, który był szwagrem Edwarda. Do Wołody przybył w 1850 r. syn Edwarda. To rodzinno-patriotyczna atmosfera zapewne spowodowała, że Alfred Izydor (1832–1897), późniejszy znany polski malarz, rzeźbiarz, historyk sztuki i etnograf, wziął udział w powstaniu styczniowym i był więziony w twierdzy w Dyneburgu. Nie wziął natomiast udziału w powstaniu Seweryn, co do tej pory uważano za pewność, gdyż był aresztowany na polecenie Murawjowa i zesłany do Kostromy. Okoliczności jego aresztowania wyjaśniła Tamara Bairašauskaitė po wnikliwej analizie jego dziennika⁴⁵.

⁴³ Por.: Apolonia z Dalewskich Sierakowska..., passim; В. Герасімчык, «Дзяліў з маёй сям’ёй яе вялікую надоллю»: пра Цітуса Далейскага, героя паўстання 1863 [online], <https://archive.ph/20160110193614/http://nn.by/?c=ar&i=162975> [dostęp: 06.11.2023].

⁴⁴ Por. W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy...*, s. 244.

⁴⁵ T. Bairašauskaitė, *Seweryn Römer i jego wspomnienia spisane w 1863 roku*, [w:] *Dwór i wieś na Litwie i Białorusi w XIX i na początku XX wieku*, pod red. D. Michaluk, Warszawa 2014,

Przed prawie czterdziestu laty Władimir Anatoliejwicz Dżakow, próbując naszkicować portret polskiego spiskowca tego okresu, zwrócił uwagę na rodzinne spiskowanie i jako przykład podał rodzinę Dalewskich⁴⁶. Moje ustalenia potwierdzają w pełni trafność spostrzeżeń radzieckiego (rosyjskiego) historyka, który w swym dorobku posiada wiele prac z zakresu polskich spisków lat 30.–50. XIX wieku, powstania styczniowego i zsyłki Polaków na Syberię. Jego prace, nawet te z zakresu tzw. rewolucyjnej współpracy polsko-rosyjskiej w dobie powstania styczniowego, w niczym nie straciły na aktualności.

Skąd się brał, jeśli tak można powiedzieć, fenomen rodzinnego spiskowania na ziemiach litewsko-białoruskich, a prawie nie jest on widoczny w odniesieniu do Królestwa Polskiego. Na tym etapie badań można dać, jak się zdaje, jedynie uproszczoną odpowiedź. Polskość na tych ziemiach była w mniejszości i w tej sytuacji do spisku można było wciągnąć tylko polską szlachtę. W Królestwie Polskim element szlachecki także dominował, ale do spisku dołączała już młodzież rzemieślnicza, a nawet chłopci, o czym świadczy spisek ks. Piotra Ściegiennego.

W trakcie omawiania postaw poszczególnych sybiraków wspominałem, że część z nich za udział w powstaniu styczniowym znalazła się ponownie na syberyjskim zesłaniu. Trafili tam: Brynk Jerzy, Bułhak Tomasz, Dalewski Franciszek, Hofmeister Apollin, Hrebniński Otton, Kolesiński Baltazar, Medeksza Adam i Obrąpalski Karol. Grupę tę można nazwać syberyjskimi recydywistami i była ona wcale niemała, bo stanowiła 33,3% spośród 24 dawnych spiskowców, a później uczestników powstania styczniowego. Być może uda się kiedyś w pełni odtworzyć ich losy, a byłby to ważny przyczynek do portretu polskiego spiskowca z ziem litewsko-białoruskich.

Сібірскія ссыльныя з літоўска-беларускіх зямель перад Студзеньскім паўстаннем

У перыяд паміж паўстаннямі 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. у Каралеўстве Польскім і на літоўска-беларускіх землях сфарміравалася шмат незалежніцкіх змоў. Частка змоўшчыкаў была саслана ў Сібір, яны змаглі вярнуцца на радзіму толькі пасля амністыі Аляксандра II у 1856 г. У польскай гістарыяграфіі адсутнічае даследаванне, прысвечанае стаўленню сібірскіх ссыльных да Студзеньскага паўстання. Атрымалася высветліць, што з ліку высланых з літоўска-беларускіх зямель у Сібір за змовы ў 1830–1840-х гг. 24 чалавекі (прыкладна 10%) зноў выступілі супраць цара. Былыя ссыльныя, далучаючыся да фармавання структур падпольнай дзяржавы, спрабавалі прыцягнуць да барацьбы за незалежнасць сваіх бліжэйшых родзічаў.

s. 19–32; Por. Seweryn Römer, *Wspomnienia spisane w 1863 roku*, opr. T. Bairašauskaitė, Warszawa 2017, passim.

⁴⁶ W. A. Dżakow, *Szkic do portretu polskiego rewolucjonisty lat trzydziestych – pięćdziesiątych XIX w.*, [w:] *Losy Polaków w XIX–XX wieku. Studia ofiarowane Profesorowi Stefanowi Kieniewiczowi w osiemdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. B. Grochulska i J. Skowronek, Warszawa 1987, s. 650.

У асяроддзі былых ссыльных існавалі розныя меркаванні адносна часу пачатку паўстання. Адны лічылі, што да паўстання трэба належным чынам падрыхтавацца як у ваенным, так і ў сацыяльным плане і толькі потым пачынаць узброенае паўстанне. Іншыя, наадварот, выступалі за неадкладны выбух паўстання, спадзеючыся прыцягнуць да барацьбы сялян.

З вышэйзгаданых 24 асоб некалькі адыгралі важныя ролі ў Студзеньскім паўстанні: яны працавалі ў лакальных структурах падпольнай дзяржавы, камандавалі паўстанцкімі аддзеламі. У выніку восем з іх зноў трапілі ў сібірскую ссылку. Магчыма, у будучыні атрымаецца падрыхтаваць калектыўны партрэт „сібірскіх рэцыдывістаў” з літоўска-беларускіх земляў.

Siberian exiles from Lithuanian-Belarusian lands in the face of the January Uprising

During the inter-insurrection era, a number of independence conspiracies were formed in the Kingdom of Poland and the Lithuanian-Belarusian lands. Some of the conspirators were exiled to Siberia and could return to their homeland only after Alexander II's amnesty of 1856. Polish historiography lacks a study devoted to the attitude of Siberian exiles toward the January Uprising. It has been established that of those sent to Siberia for the participation in conspiracies of the 1830s and 1840s from the Lithuanian-Belarusian lands, 24 people, i.e. about 10%, spoke out against the tsar again. Former deportees, joining the formation of the structures of the underground state, tried to win over their closest family members to the idea of fighting for independence.

Among that group, opinions were divided regarding the timing of the uprising. Some believed that the uprising should have been properly prepared, both militarily and socially, and only then should an armed uprising have occurred. Others, on the other hand, stood for an immediate outbreak of the uprising, hoping to recruit peasants to fight.

Of the aforementioned 24, several played outstanding roles, either working in the field structures of the underground state or commanding an insurgent unit. Ultimately, 8 of them ended up in Siberian exile again. Perhaps in the future it will be possible to prepare, so to say, a collective portrait of Siberian recidivists from the Lithuanian-Belarusian lands.

«Калейдаскоп гістарыяграфічных контрверсій»: стаўленне да паўстання 1863–1864 гг. і да яго ўдзельнікаў у беларускай савецкай гістарыяграфіі міжваеннага перыяду

«Калейдаскоп гістарыяграфічных контрверсій» – такое словазлучэнне выкарысталі Валянціна Яноўская і Алена Філатава ў 2008 г. у адносінах да „спрэчных момантаў гістарыяграфіі ў трактоўцы такіх падзей, як далучэнне беларускіх зямель да Расійскай імперыі, паўстанні 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг.”¹. Аднак яно таксама самым дарэчным чынам можа быць ужыта ў адносінах да тых ацэнак паўстання 1863–1864 гг., якія ўжываліся ў беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі на этапе яе станаўлення і развіцця ў 1920–1930-я гг. Задачай дадзенага артыкула будзе з’яўляцца раскрыццё на некалькіх прыкладах гэтай „контрверсійнасці” і паказ таго, наколькі розныя, часам дыяметральна супрацьлеглыя характарыстыкі і ацэнкі выклікалі адныя і тыя ж з’явы і постаці паўстання альбо падзеі развіцця самой гістарыяграфіі.

Прыклад 1. Сялянства ў паўстанні: суб’ект ці аб’ект падзей?

Уся беларуская савецкая гістарыяграфія, за вельмі рэдкім выключэннем, выкарыстоўвала марксісцкую метадалогію аналізу падзей, а значыць, і класавы падыход. Самым шматлікім *класам* беларускага грамадства ўсяго перыяду Расійскай імперыі было, безумоўна, сялянства. Адпаведна, усе даследчыкі, якія імкнуліся да нейкіх канцэптуальных высноў, у сваіх працах так ці інакш былі вымушаны акрэсліваць стаўленне менавіта сялян да паўстання і ацэньваць паспяховасць ці беспаспяховасць чаго б ні было менавіта праз гэта. Не было ў гэтым выключэння і сярод беларускіх даследчыкаў паўстання 1920-х гг. Прычым некаторыя іх ацэнкі з’яўляліся дыяметральна супрацьлеглымі.

¹ В. Яноўская, А. Філатава, *Беларускія землі ў палітычных падзеях канца XVIII – XIX ст.: калейдаскоп гістарыяграфічных контрверсій*, [у:] *Российские и славянские исследования*, вып. 3, Мінск 2008, с. 177–190.

Самым яркім прыкладам тут будзе адзін з нумароў часопіса *Польмя* за 1924 г., у якім выйшлі два артыкулы, прысвечаныя паўстанню. Першым з іх быў біяграфічны нарыс пра Канстанціна Каліноўскага аўтарства Івана Цвікевіча². Агульны пасыл артыкула заключаўся ў наступным. Каліноўскі ў паўстанні шчыльна звязваў нацыянальнае вызваленне беларускага народа з сацыяльным вызваленнем сялянства ад польскіх памешчыкаў („паноў”), застаўся адданы сваім перакананням да канца і мужна прыняў смерць за іх. К. Каліноўскаму прыпісваецца тое, што пасля перавароту ў ліпені 1863 г. ён „абвясчае сябе дыктатарам Беларусі і Літвы як асобнай незалежнай дзяржаўнай адзінкі”³. І. Цвікевіч прыходзіць да высновы, што К. Каліноўскі „хацеў паўстаньне зрабіць паўстаньнем працоўных масаў, выкарыстаць яго як клясавае змаганьне беларускага сялянства з польскімі панамі-земляўласнікамі. Ён хацеў шляхам паўстанья правесці аграрную і саслоўную рэформу і цераз дыктатуру і тэрор замацаваць сваю чырвоную ўладу – ён ішоў да сацыяльнай рэвалюцыі”⁴. Інакш кажучы, І. Цвікевіч сялянства бачыў

Пічэта Уладзімір
(1878–1947) – фота 1922 г.
Крыніца: Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, КП 24558.

самым актыўным суб’ектам падзей, які праз свайго прадстаўніка імкнецца да рэалізацыі сваіх мэт – ажно да гвалтоўнага змянення сацыяльнага ладу.

Аднак у гэтым жа нумары гэтага ж часопіса выйшаў яшчэ адзін артыкул – аўтарства Уладзіміра Пічэты⁵. У ім паўстанню надавалася дастаткова мала ўвагі, але цікавы новы падыход, які цалкам вынікаў з выкарыстанай марксісцкай метадалогіі і разгляду сітуацыі перыяду станаўлення капіталізму ў Расійскай імперыі: „Польскае паўстаньне 1863 г., захапіўшае й частку Беларусі, было сьмелаю, адважнаю, гэройскаю спробаю польскага зямельнага капіталу моцным узмахам рэвалюцыйных крыльляў скінуць з сябе эканамічную і політычную дыктатуру расійскага зямельнага капіталу”. У цэлым У. Пічэта застаўся адзіным, хто разглядаў паўстанне менавіта ў такой форме – змаганьня розных капіталаў. А вось

² І. Цвікевіч, *Кастусь Каліноўскі: Біяграфічна-гістарычны нарыс: (К 60-ці годзьдзю яго смерці)*, „Польмя”, 1924, № 2, с. 3–18.

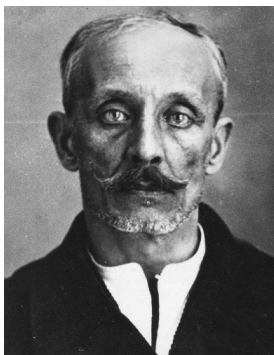
³ *Ibidem*, с. 11–12.

⁴ І. Цвікевіч, *Кастусь Каліноўскі...* с. 15. Тут і далей арфаграфія беларускамоўных арыгіналаў захавана без змен.

⁵ У. Пічэта, *Формы нацыянальнага й опозыцыйнага руху на Беларусі*, „Польмя”, 1924, № 2, с. 142–162.

месца ў гэтым змаганні беларускага сялянства ён акрэсліваў наступным чынам: „Польскі зямельны капітал у сваім імкненні знайсці сьвежыя грамадзянскія сілы, на якія ён-бы змог апірацца, імкнуўся ўцягнуць у змаганьне з царызмам беларускае сялянства, але гэтыя спробы дзякуючы соцыяльна-клясавай розніцы, значнага поспеха ня мелі. Беларускае сялянства засталася з боку маўчлівым сведкам тае палкае й жорсткае барацьбы паміж польскім і расійскім зямельнымі капіталамі, якая адбывалася наўкола яго. Для беларускага сялянства было аднолькава, чый капітал выйдзе пераможцам з гэтай палкай няроўнай барацьбы”⁶. Інакш кажучы, У. Пічэта ў суб’ектнасці беларускаму сялянству адмаўляў цалкам, пераўтвараючы яго ў лепшым выпадку ў аб’ект уздзеяння з боку „польскага зямельнага капіталу”, а то і проста ў пасіўнага назіральніка за падзеямі.

Як бачна, і І. Цвікевіч, і У. Пічэта ў сваіх даследаваннях былі марксістамі, але ўжыванне марксісцкай метадалогіі не перашкаджала ім, а таксама і ўсім іншым беларускім даследчыкам 1920-х гг., нараджаць самыя розныя канцэпцыі, прычым нават у такім пытанні, дзе, як здавалася б, асаблівых адрозненняў для марксістаў быць не павінна⁷.

Стэфан Гэльтман
(1886–1937) – фота
са справы НКУС,
1937 г.

*Крыніца: Архіўная
калекцыя «Міжнароднага
Мемарыяла».*

Прыклад 2. Зборнік дакументаў: „трэба толькі вітаць”, „археаграфічны хлам” ці палітычнае выступленне?

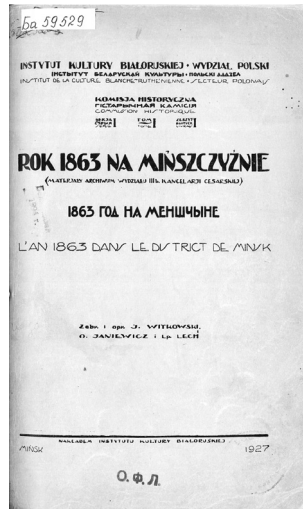
У перыяд, калі фарміраванне нацыянальнага гістарыяграфічнага даробку знаходзілася на этапе бурнага назапашвання, адной з задач, якая паўставала перад айчыннымі даследчыкамі, з’яўлялася выяўленне і ўвядзенне ў навуковы ўжытак комплексаў крыніц па гісторыі Беларусі. Значны ўнёсак у гэтым кірунку і ў цэлым у распрацоўку праблематыкі паўстання ў 1920–1930-я гг. зрабіла праца Польскага аддзела Інстытута беларускай культуры (затым Беларускай акадэміі навук (далей – БелАН). Ён быў створаны як асобная структурная адзінка ў 1925 г. Спачатку кіраваў яго фарміраваннем і дзейнасцю Стэфан Гэльтман, а з 29 студзеня 1929 г., у сувязі з выездам Гэльтмана на службу ў Маскву, яго

⁶ Ibidem, с. 149.

⁷ Больш падрабязна пра развіццё беларускай гістарыяграфіі паўстання ў 1920-я гг. гл.: Д. Матвейчык, *Станаўленне і развіццё ў БССР гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. (1919–1931 гг.)*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2017, № 3, с. 12–24 [online], <https://www.academia.edu/35714411> [дата доступу: 07.03.2024].

Ян Віткоўскі (1888–1937) – копія фота апошняга перыяду жыцця.
Крыніца: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. С. 308.*

Зборнік 1863 год на Меншчыне, вокладка (копія асобніка з фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі)

замяніў Ян Віткоўскі. Ад пачатку існавання *Польаддзела* паўстанне лічылася адной з яго прыярытэтных тэм даследаванняў. У перспектывным плане яго Гістарычнай камісіі на 1926–1929 гг. адзначаны дастаткова маштабныя задумы супрацоўнікаў. За гэты кароткі перыяд планавалася сабраць і выдаць матэрыялы па гісторыі паўстання ў трох губернях – Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай. Аднак Віткоўскі пайшоў яшчэ далей. Падчас камандзіровак ім былі скапіраваны сотні рукапісных дакументаў па гісторыі паўстання ў розных гарадах, пераважна ў Ленінградзе. Сабраныя копіі былі перавезены ў Мінск і перададзены на захаванне ў архіў Інбелкульту (затым БелАН). Меркавалася, што яны стануць асновай для складання шасці тамоў зборніка па гісторыі паўстання ў Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Мінскай і Смаленскай губернях. Аднак рэалізаваць гэты маштабны праект удалося толькі часткова – у 1927 г. быў выпушчаны першы, а як аказалася, і апошні зборнік – па Мінскай губерні⁸.

Як выданне ўнікальнае і рэдкае для свайго часу, зборнік выклікаў увагу сучаснікаў-навукоўцаў, але іх ацэнкі аказаліся супрацьлеглымі. Міхась Мясешка ў сваёй рэцэнзіі ад 1928 г. цалкам згаджаўся з аргументацыяй складальнікаў наконт актуальнасці публікацыі рукапісных дакументаў з архіваў

⁸ *Rok 1863 na Mińszczyźnie (materiały Archiwum wydziału III b. kancelarji cesarskiej)*, zebrał i opr. J. Witkowski, O. Janiewicz i Lp. Lech, Mińsk 1927, 216 s.

Міхаіл Мялешка (1892–1941) – рэпрадукцыя фота 1924 г. (з калекцыі Віталя Скалабана, публікуецца з дазволу яго жонкі Валянціны Паўлаўны).

Крыніца: Беларускі дзяржаўны архіў кінафотафонадакументаў, 0-143764.

расійскіх дзяржаўных органаў і адзначаў, што „ў зборніку змешчана шмат новага, вельмі цікавага гістарычнага матэрыялу, які ў многіх выпадках пралівае новы сьвет на падзеі 1863–64 гг. у Беларусі”⁹. І ўвогуле М. Мялешка наступным чынам ацэньваў увесь праект: „Распачатае Інбелкультам выданьне дакументаў да гісторыі клясавай і нацыянальнай барацьбы ў Беларусі трэба толькі вітаць”¹⁰. Маскоўскі ж гісторык, архівіст і археограф Аляксандр Сяргееў у адным са сваіх аб’ёмных артыкулаў, прысвечаных методыцы і тэхніцы публікацыі дакументаў у Расійскай імперыі і Савецкім Саюзе, характарызаваў зборнік як „яркі ўзор археографічнай непісьменнасці” і прывёў яго як прыклад таго, што „поруч з узорнымі савецкімі выданнямі дакументаў мы маем публікацыі вельмі нізкай навуковай якасці як у метадалагічных, так і ў тэхнічных адносінах”¹¹, а таксама ўжыў тэрмін „археографічны хлам”¹². У віну складальніку ён паставіў памылковасць прынцыпу адбору дакументаў і вузкасць кола прапрацаваных крыніцавых комплексаў.

Аднак галоўным для дыскусій вакол зборніка стала поле не навуковае, а палітычнае. У 1928 г. на старонках палітычнай перыёдыкі разгарэлася гарачая спрэчка, удзельнікамі якой сталі польскія інтэлектуалы-камуністы, што жылі ў СССР. Прычым асноўным яе прадметам сталі нават не столькі ўласна дакументы, колькі 5-старонкавая прадмова да зборніка. Пачатак дыскусіі быў пакладзены артыкулам сябра Камуністычнай партыі Польшчы (далей – КПП) і публіцыста, які жыў у эміграцыі ў СССР, Міраслава Здзярскага ў газеце *Савецкая трыбуна* (*Trybuna Radziecka*). 8 студзеня 1928 г. ён выступіў з рэцэнзіяй на зборнік пад назвай *Патрэбная кніга*

⁹ М. Мялешка, [Рэцэнзія на:] *Rok 1863 na Mińszczyźnie (materiały Archiwum wydziału III b. kancelarji cesarskiej)*. Zebrał i opracował J. Witkowski, O. Janiewicz i Lp. Lech, „Польшча”, 1927, № 5, с. 201.

¹⁰ *Ibidem*, с. 202.

¹¹ А. Сергеев, *Методология и техника публикации документов*, „Архивное дело”, 1932, № 1–2 (30–31), с. 56.

¹² *Ibidem*, с. 57.

**Міраслаў Здзярскі
(Здзярскі-Вайткевіч)**

(1892–1937) – фота
са справы НКУС, 1937 г.
*Крыніца: Архіўная калекцыя
«Міжнароднага Мемарыяла».*

ці *непатрэбная?*¹³. Навуковая каштоўнасць зборніка засталася цалкам па-за ўвагай М. Здзярскага. Мэту свайго выступлення ён задаў канкрэтна: „Нас цікавіць агульная палітычная ацэнка кнігі Інбелкульту”¹⁴. І гэта ацэнка даецца выключна ў негатыўным святле. Рыторыка М. Здзярскага напоўнена публіцыстычнымі манеўрамі і навешваннем разнастайных штампай: „ніводнае нашае выданне, а тым больш выданне гістарычнае, не можа <...> мець вастрывы, накіраванае супраць пралетарскай ідэалогіі”¹⁵, „кніга выдадзена не ў нашым духу, хутчэй у духу, чужым для пралетарскай ідэалогіі”¹⁶, „уся кніга падфарбавана недвухзначна польскім патрыятычным соусам”¹⁷, „мы маем у кнізе сентыментальную рамантызацыю паўстання, атачэнне яго німбама гераізму”¹⁸ і г. д. М. Здзярскі даходзіць ажно да абвінавачванняў у «праслаўленні» тагачаснага польскага ўрада. Прычым выводзіліся яны дастаткова спецыфічна – са змяшчэння

ў зборніку спіса паўстанцаў, дзе фігуравалі прозвішчы, якія мелі некаторыя прадстаўнікі тагачаснай польскай палітычнай эліты. Заканчваецца артыкул прамым выпадкам супраць складальнікаў зборніка: „гістарычныя кнігі выдаваць належыць, але трэба памятаць: хто іх павінен рэдагаваць і як рэдагаваць”¹⁹.

На рэцэнзію М. Здзярскага адказаў іншы польскі камуніст і гісторык, што таксама жывіў у эміграцыі ў СССР, Яўгеніюш Пшыбышэўскі (пісаў пад псеўданімам Чэслаў Ясінскі). Ён раскрытыкаваў М. Здзярскага, які, на яго думку, „паказвае не толькі найпаўнейшае няведанне згаданай эпохі і методыкі даследаванняў і гістарычных публікацый, але, што не менш смутна, поўнае няведанне нават элементарных і агульнавядомых поглядаў

¹³ M. Ździarski, *Potrzebna książka czy niepotrzebna? (Na marginesie książki „Rok 1863 na Mińszczyźnie”)*, „Trybuna Radziecka”, 1928, nr 2 (39), s. 4–6.

¹⁴ Ibidem, s. 4.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, s. 5.

¹⁹ Ibidem, s. 6.

Яўгеніюш Пшыбышэўскі (1889–1940) – фота перыяду вучобы ў Кракаўскім універсітэце, не пазней за 1913 г.

Крыніца: PAN, Archiwum w Warszawie, *Materiały Eugeniusza Przybyszewskiego*, III-38, 5, k. 1.

Адольф-Ежы Варскі (Адольф-Георг Варшаўскі) (1868–1937) – малюнак 1920-х гг.

Крыніца: *Большая Советская энциклопедия*. [Изд. 1]. Т. 9. Стб. 24.

Маркса і Леніна на ўсё развіццё польскіх рухаў увогуле²⁰. Усю рэцэнзію М. Здзярскага Я. Пшыбышэўскі назваў *пасквілем*²¹, а пра ўсе абвінавачанні ў адносінах да ўкладальнікаў зборніка пісаў, што яны „наконт сутнасці рэчаў з’яўляюцца ад а да я няслушнымі”²². Зборнік у цэлым ацэньваў як патрэбны і, несумненна, карысны, і ў выніку прыходзіў да высновы, што ўся рэцэнзія „тым больш шкодная, што, ствараючы фальшывае ўражанне, нібыта камуністы, хаця і мімаволі, спрабавалі абараняць палітыку Мураўёва-Вешальніка, з’яўляецца проста вадой на млын польскіх нацыяналістаў, аблягчаючы ім падбухторванне супраць камунізму ўвогуле і Савецкага Саюза ў прыватнасці”²³.

²⁰ [E. Przybyszewski], *Potrzebna czy niepotrzebna książka (Krytyka niekrytycznej recenzji) (Artykuł dyskusyjny)*, „Trybuna Radziecka”, 1928, nr 10 (47), s. 8–9.

²¹ Ibidem, s. 9.

²² Ibidem, s. 8.

²³ Ibidem.

Наступным да дыскусіі далучыўся Адольф-Ежы Варскі (Адольф-Георг Варшаўскі), які абрынуўся з вострай крытыкай ужо не толькі на аўтараў прадмовы і складальнікаў зборніка, але і на самога Я. Пшыбышэўскага. Галоўныя прэтэнзіі заключаліся ў памылковай і шкоднай палітычнай скіраванасці зборніка, якая, на яго думку, цалкам адпавядала традыцыі сучаснай яму „фашыстаўскай Польшчы” і яе прапагандзе. Паводле яго, „кніжка магла-бы быць выдадзенай без усялякіх змен у Варшаве, Кракаве або Пазнані пілсудчыкамі, пэпэсаўцамі, эндэкамі, Кракаўскай акадэміяй або інш.”²⁴. У канцы артыкула ён увогуле пераходзіць на абвінавачанні, што мэта зборніка – „ахутаць сымпатыяй, адсьвежыць лезунг: *прэч з Масковай!*, абдурыць розумы гэройствам паўстанцаў, якія змагаліся за фэдэрацыю Польшчы, Літвы і Русі, даць гістарычнае апраўданьне паходу Пілсудзкага на Менск (і Кіеў)”²⁵. У адносінах да Я. Пшыбышэўскага А.-Е. Варскі сыходзіць да штампу „бязглузды польскі бальшавік”²⁶.

Такая рэзкая і галаслоўная крытыка выклікала рэакцыю ў адказ: да дыскусіі вымушаны быў далучыцца загадчык *Польаддзела* С. Гэльтман²⁷, якога А.-Е. Варскі абсалютна памылкова залічваў да аўтараў прадмовы і складальнікаў зборніка. С. Гэльтман сцвярджаў поўную беспадстаўнасць абвінавачанняў як у адносінах да яго, так і ўсяго падначаленага яму аддзела, а наконт дзеянняў А.-Е. Варскага ўжываў наступную рыторыку: „вышукваць дзіркі ў цэлым мяшку і наводзіць паклёп на партыйных таварышаў”²⁸, „ні на чым неўгрунтаваныя папрокі”²⁹, „напасць, злобная сафістыка”³⁰ і да т. п. Рэцэнзію М. Здзярскага ён ацаніў як *пасквіль*³¹ і сцвярджаў, што яна „перапоўнена бруднымі інсинуацыямі”³².

На гэтым дыскусія ў цэлым скончылася, хоць яе адгалоскі пэўны час яшчэ было чуваць да 1930 г. Яна яскрава паказвае, у якіх складаных умовах беларуская гістарыяграфія развівалася ў міжваенны перыяд, калі выпуск навуковага выдання разглядаўся адначасова і як палітычнае выступленне, а інтэлектуаламі ставілася пытанне пра неабходнасць **палітычнай** (!) рэдакцыі навуковых прац. Магчыма таксама выказаць меркаванне, што такая вострая дыскусія, прычым, варта паўтарыць, не столькі наконт дакументаў у зборніку, колькі наконт зместу невялікай прадмовы да яго, нават з пераходам на асабістыя і палітычныя абвінавачанні складальнікаў і дыскусантаў, мела сваім негатыўным наступствам тое, што выданне чарговых тамоў з заяўленай серыі было спынена.

²⁴ [А. Варскі], *Ізноў нацыянал-бальшавізм*, „Бальшавік Беларусі”, 1928, № 5, с. 38.

²⁵ *Ibidem*, с. 49.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ С. Гэльтман, *К вoпpocу o нaцoнaл-бoльшeвизмe*, „Бальшавік Беларусі”, 1928, № 6–7, с. 65–90.

²⁸ *Ibidem*, с. 66.

²⁹ *Ibidem*, с. 67.

³⁰ *Ibidem*, с. 82.

³¹ *Ibidem*, с. 76.

³² *Ibidem*, с. 67.

Тут дарэчы згадаць яшчэ пра адзін момант. Усе ўдзельнікі вышэйзгаданай палітычнай дыскусіі і галоўны складальнік зборніка падпалі пад сталінскія рэпрэсіі. Варскі, Гэльтман, Здзярскі і Віткоўскі былі хлусліва абвінавачаны ва ўваходжанні ў склад т. зв. тэрарыстычнай *Польскай вайскавай арганізацыі* і забіты падчас *Вялікага тэрору* ў 1937 г., а Пшыбышэўскі быў сасланы ў лагер і памёр у Магадане ў 1940 г.³³

Максім Гарэцкі

(1893–1938) – фота 1923 г.

Крыніца: Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, ф. 426, воп. 1, адз. зах. 5, арк. 7.

Прыклад 3. Канстанцін Каліноўскі на палітычных арэлях: постаць станоўчая ці адмоўная?

Ад самага пачатку развіцця беларуская нацыянальная гістарыяграфія паўстання 1863–1864 гг. атрымала сваю галоўную постаць – Канстанціна Каліноўскага, з якім часам нават персаніфікуецца ўсё выступленне. Адпаведна, ацэнкі менавіта яму даваліся часцей за ўсё і менавіта яны з’яўляюцца найбольш разнастайнымі, а часам і ўзаемавыключальнымі – контрверсійнымі.

Першыя гісторыкі і публіцысты ацэньвалі К. Каліноўскага цалкам станоўча. Напрыклад, у невялікім публіцыстычным нарысе пра яго (надрукаваны ў лютым 1916 г. у першым нумары віленскай беларускай газеты *Нотан*), з якога, уласна, і пачынаецца развіццё адпаведнага гістарыяграфічнага кірунку ў айчыннай гістарыяграфіі, Вацлаў Ластоўскі характарызуе яго як „barca za biełaruskaje adradžeńnie”³⁴. Ужо непасрэдна

ў савецкі перыяд Максім Гарэцкі ў 1924 г. адзначаў, што К. Каліноўскі – „рэвалюцыянэр-паўстанец”, які быў „самай выдатнай і магутнай у тым часе постаццю” сярод аўтаруў беларускамоўных агітацыйных твораў, а значэнне

³³ Больш падрабязна пра ўсю дыскусію гл.: Д. Матвейчык, *Палітыкі супраць навукоўцаў: дыскусіі вакол зборніка дакументаў «1863 год на Меничыне» (1928–1930 гг.)*, [у:] *Архіварыус: зб. навук. наведамл. і арт.*, вып. 15, Мінск 2017, с. 247–257. (у электронным выглядзе (pdf) гл.: <https://www.academia.edu/36973124>).

³⁴ Swajak [В. Ластоўскі], *Pamięci Sprawiadliwaho*, „Homan: Biełaruskaja Wilenskaja czasopiś”, 1916, № 1, s. 3 (перадрукавана ў: *Biełaruski kalendar na h. 1919*, Wilno 1919, s. 52–55).

Усевалад Ігнатоўскі

(1881–1931) – фота 1924 г.

Крыніца: Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь, КП 47880/15.

царска-дваранская Расія. Яны змагаюцца за перамогу „мужыцкай праўды” на Беларусі, каторую разам з імі павінны бараніць і самі мужыкі”³⁷. К. Каліноўскі характарызуецца пры гэтым як *рэвалюцыянер-народнік*³⁸. У выніковай працы У. Ігнатоўскага па праблематыцы паўстання – яго манаграфіі *1863 год на Беларусі* – К. Каліноўскаму па-ранейшаму даецца станоўчая ацэнка і нават канкрэтызуецца яго пазіцыя ў паўстанні: „Раз’вязаньне соцыяльнага мужыцкага пытання высоўваецца Каліноўскім на першы плян. Побач з мужыцкім соцыяльным пытаньнем Каліноўскі высоўвае і нацыянальнае беларускае пытаньне, бо мужыка-беларуса ён процістаўляе шляхціцу-пану паляку і ўрадоўцу-рускаму”³⁹.

Постаць К. Каліноўскага ў 1920-я гг. паступова становілася ўсё больш прыкметнай у айчыннай гістарыяграфіі. Менавіта гэта прывяло да стварэння першага, хоць і дастаткова сціплага (па мерках сённяшняга дня) бібліяграфічнага спіса. Ён быў складзены пісьменнікам, этнографам і супрацоўнікам Інбелкульту Аляксандрам Шлюбскім і апублікаваны

яго творчасці – „гістарычна-літаратурнае і моральнае”³⁵. Іван Цвікевіч у пачатковай версіі свайго біяграфічнага нарыса пра К. Каліноўскага, якая выйшла ў 1922 г., пісаў наступнае: „Сьвядомае змаганьне за незалежнасьць і сувэрэннасьць беларускага народу пачалося яскравым выступленьнем на арэну гэтага змаганьня Кастантына Каліноўскага”³⁶. І ў далейшым усе ацэнкі Каліноўскаму даюцца толькі станоўчыя.

Працы Усевалада Ігнатоўскага ў плане ацэнак К. Каліноўскага з’яўляюцца аналагічнымі. Пачынаючы з 1925 г. ён стабільна ўводзіць у іх раздзелы, прысвечаныя паўстанню, у якіх у асноўным канцэнтруецца менавіта на ацэнцы ролі К. Каліноўскага і ўсяго лагера *чырвоных*. Пра апошніх у цэлым ён пісаў: „Ім [чырвоным – Д.М.] не патрэбна ні шляхецкая Польшча, ні

³⁵ М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, выд. 3-е, Масква – Ленінград 1924, с. 212–214.

³⁶ І. Цвікевіч [пад псеўданімам Іван Трызна], *Кастантын Каліноўскі (Гістарычны нарыс)*, „Беларускі сыцяг”, 1922, № 4, с. 10.

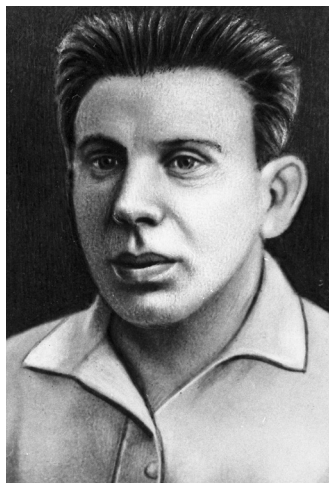
³⁷ У. Ігнатоўскі, *Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX сталяцця*, Менск 1925, с. 123.

³⁸ В. Игнатовский, А. Смолич, *Белоруссия: территория, население, экономика. Важнейшие моменты истории. Экономический очерк Советской Белоруссии и ее округов*, Минск 1925, с. 41.

³⁹ У. Ігнатоўскі, *1863 год на Беларусі: Нарыс падзей*, Менск 1930, с. 74.

Аляксандр Шлюбскі
(1897 – пасля 26.02.1942) –
фрагмент копіі фота 1920-х гг.
(камп'ютарная рэканструкцыя
Руслана Чатырко).

Самуіл Агурскі (1884–1947) –
рэпрадукцыя 1947 г. рэтушаванага
фота больш ранняга перыяду.
*Крыніца: Беларускі дзяржаўны архіў
кінафотафонадакументаў, 0-091158.*

ў *Польмі* ў якасці дадатку да публікацыі трэцяга, пятага і сёмага нумароў газеты *Мужыцкая праўда*⁴⁰. Невялікі раздзел у канцы артыкула пад назвай *Літаратура аб К. Каліноўскім* змяшчае пералік 15 выданняў, прычым у яго ўключана не толькі савецкая, але і беларуская дарэвалюцыйная і эміграцыйная літаратура.

Аднак ужо з 1928 г. у беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі пачынае развівацца іншы кірунак ацэнак К. Каліноўскага. У гэтым годзе выйшла манаграфія Самуіла Агурскага *Нарысы па гісторыі рэвалюцыйнага руху ў Беларусі*⁴¹. У факталагічным плане яна мае невялікую вартасць, бо не спыняецца на якіх-небудзь падзеях паўстання. У ёй змешчаны выключна ацэначныя меркаванні, якія моцна адрозніваюцца ад тых, што паступова замацоўваліся ў айчынай гістарыяграфіі. У прыватнасці С. Агурскі сцвярджаў: „Падобна паўстанню 1830 года, і паўстанне 1863 года было арганізавана памешчыкамі і духавенствам. Усё паўстанне праходзіла пад чыста шавіністычнымі лозунгамі. Як памешчыкі, так і духавенства клікалі масы на барацьбу за каталіцкую рэлігію і незалежную айчыну”⁴². З такім жа

⁴⁰ А. Шлюбскі, «Мужыцкая праўда» і К. Каліноўскі, „Польмя”, 1926, № 1, с. 160–166.

⁴¹ С. Агурскі, *Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863–1917)*, Минск 1928, 346 с.

⁴² *Ibidem*, с. 15.

памешчыцка-клерыкальным падыходам разглядаецца і газета *Мужыцкая праўда*. Яе выданне С. Агурскі адносіць да руху „польскага, нацыяналістычнага, прасякнутага рымска-ўніяцкім рэлігійным уплывам”⁴³. Дэ-факта падобныя падыходы з’яўляліся спробай рэанімаваць ранейшыя дарэвалюцыйныя штампы, якія навешваліся на паўстанне ў расійскай гістарыяграфічнай традыцыі, наклаўшы на іх новую – марксісцкую – метадалогію.

Кніга С. Агурскага была моцна раскрытыкавана сучаснікамі⁴⁴. Сярод іншага У. Пічэта паставіў яму ў віну адсутнасць у кнізе звестак менавіта пра К. Каліноўскага. У сваім адказе на крытыку С. Агурскі застаўся на ранейшых пазіцыях, у прыватнасці на тым, што *Мужыцкая праўда* прасякнута „польскім шовінізмам і каталіцызмам”, а К. Каліноўскі не выступаў „як кіраўнік самастойнага беларускага руху”⁴⁵. На будучыню ён планаваў наступнае: „Цяпер я стаўлю сабе задачу – грунтоўна вывучыць асобу Каліноўскага”⁴⁶. Аднак невядома ніводнай публікацыі С. Агурскага на гэту тэму. Верагодна, заява так і засталася дэкларатыўнай.

Сутыкненне розных падыходаў да даследавання і ацэнак паўстання праявілася нават на XII з’ездзе КП(б)Б, які праходзіў у лютым 1929 г. у Мінску. На адным з пасяджэнняў – 6 лютага – С. Агурскі выступіў з крытыкай ідэалізацыі паўстання, ацэнкі К. Каліноўскага як „першага беларускага рэволюцыянера і кіраўніка сялянскага паўстання супроць польскіх і рускіх абшарнікаў 1863 г.” і назваў яго „міфічным героем”, а таксама сцвярджаў, што „ніякага сялянскага паўстання ў 1863 г. ня было”. Аднак сродкам змагання з аднымі *міфамі* ён абраў стварэнне іншых *міфаў*, даказваючы на прыкладзе адной вытрымкі з *Мужыцкай праўды*, што „К. Каліноўскі не заклікаў сялян супроць абшарнікаў, а толькі за незалежнасць Польшчы”⁴⁷. На наступны дзень – 7 лютага – С. Агурскаму адказаў У. Ігнатоўскі. У сваім аб’ёмным выступленні адным з прадметаў ён абраў дыскусію наконт паўстання. Згадзіўшыся, што „не трэба ідэалізаваць паўстаньне”, ён, тым не менш, выступіў супраць ацэнкі яго як „шляхецкага, дваранскага”, бо, з пункту гледжання марксісцкай метадалогіі, гарачым прыхільнікам якой ён з’яўляўся, гэта значыла б аднесці яго да „фэўдальнага руху” і прызнаць „рэтроградным, рэакцыйным рухам”, а М. Мураўёва – прагрэсіўным дзеячам. У выніку ён рэзюмаваў сваё выступленне наступнай ацэнкай: „паўстаньне было дробнабуржуазным”⁴⁸.

⁴³ Ibidem, с. 209.

⁴⁴ Аб кнізе тав. Агурскага „Гісторыя рэволюцыйнага руху на Беларусі” (Стэнограма паседжання гісторычнае сэкцыі Н[авуковага] Т[аварыства] М[арксістаў] Б[еларусі]), [у:] *Марксыцкі зборнік*, № 1, Менск 1929, с. 192–227.

⁴⁵ Ibidem, с. 220.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ *Стэнографічная справаздача XII з’езду КП(б)Б (5–14 лютага 1929 году)*, Менск 1929, с. 48–50.

⁴⁸ Ibidem, с. 100–101.

У далейшае змаганне розных пазіцый адносна К. Каліноўскага ўмяшаліся фактары, далёкія ад навуковых. З 1928 г. у БССР пачала разгортвацца кампанія барацьбы з *нацыянал-дэмакратызмам*. Пад яе трапіла амаль усё пакаленне беларускіх даследчыкаў паўстання перыяду 1920-х гг.: Мялешка, Ігнатоўскі, Гарэцкі, Пічэта, Цвікевіч, Шлюбскі і інш. Усе яны трапілі пад сфабрыкаваную справу *Саюза вызвалення Беларусі* і былі рэпрэсаваны. Аднак пад удар трапілі не толькі самі навукоўцы, але і іх навуковыя погляды. У выніку новае (а часткова і старое) пакаленне гісторыкаў, кіруючыся выключна асацыятыўнай логікай, пачало негатыўна ацэньваць не толькі саміх *нацдэмаў*, але і аб'екты іх даследаванняў, у тым ліку і К. Каліноўскага.

Змена ацэнак пачалася адразу пасля згаданай хвалі рэпрэсій. Кастрычніцкі пленум ЦК КП(б)Б 1931 г. выслухаў даклад першага сакратара і сябра Бюро Канстанціна Гея – аднаго з актыўных распрацоўшчыкаў працэсу *Саюза вызвалення Беларусі* – і паводле яе прыняў рэзалюцыю аб нацыянальным пытанні. Сярод іншага ў ёй пісалася: „Нацыянал-дэмакратызм прапаведуе тэорыю самабытнасці, тэорыю, якая ўзводзіць у догму вузкую провінцыяльную абмежаванасць. Тэорыя самабытнасці вяла да ідэалізацыі <...> шляхэцкіх рэвалюцыянераў, нахшталт Кастуся Каліноўскага і г.д.”⁴⁹ Аналагічны пастулат быў змешчаны ў 1932 г. у брашуры вучонага сакратара Інстытута гісторыі БелАН Іларыёна Карніенкі, дзе адной з характэрных рыс *нацыянал-дэмакратызму* сярод беларускіх гісторыкаў называлася „ідэалізацыя шляхецкага героя Кастуся Каліноўскага ў паўстанні 1863 году”⁵⁰.

Вышэйзгаданы Я. Віткоўскі ў сваёй манаграфіі 1931 г. апошні раздзел (*Канцавыя заўвагі*) прысвяціў галоўным чынам крытыцы У. Ігнатоўскага (ужо мёртвага на час выхаду кнігі) і яго „нацыянал-дэмакратычных устаноў”. У прыватнасці ён пісаў: „Кніга Ігнатоўскага пабудавана на двух сцвярджэннях, прынцыпова няслушных, патрэбных аўтару для абгрунтавання яго нацыянал-дэмакратычных канцэпцый пра паўстанне 1863 года: што Канстанцін Каліноўскі стаў на крайнім левым крыле чырвоных і што ён быў вялікім нацыяналістам і беларускім патрыётам. У сувязі з гэтым левае крыло чырвоных пададзена ў кнізе Ігнатоўскага ў ідэалізаваным асвятленні”⁵¹.

У 1934 г. выйшла кніга акадэміка Васіля Шчарбакова, якая з’яўлялася, па вялікім рахунку, палітычным памфлетам супраць усяго мінулага пакалення беларускіх гісторыкаў, выхаванага як у дарэвалюцыйны, так і ў паслярэвалюцыйны час⁵². К. Каліноўскі ў гэтай працы быў абвешчаны „ідэолагам

⁴⁹ В. Шчарбакоў, *Пытанні культуры і асветы на XIII зvezдзе КП(б)Б*, Мінск 1931, 98 [2] с.

⁵⁰ В. Карніенка, *Клясавая барацьба на гістарычным фронце Беларусі*, Менск 1932, 30 с.

⁵¹ J. Witkowski, *Powstanie 1863 roku i rosyjski ruch rewolucyjny początku 1860-ich lat: próba porównania programów i działalności na podstawie ówczesnych wydawnictw nielegalnych = Паўстанне 1863 году і расійскі рэвалюцыйны рух пачатку 1860 гадоў: спроба параўнання праграм і дзейнасці на падставе тагачаснага нелегальнага друку*, Мінск 1931, s. 141.

⁵² В. Шчарбакоў, *Класавая барацьба і гістарычная навука на Беларусі*, Мінск 1934, 104 с.

Васіль Шчарбакоў

(1898–1938) – копія фота
позняга перыяду жыцця
(арыгінал захоўваецца ў
архіўнай справе КДБ БССР
10759-С).

на якую ўжо ўказваў У. Ігнатоўскі: прызнаючы К. Каліноўскага постаццю адмоўнай, ці варта прызнаць станоўчымі постаці М. Мураўёва і ўсіх, хто займаўся задушэннем паўстання? Гэта пытанне яны не ставілі і тым больш не намагаліся даць на яго адказ.

Падчас чарговага вітка палітычных перамен у СССР пад рэпрэсіі трапіла чарговае пакаленне беларускіх гісторыкаў. У гэту хвалю (*Вялікага тэрору*) былі рэпрэсаваны шматлікія ўдзельнікі барацьбы з *нацыянал-дэмакратызмам*. Напрыклад, у 1937 г. арыштаваны і ў 1938 г. забіты В. Шчарбакоў, абвінавачаны ва ўдзеле ў *контррэвалюцыйнай нацыянал-фашысцкай тэарыстычнай арганізацыі*. У 1938 г. С. Агурскі арыштаваны і асуджаны да 5 гадоўсылкі

беларускай і польскай шляхты”, якога ідэалізаваў У. Ігнатоўскі⁵³. Практычна сугучнымі з вышэйзгаданымі былі таксама яшчэ адны змагары з *нацыянал-дэмакратызмам* – супрацоўнікі БелАН Іван Шпілеўскі і Лявон Бабровіч, якія ў 1933–1934 гг. выдалі шэраг прац па гісторыі акадэміі. У іх значная частка была прысвечана ачарненню папярэдняга пакалення гісторыкаў, якім рэгулярна прыпісвалася дзейнасць на карысць Польшчы. У 1933 г. на К. Каліноўскага навешваўся ярлык *шляхеца-кулацкі герой паўстання*⁵⁴, у 1934 г. – *шляхціч і буржуазны нацыяналіст*⁵⁵.

Аднак варта адзначыць, што ўсе прадстаўнікі новага пакалення першай паловы 1930-х гг. абмяжоўваліся падачай у сваіх працах выключна ацэначных меркаванняў, бо прафесійнымі даследчыкамі паўстання ніхто з іх (за выключэннем хіба што Стасіса Матулайціса, які на тэму К. Каліноўскага не выказваўся) не з’яўляўся і адпаведных глыбокіх даследаванняў не праводзіў. Яны таксама траплялі ў тую ідэалагічную пастку,

⁵³ Ibidem, с. 69.

⁵⁴ И. Шпилевский, Л. Бобрович, *Белорусская академия наук на пороге второй пятилетки: Исторический очерк*, Минск 1933, с. 42; І. Шпілеўскі, Л. Бабровіч, *Беларуская Акадэмія Навук на парозе другой пяцігодкі: гістарычны нарыс*, Менск 1933, с. 41.

⁵⁵ І. Шпілеўскі, *Беларуская Акадэмія Навук да XV-годдзя БССР (гістарычны нарыс)*, Менск 1934, с. 49.

Сяргей Драніцын

(1879–1956) – копія фота 1919 г. (арыгінал захоўваецца ў фондзе аддзела рэдкіх кніг навуковай бібліятэкі Паўночна-Заходняга інстытута кіравання Расійскай акадэміі народнай гаспадаркі і дзяржаўнай службы).

„Гэта паўстанне мела характар нацыянальна-вызваленчага руху, вастрыве якога было накіравана супраць ваенна-феадальнай палітыкі царызму ў краіне, дзе, побач з развіццём капіталізму, існавалі феадальныя, прыгонніцкія адносіны. Таму кіраўнічыя сілы паўстання павінны былі весці барацьбу не толькі за вызваленне краю ад *наезду*, але і змагацца з прыгоннікамі з мэтай ліквідацыі феадальных, дакапіталістычных форм эксплуатацыі сялянства”⁵⁸.

ў Паўладар. Л. Бабровіч быў арыштаваны і забіты яшчэ ў 1934 г. Падобныя рэпрэсіі далі магчымасць для, паводле гісторыка Дзмітрыя Карава, „частковай *рэабілітацыі* паўстання 1863 г. і К. Каліноўскага”⁵⁶.

У 1937 г. у Ленінградзе выйшла манаграфія прафесара Сяргея Драніцына, прысвечаная не столькі ўласна паўстанню 1863–1864 гг., колькі доказам і абгрунтаванню наяўнасці класовай барацьбы падчас яго⁵⁷. С. Драніцын угрунтаваўся на шматлікіх выказваннях Карла Маркса, Фрыдрыха Энгельса і Уладзіміра Леніна (чаму прысвечаны першы раздзел манаграфіі), у якіх яны станоўча ацэньвалі паўстанне і разважалі над прычынамі яго паражэння. Пасля гэтага ў выніку прыцягнення вялікай колькасці крыніц ён прыйшоў да высновы аб прагрэсіўнасці паўстання і яго ўнёску ў развіццё рэвалюцыйных тэндэнцый у Еўропе ў цэлым і ў Расійскай імперыі ў прыватнасці. У раздзеле *Заклучэнне* ён прывёў схему ацэнкі паўстання з пункту гледжання марксісцкай метадалогіі і савецкай ідэалогіі. Гэта схема па вялікім рахунку з’яўлялася аналагічнай той, якая фарміравалася на працягу 1920-х гг., аднак з пэўнай мадыфікацыяй.

У прыватнасці ў ёй С. Драніцын пісаў:

⁵⁶ Д. Карев, *Восстание 1863–1864 гг. в белорусской историографической традиции XIX–XX вв. (проблемы и коллизии)*, [у:] *Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць: зб. навук. арт.*, Мінск 2014, с. 49.

⁵⁷ С. Драніцын, *Польское восстание 1863 года и его классовая сущность*, Ленинград 1937, 301 с.

⁵⁸ *Ibidem*, с. 288.

Адпаведна, услед за вяртаннем станоўчага вобраза паўстанню станоўчыя ацэнкі былі вернуты і яго ўдзельнікам, у тым ліку і К. Каліноўскаму, хаця і без нацыянальнай афарбоўкі. Ён абвяшчаўся „адным з яскравых прадстаўнікоў дэмакратычнага руху”⁵⁹, які „меў велізарнае значэнне ў рэвалюцыйным руху ў Літве”⁶⁰ і „на допыце ў асобай следчай камісіі нікога не агаворвае і гаворыць толькі пра тых людзей, якія загінулі ў баі альбо на шыбеніцы. На смерць ён ішоў адважна <...>”⁶¹. Прыкладна падобныя ацэнкі К. Каліноўскага трапілі ў галоўнае савецкае энцыклапедычнае выданне – *Вялікую савецкую энцыклапедыю*. У яе 37-м томе, які выйшаў у 1937 г., ён характарызаваўся як „польскі нацыянальна-рэвалюцыйны дзеяч”⁶². Тут жа неабходна адзначыць, што была *рэабілітавана* сама тэма паўстання, але не яе ранейшыя даследчыкі. Так, У. Ігнатоўскі абвяшчаўся „прадстаўніком контррэвалюцыйнай нацыянальнай дэмакратыі”, а Я. Віткоўскі – „яго папличнікам”⁶³.

У 1940 г. выйшлі гісторыка-прапагандысцкія нарысы аўтарства супрацоўніка Інстытута гісторыі БелАН Іосіфа Лочмеля⁶⁴. Не спыняючыся падрабязна на факталогіі падзей паўстання, І. Лочмель ацаніў К. Каліноўскага як прагрэсіўнага дзеяча з наступным вызначэннем: „Паўстаннямі беларускіх сялян і дэмакратычных элементаў кіраваў рэвалюцыянер-дэмакрат Кастусь Каліноўскі”⁶⁵. Пры гэтым крытыцы паддаваліся два ворагі *прагрэсіўнага* лагера – царскі ўрад, які прыслаў у Беларусь „лютага генерала Мураўёва-вешальніка”, і памешчыкі – „подлыя і баязлівыя польскія паны”, якія „адхрышчваліся ад рэвалюцыянераў, аблівалі іх патокамі бруду”⁶⁶. Тут жа выклікае цікавасць пэўнае вяртанне да ацэнак 1920-х гг., асабліва наяўнасць сцвярджэння пра дзяржаватворчыя тэндэнцыі К. Каліноўскага. У рускамоўнай версіі пішацца, што ён змагаўся за „свабодную дэмакратычную Беларусь”⁶⁷, а ў беларускай версіі гэта мэта акрэслена яшчэ больш канкрэтна – „за незалежную дэмакратычную літоўска-беларускую рэспубліку”⁶⁸. Апрача гэтага, тут змешчаны пастулат пра вызначальны ўплыў на К. Каліноўскага „перадавых рэвалюцыйна-дэмакратычных ідэй Герцэна, Чэрнышэўскага і іншых

⁵⁹ Ibidem, с. 219.

⁶⁰ Ibidem, с. 209.

⁶¹ Ibidem, с. 212.

⁶² Калиновский, Константин, [в:] *Большая Советская Энциклопедия*, т. 30, Москва 1937, с. 737.

⁶³ С. Драницын, *Польское восстание...* с. 8.

⁶⁴ І. Лочмель, *Барацьба беларускага народа супраць інтэрвентаў (Да 20-й гадавіны вызвалення Беларусі ад белапольскіх акупантаў)*, Мінск 1940, 115 с.; І. Лочмель, *Очерк борьбы белорусского народа против польских панов*, Москва 1940, 164 с.

⁶⁵ І. Лочмель, *Очерк борьбы...* с. 79.

⁶⁶ Ibidem, с. 81.

⁶⁷ Ibidem, с. 80.

⁶⁸ І. Лочмель, *Барацьба беларускага народа...* с. 11.

рэвалюцыянераў-дэмакратаў 60-х гадоў⁶⁹, які стане агульнапрынятым для ўсяго пасляваеннага пакалення даследчыкаў паўстання⁷⁰.

Нарысы І. Лочмеля выклікалі пэўную рэакцыю сучаснікаў. У Пічэта напісаў для часопіса *Гісторык-марксіст* (верагодна, паводле ініцыятывы яго рэдакцыі) рэцэнзію на іх, у якой у якасці крытыкі адзначыў: „Шкада, што І. Лочмель мала надаў увагі К. Каліноўскаму і яго ролі ў польскім паўстанні 1863 г.”⁷¹ І сам надаў яму гэту ўвагу, задаўшыся пошукам адказу на пытанне: „...ці быў Каліноўскі прадстаўніком левага крыла польскага нацыянальна-рэвалюцыйнага руху, ці ж ён быў беларускім дэмакратам”⁷². На падставе аналізу тэкстаў *Мужыцкай праўды* і некаторых дакументаў Літоўскага правінцыйнага камітэта У. Пічэта прыйшоў да высновы, што „Каліноўскі – польскі рэвалюцыйны дэмакрат”⁷³.

Ва ўмовах, калі нядаўна адбыўся падзел Польскай дзяржавы паміж нацысцкай Германіяй і Савецкім Саюзам, а ідэалагічныя пастулаты савецкіх улад былі накіраваны на стварэнне ёй выключна негатыўнага іміджу, выстаўленне станоўчай гістарычнай постаці ў якасці *польскай* выклікала ў рэдакцыі часопіса насцярожанасць. Таму ў сакавіку 1941 г. рэцэнзія была накіравана на ацэнку ў ЦК КП(б)Б з просьбай „выказаць свае меркаванні аб асвятленні ў рэцэнзіі Кастуся Каліноўскага, лічачы, што гэта пытанне мае не толькі гістарычнае, але і палітычнае значэнне”⁷⁴. Крытычныя заўвагі на рэцэнзію былі зроблены лектарам ЦК КП(б)Б Мікалаем Святловічам, які хоць і адзначаў, што Каліноўскі „да апошняга дня свайго жыцця змагаўся за інтарэсы беларускага *мужыка*”, але ў цэлым прыходзіў да высновы, што „ў палітычнай дзейнасці Каліноўскага не было дакладнай вызначанасці і паслядоўнасці, яму ўласцівыя былі ўсе слабасці і недахопы дробнабуржуазнага рэвалюцыйнага дэмакрата”⁷⁵.

На падставе гэтага сакратар ЦК КП(б)Б па прапагандзе Цімафей Гарбуноў 29 красавіка 1941 г. накіраваў у рэдакцыю *Гісторыка-марксіста* ліст, у якім сцвярджалася: „Мы пярэчым супраць прылічэння Кастуся Каліноўскага да *польскіх рэвалюцыйных дэмакратаў*, як гэта робіць прафесар Пічэта, бо

⁶⁹ Ibidem, с. 9–10.

⁷⁰ Больш падрабязна пра развіццё беларускай гістарыяграфіі паўстання ў 1930-я гг. гл.: Д. Матвейчык, *Стан гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. у БССР у 1931–1941 гг.*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2017, № 4, с. 35–40 (у электроннай версіі (pdf): <https://www.academia.edu/35714504>).

⁷¹ М. Шумейко, *Владимир Иванович Пичета о К. Калиновском: неопубликованная рецензия ученого*, [в:] *Российские и славянские исследования: научный сборник*, вып. VIII, Минск 2013, с. 220.

⁷² Ibidem, с. 220.

⁷³ Ibidem, с. 221.

⁷⁴ Ibidem, с. 217.

⁷⁵ Ibidem, с. 218.

гэта не адпавядае гістарычнай рэчаіснасці⁷⁶. Падобная пазіцыя прывяла да таго, што рэцэнзія не была апублікавана. Аднак сам факт падобнай перапіскі сведчыць, што напярэдадні савецка-германскай вайны адзіная пазіцыя па пытанні ацэнкі дзейнасці К. Каліноўскага і ўсяго паўстання ў цэлым вырацавана не была.

Вышэйпрыведзеныя прыклады яскрава паказваюць, наколькі складаным быў шлях станаўлення і развіцця беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. у 1920–1930-я гг. Гісторыкам адначасова даводзілася „змагацца” з недахопам крыніц, прыстасоўваць да даследаванняў новую, на той час дрэнна яшчэ вывучаную марксісцкую метадалогію, якая, тым не менш, стала адразу абавязковай у Савецкім Саюзе, „адбівацца” ад нападкаў палітычных дзеячаў, што абсалютна не з’яўляліся даследчыкамі-прафесіяналамі і любую падзею праламлялі ў сваёй свядомасці выключна праз прызму ўласных палітычных перакананняў, а таксама старацца выжыць ва ўмовах сталінскіх рэпрэсій (а гэта большай іх частцы не ўдалося). Такія цяжкія ўмовы не маглі не адбіцца на агульным стане развіцця гістарыяграфіі паўстання: адпаведнай нацыянальнай школы даследавання так і не склалася, а агульныя ацэнкі і самой падзеі, і яе ўдзельнікаў вырацаваны не былі.

„Kalejdoskop kontrowersji historiograficznych”: stosunek do powstania 1863–1864 i jego uczestników w białoruskiej historiografii radzieckiej okresu międzywojennego

Artykuł ukazuje trudną specyfikę szlaku białoruskiej historiografii problematyki powstania 1863–1864 r. na etapie jej powstawania – w latach 20. i 30. XX w. Kontrowersyjny charakter opracowanych koncepcji ukazuje kilka przykładów – określenie roli chłopstwa w powstaniu przez dwóch historyków (Iwana Ćwikiewicza i Uładzimira Piczety), oceny złożonego przez Jana Witkowskiego i opublikowanego w 1927 r. zbioru dokumentów na temat historii powstania w guberni mińskiej, oraz charakterystyk nadawanych przez cały wspomniany okres Konstantemu Kalinowskiemu jako najwybitniejszej postaci powstania na Białorusi i Litwie. Nasuwa się wniosek o istnieniu dużej liczby czynników pozanaukowych, które negatywnie wpływały na rozwój historiografii w ogóle, zmuszając historyków do poszukiwania kompromisu pomiędzy właściwą pracą naukową z jednej strony, a zmieniającą się sytuacją polityczną w ZSRR i koncepcjami politycznymi z drugiej.

⁷⁶ Ibidem, c. 218.

«A Kaleidoscope of Historiographical Controversies»: Attitudes towards the 1863–1864 Uprising and its Participants in the Belarusian Soviet Historiography of the Interwar Period

The article explores the challenging path of developing Belarusian historiography on the subject of the 1863–1864 uprising during its emergence in the 1920s and 1930s. The contradictions within the developed concepts are illustrated through several examples, such as the differing views on the peasant's role of peasants in the uprising presented by historians Ivan Tsvikievich and Uladzimir Picheta. Additionally, it analyzes varying assessments of the collection of documents on the uprising's history in the Minsk Province compiled by Jan Vitkouski and published in 1927. The article also highlights the differing perspectives on Kanstantsin Kalinouski, a prominent figure in the uprising in Belarus and Lithuania, throughout this period. The conclusion drawn emphasizes the significant influence of non-scientific factors, which affected the overall development of the historiography. Historians were compelled to navigate between their scholarly pursuits and the evolving political landscape in the USSR, along with shifting political ideologies.

Яўрэй ў паўстанні 1863–1864 гг. (па матэрыялах Гродзенскай губерні)

У час следства па справах аб удзеле яўрэяў у паўстанні 1863–1864 гг. расейскія ўлады актыўна выкарыстоўвалі рабінаў. Перад допытамі яўрэяў яны праводзілі спецыяльны абрад, апісанне якога захавалася ў дакументах фонду канцэлярыі гродзенскага губернатара.

Порядок свидетельской присяги для еврея

Раввин говорит свидетелю по-еврейски: „Мы, Бесдин¹, объявляем тебе, что святые наши законоположители повелевают нам, сынам Израиля: соблюдать государственные законы того края, где имеем жительство наравне с законами нашего учения, также не допускать и не скрывать чего либо вредного законам того края, или противного оным; но напротив того обнаруживать преступника, дабы через то безвинно не пострадали другие. В исполнении сего приводим тебя к присяге, коею обязуешься быть верным свидетелем и показать сущую правду, в чем бы не был спрашиваем начальством и в том, что сверх допроса сам по этому делу знаешь... Кто слышал или знает о чем либо сделанном противу закона и оное скрывает, есть преступником заповеди: «аще свидетель слыша и сведа и не возвестит, приемлет грех... Как гаснут свечи сии, так гаснет твоя душа, когда нарушишь даваемую тобою пред нами клятву».

Свидетель отвечает по-еврейски „Аминь”. После сего Раввин передает свертки Торы в правую руку свидетеля, и он сам читает присяжный лист на еврейском языке, а потом подписывает оный. Раввин и члены Бесдина подписываются свидетелями присяги.

Еврейская свидетельская присяга (перевод с еврейского на русский)

„...Клянусь именем Бога живого, ...Бога Израиля, в том, что по делу, по которому я призван в свидетели, открою самую сущую правду, в чем бы я ни был спрашиваем начальством и кроме сего, не скрывая, покажу все то, что я по этому делу знаю. И что ни под каким видом не покажу неправду, ни для дружбы, либо вражды, ни родства, либо собратства, ни даже страха ради, но во всем покажу так, как бы я должен был отвечать и признавать пред Богом и страшным Его судом. ...И если, по слабости моей, или по чьему внушению, нарушу даваемую мною теперь клятву на

¹ Бэйс-дын (Бэйт-дын, з іўрыта „Дом суда”) – іўдзейскі рэлігійны суд, які пры разглядзе спраў кіруецца іўдзейскім рэлігійным заканадаўствам (Галахай).

*верность свидетельства, то сим сделаюсь отступником от своей веры и не буду называться Иудеем*².

Ці шмат прадстаўнікоў яўрэйскага народа асмеліліся ў тагачасных умовах кінуць выклік аўтарытэту рабінаў і ўвогуле тым элементам іўдаізму, якія накіраваны на бездакорнае прыняцце і выкананне законаў краіны пасялення і поўную лаяльнасць да дзейнай улады? Праблема стаўлення яўрэяў да Студзеньскага паўстання была прадметам многіх даследаванняў. Існуе шмат публікацый на гэту тэму³, але яны датычаць галоўным чынам тэрыторыі Царства Польскага. Гістарычнай літаратуры, прысвечанай беларускім землям, няшмат⁴.

У **Царстве Польскім** у перыяд, які папярэднічаў Студзеньскаму паўстанню, яўрэйская моладзь аб'ядноўвалася ў тайныя гурткі і ўдзельнічала ў польскіх патрыятычных дэманстрацыях. Так, 8 красавіка 1861 г. у Варшаве падчас маніфестацыі ў выніку казацкай разні загінула каля 100 асоб, сярод іх яўрэй Міхал Ланды, вучань варшаўскай рэальнай гімназіі, постаць якога стала сімвалам польска-яўрэйскага братэрства⁵. Назіраліся праявы супрацоўніцтва і салідарнасці паміж каталіцкім і іўдзейскім духавенствам. Так, пагром варшаўскіх касцёлаў расейскімі вайскоўцамі-казакамі ў 1861 г. настолькі ўзрушыў варшаўскага артадаксальнага рабіна Доў Бэр Майзэльса, што ў знак салідарнасці ён распарадзіўся зачыніць сінагогі ў сталіцы Царства Польскага⁶.

Паўстанцкі нацыянальны ўрад, жадаючы заручыцца падтрымкай яўрэйскага насельніцтва, выдаў 22 студзеня 1863 г. адозву, у якой абвясціў роўныя правы яўрэяў пасля аднаўлення незалежнасці. Кола маладой асіміляванай

² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гродне (далей – НГАБ у Гродне), фонд 1, воп. 34, спр. 1803. Дело об отдаче на поруки и водворении на прежнее место жительства мещанина г. Бреста Фридберга Сруля-Хаима, обвиняемого в сборе денег для участников восстания 1863 г., арк. 20–21.

³ Адзін з гістарыяграфічных аглядаў гэтай тэмы зроблены ў артыкуле: E. Noiński, *Żydzi w oddziałach powstańczych. Próba charakterystyki postaw wobec walki zbrojnej z zaborcą w latach 1863–1864*, [w:] *Żydzi i wojsko polskie w XIX i XX wieku*, Warszawa 2020, s. 46–64. Да стагоддзя выбуху Студзеньскага паўстання быў выдадзены зборнік дакументаў і матэрыялаў: *Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*. Opracowali i przygotowali do druku: A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Warszawa 1963.

⁴ D. Fajnhauz, *Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 37, s. 3–34, nr 38, s. 39–68 [online], <https://cbj.jhi.pl/documents/721238/3/>; <https://cbj.jhi.pl/documents/721138/40/> [дата доступу: 25.03.2024]. Некаторыя аспекты ўдзелу яўрэяў у паўстанні 1863–1864 гг. знайшлі адлюстраванне ў публікацыях: Д. Матвейчык, *Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў: біяграфічны слоўнік: (наводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*, Мінск 2016; А. Радзюк, *Удзельнікі паўстання пад арыштам: пенітэнцыянарная сістэма Гродзенскай губерні ў 1863–1865 гг.*, „Архіварыус”, выпуск 14, Мінск 2016, с. 294–308; М. Крэньц, *Кантрыбуцыйныя зборы з домаўладальнікаў г. Мінска ў 1863–1896 гг.*, [w:] Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі, вып. 4: Людзі, падзеі, час, уклад. А. А. Мяцельскі, Мінск 2023, с. 246–255.

⁵ R. Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015, s. 119–120.

⁶ Ibidem.

інтэлігенцыі актыўна падтрымала паўстанне. Колькасць яўрэяў, якія прынялі ўдзел у Студзеньскім паўстанні на тэрыторыі Царства Польскага, ацэньваецца ў межах 1–2 тыс. чал., каля 400 з якіх загінулі, а некалькі сотняў былі сасланы ў глыб Расіі⁷. Як вынікае з гістарычнай літаратуры, яўрэі выкарыстоўваліся кіраўнікамі паўстанцкіх атрадаў з рознымі мэтамі. Акрамя таго, што былі чальцамі органаў кіраўніцтва паўстаннем, змагаліся ў атрадах паўстанцаў, нацыянальнай жандармерыі, выконвалі функцыі выведкі, забеспячэння паўстанцаў зброяй, абмундзіраваннем і прадуктамі.

Яскравым прыкладам заангажаванасці ў паўстанне з'яўляецца сям'я вядомага сацыёлага Аляксандра Герца (1895–1983): „Mój ojciec Leon jako 16-letni chłopiec brał udział w powstaniu styczniowym. Zapłacił za to siedmioletnim pobytom w Kraju Orenburskim i w Azji Środkowej. Jego starszy brat Józef dziesięć lat swego życia oddał za udział w powstaniu styczniowym. Zawędrował do Ziemi Jakuckiej. Brat najstarszy, Adolf, który służył pod Langiewiczem, znalazł się na emigracji, brał udział w Komunie Paryskiej, by na resztę życia osiąść w Rumunii. [...] A i po stronie matki miałem legitymację nie najgorszą. Dwaj bracia mojej babki, Stanisław i Edward Neudingowie, odegrali w powstaniu styczniowym rolę całkiem poważne, za co obaj zapłacili długim pobytom na Syberii. Edward był nawet skazany na śmierć, ale wyrok zamieniono mu na łagodniejszy”⁸.

У паўстанні брала ўдзел пераважна моладзь з асіміляваных сем'яў. Аднак большасць, асабліва артадаксальныя яўрэі і хасіды⁹, не разумелі мэт паўстання і заставаліся абыякавымі да яго. Для яўрэя рашэнне ўдзельнічаць у паўстанні было значна цяжэйшым, чым для паляка. Паводле іўдзейскай рэлігіі, яўрэі павінны прымаць законы дзяржавы пражывання і падпарадкоўвацца ўладзе, у дадзеным выпадку гэта была царская ўлада. Больш за тое, яўрэйскае насельніцтва было пераважна гарадскім. Большая частка гэтых людзей не мела вопыту карыстання зброяй і тым больш вопыту жыцця ў лесе. Малады шляхціц, які ніколі не расставаўся з дубальтоўкай, канём і сабакамі, апынаўся ў лесе ў зусім іншай сітуацыі, чым яўрэй, выхаваны ў горадзе. Гэта сведчыць аб рашучасці шэрагу маладых яўрэяў, якія далучыліся да паўстанцкіх атрадаў. У многіх яўрэйскіх сем'яў у той час існаваў канфлікт паміж бацькамі і дзецьмі, якія імкнуліся да падтрымкі паўстання¹⁰.

⁷ *Polskie powstania narodowe*, [w:] Historia i kultura Żydów polskich. Słownik, red. H. Węgrzynek, A. Cała, G. Zalewska [online], <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/polskie-powstania-narodowe> [дата доступу: 06.02.2024].

⁸ Цытата па: r. Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich...*, s. 123

⁹ Хасідызм – рэлігійна-містычны накірунак у іўдаізме, заснаваны Ізраэлем Баал-Шэм-Товам (Бэштам) з Меджыбожа (Падолле) у сярэдзіне XVIII ст. і шырока распаўсюджаны ва Усходняй Еўропе.

¹⁰ *Żydzi w powstaniu styczniowym – rozmowa z historykami z Żydowskiego Instytutu Historycznego* [online], <https://www.nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/powstanie-styczniowe-150-rocznica/aktualnosci/zydzi-w-powstaniu-styczniowym> [дата доступу: 06.02.2024].

Неабходна падкрэсліць, што матывы, якія вызначалі стаўленне яўрэйў да паўстання, былі вельмі разнастайнымі. Польскі даследчык Дарыюш Конрад Сікорскі, шырока разумеючы паняцце „яўрэйскага паўстання 1863 г.” як галерэі настройў, вылучыў, між іншым, прыняцце расейскай культуры як цывілізацыйнага шляху для часткі яўрэйў; нейтральнае і пасіўнае стаўленне да паўстання (напрыклад, сціплае існаванне ў сваім асяродку ў мястэчку); дапамога расейскай уладзе, бо яна ўлада і іншай няма; сімпатыя (таксама пасіўнае стаўленне) да паўстання з прычыны вядзення спраў са шляхтай; вядзенне бізнесу з паўстанцамі; удзел у якасці паўстанцаў ці жандармаў, атаясамліванне сябе з паўстанцкімі ідэямі. Ніводную з гэтых устаноў на каштоўнаснай шкале не варта абмяжоўваць нацыянальна-культурным выбарам¹¹. Яўрэй, як падкрэсліваў польскі гісторык Стэфан Кеневіч, не мелі падстаў спачуваць цару, але сцерагліся яго рэпрэсій, яны спрабавалі абараніць сябе з абодвух бакоў – перад царскімі і нацыянальнымі ўладамі: яўрэйскія купцы гандлявалі з абодвума бакамі; калі былі яўрэй, якія даносілі на карысць царскай улады, то іх, напэўна, было не менш за тых, якія актыўна супрацоўнічалі з паўстанцамі. Таму мы знаходзім шмат яўрэйў у ролі зборшчыкаў грашовых сродкаў, перавозчыкаў, пастаўшчыкоў зброі, абмундзіравання, абутку і ўсяго неабходнага для паўстанцаў. Шмат інтэлігенцыі – асіміляваных яўрэйў – працавала на вышэйшых узроўнях арганізацыі паўстання, але і неасіміляваная маса яўрэйскага насельніцтва захоўвала да паўстання, прынамсі, добразычлівы нейтралітэт¹². Польскі гісторык Эміль Ноінскі звяртаў увагу таксама на такія фактары ўплыву на настроі яўрэйў, як ступень іх асіміляцыі і паланізацыі, інтэнсіўнасць паўстанцкай агітацыі, паводзіны паўстанцкіх улад і камандзіраў атрадаў на мясцовым узроўні. Таму акрамя прыхільных настройў былі выпадкі nepřыхільных і нават варожых адносін да паўстання, асабліва заўважныя сярод найбяднейшых слаёў яўрэйскай супольнасці, якія дрэнна разумелі палітычную сітуацыю і баяліся, што ўзброены рух павернецца супраць іх. Гэтым скарысталіся расейскія ўлады і прыцягвалі яўрэйў у якасці шпіёнаў і даносчыкаў, хоць расейцы добра ўсведамлялі, што „jakkolwiek Żydzi nie byli w powstańczych bandach, to jednak za pieniądze gotowi byli mu służyć”¹³.

Як на аснове дакументаў, якія захаваліся ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Гродне, і наяўнай гістарычнай літаратуры можна ахарактарызаваць стаўленне яўрэйскага насельніцтва **Гродзенскай губерні** да паўстання 1863–1864 гг.? Асноўнымі крыніцамі для дадзенага даследавання сталі матэрыялы следчых камісій, якія захаваліся ў фондзе канцылярыі

¹¹ D. K. Sikorski, *Żydowskie powstanie 1863: bohaterowie, literatura, retoryka*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski, Seria 2. W blasku i w cieniu historii*. Redakcja naukowa: J. Ławski i B. Olech, Białystok 2014, s. 95–96.

¹² S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 552.

¹³ E. Noiński, *Żydzi w oddziałach powstańczych...*, s. 59.

гродзенскага губернатара, а таксама мемуарная літаратура: успаміны яўрэй Эхезкеля Коціка, прысвечаныя мястэчку Камянец-Літоўск¹⁴, шляхціца з Падляшша Юліяна Божыма¹⁵. Некаторыя факты і высновы пра стаўленне яўрэйў да паўстання пачарпнуты з прац польскага гісторыка Давіда Файнхаўза¹⁶, гродзенскіх краязнаўцаў Юзафа Ядкоўскага¹⁷ і Івана Будніка¹⁸.

Паводле высновы Д. Файнхаўза, найбольш актыўна яўрэйі падтрымалі паўстанне на тэрыторыі Ковенскай, Віленскай і Гродзенскай губерняў, дзе ўрадавыя ўплывы мала закранулі яўрэйскае насельніцтва. Значна слабей праяўлялася заангажаванне яўрэйў у справы паўстанцаў у Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях, якія даўжэй былі пад панаваннем царызму і дзе была слабейшая паўстанцкая агітацыя¹⁹. Падобна, як і ў Царстве Польскім, у шэрагу гарадоў Беларусі і Літвы яўрэйі былі сярод удзельнікаў патрыятычных маніфестацый напярэдадні паўстання – такія факты мелі месца ў Вільні, Коўне, Друскеніках, Ашмянах, Берасці, Пінску²⁰. У склад Віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі ўваходзілі браты Шыман і Леон Юнгеры, за што былі асуджаны на катаргу: першы на 12 гадоў, другі на 6²¹. Тытус Далейскі і Кастусь Каліноўскі, як вынікае са следчых матэрыялаў, карысталіся выведвальнымі паслугамі яўрэй Шавеля Кінкулькіна²². Купец з Пружан Бірнбаўм быў звязаны з Гродзенскай рэвалюцыйнай арганізацыяй²³. Юліян Ольдэнбург, вучань VI класа мінскай гімназіі абвінавачваўся ў далучэнні да „банды мяцэжнікаў”²⁴. Захаваліся некаторыя матэрыялы аб удзеле яўрэйў у дзейнасці паўстанцкіх друкарняў, медыцынскай службы на карысць паўстанцаў²⁵. Крыніцы таксама ўтрымліваюць звесткі аб удзеле яўрэйў у нацыянальнай жандармерыі – напрыклад, аб геройскіх паводзінах вахмістра Лэйбы Ліпмана, які пасля арышту нікога не выдаў і 2 сакавіка 1864 г. быў пакараны смерцю праз павешанне

¹⁴ Е. Котик, *Мои воспоминания* / перевод М. Улановской; под редакцией Р. Торпусман, 2-е издание, Иерусалим 2019 [online], https://royallib.com/book/kotik_ehezekel/moi_vospominaniya.html [дата доступу: 06.02.2024].

¹⁵ J. Borzym, *Pamiętnik podlaskiego szlachcica*, Łomża 2018; R. Sikora, *Żydzi wobec powstania styczniowego na Podlasiu. Z pamiętnika polskiego szlachcica* [online], <https://kresy.pl/kresopedia/zydzy-wobec-powstania-styczniowego-na-podlasiu-z-pamietnika-polskiego-szlachcica/>, [дата доступу: 23.03.2024].

¹⁶ D. Fajnhauz, *Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe...*

¹⁷ Ю. Ядкоўскі, *1863 год у Гродзенскім навіце* (пераклад з польскай мовы, рэдагаванне і каментары Таццяны Казак, Васіля Герасімчыка, Андрэя Вашкевіча), [w:] „Горад Святога Губерта”, выпуск VIII, Гродна 2014, с. 14–67.

¹⁸ І. Буднік, *Паўстанне 1863–1864 гадоў на Гродзеншчыне: падзеі і асобы*, Гродна 2022.

¹⁹ D. Fajnhauz, *Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe...*, nr 38, s. 39.

²⁰ Ibidem, nr 37, s. 25–26.

²¹ Ibidem, nr 38, s. 45.

²² Ibidem, s. 46.

²³ Ibidem, s. 47.

²⁴ Ibidem, s. 48.

²⁵ Ibidem, s. 46, 49–50.

ў Сувалках²⁶. Мінская яўрэйская сям’я Айзенштатаў (бацька, сын і зяць) абвінавачвалася ў буйных пастаўках зброі і амуніцыі для паўстанцаў з-за прускай мяжы, прычым з карэспандэнцыі главы сям’і Геноха Айзенштата бачна, што ён пазітыўна ставіўся да польскага вызваленчага руху²⁷. Сярод тых, хто свядома (ідэйна) падтрымаў паўстанне, быў і Маер Неўхаўзен, які арганізаваў дастаўку з-за прускай мяжы буйной партыі пораху (16 скрынь вагой 11 пудоў) для паўстанцаў Віцебскай губерні, быў арыштаваны на адной са станцый Рыжска-Дынабургскай чыгункі і пасля следства і суда атрымаў вырак – 15 гадоў катаргі на шахтах²⁸. Янкель Далубоўскі, карчмар з Брэста, адліваў кулі і распаўсюджаў адозвы паўстанцаў²⁹. Увогуле, вялікую ролю ў распаўсюдзе забароненай уладамі польскай патрыятычнай літаратуры адыгрывалі яўрэі – утрымальнікі кнігарняў. Праз 60 гадоў пасля паўстання дырэктар музея імя графа Мураўёва ў Вільні Мілавідаў пісаў, што вывучэнне матэрыялаў пра паўстанне дае права сцвярджаць, што „najczynniejszymi krzewicielami byli księgarze-Żydzi, którzy otrzymywali zakazaną literaturę w drodze kontrabanda i rozpowszechniali ją za pośrednictwem swoich agentów-handlarzy wędrownych oraz przez drobne stoiska książkowe”³⁰. Характэрным назіраннем аб стаўленні яўрэяў Літвы і Беларусі да паўстанні з’яўляецца выказванне і самога сумна вядомага віленскага генерал-губернатара Міхаіла Мураўёва: „Żydzi (litewscy) odgrywali dwulicową rolę, udając przyjaciół, gdy Rosjanie się zbliżali. Był to jednak pozor, bowiem w rzeczywistości byli po stronie powstańców i w tajemnicy dawali nawet pieniądze”³¹.

Звяртаючыся да архіўных дадзеных, у якіх прадстаўлены звесткі следчых камісій аб колькасці і сацыяльным складзе арыштантаў пад судом і следствам у 1863–1864 гг. у Гродзенскай губерні, беларускі гісторык Аляксандр Радзюк падлічыў, што ўдзельная вага яўрэяў сярод арыштантаў у розныя месяцы складала ад 1,7 да 4 %, а ў сярэднім – каля 2,3 – 2,5 %³². У абсалютных лічбах дадзеная статыстыка прадстаўлена ў табліцы 1 (яўрэі паказаны ў апошнім радку).

²⁶ Ibidem, s. 50.

²⁷ Ibidem, s. 53–54.

²⁸ Ibidem, nr 37, s. 32.

²⁹ Ibidem, nr 38, s. 53.

³⁰ Цыт. паводле: Ibidem, s. 65.

³¹ Цыт. паводле: Ibidem, s. 60.

³² А. Радзюк, *Удзельнікі паўстання пад арыштам...* с. 301.

Табліца 1. Сацыяльны склад палітычных арыштанцаў Гродзенскай губ. у кастрычніку 1863 – снежні 1864 г.³³

	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ксяндзоў	63	63	63	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64
Афіцэраў	23	31	34	28	28	26	28	24	19	25	26	22	21	20	17
Чыноўнікаў і служачых	14	14	16	13	13	11	13	11	14	12	12	11	6	5	7
Дваран і памешчыкаў	81	66	71	60	75	65	75	59	64	56	51	43	50	27	19
Шляхты	430	472	548	486	446	415	411	347	331	319	280	241	214	167	140
Аднадворцаў	251	635	646	511	330	285	259	205	181	150	111	108	39	42	25
Мяшчан (хрысціян)	88	106	125	137	121	106	106	90	55	44	34	30	17	14	13
Сялян	162	165	162	197	140	150	122	121	82	88	81	66	58	54	54
Ніжніх чыноў	572	604	679	562	482	428	318	248	183	175	120	75	105	89	84
Яўрэяў	27	56	54	69	55	28	23	25	26	23	17	13	11	6	5
	45	37	42	52	41	36	32	27	24	17	16	13	17	17	15

Крыніца: А. Радзюк, Уздзельнікі паўстання пад арыштам: пенітэнцыянарная сістэма Гродзенскай губерні ў 1863–1865 гг., „Архіварыус”, выпуск 14, Мінск 2016, с. 301.

³³ Ibidem.

Уявіць канкрэтныя абставіны, па якіх затрымлівалі падазраваных у саўзеле ў паўстанні, можна з дапамогай такой крыніцы, як „Імяны спіс палітычных злачынцаў, якія ўдзельнічалі ў мяцяжы 1863–1864 гг.”³⁴ У чым жа абвінавачваліся яўрэі, якія фігуруюць як палітычныя злачынцы ў архіўных дакументах?

Табліца 2. Яўрэі сярод палітвязняў у Гродзенскай губерні, 1863–1864 гг.

Фармулёўка абвінавачання ў следчай справе	Колькасць выпадкаў сярод арыштантаў-яўрэяў
„Соучастие (участие) в мятеже”	24
„Содействие мятежникам”	7
„Сношение с шайками мятежников”	6
„Шпионство над русскими войсками”	6 (у тым ліку: „Герш Смолярчик, 18 лет, еврей Бельского уезда, обвиняется в двойном шпионстве как русским, так и полякам” ³⁵)
„Сбор денег для мятежников”	4
„Снабжение мятежников”	3
„Хранение фальшивых кредитных билетов”	2
„Фальшевание денег”	1
„За найденные бельё и белый холст, приготовленные для мятежников”	2
„Хранение оружия”	2
„Покупка пуль у солдатских детей”	2
„Придывал к деревкам косы и резакы”	2
„Ковал косы и пики для мятежников”	1
„Изготовление патронов”	1
„Доставление свинца мятежникам”	1
„Продажа мятежникам пороху”	1
„За найденные у него боевые припасы”	1
„Шил платье мятежникам”	1

³⁴ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 13, спр. 2510. Дело о представлении военно-следственными комиссиями Гродненскому губернатору сведений о жителях губернии, находящихся под следствием, 1864–1865.

³⁵ Ibidem, арк. 277–278.

„За найденные несколько польских чамарок” ³⁶	1
„Продажа мятежникам сыра”	1 („Борносова Лея Хаимовна, 85 лет, мещанка м. Домачево Брестского уезда” ³⁷)
„За недонесение начальству о нахождении у эконома Манкевича походной кузнии”	1
„За предложение крестьянину Роголю 400 руб. за то, чтобы он не доносил о мятежных действиях помещика Шумского”	1
„Нападение с шайкою на ферму Дубовщизну”	1
„Делание разных патриотических вещей, а также одноглавого орла и по подозрению в сношении с мятежниками”	1 („Лимсон Борух Михелевич, 30 лет, мещанин г. Бреста, золотых дел мастер” ³⁸)

Крыніца: НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 13, спр. 2510, Дело о представлении военно-следственными комиссиями Гродненскому губернатору сведений о жителях губернии, находящихся под следствием, 1864–1865.

Такім чынам, у дадзенай табліцы абагулены звесткі пра 73 яўрэяў, саўдзел якіх у паўстанні меў разнастайныя формы: збор грашовых ахвяраванняў для паўстанцкіх атрадаў, забеспячэнне паўстанцаў патрэбнай ім інфармацыяй, боепрыпасамі, адзеннем, прадуктамі і г. д. Як сведчаць крыніцы, удзельнікамі паўстання часта лічыліся не толькі асобы, што змагаліся з расейскімі войскамі са зброяй у руках, але і прадстаўнікі значна больш шырокай групы, якія дапамагалі паўстанцам самым розным чынам: пастаўлялі харчаванне, разведвальныя звесткі, аказвалі медыцынскую дапамогу, збіралі для іх грошы і інш. Паводле загада М. Мураўёва ад 31 мая 1863 г., „усялякае спачуванне да цяперашніх мяцежніцкіх дзеянняў пераследуецца законам нароўні з самімі дзеяннямі”³⁹. Нават у выпадках звычайных гандлёвых здзелак з паўстанцамі яўрэі рызыкавалі быць пакаранымі. Так, мещанін м. Гродка Янкель Андурскі падазраваўся ў дастаўцы прадуктаў харчавання „мяцежнікам”, за што планавалася яго высылка разам з сям’ёй у аддаленыя губерні Расіі, але паколькі доказаў не было выяўлена, то яго пакінулі пад паліцэйскім наглядам⁴⁰. Жыхары Індурсы Моўша Шыртут і Хаім Нагдымон абвінавачваліся ў забеспячэнні інсургентаў скуранымі ботамі, за што станы прыстаў распарадзіўся пакараць першага з іх 25 ударамі нагайкі

³⁶ Чамарка – старадаўняе адзенне, падобнае да сюртука ці кафтана; чамаркі паўстанцаў былі з сялянскага шэрага сукна, з цёмнымі палосамі на грудзях.

³⁷ Ibidem, арк. 47–48.

³⁸ Ibidem, арк. 129.

³⁹ Д. Матвейчык, *Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў...*, с. 9.

⁴⁰ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 2270. Дело о жителях Гродненского уезда крестьянине Трофимчуке Алексее и мещанине Андурском Янкеле, обвинявшихся в участии в восстании 1863 г. Арк. 3 адв., 11, 21.

і арыштаваць абодвух. Праз нейкі час яны былі вызвалены, бо доказаў не было выяўлена, акрамя таго за іх паручыліся як яўрэйская абшчына, так і сельская грамада м. Индура⁴¹.

Прыведзеныя вышэй звесткі з архіўных дакументаў дапаўняюць дадзеныя славутага гродзенскага гісторыка Ю. Ядкоўскага, які сярод біяграфій удзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. у Гродзенскім павеце прыводзіў імёны двух асоб яўрэйскай нацыянальнасці: Гершка Эпштэйн (у Скідзелі гандляваў порахам, запасы якога былі знойдзены ў яго доме пры вобшуку, арыштаваны ў 1866 г.), Ханка Марголісава (арыштавана ў сакавіку 1864 г. з-за знаходкі ў яе значнага запasu куль)⁴². Пра яўрэйку Марголісаву, а таксама Рыўку Сасаву паведамляецца і ў архіўнай справе, з якой вынікае, што гродзенскія гандляркі жалезам набывалі свінцовыя кулі ў салдацкіх дзяцей-сірот, якія знаходзілі іх на полі каля Скідзельскай заставаў, дзе адбывалася пальба падчас вучэнняў⁴³.

Гродзенскі краязнавец І. Буднік узгадвае трох яўрэяў – мяшчан з Сапоцкіна: Оўзер Белічанскі (дапамагаў паўстанцам прадуктамі, зняволены ў Гродзенскай турме), Моўша Крынскі (быў інфарматарам у паўстанцаў, узяты на парукі яўрэйскай абшчынай мястэчка), Літман (кравец, сувязны паўстанцаў)⁴⁴.

Цікава, што паводле ўспамінаў Э. Коціка, прысвечаных Камянцу, мясцовы хасідскі рэбе Израэль спачуваў паўстанцам і вельмі спадзяваўся на іх перамогу: „Во время польского восстания шестьдесят третьего года реб Исроэль был весь захвачен бунтом, превратившись в пламенного поляка, ужасного польского патриота. Во всём, что касалось Польши, он был настроен в высшей степени оптимистично. Уверен был, что Польша станет ещё больше, чем была прежде [...]. В своём мнении он сильно утвердился, прочтя в газете об успехе поляков в отдельных сражениях, и так радовался, словно освободили Иерусалим, а прочтя о том, что поляки где-то потерпели поражение – скорбел, но не терял надежды. Он всё твердил, что для него ясно как дважды два, что Польша победит в войне. И уже сочинил три марша в честь победы поляков... Когда два полка русских вместе с артиллерией вошли в Каменец, и реб Исроэль, видя своими глазами разгром поляков, плакал, как ребёнок...”⁴⁵.

На некаторых яўрэяў, як актыўных удзельнікаў паўстання, быў накладзены кантрыбуцыйны збор, роўны 1 % капітальнага кошту дамоў. Так, паводле

⁴¹ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 735. Дело об аресте мешчан м. Индура Мовши Шлиомовича Ширтута и Хаима Вольфовича Нагдимона, подозреваемых в снабжении участников восстания обмундированием. 6.09.1863–13.12.1863.

⁴² Ю. Ядкоўскі, *1863 год у Гродзенскім павеце...*, с. 46, 55.

⁴³ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 1926. Военно-следственное дело на мешчанок г. Гродно Сасову Рывку и Марголисову Ханку, обвинявшихся в покупке пуль у солдатских детей. 1864 г.

⁴⁴ І. Буднік, *Паўстанне 1863–1864 гадоў на Гродзеншчыне...*, с. 129, 132.

⁴⁵ Е. Котик, *Мои воспоминания...* [online], https://royallib.com/book/kotik_ehezkel/moi_vospominaniya.html [дата доступу: 06.02.2024].

падрыхтаваных у ліпені 1864 г. спісаў для спагнання кантрыбуцыі з маёмасці домаўладальнікаў, найбольшы збор у Мінску быў накладзены на купца Геноха Айзенштата (які згадваўся вышэй), яго маёмасць была ацэнена ў 73 000 руб. – з яго павінен быў спаганяцца збор у 730 руб. Тут варта адзначыць, што яўрэйскае насельніцтва было нельга абкладаць кантрыбуцыямі, але мясцовыя ўлады ў некаторых гарадах і мястэчках, нягледзячы на ўсе папярэджанні, працягвалі спаганяць кантрыбуцыю і з яўрэяў⁴⁶.

З другога боку, некаторыя яўрэі дапамагалі царскім уладам у падаўленні паўстання. Так, сярод тых, хто атрымаў за гэта ўзнагароду, – срэбны медаль з надпісам «за усердие» – былі Янкель Лангбарт, мешчанін м. Ізабелін Ваўкавыскага ўезда, Абрам Велер, мешчанін г. Беластока⁴⁷. Гродзенскі рабін Гілель Рывош за дапамогу ў працы следчай камісіі быў узнагароджаны бронзавым медалём *В память усмирения польского мятежа в 1863–1864 гг.*⁴⁸.

З успамінаў шляхціца з маёнтка Вежбавізна Ю. Божыма, бацька і брат якога былі ўдзельнікамі паўстання, паўстае карціна першапачатковага даверу паўстанцаў да яўрэяў, які неўзабаве абярнуўся вялікім расчараваннем. Адразу пасля выбуху студзенскага паўстання „Żydzi z całym zapalem szyli umundurowanie, buty i czapki dostawali do kawalerii i.t.p. Posługiwano się nimi z całym zaufaniem”⁴⁹. Аднак ужо ў сакавіку-красавіку 1863 г. усё выглядала

⁴⁶ М. Крэньц, *Кантрыбуцыйныя зборы...*, с. 251.

⁴⁷ У абгрунтаванні ўзнагароды адзначалася: „Янкель Аронович Лангбарт, иудейского закона, 30 лет, мешчанин м. Изабелин Волковыского уезда, житель г. Белостока. Грамотен по российскому, немецкому и еврейскому яз. Во время беспорядков был посылаем с отрядами в экспедиции не только по Белостокскому уезду, но ходил и с отрядами Графа Тола, Полковника Воронова и капитана Трентольдта, участвовал в делах с мятежниками, доставлял и ныне доставляет с верностью и бескорыстно все сведения”; „Абрам Шлемович Веллер, иудейского закона, 40 лет, мешчанин г. Белосток. Грамотен по российскому и еврейскому яз. В продолжение беспорядков в крае доставлял всегда верно и бескорыстно все сведения и поныне продолжает обо всех с верностью сообщать. В апреле 1863 г. с верностью указал, что шайка Духинского расположена в лесах у Крулова моста Белостокского уезда, разбитая 17 апреля отрядами полковника Пенхержевского и подполковника Прегоровского. Был послан к Бельскому военному начальнику в прошлом году и указал на многих принявших сильное участие в мятеже. Полученные им наградные деньги 25 руб. сер. пожертвовал на постройку в г. Вильне церкви Св. Михаила”. Крыніца: НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 13, спр. 1402. Дело о награждении евреев Абрама Веллера и Янкеля Лангбарта за участие в подавлении восстания 1863 г. 1864–1866 гг., арк. 6–7.

⁴⁸ У абгрунтаванні ўзнагароды адзначалася: „Со временем учреждения Гродненской следственной комиссии по политическим делам в оную постоянно требован был для перевода бумаг с еврейского на русский язык Гродненский казённый Раввин Гилель Зельманович Ривош, который, вполне добросовестно исполняя возлагаемую на него обязанность, своим влиянием на допрашиваемых лиц много способствовал к чистосердечному их сознанию и открытию истины”. Крыніца: НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 3119. Дело о выдаче наград переводчикам еврейского языка в военно-судных и военно-следственных комиссиях за добросовестное отношение к службе. 1865–1873 гг., арк. 1.

⁴⁹ J. Borzum, *Pamiętnik podlaskiego szlachcica...*, s. 123.

наступным чынам: „Żydzi widząc, że powstanie zamiast rozwijać się i potęgować, upada, chwycili się procederu szpiegostwa w nadziei robienia dobrych interesów. Wojsko rosyjskie zostało podzielone na małe oddziały, czyli jak oni nazywali otrady. Każdy taki oddział został oddany pod dowództwo wyszukanego oficera o iście zwierzęcych instynktach, prócz tego przy każdym oddziale, był jeden lub dwóch Żydów spiegołów, którzy informowali dowódcę, najczęściej improwizując i komponując oskarżenia...”⁵⁰.

На сітуацыю выбару стратэгіі паводзін падчас паўстання яўрэямі (як і прадстаўнікамі іншых груп насельніцтва), безумоўна, паўплывалі фактары складанасці і неадназначнасці міжэтнічных і міжканфесійных стасункаў у рэгіёне, а таксама страх перад рэпрэсіямі як з боку расейскіх улад, так і з боку паўстанцаў. У шэрагу мясцовасцей *мяжы яўрэйскай аселасці* напярэдадні і ў час паўстання распаўсюджваліся чуткі аб тым, што ў хуткім часе палякі расправяцца з яўрэямі. Так, ва ўспамінах Э. Коціка пры апісанні сітуацыі падчас паўстання адзначаецца: „Откуда-то пошёл слух: после Нового года (Рош Ха-Шана⁵¹), появившись во время Кол-нидре⁵² в Каменце, поляки перебьют всех евреев [...], как во времена Хмельницкого [...]. Все очень перепугались [...]”⁵³. У Саколцы таксама распаўсюджваліся „слухи о намерении жителей католического вероисповедания перерезать евреев”, пры гэтым у архіўных дакументах таксама сустракаецца прывязка падобных чутак да яўрэйскага Суднага дня⁵⁴. Крыніца паходжання такіх чутак сыходзіла ад расейскіх улад – ад агентаў царскіх жандармаў, якія распаўсюджвалі ўлёткі такога зместу па ўсёй тэрыторыі Віленскага генерал-губернатарства⁵⁵. Тым не менш для мясцовага насельніцтва (не толькі яўрэяў) было вельмі небяспечна знаходзіцца ў рэгіёне актыўных дзеянняў паўстанцаў – была пагроза ў абвінавачванні ў падтрымцы таго ці іншага боку. Рэдактар яўрэйскага асветніцкага часопіса *Намагід*, які выдаваўся ва Усходняй Прусіі, Гардон пісаў: „Codziennie otrzymujemy w redakcji masę listów od Żydów polskich z zapytaniem, jak powinni oni postąpić i jak się zachować, ponieważ zarówno Polacy, jak i Rosjanie chcą mieć Żydów w swoim obozie i obie strony żądają pieniędzy i ofiar”⁵⁶. Яўрэі апынуліся паміж двух агнёў, і цяжка было вызначыцца, каго падтрымліваць, а каго асцерагацца. Часам яўрэям не давяралі і адны, і другія, а іх нейтралітэт

⁵⁰ Ibidem, s. 131.

⁵¹ Рош Ха-Шана – яўрэйскі Новы год, які святкуюць два дні запар на маладзкіх восеньскага месяца тышрэй па яўрэйскім календары (прыпадае на верасень або кастрычнік).

⁵² Кол нідрэ – малітва, якая чытаецца ў синагозе ў пачатку вячэрняй службы свята Йом-кіпур („Дзень адкуплення”, „Судны дзень”, у іўдаізме самае важнае са свят, дзень посту, пакаяння і адпушчэння грахоў).

⁵³ Е. Котик, *Мои воспоминания...* [online], https://royallib.com/book/kotik_ehezkel/moi_vospominaniya.html [дата доступу: 06.02.2024].

⁵⁴ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 22, спр. 1234, арк. 17–18.

⁵⁵ D. Fajnhauz, *Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe...*, nr 37, s. 29–30.

⁵⁶ Цыт. паводле: Ibidem, s. 33.

разглядалі як здраду. Бывалі выпадкі, калі паўстанцы расстрэльвалі альбо вешалі яўрэяў з-за падазрэння ў шпіянажы⁵⁷.

Некаторыя яўрэі выкарыстоўвалі палітычную сітуацыю ў краі і пісалі даносы, каб звесці рахункі з канкурэнтамі альбо па іншых матывах. Напрыклад, у 1864 г. 22 жыхары Валожына былі абвінавачаны ў палітычных выступленнях, сярод іх два яўрэі: Ізраіль, які шыў чамаркі, і Еўна, які данёс на яго⁵⁸. На жыхара м. Мілейчыцы Іцку Суражко, утрымальніка карчмы, які меў уласны бровар, данос напісалі яго канкурэнты Мошка і Іосель Цярэспальскія, у якім сцвярджалі, што Суражко дастаўляе „мяцежнікам” мяса. Суражко ўтрымліваўся пад арыштам у Брэсце, дзе, даючы паказанні, тлумачыў, што ён, прадаючы піва і гарэлку танней за іншых карчмароў, узбудзіў тым іх нянавіць, і таму яны яго назвалі „мяцежнікам”⁵⁹. За І. Суражко паручыліся мяшчане Мілейчыц, і яго вызвалілі з-пад арышту.

Гандляр ялавічынай з Брэста Сруль Хаім Фрыдберг абвінавачваўся ў забеспячэнні паўстанцаў мясам і грашовым унёскаў ў памеры 25 руб. „для вспомошествования мятежников” па даносу жыхара м. Камянца Шымшала Гутэрмана. Фрыдберг „не соглашаясь во возведенных на него обвинениях показал, что Гутерман оклеветал его из-за злобы за то, что он, Фридберг, удалил сына его Гершку Гутермана от обязанности надсмотрщика за продажей говядины по причине утайки им 180 рублей, назначенных ко взносу в Городовой Магистрат”⁶⁰. Фрыдберг быў узяты на парукі яўрэйскай абшчынай.

Самы маштабны данос, выяўлены ў НГАБ у Гродне, напісаў цырульнік Зэльвы Вольф Левін. Яго варта працытаваць падрабязна.

[...] Шимель Салуцкий, содержатель зельвянской мельницы, доставлял продукты в Миловидские леса, где было скопище мятежников; через своих работников Абрама Левина, Абрама Шмуйловича отсылал неоднократно в шайку мятежников, находившихся в то время за Лысковом, разные припасы [...] Юлиан Герман, содержатель казенной фермы при м. Зельве, в его доме собирались окресные соседи и пели возмутительные песни, наговаривали его сына – Льва Германа идти в шайку, и сам отец отвёз его [...] Лев вернулся домой раненым в зад. [...] Лечил его от сих ран фельдшер м. Зельва Ян Воронович, сам же он также принадлежит к мятежным действиям: у него в доме собирались ближайшии помещики Вейс, Новицкий, Махвицов, почетные

⁵⁷ Ф. Кандель, *История российских евреев*, том 1, Москва 2002, с. 433.

⁵⁸ Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў, фонд 378, агульны адзел, спр. 1439. О некоторых лицах, живущих в м. Воложине, обвиняемых в политических демонстрациях, 1864. Арк. 1 адв.

⁵⁹ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 2834. Военно-следственное дело на мещанина мест. Милейчицы Брестского уезда Суражко Ицку Михелевича, обвинявшемся в снабжении продовольствием участников восстания 1863 г., арк. 41–45.

⁶⁰ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 1803. Дело об отдаче на поруки и водворении на прежнее место жительства мещанина г. Бреста Фридберга Сруля-Хаима, обвиняемого в сборе денег для участников восстания 1863 г., арк. 40.

мещане м. Зельвы, и он был избран ими казначеем, к нему вносимы были разные денежные сборы для поддержания мятежа, а также у него находилась одежда мятежников [...] Прочие же мещане м. Зельвы Ян Варстак, брат его Антон Варстак, шурин их Органист Малиновский, Тамаш Путреш, Михаил Ермола, коего сын также находится в шайке и возвратился домой раненый, о котором и поныне не донесено начальству, все они доставляли в шайку разные продукты, провозя таковые через деревню Горки, жители коей были очевидцами сего, как об этом рассказывал десятицкий деревни Горки Юрка зельвянскому еврею Ошеру Кузнецу и последний рассказал мне и этот же Юрка однажды говорил мне самому в корчме в Зельве, что о шайке, проходящей в Мызу Горка к Новицкому, он доносил письмоводителю бывшему в 1-м Стане Корженевскому, за каковое донесение Корженецкий угрожал десятскому; с весны же, когда мятеж был уже во всей силе, упомянутый Корженевский уговаривал и меня уйти в мятеж и на первый случай давал мне из своего кошелька десять рублей дабы оставил их моей жене, но я не согласился. Кроме показанных мною Ключвойт м. Зельвы Ефим Иванов не менее других содействовал мятежникам, принимал их в своем доме, угощал, расхаживал с ними по местечку, что видели многие жители местечка, а в летнее время, когда в м. Зельве сельская стража задержала одного мятежника, коего прозвания я не знаю, то этот Ключвойт вместо того, чтобы представить начальству, освободил его и в оправдание своё распустил слух, что доставленный ему мятежник ушел. Об этом хорошо знают Старшина м. Зельвы Ян Янушвич и Михась Варстак [...] Сверх сего добавляю, что казённый Равин м. Зельвы Абрам Вайсбурд обо всех обстоятельствах, изъяснённых в моем показании, знал достоверно и даже лучше меня...⁶¹.

Такім чынам, Левін абвінавачваў у датычнасці да паўстання ледзь не ўсё мястэчка. З матэрыялаў гэтай архіўнай справы вынікае, што Левін меў вельмі кепскую рэпутацыю, здзейсніў шмат злачынстваў, быў у канфлікце з многімі жыхарамі Зельвы⁶².

⁶¹ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 2504. Военно-следственное дело на жителей местечка Зельва Салуцкого Шимеля и Германа Льва, обвинявшихся в участии в восстании 1863 г., арк. 27–30.

⁶² Мясцовыя жыхары характарызавалі зэльвенскага цырульніка Вольфа Левіна як „слыўцаго из давних лет с воровства, мошенничества, поджогов и отравлений [...], оставшегося нетерпимым в своем обществе и не имевшего никакого занятия по несуществованию Зельвянской ярмарки, в которой он был первым предводителем воровских шаек и прочих подозрительных поступков...”. У рапарце чыноўніка асобых даручэнняў Папова адзначалася, што акрамя „дурных о нем отзывов”, ён здзейсніў шэраг крадзяжоў і іншых злачынстваў, а менавіта: „отравление еврейки Юдели Боублядской; дача отравы для уничтожения плода забеременевшей от него еврейке Леи Пекольниковой; угрозы сжечь еврея Шимеля Салуцкого с отравою семейства; выдача крестьянину деревни Лавринович Доминику Крамнику в вине при продаже им дров такого сильного слабительного, что Крамник за спасение жизни не только отдал дрова Левину, но прибавил еще денег; дача Сотнику м. Зельвы Янкелю Берковичу Можницкому в вине «испанской мушки» в таком размере, от

У пастанове Ваўкавыскай ваенна-следчай камісіі адзначалася, што данос Левіна на яўрэя-млынара Салуцкага і на ўтрымальніка фермы Германа не пацвердзіўся, што ён дзейнічаў „із мести и корыстолюбия”⁶³. Прадугледжвалася: „Левина оставить в сильном подозрении с отдачей на поручительство двух третьих общества, а ежели его не примет, выслать в Сибирь”⁶⁴. Аднак яўрэйская абшчына Зэльвы ў колькасці 58 чалавек 25 мая 1864 г. склала грамадскі прыговор наступнага зместу: „[...] Меры, принимаемые обществом к исправлению испорченного нрава Левина нисколько не подействовали на него, и он во время последних событий в здешнем крае, лишасть возможности за учреждением по деревням сельских караулов иметь стачки с ворами и мошенниками, воспользовавшись беспорядками для видов личной своей корысти стал оклеветовать невинных людей в политическом якобы преступлении [...] Левина с женою выслать в отдалённые Сибирские губернии на всегдашнее жительство с воспрещением когда-либо возвращаться в нашу сторону”⁶⁵. Невядома, чым гэта скончылася. У 1866 г. Левін усё яшчэ быў у турме, бо знаходзіўся пад следствам.

Гісторыя зэльвенскага цырульніка Вольфа Левіна нагадвае гісторыю канфлікту Восіпа Радкевіча з жыхарамі мястэчка Новы Двор, апісаную ў гісторыка-антрапалагічным даследаванні прафесара Аляксандра Смаленчука⁶⁶. Там таксама не было ідэалагічнага супрацьстаяння ў сувязі з паўстаннем, а меў месца канфлікт паміж жыхарамі мястэчка, якому была нададзена палітычная афарбоўка. Падобна як у выпадку, даследаваным А. Смаленчуком, дзе сутнасць канфлікту можна выразіць формулай Радкевіч *versus* Новы Двор, апісаная ў дадзеным даследаванні сітуацыя можа быць прадстаўлена як Левін *versus* Зэльва.

Такім чынам, выяўленыя гістарычныя крыніцы паказалі разнастайныя настроі, стратэгіі і тактыкі паводзін яўрэяў Гродзенскай губерні ў дачыненні да паўстання 1863–1864 гг. З аднаго боку, частка яўрэяў праяўляла розныя формы падтрымкі паўстанцаў: збор грашовых ахвяраванняў для паўстанцкіх атрадаў, забеспячэнне паўстанцаў неабходнай інфармацыяй, амуніцыяй, адзеннем, харчаваннем і г. д. З другога боку, яўрэі дапамагалі царскім уладам у падаўленні паўстання. Некаторыя яўрэі, карыстаючыся палітычнай сітуацыяй у краі, пісалі даносы для звядзення рахункаў з канкурэнтамі ці па іншых матывах. Большасць яўрэяў, асабліва артадаксальныя колы і хасіды, заставаліся аб’якавымі або нейтральнымі да паўстання.

когого Беркович едва остался жив [...]. Кроме сего о Левине имеются и другие проделки и злоупотребления, но всех их собрать невозможно”. Крыніца: НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 2504, арк. 32–35, 100.

⁶³ НГАБ у Гродне, фонд 1, воп. 34, спр. 2504, арк. 148.

⁶⁴ Ibidem, арк. 129.

⁶⁵ Ibidem, арк. 150.

⁶⁶ А. Смалянчук, *Радкевіч versus Каліноўскі*, „НОМО HISTORICUS 2008. Гадавік антрапалагічнай гісторыі”, Вільня 2008, с. 16–56.

Польска-яўрэйскія стасункі былі прадметам рэфлексій удзельнікаў паўстання пасля яго падаўлення. Газеты і выданні эмігрантаў заклікалі да ўмацавання польска-яўрэйскага саюзу, які склаўся падчас паўстання. Такого тыпу заявы ўтрымліваюць сачыненні аўтара так званай „Czarnej Księgi o powstaniu styczniowym w gubernii grodzieńskiej”. Ён пісаў, што „starozakonni składali nam dowody prawdziwej zyczliwości i bohaterskiego poświęcenia. Wszak ja sam byłem świadkiem bohaterskiej ich śmierci i świadkiem jak mężnie dzielili z nami ciężki los w pustyniach Syberii”. Разважаючы пра прычыны пасіўнасці ў адносінах да паўстання яўрэйскіх нізоў, аўтар прыйшоў да высновы, што гэта можна патлумачыць адвечнай дыскрымінацыяй яўрэяў, якія „zamknęli swe serca na zewnątrz, a wszystkie swoje uczucia, całą potęgą swojej miłości na własną tylko przelali rodzinę i swoich, bo na ich tylko łonie prawdziwie zyczliwy znajdowali świat”. Аўтар заклікае „do wpaiania w dzieci za młodu, ażeby w starozakonnych nie upatrywały wrogów, ażeby w nich starały się widzieć nie Żydów, według fałszywych pojęć, zasługujących na prześladowania lub wzgardę, a Żydów, którzy naszymi są braćmi”⁶⁷.

На заканчэнне неабходна падкрэсліць, што ўвесь спектр стаўлення яўрэяў да паўстання 1863–1864 гг. паказвае сацыяльную, ідэйную і палітычную стракатасць яўрэйскага насельніцтва. Працэс асіміляцыі сярод яўрэяў дасягнуў пэўных поспехаў у асяроддзі яўрэйскай буржуазіі і інтэлігенцыі. Яўрэі, якія належалі да гэтых сацыяльных груп, мелі – дзякуючы адукацыі, сацыяльным і прафесійным кантактам – сувязь з прадстаўнікамі польскай і спаланізаванай шляхты і польскай культуры. Гэта прывяло да значна большай іх прыхільнасці да змагання за адраджэнне Рэчы Паспалітай, чым магла існаваць у артадаксальнага яўрэйства, якое характарызувалася абьякаваасцю да палітычных спраў. Важным стрымліваючым фактарам была рэлігія: іўдаізм мае шэраг элементаў, якія накіраваны на прыняцце законаў у краіне пражывання і ляяльнасць да існуючай улады.

З другога боку, нельга не заўважыць, што ў другой палове XIX ст., насуперак даўняй традыцыі яўрэяў сыходзіць ад незадавальнення чужой уладай ва ўнутраны духоўны свет і пазбягаць палітычнай дзейнасці, у яўрэйскім асяроддзі пачыналі абуджацца магутныя сілы, якія ператваралі разрознены пасіўны народ у палітычную сілу⁶⁸. Многія яўрэі апынуліся ў віры палітычнага жыцця, далучаліся да нацыянальных рухаў народаў былой Рэчы Паспалітай, у тым ліку як удзельнікі антырасейскага паўстання 1863–1864 гг. Некаторыя яўрэі ўвайшлі ў гісторыю беларускага нацыянальнага руху⁶⁹. У нетрах

⁶⁷ Цыт. паводле: D. Fajnhauz, *Ludność żydowska na Litwie i Białorusi a powstanie styczniowe...*, nr 38, s. 66–67.

⁶⁸ И. Баргаль, *От общины к нации*, Москва – Иерусалим 2006, с. 21.

⁶⁹ И. Соркина, *Евреи в белорусской национальной идеологии начала XX века: по материалам газеты „Наша Ніва” (1906–1915)* [в:] *Помнить о прошлом ради будущего: еврейская идентичность и коллективная память*, Москва 2014, с. 43–71.

глыбока кансерватыўнага асяроддзя, лад жыцця якога быў пабудаваны на педантычным выкананні рэлігійных заветаў, зарадзілася новая духоўная эліта, што несла каштоўнасці, заснаваныя на яўрэйскай нацыянальнай ідэалогіі⁷⁰. Прафесар Захар Шыбека паказаў, што праз актыўны ўдзел у агульнарасейскім народніцкім і сацыял-дэмакратычным руху яўрэйскія рэвалюцыянеры працавалі на ідэю дэмакратызацыі адзінай Расіі⁷¹. Яўрэям, як і іншым народам нашага поліэтнічнага рэгіёна, ва ўмовах мадэрнізацыйных працэсаў, у тым ліку грамадска-палітычных рухаў рознай накіраванасці, прыходзілася рабіць няпросты палітычны выбар.

Żydzi w powstaniu 1863–1864 (na podstawie materiałów guberni grodzieńskiej)

W artykule zbadano stosunek Żydów guberni grodzieńskiej do powstania styczniowego 1863–1864 w oparciu o źródła archiwalne i literaturę historyczną. Pokazano różne formy żydowskiego wsparcia powstańców: zbieranie datków pieniężnych dla oddziałów powstańczych, dostarczanie powstańcom potrzebnych informacji, amunicji, odzieży, żywności itp. Z drugiej strony, część Żydów pomagała władzom carskim w stłumieniu powstania. Niektórzy Żydzi wykorzystywali sytuację polityczną w regionie i pisali donosy, aby wyrównać rachunki z rywalami lub z innych powodów. Cała paleta postaw Żydów wobec powstania styczniowego ukazuje społeczne, ideologiczne i polityczne zróżnicowanie ludności żydowskiej. Większość, zwłaszcza ortodoksi i chasydzi, nie rozumiała celów powstania i pozostawała wobec niego obojętna lub neutralna. Istotnym czynnikiem odstrasającym była religia: judaizm posiada szereg elementów, które nakierowane są na akceptację prawa w kraju osiedlenia oraz lojalność wobec zastanej władzy.

Jews in the uprising of 1863–1864 (based on the materials of the Hrodna province)

The article examines the attitude of the Jews of the Hrodna Governorate to the January Uprising of 1863–1864 based on archival sources and historical literature. Various forms of Jewish support for the insurgents were shown: collecting monetary donations for the insurgent units, providing the insurgents with the necessary information, ammunition, clothing, food, etc. On the other hand, some Jews helped the tsarist authorities in suppressing the uprising. Some Jews took advantage of the political situation in the region and wrote denunciations to settle scores with rivals or for other reasons. The wide range of Jewish attitudes

⁷⁰ В. Сабалеўская, На перакрываванні: Габрэйская супольнасць Берасцейшчыны ва ўмовах мадэрнізацыі (другая палова XIX – пачатак XX стст.), „ARCHE. Пачатак”, 2013, № 4, с. 10.

⁷¹ З. Шыбека, *Яўрэі і беларусы ў змаганні за свабоды ў царскай Расіі (1795–1904)*, [у:] Бунт у імя свабоды: забыты беларускі ген? Матэрыялы міжнароднай канферэнцыі, рэд.: П. Рудкоўскі, К. Колб, Варшава 2013, с. 35–49.

towards the January Uprising shows the social, ideological and political diversity of the Jewish population. The majority, especially the Orthodox and Hasidim, did not understand the goals of the uprising and remained indifferent or neutral towards it. Religion was an important deterrent: Judaism has a number of elements that are aimed at accepting the law in the country of settlement and loyalty to the existing authorities.

Следчыя справы як крыніца па гісторыі паўстання 1863 г.

Следчыя справы з'яўляюцца найбольш масавай крыніцай па гісторыі паўстання на беларуска-літоўскіх землях. Менавіта з іх гісторыкі ў большасці выпадкаў здабываюць інфармацыю пра дзейнасць паўстанцкіх арганізацый у тым ці іншым рэгіёне, аб развіцці і адметнасцях самога паўстання, біяграфічныя звесткі пра розных асоб, аб сацыяльным і нацыянальным складзе паўстанцаў і інш. Разам з тым гэта досыць спецыфічны від гістарычных крыніц, які перш за ўсё вымагае ад гісторыка вельмі крытычнага стаўлення да той інфармацыі, якая ў іх утрымліваецца. У першую чаргу гэта тычыцца сведчанняў непасрэдна саміх падследчых.

Дэтальны аналіз дадзенага тыпу дакументаў, а таксама супастаўленне іх з іншымі пісьмовымі крыніцамі засведчыў: асобы, якія знаходзіліся пад следствам, імкнуліся любымі сродкамі пазбегнуць адказнасці, а таксама абгаворвання знаёмых ці блізкіх ім асоб. Таму ў абсалютнай большасці выпадкаў прыведзеныя імі звесткі былі, мякка кажучы, няшчырымі і няпоўнымі. Чаго варты хаця б той факт, што ледзь не 99 % з іх сцвярджалі, што трапілі ў паўстанцкія атрады прымусова, супраць сваёй волі, пад пагрозай уласнаму жыццю. Падобныя сведчання былі характэрны нават для камандзіраў гэтых фармаванняў, іх памочнікаў, кіраўнікоў мясцовых паўстанцкіх арганізацый. Тое, што такая запіральніцкая тактыка паводзінаў на допытах была досыць шырока распаўсюджана, пацвярджае і мемуарная літаратура. Напрыклад, былы паўстанец А. Ягмін узгадвае, што як толькі ён трапіў у гродзенскі астрог, то сустрэў тут шмат сваіх знаёмых, якія паралілі яму на ўсе пытанні адносна яго ўдзелу ў паўстанні адказаць „не ведаю” і „звальваць віну на памерлых і тых, хто ўцёк за мяжу”¹.

Юрыдычна-прававыя падставы дзейнасці следчых органаў

Следчыя справы паўстанцаў сваёй абсалютнай большасці акумуляваны ў фондах так званых ваенна-следчых камісій. Менавіта гэтыя органы ў асноўным ажыццяўлялі комплекс вышукова-следчых мерапрыемстваў у дачыненні да асоб, якія падазраваліся ў датычнасці да паўстання.

¹ А. Ягмін, *Воспоминания польского повстанца 1863 г.*, „Исторический вестник” 1892, Т. 50, № 12, с. 720.

Падобныя органы папярэдняга следства на землях Беларусі і Літвы паўсталі ўжо ўзімку 1863 г. пасля выхаду адпаведнага рэскрыпта Аляксандра II ад 14 студзеня, якім ён дэлегаваў права на стварэнне падобных камісій віленскаму генерал-губернатару Уладзіміру Назімаву. Адзначым, што падобныя органы не былі нейкім *know-how* Аляксандраўскай сістэмы: яны існавалі і пасля паўстанняў 1794 і 1831 гадоў, а таксама ў 30-я і 40-я гады XIX ст.

Ваенна-следчыя органы былі заснаваны ва ўсіх губернскіх і ўездных гарадах рэгіёнаў, ахопленых паўстаннем узімку-ўвесну 1863 г. Асноўнай задачай, якая ставілася царскімі ўладамі перад камісіямі, было „поўнае выкрыццё затрыманых зламыснікаў”. Прававыя падставы іх дзейнасці былі вызначаны адмысловай інструкцыяй М. Мураўёва ад 11 мая 1863 г. У адпаведнасці з гэтым дакументам усе асобы, у залежнасці ад ступені свайго ўдзелу ці аказання дапамогі паўстанню, падзяляліся на пяць асноўных катэгорый (тут можна прыгадаць, што ў 1831 г. такіх катэгорый было толькі тры). Далей у адпаведнасці з тым ці іншым разрадам *віны* мураўёўская інструкцыя вызначала ступень адказнасці абвінавачанага з улікам яго сацыяльнага статусу ці ўзроставай прыналежнасці². Такім чынам, да галоўных прэрагатыву камісій адносілася правядзенне папярэдняга следства з мэтай вызначэння вінаватасці ці невінаватасці таго ці іншага чалавека, а таксама кваліфікацыя яго дзеянняў шляхам аднясення да аднаго з пяці разрадаў *віны* згодна з нормамі, што ўтрымліваліся ва ўзгаданым дакуменце.

Хто ажыццяўляў следчы працэс

Падчас аналізу матэрыялаў следства важна ўлічваць не толькі суб'ектыўны характар сведчанняў тых, хто знаходзіўся пад следствам, але таксама браць пад увагу і той факт, хто і як гэта следства вёў. Справа ў тым, што, нягледзячы на агульныя прававыя падставы свайго функцыянавання, у працы розных камісій можна выявіць пэўныя адрозненні. Яны тычыліся не толькі адметнасці вядзення справаводства, але розных падыходаў у трактоўцы аналагічных эпизодаў „супрацьпраўнай” дзейнасці абвінавачаных. Параўнаўчы аналіз вынікаў працы гэтых органаў дае падставы сцвярджаць, што былі сярод іх больш лагодныя і больш жорсткія. Галоўным чыннікам, што абумоўліваў гэту розніцу, быў іх асабісты склад.

Ваенна-следчыя камісіі (а менавіта такі тэрмін выкарыстоўваўся ў тагачасным справаводстве) складаліся пераважна з афіцэраў і унтэр-афіцэраў дзеючай арміі. Старшыня (у дакументах таксама сустракаецца тэрмін *прэзус*) звычайна меў званне маёра альбо штабс-капітана. Што праўда, з гэтага правіла былі свае выключэнні. Напрыклад, у Гродне пэўны час падобныя абавязкі выконвалі жандарскі штаб-афіцэр Лялякаў і саветнік

² Н. Цылов, *Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях 1863–1864*, Вильна 1866, с. 211–214.

мясцовай казённой палаты Злобін. Зазначым, што гэтыя органы ўтвараліся пры пэўных вайсковых фарміраваннях царскай арміі. У сувязі з частай практыкай перадыслакацыі войскаў падчас вядзення баявых дзеянняў гэта звычайна прыводзіла да закрыцця старога складу камісіі і адкрыцця новага (фактычна стварэння новай камісіі). Напрыклад, заснаваны ў Слоніме 30 ліпеня 1863 г. падобны орган быў адкрыты пры стараінгерманландскім палку, а ўвесну 1864 г. дзейнічала ўжо камісія пры пензенскім пяхотным палку³. Зразумела, што падобная ратацыя аказвала значны ўплыў на само следства, а гэта значыць, і на лёсы падследчых.

Колькасны склад следчых органаў не быў аднолькавы і вар'іраваўся ў розных мясцовасцях. Акрамя вайсковых чыноў у складзе некаторых камісій сустракаюцца цывільныя асобы, якія маглі як з'яўляцца іх сябрамі, так і выконваць іншыя функцыі, напрыклад, справавода альбо аўдытара. У абавязкі апошняга ўваходзіла зняцце паказанняў (правадзенне допыту) з абвінавчаных. Можна меркаваць, што частка гэтых чыноўнікаў, якія не адносіліся да вайсковага ведамства, таксама выкарыстоўвалася ў якасці перакладчыкаў. Так, у адной з гродзенскіх камісій гэту функцыю выконваў справавод Ляцэвіч (ветэрынар па адукацыі), а пасля настаўнік Гродзенскага духоўнага ўезднага вучылішча Гіжэўскі. Да працы ў іншай актыўна прыцягваўся мясцовы казённый равін Гігель Рываш. Як вынікае з тагачасных афіцыйных дакументаў і ўспамінаў удзельнікаў тых падзей, яго роля не абмяжоўвалася выключна прадпісанымі яму абавязкамі. Ён вельмі актыўна ўмешваўся і ўплываў на ход усяго следства⁴.

У сваёй дзейнасці следчыя камісіі былі падпарадкаваны мясцовым ваенна-ўездным начальнікам. Як падкрэслівалася ў адным з прадпісанняў Міхаіла Мураўёва, „заснаваныя ва ўездах Камісіі, як прызначаныя ў дапамогу Ваенным Начальнікам [...] павінны знаходзіцца ў непасрэдным падпарадкаванні Ваенных Начальнікаў”⁵.

Многія (але не ўсе) уездныя ваенныя начальнікі сумесна з сябрамі камісіі ці нават асобна ад іх здзяйснялі папярэдні допыт падазроных у палітычнай нядобранадзейнасці асоб. Некаторыя з іх таксама прымалі непасрэдны ўдзел у працы камісій. Напрыклад, пружанскі ўездны начальнік Эліс скардзіўся, што „затрыманы ў горадзе намножанымі справамі [камісіі – А. Р.], я не магу бываць ва ўездзе, дзе [...] мая прысутнасць неабходна”⁶. Ад той пазіцыі, якую займаў вайсковы камандзір у адносінах да падследчага, шмат у чым залежаў іх далейшы лёс. Між іншым гэта было выклікана тым, што ўсе

³ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 262, арк. 18.

⁴ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 3119, арк. 1, 4; ф. 1, воп. 34, спр. 2889, арк. 15; F. Anderson, *Seven month' residence in Russian Poland in 1863*, London and Cambridge 1864, p. 156.

⁵ НГАБ у Гродне, ф. 974, воп. 1, спр. 13, арк. 346; *Повстанческое движение в Гродненской губернии 1863–1864 гг.*, Брест 2006, с. 338.

⁶ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 170, арк. 154–155.

справы пасля заканчэння іх вядзення трэба было прадстаўляць на разгляд падобных асоб. Акрамя таго, яны маглі падчас завяршэння следства і перадачы яго ў іншыя, вышэйшыя органы, прадставіць сваю асабістую думку з прапановай, напрыклад, улічыць некаторыя абставіны пры вынясенні канчатковага вердыкту. У іх кампетэнцыі знаходзілася такая далікатная справа, як вызначэнне „паўнаты пакаяння”, з якой паўстанец звяртаўся да расейскіх улад, і г. д.⁷

Следчы працэс

Як правіла, менавіта ваенна-ўездныя начальнікі выступалі ініцыятарамі пачатку фармальнага следства супраць той ці іншай асобы. На падставе аналізу шматлікіх спраў можна зрабіць выснову: штуршком для падобнага пераследу той ці іншай асобы маглі быць наступныя акалічнасці: а) захоп яго ў палон падчас баявых дзеянняў ці са зброяй у руках; б) добраахвотная яго здача вайсковым або цывільным уладам; в) данос нейкіх асоб; г) абгаворванне іншымі падследчымі; д) выкрыццё ўладамі нейкіх „крамольных”, недазволенах рэчаў (стрэльбы, пораху, паўстанцкай пракламацыі ці газеты, адпаведнай сімволікі і інш.); е) падазрэнне ў надобранадзейнасці; д) іншыя выпадкі, што не падлягаюць пэўнай класіфікацыі.

Звычайна следчы працэс пачынаўся з папярэдняга допыту. Ён мог ажыццяўляцца як непасрэдна сябрамі камісіі, так і іншымі асобамі: тым жа вайсковым начальнікам, паліцмайстрам, жандарам ці кім-небудзь яшчэ. У некаторых выпадках, калі арыштаваная асоба была пісьменнай, ёй давалася магчымасць выкласці свае сведчанні на паперы самастойна, у камеры. Дарэчы, прыкладна з ліпеня 1863 г. апытанне затрыманых незалежна ад месца іх знаходжання вялося па адной універсальнай форме, зацверджанай віленскім генерал-губернатарам. Падчас допыту расейскія ўлады ў першую чаргу цікавіла наступнае: хто быў кіраўніком партызанскага фармавання; хто з ліку ксяндзоў, памешчыкаў і шляхты пастаўляў правіант і іншыя рэчы; выконваў функцыі праваднікоў; дзе схавана зброя і г. д.⁸

Пасля зняцця папярэдняга допыту ваенна-ўездны начальнік прадпісваў, а ў некаторых выпадках сама камісія прымала рашэнне пра пачатак фармальнага следства супраць абвінавачанага (у тагачасным справаводстве гэта мела назву *открыть дело*). Але ў рэчаіснасці да пачатку канкрэтных следчых мерапрыемстваў мінаў пэўны (у некаторых выпадках досыць значны) адрэзак часу. Гэта было звязана з тым, што ў 1863–1864 гг. падобныя органы былі надзвычай перагружаны і фактычна не спраўляліся з той нагрузкай, што выпала на іх. Яно і не дзіва. Як вынікае з разнастайных афіцыйных (а гэта

⁷ Ibidem, ф. 1, воп. 34, спр. 1068, арк. 22, 28; ф. 970, воп. 2, спр. 7, арк. 60.

⁸ Н. Цылов, *Сборник распоряжений графа Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в северо-западных губерниях 1863–1864*, Вильна 1866, с. 122.

азначае, недакладных і няпоўных) крыніц, колькасць „падсудных палітычных арыштантаў” у гэты час дасягала ў Бельску 500–800 чалавек, у Беластоку больш за 600, у Пружанах стабільна каля 200, у Гродне – 500–600 асоб⁹. Зразумела, што разбіраць справы такой колькасці падследчых адначасова следчыя былі не ў стане. Іншыя прычыны падобнай з’явы крыліся ў маруднай працы саміх камісій і іх непрафесійнасці (што неаднаразова адзначалі розныя праваяраючыя). У сваю чаргу, тыя скардзіліся на недахоп у іх складзе людзей, неабходных для выканання вялікага аб’ёму работы, на ўпартасць і запіральніцтва падследчых, а таксама празмерную бюракратызацыю справаздачнасці іх працы. У падобнай сітуацыі ўлады бачылі выйсце ў павелічэнні колькаснага складу, а там, дзе гэта праблема стаяла найбольш востра, ва ўтварэнні новых, дадатковых следчых органаў. Як вынік падобнай палітыкі, ужо ў першай палове 1863 г. была ўтворана другая па ліку камісія ў Гродне, а ў лістападзе гэтага ж года іх колькасць падвоілася ў Бельску і Беластоку¹⁰.

Увесь гэты час пасля свайго арышту абвінавачаныя ў большасці выпадкаў праводзілі за кратамі. Тэма турмаў і вязняў паўстанцкіх і пасляпаўстанцкіх часоў варта асобнага даследавання. У гэтым артыкуле адзначым толькі некаторыя моманты, якія сведчаць пра шчыльную сувязь следчага працэсу і зняволення. Сярод іншага гэта выяўлялася ў тым, што розныя этапы судовага пераследу, па ідэі, прадугледжвалі розную ступень ізаляцыі падследчага ад грамадства. Так, падчас зняцця допыту, а таксама самога следства ўлады, дзе была такая магчымасць, змяшчалі такіх асоб у адзіночныя камеры, а таксама забаранялі ўсякія кантакты са сваякамі і блізкімі людзьмі. Але, здаецца, такое правіла выконвалася толькі ў Гродне, дзе палітычных трымалі ў трох досыць умяшчальных будынках (Стары замак, пакармеліцкі кляштар і непасрэдна астрог). У іншых гарадах губерні, нягледзячы на выкарыстанне пад вязніцы дадатковых памяшканняў, такой магчымасці не было. Больш за тое, недахоп месцаў у турмах прывёў да таго, што падследчых пасля зняцця з іх папярэдняга допыту, улады былі вымушаны адпускаяць на парукі, а гэта значыць, на волю. Такая з’ява была характэрна для Бельска, дзе яна набыла сапраўды масавы характар. Разам з тым, падобная практыка мела месца і ў іншых мясцовасцях, у тым ліку і ў Гродне¹¹.

Парушэнні і памылкі ў арганізацыі следства над паўстанцамі былі распаўсюджаны на ўсіх яго этапах. Між іншым гэта тычылася і тэрмінаў яго вядзення. Нягледзячы на жорсткія патрабаванні віленскіх і мясцовых улад прыспешыць гэтыя працэдурны, а таксама шматлікія рапарты саміх камісій пра тое, што гэты працэс не займае больш за 3–4 месяцы, у крыніцах сустракаюцца факты, якія супярэчаць гэтаму. Падчас рэвізій у розных турмах раптам выяўляліся

⁹ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 893, арк. 2, 9, 14; спр. 1030, арк. 22, 64; спр. 1527, арк. 23.

¹⁰ Ibidem, ф. 3, воп. 1, спр. 41, арк. 57, 58.

¹¹ Ibidem, ф. 1, воп. 13, спр. 1400, арк. 169; воп. 34, спр. 170, арк. 155; ф. 3, воп. 1, спр. 21, арк. 234.

асобы, што чакалі на вырашэнне свайго лёсу па году і болей. У выніку пазнейшых разбіральніцтваў аказвалася, што частка з іх трапляла ў падобную сітуацыю з-за судовай валакіты, некаторыя – з прычыны панаваўшага тады паўсюднага беззаконня, іншыя – у выніку нейкіх памылак і недагляду. Што тычыцца апошняга, то найбольш распаўсюджанымі сярод іх, пэўна, былі выпадкі, калі справа таго ці іншага падследчага недзе гублялася¹², а на людзей папросту забываліся. Пра тое, што падобная праблема працягла (год і болей) справядства была ўласціва многім рэгіёнам, сведчыць рапарт палкоўніка корпуса жандараў Лосева. У ім на падставе аналізу работы следчых камісій Мінскай губ. сярод іншага адзначалася, што „некаторыя справы знаходзяцца ў вытворчасці больш за год і не завяршаюцца”¹³.

Яшчэ адной праблемай тагачасных парадкаў, што панавалі ў камісіях, з’яўлялася адсутнасць у пэўнай часткі арыштантаў дакладных ведаў ці нават здагадак пра тое, за што яны трапілі за кратамі. Апынуўшыся ў турме, яны яшчэ доўгі час знаходзіліся ў сітуацыі няпэўнасці: у чым іх віна, які супрацьпраўны ўчынак яны здзейснілі? Як сведчаць успаміны правялебнага Фортэс’ю Андэрсана, не давалі адказу на гэтыя пытанні нават першыя выклікі на следства¹⁴. Што тут казаць пра абвінавачаных, калі самі ўлады ў некаторых выпадках не маглі разабрацца, за што тыя ці іншыя людзі трапілі пад арышт. У Беластоку, напрыклад, пры адкрыцці камісіі новага складу „выявілася значная колькасць асоб арыштаваных у сакавіку і красавіку месяцы без усякіх абвінаваўчых звестак” (да 70 чалавек). Падчас наведвання гэтага горада ў снежні 1863 г. гродзенскі губернатар Іван Скварцоў „знайшоў” яшчэ 15 падобных небарак, якія былі, з іх слоў, схоплены казакамі ў розных мясцовасцях яшчэ ў красавіку і маі месяцы і „дастаўлены ў Беласток без аніякіх пісьмовых пасведчанняў”¹⁵. Можна меркаваць, што ў той сітуацыі татальнай неразбярэхі і блытаніны прыведзенымі тут прыкладамі падобныя выпадкі не абмяжоўваліся.

Непасрэдна само следства распачыналася праз некалькі дзён ці месяцаў пасля арышту той ці іншай асобы ў залежнасці ад часу і месца гэтай падзеі. Абвінавачаны выклікаўся ў камісію, дзе яму прапаноўвалі адказаць на апытальныя пункты ці пісьмова пацвердзіць тыя сведчання, якія ён даваў раней, пры сваім затрыманні. Калі асоба была непісьменнай, то замест свайго імя яна ставіла на паперы тры крыжыкі, а за яе распісваўся нехта з прысутных на допыце вайскоўцаў. Праз некаторы час падследчага маглі зноў выклікаць да суддзяў дзеля ўдакладнення дэталей, што найбольш цікавілі ўлады.

¹² Ibidem, ф. 1, воп. 13, спр. 1400, арк. 224; воп. 34, спр. 456, арк. 131–132; воп. 34, спр. 893, арк. 19.

¹³ Ibidem, ф. 1, воп. 6, спр. 407, арк. 4.

¹⁴ F. Anderson, *Seven month' residence in Russian Poland in 1863*, London and Cambridge 1864, p. 143.

¹⁵ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 893, арк. 14, 55.

Паколькі большасць з апытаных адмаўлялася ад супрацоўніцтва з следствам і імкнулася ўсімі магчымымі спосабамі выблытаць сябе і сваіх знаёмых, камісіі выкарыстоўвалі цэлы арсенал разнастайных прыёмаў і метадаў, каб вывесці тых на чыстую ваду. Найбольш распаўсюджаным і эфектыўным спосабам праверкі сведчанняў была вочная стаўка. У некаторых выпадках для пацвярджэння ці абвяржэння тых ці іншых слоў маглі быць прыцягнуты да дзясятка розных асоб. Вось як, напрыклад, выглядала падобная працэдура ў адносінах да паўстанца Сцяпана Твароўскага: „Васілеўскі і Дамажэцкі, Каралаў і Крацюк, глядзячы ў вочы Твароўскаму, выкрывалі, што ён запісваў людзей, што прыходзілі ў банду [...] Твароўскі на гэты доказ пагадзіўся”¹⁶.

Тут, што праўда, можа ўзнікнуць пытанне наконт пайнфармаванасці саміх улад: адкуль яны ведалі, якіх сведак выклікаць у кожным канкрэтным выпадку? Справа ў тым, што па загадзе М. Мураўёва ў следчых органах былі заведзены так званыя „Алфавітныя кнігі”, куды ўпісваліся імёны ўсіх тых, каго абвінавачаныя абгаворвалі падчас іх допытаў. Такім чынам, дзякуючы стварэнню падобнай падрабязнай картатэкі ўдзельнікаў паўстання, улады атрымалі магчымасць верыфікацыі звестак падследчых, пашырэння абвінаваўчых матэрыялаў супраць іх, а таксама ініцыявання новых спраў у адносінах да тых асоб, чые прозвішчы найбольш часта сустракаліся падчас допытаў. Пры гэтым факт адмовы называць імёны тых, хто знаходзіўся ў атрадзе ці пастаўляў туды нейкія прыпасы, лічыўся прыкметай упартай зацягасці абвінавачанага і прыводзіў да абцяжарвання ступені яго віны.

У арсенале камісій былі і іншыя метады, якімі яны актыўна карысталіся. У іх лік уваходзілі ператрусы па месцы жыхарства падследчага. Гэтыя мерапрыемствы давалі ўладам дадатковы кампраметуючы матэрыял. Класічным прыкладам падобнага ўжывання дадзенага элемента следства з’яўляецца выпадак Напалеона Орды. Калі яшчэ да яго арышту ў 1866 г. улады закідалі знакамітаму мастаку і кампазітару толькі адпраўку сваіх сялян у паўстанне, то пасля правядзення пільнага агляду яго сядзібы ў Барацэвічах да першапачатковых абвінавачанняў дадаліся яшчэ тры: захаванне пораху, папер „крамольнага” характару, а таксама дазвол на далучэнне да паўстання свайму сыну Вітольду, які быў знойдзены пільнымі шпікамі ў змесце аднаго з лістоў¹⁷. Таксама пры неабходнасці камісіі маглі праводзіць праверку тых ці іншых фактаў непасрэдна па месцы жыхарства падследчага ці здзяйснення ім „злчынства”. Што праўда, часцей за ўсё гэтым займаліся не следчыя, а мясцовыя жандарскія ці паліцэйскія чыны, да якіх тыя звярталіся з адпаведнай просьбай. Просьба магла, напрыклад, заключацца ў правядзенні дазнання сярод мясцовых жыхароў, якія добра ведалі гэтага чалавека. Найбольшым даверам пры гэтым у суддзяў карысталіся сведчанні сялян, асабліва калі яны даваліся адносна асоб прывілеяванага саслоўя.

¹⁶ *Повстанческое движение в Гродненской губернии 1863–1864 гг.*, Брест 2006, с. 36.

¹⁷ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 31, спр. 113, арк. 98.

Акрамя таго, у следчым працэсе выкарыстоўваліся дасягненні тагачаснага тэхнічнага прагрэсу, калі ідэнтыфікацыя асоб праводзілася па фатаграфічных здымках. Таксама вялікая роля надавалася збору і рабоце з рэчавай базай абвінавачання. Дзеля выкрыцця асоб і паўстанцкіх арганізацый у камісіі дастаўляліся, а пасля перакладаліся на рускую мову паперы, знойдзеныя пры забітых і схопленых у палон паўстанцах.

Асабліва хацелася б звярнуць увагу на гвалтоўныя метады, якімі здабываліся звесткі ў абвінавачаных. Нават афіцыйнае справаводства не здолела схаваць факт таго, што некаторых падследчых збівалі бізуном, прымушаючы тым самым падпісаць чысты аркуш паперы, які пасля запаўняўся вайскоўцамі¹⁸. Пра тое, што катаванні вязняў у 1863–1864 гг. ужываліся не толькі адной камісіяй, сведчаць успаміны розных асоб. Доктар Аляксандр Акінчыц узгадвае пра маёра Крамнёва і яго памочніка Дамажырава (паляк па нацыянальнасці), якія выбівалі прызнанні пры дапамозе нагайкі. Таксама ён прыводзіць імёны людзей, якія найбольш пацярпелі ад падобнага фізічнага здзеку¹⁹. Друкаваўшы свае нататкі ў афіцыйным *Историческом вестнике*, А. Ягмін нават у пытанні, што задаў яму старшыня следчай камісіі, адчуў пагрозу „выпытвання прызнання з дапамогай пугі, пра што я чуў ад іншых. Аповедам гэтым я верыў”²⁰. Людвік Акінчыц, стрыечны брат Аляксандра, пасля некалькіх выклікаў у гродзенскую следчую камісію зрабіў спробу суіцыду. Пазней свой учынак ён тлумачыў наступным чынам: „Атруту я прыняў, жадаючы пазбавіцца пагроз, лаянкі і біцця, якія я дазнаў і якіх я чакаў”²¹. Зразумела, што апытання пасля сябры следчага органа гэтым фактам супярэчылі, а спроба скончыць жыццё самагубствам была ўспрынята судовым органам як факт, які абцяжарвае яго віну.

Сёння можна з пэўнасцю казаць, што пэўная частка спраў следчымі камісіямі фальсіфікавалася. Адбывалася гэта рознымі спосабамі. Напрыклад, камісія праз запалохванне або абяцанні палёгкі прымушала некаторых падследчых абгаворваць іншых асоб, якія часцяком да паўстання не мелі ніякага дачынення. Класічным прыкладам тут можа быць справа дзевятнаццацігадовага буйнога землеўладальніка Аляксандра Біспінга²². У Беластоку падчас рэвізіі адной з спраў быў выяўлены факт падмены сведчанняў сведкаў. Апошнія падчас іх апытання ў адзін голас даводзілі аб недачытнасці некалькіх асоб да паўстання, але ў выніку іх прымусілі падпісаць паперы

¹⁸ Ibidem, ф. 974, воп. 1, спр. 13, арк. 894.

¹⁹ *Memoires by Doctor Alexander Okinczyc*, volume I [online], <http://pages.interlog.com/~mineykok/Okin1.html#Insurrection> [дата доступу: 10.03.2023].

²⁰ А. Ягмін, *Воспоминания польского повстанца 1863 г.*, „Исторический вестник” 1892, Т. 50, № 12, с. 720.

²¹ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 509, арк. 5.

²² А. Радзюк, *Паміж двух светаў: гісторыя самагубства Аляксандра Біспінга*, „Номо Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі”, 2019, № 5, с. 216–227.

супрацьлеглага зместу, не даўшы ім прачытаць, што ў іх было занатавана²³. Наколькі пашыраныя былі падобныя практыкі, на жаль, сёння ўстанавіць немагчыма. Але тое, што яны мелі месца на самых розных этапах следчага працэсу ў камісіях рознага ўзроўню, яшчэ раз даводзіць неабходнасць вельмі асцярожнага падыходу даследчыка да дадзенага віду крыніц.

Дзейнасць следчых органаў не абмяжоўвалася выключна разглядам спраў супраць былых паўстанцаў і іх памагатых. У некаторых выпадках яны таксама праводзілі разбіральніцтва па нейкім эпізодзе з мэтай выяўлення і далейшага пакарання датычных да яго людзей. Гэта магло быць звязана са знаходжаннем дзе-небудзь зброі ці боепрыпасаў, нелегальнай літаратуры, тыпаграфскіх шрыфтоў і інш. Асобнае месца займалі вышукныя мерапрыемствы, звязаныя з раскрыццём складу і функцыянаваннем мясцовых паўстанцкіх арганізацый. Такія справы вылучаліся ў асобнае справаводства. Канешне, асноўны матэрыял па гэтых эпізодах ім давалі самі асобы, што былі звязаны з падобнымі тайнымі структурамі. У выпадках выяўлення такіх людзей следства супраць іх зацягвалася на доўгі час. Іх бясконца выклікалі на допыты, удакладняючы нават самую нязначную дробязь, спраўджаючы і правяраючы кожнае слова. Калі раптам адкрывалася важная роля таго ці іншага сябра падобнай арганізацыі, які быў ужо пакараны, яго маглі вярнуць нават з Сібіры ці іншага месца высылкі. Пра тую ролю, якую надавалі царскія ўлады выкрыццю тайных паўстанцкіх структур, сведчыць факт камандзіроўкі імі старшыні адной з гродзенскіх камісій палкоўніка Устругава ў Брэст з мэтай „правядзення мясцовага дазнання” па гэтым пытанні²⁴. Відаць, брэсцкай камісіі такую далікатную справу яны даверыць пабаяліся. На падставе падобнай вышукной дзейнасці Устругаваў склаў прасторныя аналітычныя нататкі, якімі па сённяшні дзень карыстаюцца даследчыкі.

Аб якасці работы камісій, між іншым, сведчыць той факт, што многія справы пасля іх завяршэння і прадстаўлення далей па інстанцыях вярталіся адпаведнымі органамі назад, на дапрацоўку²⁵. У рапартах і прадпісаннях губернатара, генерал-губернатара і розных рэвізораў неаднаразова сустракаюцца заўвагі, што справаводства ў камісіях вядзецца неахайна, не адпаведна прынятым формам, „на хапок” („скорую руку”) і г. д. Часцяком у гэтых дакументах робіцца акцэнт на непрафесіяналізм і бяздзейнасць суддзяў: „... камісія пры маім папярэдніку была да такой ступені неахайная і негрунтоўна вяла справы [...], што я па прыбыцці ў г. Беласток вымушаны быў закрыць камісію [...]” – скардзіўся мясцовы ваенны начальнік. І далей: „... дзесяць спраў, знітаных у адзін сшытак, былі знойдзены закінутымі на печцы [...] арыштантаў трымаюцца па некалькі месяцаў без усякіх абвінавальных актаў” і г. д.²⁶

²³ НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 34, спр. 680, арк. 10–12.

²⁴ Ibidem, ф. 3, воп. 1, спр. 21, арк. 319.

²⁵ Ibidem, ф. 1, воп. 6, спр. 407, арк. 5.

²⁶ Ibidem, воп. 34, спр. 893, арк. 18, 19.

Разглядаючы дзейнасць следчых камісій, нельга не закрануць такую далікатную тэму, як праблема даносаў. Асабліва востра яна паўстала ў 1864 г., калі асноўная маса непасрэдных удзельнікаў паўстання была ўжо ўзорна пакарана, а ў краі запанавалі новыя парадкі. І калі ў справаводстве следчых органаў падобныя факты адсачыць складана, то святло на гэта пытанне праліваюць рапарты правяраючых асоб. Характарызуючы становішча, што склалася на тэрыторыі Гродзенскай губ., той жа маёр фон Брадке ў кастрычніку 1864 г. адзначаў, што „праехаўшы гарады Ваўкавыск, Пружаны, Кобрын і знаходзячыся зараз у Брэсце, заўважаў, што даносы з боку сялян ператварыліся ў прафесію [падкрэслена аўтарам – А. Р.], а ніжэйшыя чыны ўездных жандарскіх каманд [...] водзяцца з сялянамі, дазваляюць сабе п’янстваць разам з імі [...] уваходзяць у дамы памешчыкаў, робяць ім заўвагі і дзёрзкасці без усялякай прычыны, чапляюцца да дробязей, патураюць беспадстаўным даносам сялян і габрэяў, а калі-нікалі разам з сялянамі робяць непраўдзівыя паклёпы”²⁷.

Таксама не стаялі ў баку ад гэтага працэсу і габрэі. Як і сяляне, яны ў гэтай сітуацыі спрабавалі пазбавіцца ад сваіх недругаў-канкурэнтаў. Тагачасная абстаноўка гэтаму спрыяла. Уездны начальнік Эліс, засведчваючы гэты факт, зазначаў, што ў Пружанах „многія асобы арыштаваны з прычыны толькі даносу габрэяў, часта нічым не пацверджанага”²⁸. У некаторых выпадках супраць такіх паклёпнікаў выступалі нават іх суродзічы. Так, у 1866 г. да ўладаў звярнуліся габрэі зэльвенскай грамады з просьбай выслаць у Сібір цырульніка Вольфа Левіна за тое, што ён, сярод іншага, „скарыстаўшыся з непарадкаў для асабістай сваёй карысці, стаў паклёпнічаць на нявінных людзей у палітычных іх нібыта злачынствах і тым самым ад некаторых меў зыск, а іншых, ад каго нічога не атрымаў, прыцягваў да турэмнага зняволення [...]”²⁹. Факт высылкі асоб з краю па сведчаннях выключна габрэйскага насельніцтва пацвярджаюць ваенна-судныя справы.

Вынікі працы камісій

Вяртаючыся непасрэдна да дзейнасці ваенна-следчых камісій, хацелася б нагадаць, што гэта былі органы папярэдняга следчага працэсу. Асноўнай іх задачай было на падставе наяўнай доказнай і існуючай заканадаўчай базы прыняцце рашэння пра вінаватасць ці невінаватасць той ці іншай асобы. Незалежна ад таго, якая пастанова прымалася на гэтым этапе, справа ў далейшым паступала на разгляд мясцовага ваеннага начальніка ці губернатара (які таксама з’яўляўся вайсковым начальнікам губерні). Зыходзячы з адпаведнага заключэння камісіі, вайсковыя камандзіры прымалі рашэнне

²⁷ Ibidem, воп. 13, спр. 1401, арк. 48.

²⁸ Ibidem, воп. 34, спр. 170, арк. 155.

²⁹ Ibidem, ф. 2, воп. 38; спр. 652^a, арк. 355–356.

пра вызваленне абвінавачанага і спыненне следчага працэсу супраць яго ці, згодна з існуючымі правіламі, справа накіроўвалася далей па адпаведных інстанцыях. Але і пры гэтым сцэнарыі ваенна-следчых органы маглі істотна паўплываць на далейшы лёс падсудных. У сваім заключным акце, які з'яўляўся абавязковым элементам любой падобнай расправы, суддзі зазвычай прапаноўвалі перадаць такую асобу ваеннаму суду з вызначэннем той ці іншай катэгорыі „злачыннасці” (згодна з правіламі 11 мая 1863 г.), а таксама маглі далучыць адмысловую думку з просьбай, напрыклад, прыняць супраць падследчага строгія меры³⁰.

Больш за тое, у адпаведнасці з тым жа дакументам і яго дапаўненнямі, падсудныя непрывілеяваных станаў, аднесеныя следчымі камісіямі да 3-й і 4-й катэгорый „віны”, вызваліліся ад далейшага разгляду іх спраў ваенным судом і тым самым яшчэ ад адной магчымасці давесці сваю невінаватасць. Падобных асоб прадпісвалася высылаць адразу, у адміністрацыйным парадку ў Пскоў ці Маскву „для далейшага размеркавання іх па прызначэнні Міністэрства ўнутраных спраў”³¹. Як вынікае з адпаведнай справаздачы І. Скварцова, толькі па канфірмацыях гродзенскага губернатара ў перыяд з 1 мая 1863 па 1 студзеня 1865 г. з тэрыторыі Гродзенскай губ. падобным чынам было выслана 1152 чалавекі ніжэйшага стану (з іх сялян – 447, шляхты – 447)³². Лічба гэта, як і ўсе дадзеныя, што паходзілі ад царскай адміністрацыі ў той час, відавочна недакладная і зменшаная. Тут можна прыгадаць, што колькасць сасланых жыхароў толькі пяці знішчаных шляхецкіх ваколіц на тэрыторыі Гродзеншчыны дасягала 700 асоб³³. Верагодна, гэтыя звесткі спатрэбіліся М. Мураўёву дзеля таго, каб у сваёй „Справаздачы па кіраванні краем” з гонарам заявіць, што „на цэлым абшары краю да 5 т. [тысяч] простых людзей, пераважна з дробнай шляхты і іншых разначынцаў, было выслана з краю [...] таму што па іх нядобранадзейнасці грамада не прыняла іх на паручальніцтва”³⁴. На паверхні падтасоўка фактаў і непрыхаваная хлусня.

Але нават адсутнасць віны, якая была засведчана камісіяй, не заўсёды вызваліла падследчых ад адказнасці. У некаторых выпадках такія справы маглі быць накіраваны назад на дапрацоўку. Калі-нікалі супраць такіх людзей распачыналася паўторнае следства і іх зноў арыштоўвалі „з прычыны новых абставін”. Але найчасцей улады карысталіся дадзенай ім магчымасцю караць такіх асоб нават без малейшага доказу нейкай віны з іх боку. У справах

³⁰ Ibidem, ф. 1, воп. 34, спр. 2244, арк. 27; воп. 34, спр. 509, арк. 9.

³¹ Ibidem, воп. 34, спр. 176, арк. 7.

³² Ibidem, ф. 3, воп. 1, спр. 35, арк. 543.

³³ А. Радзюк, *Паўстанне 1863–1864 гг. у лесе жыхароў пяці ваколіц*, „Homo historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі”, том 3, Вільня 2012, с. 41.

³⁴ *Всеподданнейший отчет графа М. Н. Муравьева по управлению Северо-Западным краем (с 1 мая 1863 г. по 17 апреля 1865 г.)*, с. 18.

таго часу можна знайсці мноства прыкладаў, калі камісіі „з-за недахопу юрыдычных падстаў” выносілі вердыкт пра невінаватасць падследчых, аднак канфірмацыяй вышэйшых асоб тыя прызнаваліся шкоднымі для знаходжання ў краі і высылаліся альбо аддаваліся ў арыштанцкія роты адміністрацыйным парадкам. Пра якую законнасць тут можна весці размову?

Высновы

Усебаковы аналіз дзейнасці ваенна-следчых камісій на тэрыторыі Гродзенскай губ. сведчыць, што іх галоўнай мэтай было садзейнічанне віленскай адміністрацыі ў ачышчэнні краю ад „шкоднага элемента”. Падчас вядзення следства яны шукалі любую зачэпку, каб толькі абвінаваціць падследчага, абцяжарыць яго віну. Чаго варты той факт, што асобы, якія знаходзіліся пад следствам, ва ўсіх дакументах таго часу інакш як „злачынцамі” не называліся. І, зыходзячы з гэтага пасылу аб агульнай вінаватасці іх усіх, у далейшым праводзілася разбіральніцтва спраў. Таксама звяртае на сябе ўвагу факт рознай трактоўкі падобных эпізодаў, абумоўленай той сацыяльнай палітыкай, якую праводзіў віленскі генерал-губернатар і яго атачэнне. У сялян і мяшчан, што траплялі пад прэс тагачаснай царскай рэпрэсіўнай машыны, было куды больш шансаў пазбегнуць пакарання, чым у шляхты, памешчыкаў ці ксяндзоў.

Вынікам дзейнасці следчых камісій былі ваенна-следчыя справы, якія з’яўляюцца адной з найбольш масавых крыніц па гісторыі паўстання 1863 г. Праведзены аналіз выявіў, што дадзены від дакументаў па многіх прычынах патрабуе ад даследчыка вельмі асцярожнага стаўлення да іх падчас вывучэння падзей паўстання 1863–1864 гг.

Sprawy śledcze jako źródło do historii Styczniowego powstania

Artykuł jest poświęcony analizie działalności komisji wojenno-śledczych podczas powstania styczniowego oraz w okresie popowstaniowym. Dokumenty pochodzące z tych organów śledczych są głównym źródłem do historii powstania na terenach Białorusi i Litwy. Ale zarazem jest to bardzo specyficzne źródło, które wymaga od historyka bardzo ostrożnego podejścia. Na podstawie szerokiej bazy źródłowej po raz pierwszy ukazano szczegóły funkcjonowania tych instytucji, ich zasięgu terytorialnego oraz składu osobowego.

Do podstawowych uprawnień komisji wojenno-śledczych należało przeprowadzenie dochodzenia wstępnego podejrzanych o udział w powstaniu oraz ustalenie stopnia ich winy. W tym celu instytucje te stosowały różne czynności procesowe, w tym konfrontację świadków. Analiza czynności dochodzeniowo-śledczych wskazuje na niski poziom ich prowadzenia oraz liczne błędy śledczych, dążących nie tyle do obiektywnego ustalenia przebiegu wydarzeń, ile do pozbycia się z regionu „szkodliwego” elementu. W artykule dokonano zarówno próby rekonstrukcji etapów postępowania sądowego, jak i oceny działalności

komisji wojenno-sądowych i śledczych, stanowiących jeden z filarów polityki represyjnej Michała Murawjowa na ziemiach Białorusi i Litwy.

Investigatory records as a source on the history of the uprising 1863

The article analyzes activities of the Inquiry (Board of Commissioners) in Hrodna region during and after the uprising 1863–1864. The papers of these bodies are still the main source of evidence on the history of this event. That's why their studies are of great importance.

Using unknown archival materials the author examines the main stages of the inquiry and trial processes under the rebels of 1863. The prime tasks of these inquiry bodies were: questioning, investigation of every particular case and making final conclusions concerning guilt or innocence of every person under the trial. Every commission had its own features thus influencing all this process which was conducted at a very low professional level. In many cases the sentences were passed not on the bases of the objective results of the investigation, but on the Vilna government administration demand „to clear this region from Polish element”.

Summing up, the author makes the conclusion that these commissions were an essential part of M. Muravyev's repressive system in the territory of Belarusian lands.

Język polski w jednoklasowych szkołach podstawowych w guberni grodzieńskiej po 1906 roku: niespełnione obietnice rządu

W 1905 r. nastąpiły radykalne zmiany w polityce językowej rządu carskiego na tzw. Ziemiach Zachodnich. Przed rewolucją lekcje w szkołach państwowych odbywały się wyłącznie w języku rosyjskim. Jedynym wyjątkiem były lekcje religii katolickiej dla Litwinów, kiedy to język litewski był dozwolony przez pierwszy rok. Władze imperialne, częściowo świadome nieskuteczności dotychczasowej polityki, ale także w obliczu zmienionej sytuacji geopolitycznej, skutków klęski w wojnie z Japonią (1904–1905) i niezadowolenia mas, w latach 1905–1906 przyznawały coraz to nowe koncesje niedominującym grupom etnicznym, w tym w dziedzinie edukacji.

Różne akty prawne, które zezwalały na edukację w „języku ojczystym” lub „lokalnym” w takim czy innym typie szkoły, a także wprowadzenie go jako przedmiotu, były już wielokrotnie omawiane w literaturze historycznej¹. W tym artykule przeanalizuję realizację jednego z punktów dekretu carskiego z 22 kwietnia 1906 r., któremu historycy nie poświęcili zbyt wiele uwagi. Punkt ten stanowił, że w tych jednoklasowych szkołach, które znajdowały się w gęsto zaludnionej przez Polaków części guberni grodzieńskiej, będzie można nauczać języka polskiego jako przedmiotu i wykorzystywać go do nauki arytmetyki.

W niniejszym artykule polityka rządu carskiego zostanie przeanalizowana za pomocą dwóch koncepcji analitycznych, które należy rozumieć jako typy idealne.

¹ W. Gizbert Studnicki, *Walka o szkołę polską w wileńskim okręgu szkolnym*, [w:] Bogdan Nawroczyński, *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, t. II, Warszawa 1934, s. 371–381; V. Žilėnas, *Dėl lietuviškos mokyklos (1905–1914 m.)*, Vilnius 1935; V. Burkevičius, *Iš mūsų mokyklų praeities. Medžiaga iš Kauno gubernijos pradžios mokyklų direkcijos archyvu*, Kaunas 1940; K. Žukauskas, *Iš Lietuvos mokyklos istorijos. 1905–1907 metai*, Kaunas 1960; K. Žukauskas, *Mokykla 1905–1914 metais*, [in:] *Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai (Ligi Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos)*, Vilnius 1983, p. 240–276; M. Карчяускене, *Развитие начального образования в Литве во второй половине XIX – начале XX в.*, Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук, Вильнюс, 1985, Российская государственная библиотека; M. Karčiauskienė, *Pradinio švietimo raida Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pradžioje*, Kaunas 1989; V. Pupšys, *Lietuvos mokykla: Atgimimo metai (1905–1918)*, Klaipėda 1995; S. Walasek, *Polska oświata w guberni wileńskiej w latach 1864–1915*, Kraków 2003; D. Tarasiuk, *Między nadzieją a niepokojem. Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków na wschodniej Białorusi w latach 1905–1918*, Lublin 2007.

Nacjonalistyczną politykę narodową można zidentyfikować, gdy osoby posiadające władzę polityczną widzą bezpośredni związek przyczynowy między tożsamością zbiorową a lojalnością wobec imperium. W przypadku imperium Romanowów tylko Rosjanie mogą być lojalni, więc priorytetem jest albo polityka asymilacji, gdy jest to możliwe, albo polityka segregacji, gdy inne narody wydają się zbyt silne, aby można je było „powstrzymać”. *Imperialna polityka* narodowa ma miejsce, gdy od podwładnych wymaga się jedynie lojalności politycznej, jednocześnie starając się zaspokoić potrzeby kulturowe nie-Rosjan². Korzystając z tych dwóch koncepcji analitycznych, przeanalizuję debaty wśród urzędników w Grodnie i Wilnie na temat miejsca języka polskiego w rządowych szkołach podstawowych.

Jednocześnie stosunek urzędników państwowych do języków nierosyjskich w szkołach, a także w innych sferach życia publicznego, był ściśle powiązany z mapą mentalną, która dominowała w oficjalnym dyskursie. Przyznanie niektórych funkcji publicznych, w tym w szkołach podstawowych, językom nierosyjskim w danym regionie było związane z uznaniem tego obszaru za nierosyjskie „terytorium narodowe”. Dlatego najpierw omówię miejsce guberni grodzieńskiej i jej zachodniej części na rosyjskiej mapie mentalnej.

Lokalizacja guberni grodzieńskiej i jej zachodnich obrzeży na rosyjskiej mapie mentalnej

Na oficjalnej rosyjskiej mapie mentalnej Kraj Zachodni był nie tylko częścią Imperium Romanowów, ale także częścią rosyjskiego „terytorium narodowego”. „Terytorium narodowe” w rdzeniu imperium to przestrzeń, w której możemy zaobserwować większość praktyk charakterystycznych dla państwa narodowego (symboliczne zajmowanie przestrzeni jako „należącej” do dominującego narodu, akulturacja, a nawet polityka asymilacyjna). Konkretnie granice takiego terytorium w ramach imperium mogły zmieniać się w czasie, a nawet mieć konkurencyjne interpretacje, w zależności od dominującego pojęcia narodowości³. Od połowy XIX wieku, kiedy koncepcja Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) jako państwa rosyjskiego coraz bardziej ugruntowywała się w dyskursie rosyjskim, a kryteria etniczne, konfesyjne i językowe były coraz częściej wykorzystywane do uzasadnienia rosyjskiego charakteru dawnych ziem WKL i Ukrainy Prawobrzeżnej, koncepcja regionu jako rosyjskiego „terytorium narodowego” nabrała charakteru normatywnego. Wyjątek uczyniono tylko dla tych obszarów, gdzie Litwini stanowili

² D. Staliūnas, *Challenges to Imperial Authorities' Nationality Policy in the Northwest Region, 1905–15*, [in:] *The Tsar, The Empire, and The Nation. Dilemmas of Nationalization in Russia's Western Borderlands, 1905–1915*, ed. D. Staliūnas, Y. Aoshima, Budapest–New York 2021, p. 39.

³ A. Miller, *Shaping Russian and Ukrainian Identities in the Russian Empire During the Nineteenth Century: Some Methodological Remarks*, „Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas” 2001, B. 49, H. 2, p. 258; A. Миллер, *Империя и нация в воображении русского национализма. Заметки на полях одной статьи А. Н. Пыпина*, [в:] *Российская империя в сравнительной перспективе*, сост. М. Баталин, А. Миллер, Москва 2004, с. 265–270.

znaczną część ludności, w szczególności guberni kowieńskiej, a czasem północno-zachodniej części guberni wileńskiej. Zgodnie z oficjalną interpretacją, autochtonami „dawnych ziem ruskich” byli Ukraińcy (w retoryce władz – Małorosjanie) i Białorusini, stanowiący jakoby integralną część narodu rosyjskiego, a także Litwini. Tymczasem Polacy, podobnie jak Żydzi, byli przybyszami z zewnątrz, którzy nie mieli na tych ziemiach żadnych praw i wyrządzili miejscowej ludności wiele krzywd⁴.

W oficjalnym rosyjskim dyskursie gubernia grodzieńska była zwykle bez zastrzeżeń określana jako rosyjska⁵. Jednak nawet carscy urzędnicy czasami mieli wątpliwości co do rosyjskości tej guberni. Dobrym tego przykładem jest decyzja rządu o niewprowadzaniu instytucji samorządu lokalnego – ziemstw – w trzech tak zwanych guberniach litewskich (wileńskiej, kowieńskiej i grodzieńskiej) nawet na początku XX wieku. Zgodnie z oficjalną wersją, w guberniach wileńskiej i kowieńskiej nie wprowadzono ziemstw, ponieważ Rosjanie nie stanowiliby większości w tych instytucjach samorządowych, a w guberni grodzieńskiej, ponieważ podobnie jak dwie pierwsze gubernie, podlegała ona generał-gubernatorowi wileńskiemu, a zatem byłaby łatwiejsza w zarządzaniu. Problem z tym rozumowaniem polega na tym, że równoległe z reformą ziemstw toczyła się debata na temat zniesienia generał-gubernatorstwa wileńskiego, która została przeprowadzona przed I wojną światową. W związku z tym, oprócz przeszkód formalnych (gubernia grodzieńska jest częścią wileńskiego urzędu generalnego gubernatora) mogły istnieć wątpliwości co do tego, czy gubernię tę można rzeczywiście zaklasyfikować jako rosyjską. Niekiedy w oficjalnych dokumentach można znaleźć wzmianki o tym, że część guberni wcale nie jest zdominowana przez Rosjan: „Gubernia grodzieńska jest prawie w całości rosyjska (głównie Białorusini i Poleszacy); wyjątkiem pod tym względem jest jego północno-zachodni narożnik, zamieszkały przez niewielką liczbę Litwinów, oraz częściowo na zachodzie, gdzie znajdują się dość znaczące osady Mazurów-Polaków”⁶.

Zachodnia część guberni grodzieńskiej – powiaty białostocki, bielski i sokólski – została włączona do Imperium Rosyjskiego później niż reszta zachodniej części kraju, dopiero w 1807 r. (zgodnie z traktatem w Tylży). W tym czasie Imperium Romanowów włączyło obwód białostocki jako odrębną terytorialną jednostkę administracyjną, która składała się z czterech powiatów (białostockiego, bielskiego, sokólskiego i drohiczyńskiego). W 1843 r. terytorium to zostało włączone do guberni grodzieńskiej (powiaty drohiczyński i bielski zostały połączone w jeden). Skład

⁴ D. Staliūnas, *Lenkija ar Rusija? Lietuva rusiškajame mentaliniame žemėlapyje*, [in:] *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmečiuje*, sud. D. Staliūnas, Vilnius 2015, p. 29–81.

⁵ Д. Сталюнас, *Этническая иерархия губерний на западных окраинах Российской империи (начало XX в.)*, [w:] *Россия между реформами и революциями, 1906–1916*, под ред. А. И. Миллера и К. А. Соловьева, Москва 2021, с. 307–308.

⁶ *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje*, sud. Rimantas Vėbra, Vilnius 2001, p. 89.

etniczny ludności w części dawnego obwodu białostockiego był w rzeczywistości inny niż w pozostałej części Kraju Zachodniego. Według rosyjskiego Powszechnego Spisu Ludności z 1897 r. Polacy (pod względem „języka ojczystego”) w powiatach białostockim i bielskim stanowili nieco ponad 1/3 ogółu ludności (w pierwszym – 70 149 na 206 615; w drugim – 57 331 na 164 441), a tylko w powiecie sokólskim Polacy stanowili niewiele ponad 1%. W powiecie białostockim liczba Rosjan (tj. Wielkorosjan, Białorusinów i Ukraińców) była niewiele mniejsza od liczby Polaków (68 398), a w powiecie bielskim jeszcze większa (82 082)⁷.

W 1905 r. do miejscowej administracji carskiej dotarły wiadomości, że w tej części guberni grodzieńskiej, a konkretnie w powiecie sokólskim, zbierane są podpisy pod żądaniem przyłączenia tego powiatu do Królestwa Polskiego⁸. Dla tych urzędników i osób publicznych, którzy byli blisko *nacjonalistycznej* polityki narodowościowej i w tym konkretnym przypadku postrzegali całą gubernię grodzieńską jako rosyjskie „terytorium narodowe”, takie żądania wydawały się nierozsądne. Jednocześnie pomysł przyłączenia części powiatów białostockiego i bielskiego do guberni łomżyńskiej, a tym samym włączenia tego terytorium do Królestwa Polskiego, był jednak niejednokrotnie rozważany przez wyższych urzędników carskich.

Pomysł ten powstał, gdy władze cesarskie wyjęły część wschodniego terytorium Królestwa Polskiego i utworzyły gubernię chełmską⁹. Utworzenie tej nowej jednostki terytorialno-administracyjnej argumentowano tym, że były to etniczne ziemie ruskie, ale jest prawdopodobne, że posunięcie to było podyktowane nie tylko dominującą narracją o tej ziemi jako Rusi Chełmskiej, ale także przygotowaniem się na sytuację w przypadku uzyskania autonomii przez Królestwo Polskie.¹⁰ W tej sytuacji „konsekwencja wymagała” także przyłączenia do Królestwa Polskiego zwarcie zamieszkałych przez Polaków ziem Kraju Zachodniego. Jednak w owym czasie, jeśli wierzyć wspomnieniom wiceministra spraw wewnętrznych Siergieja Kryżanowskiego, premier Piotr Stołypin, słusznie obawiając się negatywnej reakcji rosyjskich nacjonalistów, był niechętny takiemu krokowi¹¹. O ile w tym przypadku, przynajmniej na razie, możemy opierać się jedynie na wspomnieniach Kryżanowskiego, o tyle możemy już potwierdzić współczesnymi źródłami dyskusje urzędników w czasie I wojny światowej na temat przyłączenia części powiatów

⁷ *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, под редакцией Н.А. Тройницкого, т. XI: Гродненская губерния, [Санкт Петербург] 1904, с. 1, 102.

⁸ *Tajny raport gubernatora grodzieńskiego do generał-gubernatora wileńskiego, 10 grudnia 1905 r.*, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (dalej – LVIA), f. 378, BS, 1904 m., b. 316, l. 230.

⁹ A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia Chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.

¹⁰ *Воспоминания: из бумаг С.Е. Крыжановскаго, последнего государственного секретаря Российской империи*, под. текста, вступ. ст., коммент.: А. В. Лихоманов, Санкт Петербург 2009, с. 123.

¹¹ *Ibidem*.

białostockiego i bielskiego do Królestwa Polskiego¹². Wojna i późniejsza rewolucja nie pozwalają nam stwierdzić, jak zakończyłyby się te dyskusje.

Tak więc w pewnych sytuacjach urzędnicy carscy uznawali, że część guberni grodzieńskiej przylegająca do Królestwa Polskiego jest polskim „terytorium narodowym”. W związku z tym, traktując równo wszystkie niedominujące grupy etniczne, język polski na tym obszarze miał otrzymać takie same prawa jak język litewski na obszarze, który urzędnicy traktowali jako litewskie „terytorium narodowe”.

Rozkaz z dnia 22 kwietnia 1906 r.

Głównym tematem tego „późnego” dekretu, którego inicjatorem był minister oświaty Iwan Tołstoj (1905–1906), było miejsce języka litewskiego w szkołach podstawowych¹³. Idea rozszerzenia praw języka litewskiego w szkołach państwowych i umożliwienia dzieciom nauki tego języka nie tylko w dwuklasowych i miejskich szkołach podstawowych, ale także w szkołach jednoklasowych, w których takie nauczanie nie było przewidziane w dekrete z 1 maja 1905 r., ponieważ tok nauki był zbyt krótki, a także umożliwienia nauczania innych przedmiotów, z wyjątkiem rosyjskiego, w języku litewskim, dojrzała już pod koniec 1905 r. W szybszym przyjęciu uchwały przeszkodziło powołanie nowego generał-gubernatora wileńskiego (Aleksandra Frezego (1904–1905) zastąpił Konstantin Krzywicki (1905–1909)), gdyż Mikołaj II chciał wysłuchać opinii nowego administratora. Dekret powstał po tym, jak Krzywicki poparł ten pomysł.

Głównym motywem rządu do rozszerzenia sfery używania języka litewskiego w szkołach była neutralizacja niechęci Litwinów do władzy carskiej. Władze otrzymały „wiele próśb od Litwinów”, a takie nauczanie „języka ojczystego” było już przewidziane w sąsiednich okręgach szkolnych: Rygi (prowincje bałtyckie) i Warszawy (Królestwo Polskie). W przeddzień podpisania dekretu wiceminister oświaty Osip Gierasimow ostrzegł ministra, że konieczne jest poczynienie tych ustępstw, w przeciwnym razie „każdy Litwin będzie czuł się lepiej w Królestwie Polskim (gdzie jest to już dozwolone) niż w Rosji”¹⁴. Dekret z 22 kwietnia 1906 r. zezwalał na nauczanie języka litewskiego jako przedmiotu w szkołach jednoklasowych, nauczanie w języku litewskim i używanie języka litewskiego w arytmetyce.

Ostatnia, bardzo niewielka część dekretu była również poświęcona rozszerzeniu używania języka polskiego w szkołach państwowych. Dekret stanowił, że w części guberni grodzieńskiej przylegającej do Królestwa Polskiego, gdzie Polacy mieszkają

¹² *Российский государственный исторический архив* (dalej – РГИА), ф. 1284, оп. 187, д. 88; В. Дякин, *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.)*, Санкт-Петербург 1998, с. 412.

¹³ *Raport ministra edukacji do cesarza, 22 kwietnia 1906 r., zatwierdzony przez Mikołaja II tego samego dnia*, РГИА, ф. 733, оп. 173, д. 27, л. 95–97.

¹⁴ *List O. Gierasimowa z 21 kwietnia 1906 r. do I. Tołstoja, Отдел рукописей Российской национальной библиотеки*, ф. 781, д. 823, strony nienumerowane.

„zwarcie”, będą stosowane te same warunki używania języka polskiego, jakie w niniejszym dekreście zostały przewidziane dla języka litewskiego. Tak więc, na pierwszy rzut oka, języki litewski i polski otrzymały równe prawa, ale była jedna zasadnicza różnica.

Jak widzieliśmy, język polski mógł być nauczany tylko w szkołach jednoklasowych w pewnej części guberni grodzieńskiej, podczas gdy używanie języka litewskiego nie było tak ograniczone. Nie oznacza to oczywiście, że władze były gotowe tolerować używanie języka litewskiego w całym Wileńskim Okręgu Szkolnym. Pierwszy dekret (1 maja 1905 r.), który zezwalał na używanie języka polskiego i litewskiego w szkołach rządowych, określał obszar ich używania w ten sam sposób – „w tych rejonach, gdzie większość uczniów stanowią Litwini lub Polacy”¹⁵. Później, 8 lutego 1906 r., na spotkaniu różnych urzędników, któremu przewodniczył generał-gubernator wileński, zaproponowano, aby „w szkołach państwowych język litewski był dozwolony jako przedmiot na początku roku szkolnego w tych rejonach, gdzie Litwini mieszkają zwarcie, o ile dziecko nie umie mówić po rosyjsku”, a język polski był dozwolony „tylko w tych miejscach w guberni grodzieńskiej”, gdzie mieszkali „Mazurzy – krewni Polaków”¹⁶. Sytuacja, w której obszar używania języka litewskiego w szkołach państwowych nie jest określony, a język polski w szkołach państwowych jest niejasno, ale jednak wskazany, najprawdopodobniej wiąże się z częstymi przypadkami, gdy białoruscy katolicy ubiegali się o naukę w języku polskim. Chociaż, jak zobaczymy później, w aparacie imperialnym byli tacy, którzy w takich przypadkach proponowali dać pierwszeństwo życzeniom uczniów i ich rodziców, tj. pozwolić Białorusinom uczyć się również języka polskiego, a przynajmniej uczyć się go jako przedmiotu, jeśli sobie tego życzą, w tym przypadku zwyciężyli ci, którzy dogmatycznie wyznawali koncepcję trynitarnego narodu rosyjskiego, zgodnie z którą Białorusini byli Rosjanami i dlatego nie mieli prawa uczyć się języka polskiego.

Dekret z 22 kwietnia 1906 r. o używaniu języka polskiego w szkołach wymagał określenia części guberni grodzieńskiej, w której Polacy stanowili większość, i ustalenia zasad realizacji tego zapisu¹⁷. W drugiej połowie 1906 r. administracja lokalna podjęła się tego zadania.

„Ekspedycje etnograficzne”

W dniu 5 maja 1906 r. w „stolicy” regionu północno-zachodniego odbyło się pierwsze posiedzenie lokalnej administracji, któremu przewodniczył generał-gubernator wileński Krzywicki, a w którym uczestniczył redaktor naczelny

¹⁵ Журналы Комитета министров по исполнению указа 12 декабря 1904 г., Санкт Петербург 1905, с. 373.

¹⁶ Krótki protokół z posiedzenia w dniu 8 lutego 1906 r., LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 46.

¹⁷ Pismo generał-gubernatora wileńskiego do gubernatora grodzieńskiego z 2 maja 1906 r., Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно (dalej – НИАБГ), ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 1–2.

czasopisma „Vilensky Vestnik”, urzędnicy biura generała-gubernatora i okręgu szkolnego oraz marszałkowie szlachty. Kwestia wprowadzenia języka litewskiego do szkół jednoklasowych została łatwo rozwiązana: „Określając obszar stosowania ustawy z dnia 22 kwietnia w części dotyczącej języka litewskiego, należy kierować się zarówno danymi z ostatniego spisu ludności, jak i oświadczeniami ludności, że ich językiem ojczystym jest język litewski”. Sformułowanie to nie wyjaśniało, czy oba warunki (dane Powszechnego Spisu Ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 r. i wola ludności) są obowiązkowe, czy też wystarczy jeden z nich, tj. wniosek rodziców uczniów.

Trudniej było uczestnikom zgodzić się co do statusu języka polskiego w jednoklasowych szkołach podstawowych. Jak określić, gdzie mieszka „zwarta ludność polska”? Jeden z uczestników spotkania, Aleksandr Bielecki, asystent kuratora Wileńskiego Okręgu Szkolnego, zaproponował najprostszą drogę – wykorzystanie danych z Powszechnego Spisu Ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 roku, zweryfikowanych przy pomocy nauczycieli. Tymczasem jego imiennik, Stepan Bielecki, urzędnik w biurze generała-gubernatora wileńskiego, argumentował, że nie można polegać na tych danych, ponieważ według spisu w Sokółce było tylko kilkuset Polaków, ale Komitet Ministrów otrzymał już prośbę od „dziesiątek tysięcy” mieszkańców powiatu, którzy identyfikowali się jako Polacy, o „wprowadzenie języka polskiego do szkół” i dlatego konieczne było zorganizowanie specjalnej „ekspedycji etnograficznej” w celu udzielenia odpowiedzi. Dyskusja między dwoma urzędnikami uwypukliła różne podejścia do identyfikacji narodowej: dla pierwszego ważniejsze były kryteria formalne („język ojczysty” zapisany w spisie powszechnym), podczas gdy dla drugiego było to samookreślenie ludności. Ostatecznie uczestnicy uzgodnili, że „ekspedycje etnograficzne” pod przewodnictwem marszałków szlachty, składające się z urzędników administracji lokalnej i „zaufanych osób”, powinny zidentyfikować obszar zdominowany przez Polaków i złożyć sprawozdanie komisji powołanej przez gubernatora grodzieńskiego do 1 sierpnia. Na spotkaniu postanowiono również zachęcić Ministerstwo Edukacji do zniesienia zakazu pracy „osób polskiego pochodzenia” jako nauczycieli¹⁸.

Gubernator grodzieński powołał takie „ekspedycje etnograficzne” w powiatach sokólskim, białostockim i bielskim (dziś Bielsk Podlaski), w skład których mieli wchodzić zarówno nauczyciele, jak i urzędnicy. Powiaty zostały podzielone na mniejsze okręgi, które miał zbadać jeden z członków „ekspedycji” według przygotowanego wcześniej kwestionariusza. Przewidziano również, że jeden z członków będzie zbierał materiały z miejscowych urzędów i policji. Jednym z rezultatów ekspedycji miała być mapa etnograficzna. Miała ona oznaczać tereny zamieszkałe przez różne narodowości różnymi kolorami: niebieskim dla większości

¹⁸ Streszczenie posiedzenia z 5 maja 1906 r., LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 64–68; Pismo generała-gubernatora wileńskiego do gubernatora grodzieńskiego z 26 maja 1906 r., НИАБГ, ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 3.

prawosławnej, czerwonym dla Polaków i zielonym dla Białorusinów-katolików¹⁹. Takie oznaczenie grup „etnograficznych” wskazywało, że lokalna administracja była przygotowana na uwzględnienie życzeń niedominujących grup etnicznych, a przynajmniej na pozostawienie miejsca na takie ustępstwa. Z punktu widzenia kategorii „etnograficznych” wystarczające byłoby wyodrębnienie dwóch grup: białorusko-rosyjskiej i polskiej. Chęć rozróżnienia między prawosławnymi i katolickimi Białorusinami oznaczała, że katolicy Białorusini mogli potencjalnie mieć prawo do nauczania swoich dzieci w języku polskim.

Latem 1906 r. „ekspedycje etnograficzne” w trzech powiatach guberni grodzieńskiej zebrały informacje o mieszkających tam Polakach, Białorusinach wyznania katolickiego, ale też prawosławnego, oraz o języku używanym przez nich w domu. Część Białorusinów mówiła po białorusku, część po polsku. Komisja pracująca w powiecie sokólskim doszła do wniosku, że nie ma terenów, na których Polacy stanowiliby większość, a zatem dekret z 22 kwietnia 1906 r. nie miał zastosowania do tego powiatu²⁰. Białostocka „ekspedycja” nie pofatygowała się na miejsce i wszystkie informacje uzyskała od miejscowych urzędników. Jednakże owa „ekspedycja” stwierdziła, że „wszyscy chłopci katolicy, tak Polacy, jak i Białorusini, pragną wprowadzenia nauki języka polskiego w szkołach podstawowych dla poznania podstawowych zasad wiary; dlatego też, zdaniem ekspedycji, spełnienie tego pragnienia ludności powinno zlikwidować obserwowaną gdzieniegdzie nieufność do szkoły rosyjskiej ze strony ludności nieprawosławnej i przekonać tę ostatnią, że troską Rządu jest stworzenie szkoły ludowej, która zaspokoi moralne i religijne potrzeby ludu”²¹.

W miarę jak „ekspedycje etnograficzne” zbierały materiały, a urzędnicy odbywali narady, do urzędów państwowych docierały prośby z guberni grodzieńskiej o możliwość nauki języka polskiego w szkołach państwowych. Z biurokratycznej korespondencji wynika, że urzędnicy zamierzali przyznać taką możliwość, jeśli okaże się, że prośba pochodzi z terenów o zwartej ludności polskiej²². Determinacja w znalezieniu rozwiązania dla dekretu z 22 kwietnia, oparta na logice biurokratycznej

¹⁹ *Streszczenie posiedzenia z 17 sierpnia 1906 r. w guberni grodzieńskiej*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 145–146.

²⁰ *Wnioski Komisji Powiatowej w Sokółce, która badała charakter etnograficzny tego powiatu*, НИАБГ, ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 107.

²¹ *Protokół z posiedzenia ekspedycji utworzonej w celu zbadania powiatu białostockiego pod względem etnograficznym, 28 czerwca 1906 r.*, НИАБГ, ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 48. W tym pliku, który jest zatytułowany „Korespondencja z generał-gubernatorem Ziem Północno-Zachodnich i marszałkami szlachty w sprawie wprowadzenia zezwolenia na nauczanie języków polskiego i litewskiego na Ziemiach Północno-Zachodnich. Zestawienia składu etnograficznego ludności guberni według powiatów. 1906–1919” istnieje również szczegółowy materiał zebrany przez „ekspedycje”.

²² *Pismo kuratora okręgu szkolnego wileńskiego do gubernatora grodzieńskiego z 24 lipca 1906 r.; raport tymczasowego naczelnika policji powiatu bielskiego do gubernatora grodzieńskiego z 14 sierpnia 1906 r.*, НИАБГ, ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 157, 160.

(prawo musi być realizowane) i/lub chęci autentycznego spełnienia życzeń społeczeństwa, widoczna jest także w kolejnych spotkaniach lokalnych urzędników.

17 sierpnia 1906 r. na posiedzeniu pod przewodnictwem gubernatora grodzieńskiego podsumowano dane zebrane w powiatach. Przede wszystkim komisja doszła do wniosku, że zgodnie z formalnym podejściem dekret z 22 kwietnia miał zastosowanie tylko do tych obszarów, w których większość mieszkańców stanowili Polacy, chociaż mniejszość uczestników spotkania, wśród których należy wymienić kierownika kancelarii generał-gubernatora wileńskiego Andrieja Stankiewicza i wspomnianego już w artykule urzędnika urzędu generał-gubernatora wileńskiego S. Bieleckiego, nie zgodziła się z tą opinią. Uczestnicy spotkania postanowili jednak nie kierować się kryterium formalnym, lecz „brać pod uwagę potrzeby życia”, czyli uwzględniać prośby Białorusinów pragnących uczyć się w języku polskim, zwiększając w ten sposób atrakcyjność szkoły państwowej i likwidując tajne szkoły polskie. Kierując się tą logiką, uczestnicy zgodzili się co do podstawowych zasad, którymi należy się kierować przy wprowadzaniu języka polskiego do szkół: zezwolić na nauczanie języka polskiego tylko w rejonach, gdzie Polacy stanowią większość, ale tylko dla tych, którzy chcą się go uczyć; zezwolić na nauczanie fakultatywne w rejonach, gdzie są obecni polskojęzyczni Białorusini-katolicy, jeśli sobie tego życzą; rodzice uczniów uczęszczających na ten przedmiot płacą za lekcje; nauczyciele języka polskiego muszą spełniać wymagania normalnie stawiane kadrze nauczycielskiej; na obszarze, na którym język polski jest dozwolony, Polacy lub polskojęzyczni białoruscy katolicy muszą stanowić ponad 50% ludności²³.

Na podstawie tych zasad oraz materiału zebranego przez „ekspedycje etnograficzne” uczestnicy narady uznali, że w powiecie sokólskim nie ma gmin o zwartej ludności polskiej, a dekret z 22 kwietnia nie ma tu zastosowania. Dane dostarczone przez białostocką „ekspedycję” nie przekonały uczestników zebrania. Marszałek szlachty powiatu grodzieńskiego N. Newerowicz, który wcześniej zajmował to samo stanowisko w powiecie białostockim, przekonywał, że część terenów „polskich” w rzeczywistości zamieszkiwali Białorusini, co wykazały badania Jewfimija (Jefima) Karskiego. Białostocka „ekspedycja etnograficzna”, po dwóch tygodniach wyjaśniania informacji, doszła do nowych wniosków²⁴. Wnioski „ekspedycji” bielskiej, która podzieliła powiat na trzy części (większość ludności mówiącej po białorusku; przeważająca ludność polska; większość Białorusinów mówiących po polsku), nie budziły wątpliwości uczestników zebrania²⁵. Prace w Grodnie zakończyły się propozycją wprowadzenia języka polskiego w 9 gminach (6 w bielskim [powiat], 3 w białostockim [powiat]).

²³ Podsumowanie posiedzenia z 17 sierpnia 1906 r. w guberni grodzieńskiej, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 149.

²⁴ Pismo w sprawie badań etnograficznych powiatu białostockiego, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 151–152.

²⁵ Streszczenie posiedzenia z 17 sierpnia 1906 r. w guberni grodzieńskiej, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 149–150.

Wyniki te nie zadowolily ani zwolenników *nacjonalistycznej*, ani zwolenników *imperialnej* polityki narodowościowej.

Julian Kułakowski²⁶, prawicowy profesor Uniwersytetu Kijowskiego, uznał materiał zebrany w guberni grodzieńskiej za nieprawdziwy. Kułakowski twierdził, że gmina Jaświły, w której spędził trzy lata, jest białoruska, tzn. zamieszkują ją Białorusini, którzy mówią po białorusku, który nazywają „prostym”, „naszym”, a po polsku nie mówią, ale go rozumieją. Główny wywód profesora polegał na nazwach miejscowości i nazwach własnych. Obydwe w Jaświłach są białoruskie, co jednoznacznie wskazuje na język, jakim posługuje się ludność²⁷. Chociaż konkluzja Kułakowskiego dotyczy języka używanego przez mieszkańców powiatu, jego rozumowanie wyraźnie pokazuje, że dał pierwszeństwo argumentom „naukowym” lub „etnograficznym” (nazwy miejscowości, nazwy osobowe). Tak więc w tym przypadku najważniejszym argumentem jest identyfikacja, czyli przypisanie podwładnych do tej czy innej grupy etnicznej przez władze i ich ekspertów. Jednocześnie pojawiło się inne podejście.

Borys Wolf, kurator Wileńskiego Okręgu Szkolnego, był chyba najostrzejszym krytykiem pracy „ekspedycji etnograficznych”. Urzędnik departamentu edukacji miał uwagi co do jakości tej pracy. Zwrócił uwagę na to, że punktem wyjścia była źle wybrana gmina, że w badaniach nie uczestniczyła miejscowa ludność, że wnioskowi brakowało precyzji, ale jego główna krytyka dotyczyła stosunku do podstawowego kryterium, na którym opierały się wnioski. Kurator Wileńskiego Okręgu Szkolnego zasugerował, że naczelną zasadą nie powinna być „naukowa”, ale „praktyczna”, tj. uwzględniająca życzenia ludności. Zdaniem Wolfa był to jedyny sposób, w jaki szkoła państwowa mogła być atrakcyjna. Szef okręgu szkolnego przekonywał, że „ekspedycje etnograficzne” powinny wznowić prace we wszystkich trzech wyżej wymienionych powiatach z pomocą miejscowej ludności, a także zweryfikować swoje ustalenia dotyczące regionów, w których ludność „używa języka polskiego jako ojczystego”. Jednocześnie, biorąc pod uwagę niecierpliwość ludności, ów urzędnik wydziału oświaty zaproponował, aby w tych gminach, w których według „ekspedycji etnograficznej” większość ludności stanowili Polacy lub polskojęzyczni Białorusini, od razu zezwolić na naukę języka polskiego, a w pozostałych dzielnicach trzech gmin, po otrzymaniu próśb ludności o naukę języka polskiego, przeprowadzić „badania etnograficzne”, w których oprócz urzędników musi uczestniczyć miejscowa ludność; punktem wyjścia powinny być „obwody szkolne” zgodnie z planem powszechnego szkolnictwa

²⁶ Po rewolucji 1905 r. należało do różnych rosyjskich organizacji monarchistycznych i nacjonalistycznych. Po otrzymaniu informacji o „ekspedycji etnograficznej” w guberni grodzieńskiej z publikacji w gazecie „Nowoje Wriemia” (Nowy Czas), próbował wpłynąć na gubernatora grodzieńskiego.

²⁷ Streszczenie i cytaty z listu Kułakowskiego znajdują się w liście z 9 marca 1909 r. od nowego kuratora wileńskiego okręgu szkolnego, Grigorija Lewickiego, do generał-gubernatora wileńskiego, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 229–230. Informację tę kurator otrzymał od dyrektora Szkół Ludowych guberni grodzieńskiej (pismo z 2 marca 1909 r.): LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1301, l. 51–54.

podstawowego, opracowanym przez Ministerstwo Oświaty (maksymalny promień 3 wiorsty, minimum 600 mieszkańców), w których „osoby polskiego pochodzenia” powinny stanowić co najmniej 75% mieszkańców; w tych miejscowościach, w których Polacy stanowią 50–75% mieszkańców, należy utworzyć odrębne szkoły „polskie”; nauczycielami tego przedmiotu, opłacanymi z budżetu, a nie od rodziców uczniów, mogą być zarówno katolicy, jak i Polacy, o ile zezwoli na to Ministerstwo Oświaty²⁸. Innymi słowy, po raz kolejny widzimy tu *imperialną* koncepcję polityki narodowościowej, zgodnie z którą lojalność grup etnicznych można zapewnić poprzez zaspokojenie ich potrzeb kulturowych. Propozycje kuratora (uwzględnienie życzeń ludności, a nie kryteriów „naukowych”; ponowna ocena sytuacji w powiecie sokólskim; zmniejszenie wielkości powiatu jako punktu odniesienia; opłacanie pracy nauczycieli języka polskiego z budżetu) stworzyłyby korzystniejsze warunki do nauki języka polskiego niż te, które zaproponowano na spotkaniu w guberni grodzieńskiej. Urzędnicy, którzy widzieli sytuację inaczej, nie tylko przedstawili pisemną ocenę wyników spotkania w Grodnie, ale także zostali skonfrontowani osobiście na kolejnym spotkaniu.

Dwudziestego trzeciego listopada 1906 r. spotkanie lokalnych urzędników w Wilnie wydaje się być najbardziej zaciętym starciem między dwoma stanowiskami w sprawie używania języka polskiego w rządowych szkołach podstawowych. Tym razem stanowisko Wileńskiego Okręgu Szkolnego zostało wyrażone jeszcze dobitniej niż omawiane wcześniej argumenty kuratora. Urzędnicy departamentu oświaty bez ogródek stwierdzili, że „ekspedycje etnograficzne” uznały obszary polskojęzyczne za zbyt małe, że głównym celem dekretu z 22 kwietnia było „uspokojenie ludności” oraz że należy wziąć pod uwagę życzenia wnioskodawców, aby zachęcić ich do uczęszczania do szkół państwowych. Nie jest zaskakujące, że na podstawie takich zasad „przedstawiciele okręgu [szkolnego] nalegali, aby język polski był dozwolony w miejscach, gdzie ludzie mówią po polsku, nawet jeśli historycznie byli pochodzenia białoruskiego”²⁹.

Gubernator grodzieński Franz-Albert Zein, który sprzeciwił się urzędnikom okręgu szkolnego, argumentował, że należy przestrzegać „zasady szkoły państwowej” i że język polski powinien być dozwolony tylko na obszarach, gdzie większość ludności stanowią Polacy³⁰. Co więcej, język polski mógł być nauczany tylko w powiatach bielskim i białostockim, i tylko tam, gdzie Polacy stanowią co najmniej 75% ludności (pamiętajmy, że Wolf proponował, aby był on dozwolony również tam, gdzie liczba ludności polskiej wynosiła 50-75%), i zdecydowanie sprzeciwiał

²⁸ *Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do generał-gubernatora wileńskiego z 27 września 1906 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, s. 167–170, kopia tego pisma w РГИА, ф. 733, оп. 173, д. 27, л. 123–126. 30 września 1906 r. kurator okręgu szkolnego zwrócił się do ministra z prośbą o zezwolenie Polakom na pracę w charakterze nauczycieli w tych szkołach podstawowych, w których obowiązywał dekret z 22 kwietnia 1906 r.: LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1301, l. 16–17.

²⁹ *Pismo kuratora okręgu szkolnego wileńskiego do naczelnika guberni wileńskiej z 7 kwietnia 1907 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 202–204.

³⁰ *Konspekt posiedzenia z dnia 23 listopada 1906 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 198.

się propozycjom okręgu szkolnego, aby wykorzystać argumenty pedagogiczne do nauczania wszystkich przedmiotów, w tym rosyjskiego, w języku polskim dla polskich dzieci, ponieważ propozycje urzędników okręgu szkolnego „zamieniłyby państwową szkołę rosyjską w polską”³¹.

Na spotkaniu w Wilnie uczestnicy ustalili zasady realizacji zarządzenia z 22 kwietnia i określili obszar, na którym może ono obowiązywać. W niektórych miejscowościach język polski może być nauczany natychmiast (w gminach: rajskiej, maleskiej, oleksińskiej, narojskiej, siemiatyckiej, grodzkiej i szkurskiej (wszystkie w powiecie bielskim) oraz w gminach krypniańskiej, przytułańskiej i jaświłskiej (powiat białostocki)). Gdzie indziej lokalne komisje muszą zbadać zasadność wniosków (tj. jakim językiem wnioskodawcy posługują się w domu) po ich otrzymaniu (powiat białostocki: w gminach dojlidzkiej, zabłudowskiej, zwierkowskiej, juchnowieckiej, białostockiej i obrubnikowskiej). Obwód szkolny, w którym od razu zezwolono na nauczanie języka polskiego, musiał obejmować obszar o promieniu nie większym niż 3 wiorsty, zamieszkały przez nie więcej niż 600 osób, z których co najmniej 75% było „pochodzenia polskiego”. Katolicy z dobrą znajomością języka rosyjskiego i spełniający wymagania dla nauczycieli, ale nie „polskiego pochodzenia”, mogą również pracować jako polscy nauczyciele³².

Wydaje się, że wnioski nie zostały jasno omówione na spotkaniu, a później toczyła się się zacięta walka o ich sfinalizowanie. Ostateczna wersja wniosków, która została właśnie pokrótce przedstawiona, może być najwyraźniej uznana za rozwiązanie kompromisowe. Niektóre z wniosków były zgodne z poglądami urzędników okręgu szkolnego. Przyjęto koncepcję rejonu szkolnego jako punktu odniesienia. Na liście terenów zaliczonych do pierwszej grupy znalazły się gminy grodziska i Szkury (powiat białostocki), w których według materiałów zebranych w guberni grodzieńskiej, mieszkali polskojęzyczni Białorusini³³ (pamiętajmy, że przeciwnicy urzędników okręgu szkolnego uważali, że tylko Polacy mogą korzystać z tego „przywileju”). W drugiej grupie okazało się aż 6 gmin powiatu białostockiego, chociaż nie było tam wielu Polaków. Do gmin tych należały Obrubniki, w których według danych zebranych przez drugą „ekspedycję etnograficzną” mieszkało zaledwie 213 Polaków, podczas gdy pierwsza „ekspedycja” stwierdziła ich aż 6 780³⁴.

Niektóre inne punkty uchwały były bardziej zgodne z poglądami gubernatora grodzieńskiego i jego współpracowników. W pierwszej wersji uchwały, krytykowanej przez jednych i drugich, białoruscy katolicy zostali wymienieni jako mający prawo do nauki języka polskiego, natomiast w wersji ostatecznej nie zostali wymienieni

³¹ *Pismo gubernatora grodzieńskiego do szefa kancelarii generał-gubernatora wileńskiego, 17 stycznia 1907 r.*, НИАБГ, ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 184–186.

³² *Konspekt posiedzenia z 23 listopada 1906 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 205–207.

³³ *Podsumowanie posiedzenia z 17 sierpnia 1906 r. w guberni grodzieńskiej*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 150.

³⁴ *Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do generał-gubernatora wileńskiego z 9 marca 1909 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 229.

w ogóle. Późniejsza wersja opierała się na wnioskach ze spotkania w Grodnie i nie mówiła wprost, której grupie przysługuje to prawo, więc teoretycznie takie sformułowanie mogło być użyte przez obie strony, ale było korzystniejsze dla gubernatora grodzieńskiego i jego współpracowników, gdyż w zarządzeniu z 22 kwietnia była mowa o „zwarcie żyjących Polakach”. W przypadku późniejszego sporu ci, którzy mogli powołać się na dekret, byli w korzystniejszej sytuacji. Co więcej, pierwsza wersja mówiła konkretnie o sytuacji, w której Polacy stanowili 50-75% ludności, podczas gdy ostateczna wersja przewidywała minimum 75% itd.³⁵

Dopóki kuratorem był Wolf, przynajmniej miejscowi urzędnicy oświatowi byli skłonni realizować tę część zarządzenia z 22 kwietnia, która przewidywała lekcje języka polskiego w niektórych szkołach podstawowych guberni grodzieńskiej, chociaż krytykowali wnioski z posiedzenia z 23 listopada i nie wiedzieli, jak można uczyć języka polskiego przy braku nauczycieli katolickich spełniających wymogi formalne³⁶. Kurator i niektórzy jego podwładni opowiadali się za rozszerzeniem obszaru, na którym można było nauczać języka polskiego. W 1907 r. Wolf wysłał swojego podwładnego Freitagą von Loringhofen do guberni grodzieńskiej, aby poznać stosunek katolickich chłopów do szkół rządowych³⁷. Urzędnik ten uznał, że „kwestia narodowa” jest trudna i złożona, ponieważ chłopci często używali mieszanki języków, często identyfikowali się jako „tutejsi”, a najważniejszym kryterium nie powinno być pochodzenie etniczne, ale samoidentyfikacja. Zauważył, że „w wielu miejscach powiatu sokólskiego, sąsiadujących z Królestwem Polskim, ludzie w swoich manierach, zwyczajach i dialekcie bardzo przypominają swoich sąsiadów Polaków. Jeśli w ogóle byli Białorusinami, to ostatecznie i nieodwołalnie utracili swoją narodowość. W wielu miejscach chłopci uważają się za Polaków i są bardzo oburzeni faktem, gdy w odległości zaledwie kilku wiorst cała edukacja prowadzona jest w języku polskim, zabrania się im nawet nauki czytania i pisania po polsku”. Loringhofen przedstawił szczegółowy opis sytuacji: sytuacja w Sokółce i Białymstoku jest „przedmiotem poważnego zaniepokojenia”, ponieważ katolicy są wrogo nastawieni do szkół rosyjskich, ale chętnie pokryliby pełne koszty szkół, gdyby nauczano języka polskiego. Dane zebrane w 1906 r. są niedokładne, ponieważ obszary polskojęzyczne są większe. Loringhofen miał również za złe zarówno antykatolicką propagandę, jak i metody stosowane przez urzędników do zbierania informacji o narodowości ludności i używanym języku. Zaprezentowano również fragment sprawozdania z jednej szkoły „ludowej”, w którym opisano dialog urzędników z chłopami: „chłopci krzyczeli nieurprejzmie ‘мы не будем посылать дзецей у школу, покуль не будут учить по-польску, бо нам не позволено,

³⁵ Pierwsza wersja: LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 198–200.

³⁶ *Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do dyrektora Szkół Ludowych Guberni Grodzieńskiej z 3 marca 1908 r.*, LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1301, l. 39–40.

³⁷ Wolf zwerbował tego bałtyckiego Niemca przez wileński okręg szkolny w nadziei, że przygotuje on materiały do planowanego wprowadzenia powszechnej edukacji podstawowej: LVIA, f. 567, ap. 12, b. 8992.

не потреба нам русская школа, бо мы поляки”’. Ci bardziej umiarkowani stwierdzili: „треба трохо учиться и по руску, аль у передь по польску”’. Loringhofen ostrzegał również, że wrogie nastawienie chłopów-katolików do szkół państwowych nie może być tłumaczone wyłącznie intrygami kleru katolickiego. Spośród 15 księży, z którymi spotkał się w trakcie tych badań, tylko dwóch można określić jako mających poglądy antyrządowe³⁸. Wolf, podobnie jak poprzednio, zasugerował również, że należy wziąć pod uwagę życzenia ludności, ponieważ w przeciwnym razie wprowadzenie zarządzenia z 22 kwietnia 1906 r. oznaczałoby „nie uspokojenie ludności, co było zamiarem ustawodawcy, ale wręcz przeciwnie, zasianie niezadowolenia wśród ludności”³⁹.

Chociaż generał-gubernator wileński Krzywicki uważał, że zasady uzgodnione na spotkaniu 23 listopada 1906 r. mogą zostać wprowadzone w życie⁴⁰, lokalna administracja nigdy nie zaczęła wprowadzać części dekretu z 22 kwietnia, która nadawała więcej praw językowi polskiemu w szkołach podstawowych guberni grodzieńskiej. Głównym powodem odrzucenia przez urzędników wniosków o wprowadzenie języka polskiego jako przedmiotu w szkołach podstawowych guberni grodzieńskiej była nieprecyzyjna definicja obszaru polskojęzycznego, sporządzona przez „ekspedycję etnograficzną” w 1906 roku⁴¹. Jednocześnie miejscowi urzędnicy byli w stanie podać szerszy zakres przyczyn. Na przykład w 1908 r. prośba chłopów ze wspomnianej parafii Jaświły o wprowadzenie lekcji języka polskiego w szkole podstawowej została odrzucona z powodu tego, że ludność parafii nie była pochodzenia polskiego, lecz białoruskiego, że nie mieli oni zamiaru płacić wynagrodzenia nauczycielowi, a władze oświatowe nie miały odpowiedniego nauczyciela „pochodzenia rosyjskiego” do tego przedmiotu⁴².

W latach 1908–1910 między Wilnem a Petersburgiem nadal trwała korespondencja w sprawie nowego badania, które dostarczyłoby dokładniejszych danych etnograficznych⁴³, rozważano również możliwość opracowania takich

³⁸ *Raport Freitag von Loringhofen, urzędnika do dyspozycji Ministerstwa Oświaty, oddelegowanego do kuratora wileńskiego okręgu szkolnego, 1 marca 1907 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 274–278.

³⁹ *Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego z 29 stycznia 1908 r. do Departamentu Oświaty Ludowej Ministerstwa Oświaty*, РГИА, ф. 733, оп. 173, д. 27, л. 155. Podobnie pisał miesiąc później do ministra oświaty: pismo z 28 lutego 1906 r., LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1301, l. 37–38.

⁴⁰ *Pismo generał-gubernatora wileńskiego do gubernatora grodzieńskiego z 6 lutego 1908 r.*, НИАБГ, ф. 1, оп. 18, д. 1097, л. 196.

⁴¹ *Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do generał-gubernatora wileńskiego z 9 marca 1909 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 228. Chociaż czasami urzędnicy niższego szczebla proponowali spełnienie próśb ludności o wprowadzenie języka polskiego jako przedmiotu w szkołach elementarnych, urzędnicy wyższego szczebla odrzucali takie prośby: LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1369.

⁴² *Pismo gubernatora grodzieńskiego do generał-gubernatora wileńskiego z 29 kwietnia 1908 r.*, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, s. 224.

⁴³ *Pismo Departamentu Oświaty Ludowej Ministerstwa Oświaty z dnia 28 lipca 1908 r. do kuratora wileńskiego okręgu szkolnego; Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do dyrektora szkół*

danych przez komisje przygotowujące plan wprowadzenia powszechnego nauczania podstawowego⁴⁴, ale, o ile wiadomo, nie podjęto żadnych konkretnych kroków. W ten sposób część rozporządzenia z 22 kwietnia 1906 r., która odnosiła się do używania języka polskiego w szkołach podstawowych w guberni grodzieńskiej, nie została wprowadzona w życie.

Wnioski

Prośby o nauczanie dzieci języka litewskiego nie spotykały się z takim samym oporem ze strony rosyjskich urzędników, jak prośby o nauczanie języka polskiego. Tak więc, przynajmniej w tym przypadku, rosyjska polityka narodowościowa faworyzowała Litwinów bardziej niż Polaków, ale szerszych uogólnień można dokonać jedynie poprzez analizę innych obszarów nierosyjskojęzycznego funkcjonowania publicznego (szkoły prywatne, katolickie nauczanie religii, praca urzędnicza organizacji publicznych itp.).

Wysiłki kuratora wileńskiego okręgu szkolnego i niektórych innych lokalnych urzędników, którzy mniej lub bardziej konsekwentnie przestrzegali zasad *imperialnej* polityki narodowościowej, aby wprowadzić w życie dekret tylko dlatego, że przepisy uchwalone przez wyższe instancje musiały być egzekwowane i / lub dlatego, że uważali, że lojalność nie-Rosjan można zapewnić, spełniając ich wymagania kulturowe, ostatecznie nie przyniosły owoców. Oficjalna wersja była taka, że „ekspedycje etnograficzne” i spotkania urzędników administracji lokalnej nie wskazały dokładnego obszaru, na którym Polacy będą dominować liczebnie, ale ta interpretacja była pretekstem, a nie przyczyną. Administracja lokalna mogła kierować się wnioskami narady z 23 listopada 1906 roku. Język polski w szkole powszechnej był postrzegany przez wielu urzędników jako narzędzie polonizacji białoruskich katolików, dlatego ci, którym bliskie były zasady *nacjonalistycznej* polityki narodowościowej, utrudniali realizację dekretu z 22 kwietnia 1906 r. w guberni grodzieńskiej. Powinni byli również zdawać sobie sprawę, że wprowadzenie języka polskiego w rządowych szkołach podstawowych, wraz z innymi działaniami potwierdzającymi, że obszar ten jest polskim „terytorium narodowym”, może doprowadzić do przyłączenia części powiatów białostockiego i bielskiego do Królestwa Polskiego w przypadku przyszłych projektów terytorializacji etnicznej. Prawdopodobieństwo realizacji projektów terytorializacji etnicznej na zachodnich

ludowych guberni grodzieńskiej z dnia 24 sierpnia 1908 r.; Uwagi wiceministra oświaty; Pismo z 5 września 1908 r. do ministra oświaty; Pismo z 9 III 1910 r. kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do generał-gubernatora wileńskiego, LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1301, l. 41, 43, 45, 48, 57; Pismo z 24 sierpnia 1908 r. kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do generał-gubernatora wileńskiego, LVIA, f. 378, BS, 1906 m., f. 378, l. 225

⁴⁴ *Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do generał-gubernatora wileńskiego z 9 marca 1909 r., LVIA, f. 378, BS, 1906 m., b. 378, l. 231; Pismo kuratora wileńskiego okręgu szkolnego do dyrektora szkół ludowych Guberni Grodzieńskiej i gubernatora grodzieńskiego z 16 kwietnia 1909 r., LVIA, f. 567, ap. 13, b. 1301, l. 63–65.*

rubieżach państwa Romanowów rosło pod koniec istnienia imperium, aż do ich ostatecznej realizacji w Związku Radzieckim, choć oczywiście nie oznacza to, że taki sposób rozwiązywania problemów narodowościowych był nieunikniony.

Польская мова ў аднакласных пачатковых школах Гродзенскай губерні пасля 1906 г.: нявыкананыя абяцанні ўрада

У артыкуле разглядаецца выкананне аднаго з пунктаў царскага ўказа ад 22 красавіка 1906 г., якому гісторыкі надалі мала ўвагі. У ім прадугледжвалася, што ў аднакласных пачатковых школах, якія знаходзіліся ў населенай палякамі частцы Гродзенскай губерні, польская мова магла выкладацца як прадмет і выкарыстоўвацца для навучання арыфметыцы.

Куратар Віленскай навучальнай акругі Барыс Вольф і некаторыя іншыя мясцовыя чыноўнікі імкнуліся ажыццявіць указ не толькі таму, што патрабавалася выконваць пастановы вышэйшых улад, але і таму, што лічылі: каб атрымаць лаяльнасць нярускага насельніцтва, трэба задаволіць яго культурныя патрэбы. У рэшце рэшт іх намаганні засталіся марнымі. Афіцыйная версія невыканання гэтага пункта царскага загада заключалася ў тым, што „этнаграфічныя экспедыцыі” і нарады прадстаўнікоў мясцовай адміністрацыі дакладна не акрэслілі тэрыторыю, на якой польскае насельніцтва колькасна пераважае. Аднак такая інтэрпрэтацыя была падставай, а не прычынай. Польская мова ў пачатковай школе разглядалася многімі чыноўнікамі як сродак паланізацыі беларусаў-католікаў. Таму тыя чыноўнікі, якія прытрымліваліся нацыяналістычных прынцыпаў дзяржаўнай палітыкі, перашкаджалі ажыццяўленню ўказа ад 22 красавіка 1906 г. у Гродзенскай губерні.

Чыноўнікі таксама павінны былі разумець, што ўвядзенне польскай мовы ў пачатковых школах разам з іншымі мерамі, якія пацвярджаюць, што тэрыторыя з’яўляецца польскай, „нацыянальнай тэрыторыяй”, можа прывесці да ўключэння часткі Беластоцкага і Бельскага паветаў у склад Каралеўства Польскага ў выпадку магчымага ажыццяўлення праектаў змены этнічных межаў. Верагоднасць рэалізацыі такіх праектаў на заходніх памежжах імперыі Раманавых узрасла ў пачатку XX стагоддзя, аж да канчатковай рэалізацыі іх у Савецкім Саюзе.

The Polish language in one-class primary schools in the Grodno governorate after 1906: unfulfilled promises of the government

This article examines the implementation of one paragraph of the Tsar’s decree of 22 April 1906, to which historians have paid little attention. It stipulated that in those one-class schools that were located in the Polish populated part of Grodno Province, the Polish language could be taught as a subject and used to teach arithmetic.

The overseer of the Vil’na school district, Boris Wolf, and some other local officials tried their best to implement the decree not only because the regulations passed by the higher authorities had to be enforced but also because they believed

that the loyalty of non-Russians could be ensured by meeting their cultural requirements. In the end their efforts were in vain. The official version was that the, ethnographic expeditions' and meetings of local administration officials did not indicate the exact area where Poles would dominate numerically, but this interpretation was a pretext, not a cause. The Polish language in primary school was seen by many officials as a tool for the Polonisation of Belarusian Catholics, so those close to the principles of nationalist nationality politics obstructed the implementation of the decree of 22 April 1906 in the Grodno Governorate. They would also have been aware that the introduction of the Polish language in primary schools, together with other measures confirming that the area was a Polish, national territory', could lead to parts of the Białystok and Bielsk districts being included to the Kingdom of Poland in the event of future territorialization of ethnicity. The likelihood of the implementation of such projects on the western borderlands of the Romanov empire grew in the early 20th century, until their eventual implementation in the Soviet Union.

Wpływ wojny domowej w Hiszpanii na aktywność terenową Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi i jej sympatyków w latach 1936–1939¹

Wojna domowa, która miała miejsce w Hiszpanii w latach 1936–1939, wpłynęła na różne obszary funkcjonowania władz i społeczeństwa II Rzeczypospolitej. Zaangażowała ona państwo polskie na arenie międzynarodowej. Działo się tak zarówno ze względu na konwencjonalnie rozumianą działalność dyplomatyczną, jak i sferę wojskową, związaną z poczynaniami wywiadowczymi oraz przedsięwzięciami natury militarno-ekonomicznej (eksport uzbrojenia dla stron walczących)². Konflikt na Półwyspie Iberyjskim odbił się również na położeniu wewnętrznym. Zwłaszcza w pierwszej fazie budził spore zainteresowanie opinii publicznej. Co tu jednak istotne, miał również konsekwencje polityczno-społeczne. Stał się aktywizującym impulsem dla całej lewej strony sceny politycznej. Dotyczyło to stronnictw legalnych, w pierwszym jednak rządzie odnosiło się do ruchu komunistycznego³.

Celem prezentowanego tekstu jest zasygnalizowanie konsekwencji, jakie przyniosła hiszpańska wojna domowa z perspektywy ruchu komunistycznego działającego w województwach północno-wschodnich II RP, więc w wileńskim, nowogródzkim i poleskim. Jego emanacją były na tym obszarze przede wszystkim Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi i Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Białorusi. Przyjęta cezura lat 1936–1939 oznacza, że w polu zainteresowania pozostaną również epizody mające miejsce po ich formalnym rozwiązaniu latem 1938 r., bowiem wydarzenia hiszpańskie nadal wpływały na postawy ich byłych aktywistów i sympatyków. Kluczowym problemem jest odpowiedź na pytanie o wpływ wątku hiszpańskiego na stan bezpieczeństwa wewnętrznego wskazanego obszaru jako części państwa polskiego. Ruch komunistyczny miał w II RP charakter

¹ Tekst powstał w ramach projektu naukowego „Kampania Polska 1939 roku – synteza”, prowadzonego w Akademii Sztuki Wojennej jako zadanie zlecone przez Ministerstwo Edukacji i Nauki na podstawie umowy nr MEiN/2021/DPI/319.

² Głównie o kontekstach dyplomatycznych i wojskowych traktuje praca Jana S. Ciechanowskiego, idem, *Podwójna gra. Rzeczpospolita Polska wobec hiszpańskiej wojny domowej 1936–1939*, Warszawa 2014.

³ Tym aspektem w dużym stopniu poświęcone jest opracowanie Seweryna Ajznera, będące efektem badań prowadzonych w latach 60. Do dziś jest to opracowanie użyteczne, choć autor był zarówno uczestnikiem przedwojennego ruchu komunistycznego, jak i miał za sobą udział w wojnie domowej w Hiszpanii, S. Ajzner, *Polska a wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1968.

jednoznacznie wywrotowy, przy czym w jej województwach wschodnich cel, jakim była dezintegracja terytorialna państwa, jawił się w działalności komunistów najjaskrawiej. Kontekst, który stanowiła dla tej aktywności hiszpańska wojna domowa, z jednej strony dawał okazję do działalności analogicznej jak w wypadku innych obszarów Polski, z drugiej jednak przynosił konsekwencje specyficzne i charakterystyczne jedynie dla terytorium objętego tu obserwacją. Baza źródłowa, która w głównej mierze została wytworzona przez polskie służby bezpieczeństwa, powoduje, że ujęcie dotyczyć będzie przede wszystkim aktywności terenowych struktur komunistycznych, a także ich konsekwencji. Na boku pozostawiono natomiast aktywność kierownictwa KPZB⁴.

Należy wskazać dwie kluczowe okoliczności dla podjętych tu zagadnień. Pierwsza z nich to struktura etniczna interesującego nas obszaru, a także skład narodowy aktywnych tu organizacji komunistycznych. Obszary północno-wschodnie były w dużej, a często w przeważającej mierze zamieszkane przez mniejszości narodowe: białoruską oraz – w miejscowościach typu miejskiego – żydowską. O ile jednak Polacy stanowili istotny odsetek ludności (zwłaszcza na Wileńszczyźnie), to ruch komunistyczny był absolutnie zdominowany przez obie wskazane grupy niepolskie: Białorusinów (na wsi) i Żydów (w miastach). Kolejny istotny element tła stanowiło nałożenie się konfliktu w Hiszpanii na czas poważnych zawirowań w ruchu komunistycznym działającym na terenie Polski. Pierwsze miesiące wojny domowej na Półwyspie Iberyjskim (rozpoczętej w lipcu 1936 r.) to jednocześnie czas realizacji przez komunistów zaleceń władz sowieckich, przekazywanych za pośrednictwem Kominternu, a nakazujących szukania w Polsce taktycznych porozumień z niekomunistyczną opozycją. Jeszcze w trakcie działań wojennych struktury komunistyczne w II RP zostały, jak zasygnalizowano wyżej, zlikwidowane decyzją sowieckiego kierownictwa. Zarówno kwestie narodowościowe, jak i położenie ruchu komunistycznego wpłynęły na wykorzystanie wątku hiszpańskiego w środowiskach zaangażowanych w działalność komunistyczną dla destabilizowania sytuacji wewnętrznej państwa polskiego.

Hiszpańska wojna domowa służyła komunistom działającym w Polsce w celach mobilizacji własnych zwolenników. Odgrywała jednak również rolę narzędzia wykorzystywanego do prowadzenia akcji pod hasłem „jednolitego frontu”, obliczonej na osłabienie części legalnych ugrupowań antysanacyjnej opozycji, zwłaszcza Polskiej Partii Socjalistycznej i – w mniejszym zapewne stopniu – Stronnictwa Ludowego, w obrębie których to ugrupowań znajdowało się wielu sympatyków republiki

⁴ Symptomatyczna dla deficytu dokumentów wytworzonych przez centralne struktury KPZB w latach 1936–1938 wydaje się zawartość fragmentu sowieckiej, „urzędowej” historii partii z lat 60. Jest kompletnie pozbawiony konkretnych, precyzyjnie umiejscowionych chronologicznie informacji na temat decyzji i procesu ich podejmowania przez władze centralnych organizacji komunistycznych, *Революционный путь Компартии Западной Белоруссии*, ред. А.Н. Мацко, В.Е. Самутин, Минск 1966, с. 362–366.

hiszpańskiej⁵. Tu pominięta zostanie kwestia inicjatyw, które pojawiły się poza ruchem komunistycznym, lub które angażowały kręgi formalnie niepowiązane ze strukturami komunistycznymi. Nie oznacza to, że nie mogły być one inspirowane przez struktury komunistyczne i że nie mogą być interpretowane jako naruszające bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Zasygnalizujemy więc jedynie, że nie tylko komuniści i środowiska otwarcie nastawione prosowiecko angażowały się na opisywanym terenie w różne formy wsparcia republiki hiszpańskiej. Zwłaszcza w większych ośrodkach miejskich, takich jak Wilno czy Brześć, przejawy takiej działalności odnotowywane są w odniesieniu do PPS, Bundu, oraz zróżnicowanego co do afiliacji politycznej ruchu związkowego⁶.

Polskie władze bezpieczeństwa zaczęły notować pojawienie się wątku hiszpańskiej wojny domowej w agitacji komunistycznej na przełomie wiosny i lata 1936 r. Wskazówką jest tu komplet zestawień informacji dotyczących ruchu komunistycznego na terenie województwa nowogródzkiego za 1936 r. Pierwsza wzmianka na temat Hiszpanii wykorzystana przez kadrowego działacza KPZB została zarejestrowana w powiecie słonimskim w połowie czerwca 1936 r. W sprawozdaniach miesięcznych Urzędu Wojewódzkiego Nowogródzkiego, dotyczących stanu bezpieczeństwa, informacja o wojnie w Hiszpanii, jako jednym z zauważalnych wątków akcji agitacyjnej komunistów, pojawia się odnośnie sierpnia 1936 r. Od początku na poziomie terenowym byli w nią zaangażowani przedstawiciele niższego i średniego aparatu partyjnego (sekretarze okręgowi), a także – nie zawsze identyfikowani przez administrację – wysłannicy struktur centralnych⁷. Głównym narzędziem rozprzestrzeniania informacji była agitacja ustna. Jakkolwiek KPZB sygnowała druki poświęcone Hiszpanii, to ich rola była zapewne niewielka, na co wskazuje incydentalne odnotowywanie ich przez organa bezpieczeństwa⁸. Ważnym wsparciem był przekaz sowieckiego radia, bardzo chętnie słuchanego przez mieszkańców, niekoniecznie powiązanych z ruchem komunistycznym. Dodajmy tu, że rola radia sowieckiego, jako, niezwykle kłopotliwego dla władz polskich narzędzia propagandy wywrotowej na wschodnich obszarach II RP, uwidoczniła się po raz pierwszy właśnie w związku z wojną domową w Hiszpanii⁹.

⁵ *KPP. Uchwały i rezolucje*. t. III, red. F. Kalicka i in., Warszawa 1956, s. 646–648.

⁶ Lietuvos centrinių valstybės archyvas (dalej LCVA), f. 53 (Starostwo Grodzkie w Wilnie), ap. 3, b. 1386, k. 353, Sprawozdanie miesięczne ze stanu bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego Wileńskiego (dalej SMB nr 11 UWWil.) za listopad 1937; Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Urząd Wojewódzki Poleski (dalej UWPol), sygn. 26, k. 177, SMB nr 10 UWPol za okres 11 X–10 XI 1936.

⁷ AAN, Urząd Wojewódzki Nowogródzki (dalej UWN), sygn. 31, k. 25, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 7 z 20 VIII 1936; AAN, UWN, sygn. 18, k. 139, 141, SMB nr 8 UWN za sierpień 1936.

⁸ AAN, UWN, sygn. 20, k. 223, SMB nr 12 UWN za grudzień 1937.

⁹ *Ibidem*, k. 39, SMB nr 3 UWN za marzec 1937; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании 1936–1939 гг.*, Минск 2009, с. 128, 145–146.

Zainicjowanie akcji agitacyjnej przez KPZB/KZMZB współgrało z oddolnym zainteresowaniem wypadkami hiszpańskimi, które komuniści dostrzegali wśród ludności¹⁰. Jakkolwiek trudno zapewne mówić tu o „gorączce hiszpańskiej”, która miała ogarnąć ośrodki robotnicze w województwach centralnych czy południowych, to już z jesienią 1936 r. na interesującym nas obszarze odnotowano „pewne podniecenie umysłów wśród elementu wywrotowego”¹¹. Z czasem wątek hiszpański stał się dla części działaczy terenowych okolicznością sprzyjającą ogólnemu ożywieniu aktywności komórek organizacyjnych i wzbogaceniu treści tzw. akcji technicznej (np. formy hasel na transparentach, zawartość druków, zróżnicowanie przekazu ustnego)¹².

Konteksty, w jakich umieszczano wypadki w Hiszpanii, nie miały jednego schematu. Początkowo wątek ten nie odgrywał samodzielnej roli, prezentowano go bowiem w połączeniu z omawianiem sytuacji we Francji. Można założyć, że motywem wiodącym był więc nie tyle sam konflikt na Półwyspie Iberyjskim, co tematyka „jednolitego frontu”¹³. Z czasem najprościej było zapewne prezentować wydarzenia jako świadectwo sukcesów odnoszonych przez stronę konfliktu, którą uznawano za własną i której cele oraz idee miały być zbieżne z własnymi¹⁴. Do tej kategorii komunikatów należała interpretacja polegająca na traktowaniu interesującego nas konfliktu zbrojnego jako pośredniej zapowiedzi wybuchu rewolucji w Polsce¹⁵. W tej sytuacji oczywistym obiektem ataku były władze II RP, jako wspierające frankistów¹⁶. Ciekawsze wydają się próby odnoszenia wydarzeń hiszpańskich do sytuacji na miejscu. Kierownictwo KPZB uważało konstruowanie podobnych powiązań za wskazane, choć – jak wskazywała praktyka – niełatwe do osiągnięcia¹⁷. Niekiedy odwoływano się do czynnika narodowego. Wezwania o wsparcie walczących w Hiszpanii „polskich bojowników oddz. Dąbrowskiego” kierowane były do „każdego

¹⁰ AAN, Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi (dalej KPZB), sygn. V-116, k. 53, [sprawozdanie w sprawie młodzieży, październik 1936].

¹¹ AAN, UWPol, sygn. 26, k. 178, SMB nr 10 UWPol za okres 11 X–10 XI 1936; S. Ajzner, *Polska a wojna domowa...*, s. 254.

¹² AAN, UWN, sygn. 20, k. 40, SMB nr 3 UWN za marzec 1937.

¹³ AAN, UWN, sygn. 31, k. 25, Zestawienie informacji konfidenacyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 7 z 20 VIII 1936.

¹⁴ Przykładowo: AAN, UWN, sygn. 33, k. 5, Zestawienie informacji konfidenacyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 3 z 15 III 1938.

¹⁵ AAN, UWN, sygn. 20, k. 16, SMB nr 2 UWN za luty 1937; AAN, UWN, sygn. 33, k. 7, Zestawienie informacji konfidenacyjnych o ruchu wywrotowym Wydziału Społeczno-Politycznego (dalej WSP) UWN nr 3 [4?] z 21 III 1938.

¹⁶ И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 147.

¹⁷ List Sekretariatu Krajowego KC KPZB do „Biura” KC KPZB [luty 1937, fragment], [w:] *Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Документы и материалы*, т. 2, Минск 1972, с. 421.

prawego obywatela naszej białoruskiej krainy”¹⁸. Pomysłem jednoznacznie związanym z interesującym nas terytorium była akcja zwracania się do dowództwa XIII Brygady wojsk republiki (określanej jako „brygada im. Dąbrowskiego”), aby jeden z jej batalionów został nazwany imieniem Sergieja Prytyckiego – głośnego wówczas sprawcy zabójstwa agenta policyjnego Jakuba Strelczuka, dokonanego na sali sądowej w styczniu 1936 r.¹⁹ Likwidacja struktur partyjnych, dokonana w 1938 r., nie wyeliminowała eksploatawania wątku przez działaczy ruchu komunistycznego i jego sympatyków. Nadal stanowił on temat spotkań organizowanych w tychże kręgach²⁰. Po ostatecznym zwycięstwie strony frankistowskiej starano się racjonalizować klęskę Republiki, wskazując na rolę czynnika zewnętrznego – „wkroczenie korpusów niemieckich i włoskich”²¹.

Jeszcze latem 1936 r. działacze komunistyczni zaczęli organizować zbiórki pieniężne, które miały podtrzymać wysiłek „bojowników proletariatu Hiszpanii”. Była to podstawowa forma wsparcia dla strony republikańskiej, w której organizacji i propagandzie komuniści odgrywali istotną rolę. W ocenie polskich władz wojskowych intensywność takiej działalności początkowo rosła, później miała zapewne dynamikę falową²². Podobne akcje przedsięwzięto do ostatnich miesięcy istnienia struktur komunistycznych i objęły cały uwzględniany tu fragment II RP. Prowadzono je zarówno w oparciu o zakonspirowane struktury partyjne, jak i tę część ruchu zawodowego, która znajdowała się pod wpływami komunistycznymi²³. Informacje z terenu Polesia wskazują, że wyższe struktury partyjne próbowały narzucać podporządkowanym komórkom limity kwot, które należało wypełnić²⁴. Zbiórki kontynuowano nawet wiele tygodni po formalnym unicestwieniu KPZB/KZMZB²⁵. Sądząc z treści przekazów proweniencji policyjnej, mocno w tego typu przedsięwzięcia angażowane były struktury „komsomolskie” (KZMZB), co

¹⁸ AAN, UWN, sygn. 33, k. 18, Pismo WSP UWN do Wydziału Bezpieczeństwa (dalej WB) MSW z 6 IV 1938 [odpis zawartości pisma „Nasz Front”].

¹⁹ AAN, UWN, sygn. 20, k. 223, SMB nr 12 UWN za grudzień 1937; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 147.

²⁰ AAN, UWN, sygn. 34, k. 3, Zestawienie informacji konfidenancyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 1 z 28 I 1939.

²¹ Ibidem, k. 35, Zestawienie informacji konfidenancyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 4 z 30 VI 1939.

²² AAN, UWPol, sygn. 29, k. 40, SMB nr 2 UWPol za okres 11 II–28 II 1937; ibidem, k. 67, SMB nr 3 UWPol za okres marzec 1937; r. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012, s. 152; *Z pomocą republikańskiej Hiszpanii*, red. R. Bertolini, Warszawa 1976, s. 285.

²³ AAN, UWN, sygn. 31, k. 34, 36, Zestawienie informacji konfidenancyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 9 z 3 X 1936; AAN, UWN, sygn. 33, k. 23, Zestawienie informacji konfidenancyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 5 z 11 VII 1938; LCVA, f. 53 (StGr w Wilnie), ap. 23, b. 1386, k. 22v., SMB nr 1 UWWil. za styczeń 1937; LCVA, f. 53 (StGr w Wilnie), ap. 23, b. 1386, k. 52, SMB nr 2 UWWil. za luty 1937.

²⁴ AAN, UWPol, sygn. 29, k. 40, SMB nr 2 UWPol za okres 11 II–28 II 1937.

²⁵ AAN, UWN, sygn. 24, k. 172, SMB nr 9 UWN za wrzesień 1938; AAN, UWN, sygn. 34, k. 11, Zestawienie informacji konfidenancyjnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 2 z 2 III 1939;

wskazuje na oddźwięk hasła pomocy „czerwonej Hiszpanii” wśród niepolskiej młodzieży²⁶.

Potencjalni ofiarodawcy byli informowani nie tylko o ogólnie sformułowanym przedmiocie datków. Jednym z konkretniej sformułowanych celów mogło być sfinansowanie kosztów podróży ochotników chcących walczyć po stronie republikańskiej²⁷. Niekiedy wskazywano konkretny obiekt ofiarności. Instruktor Komitetu Okręgowego KZMZB Słomim deklarował, że uzyskane pieniądze będą przeznaczone na „karabin maszynowy”. Jeszcze w 1936 r. jako inny cel pojawił się nawet „samolot”²⁸. Trudno oprzeć się wrażeniu, że tak wskazywane priorytety miały raczej dodatkowo mobilizować do ofiarności, nie zaś określać rzeczywiste zadania do wykonania. Podniesienie kwestii nabycia broni ze składek bywało traktowane jako okazja do zademonstrowania wrogiej postawy wobec akcji społecznych mających na celu dozbrojenie Wojska Polskiego²⁹.

Skala zbieranych środków jest trudna do oszacowania, niemniej sam fakt kontynuowania akcji do 1939 r. należy traktować jako symptom zainteresowania konfliktem hiszpańskim wśród mieszkańców. Co ważne, okazywanym w formie będącej wyrazem niechęci do państwa polskiego i tak też zapewne traktowanym przez ofiarodawców. W literaturze peerelowskiej i sowieckiej formułowano odnośnie całego kraju twierdzenie o „ogromnym powodzeniu kampanii zbiórkowej”, zwłaszcza organizowanej przez struktury komunistyczne³⁰. W rzeczywistości do dyspozycji pozostają dane szczętkowe, co odnosi się zresztą także do KPP³¹. Przez pierwszych 6 miesięcy 1937 r. struktury KPZB miały zebrać około 3 800 zł. Taka kwota została w każdym razie oddana na ten cel do dyspozycji Biura Politycznego partii. O ile kierownictwo KPP uznało wyniki ówczesnej zbiórki „na białoruskiej wsi” za drugie co do efektywności po Warszawie, to już KC KPZB miało zastrzeżenia co do sukcesu akcji zbiórkowej, oceniając, że miała ograniczony zasięg terytorialny i społeczny³².

Fragmentaryczne dane dotyczące poziomu komitetów rejonowych, które podawali działacze terenowi, są bardzo rozstrzelone, jeśli chodzi o ofiarowane kwoty. W efemerycznym, konspiracyjnym organie prasowym KO KPZB Nowogródek, który pojawił się w 1938 r., znalazła się informacja, że zbiórki „na czerwoną

ibidem, k. 25, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 3 z 13 IV 1939.

²⁶ AAN, UWN, sygn. 31, k. 39, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 10 z 15 X 1936.

²⁷ Ibidem, sygn. 33, k. 7, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 3 [4?] z 21 III 1938.

²⁸ Ibidem, sygn. 31, k. 34, 36, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 9 z 3 X 1936; AAN, UWN, sygn. 18, k. 139, 142, SMB nr 8 UWN za sierpień 1936.

²⁹ И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 127.

³⁰ *Z potocą republikańskiej Hiszpanii...*, s. 285–286.

³¹ S. Ajzner, *Polska a wojna domowa...*, s. 303–304.

³² Ibidem, s. 303; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 144.

Hiszpanię” przyniosły na poziomie „rejonów” efekt w postaci sum od około 30 do około 600 zł. Brak informacji, w jakim okresie czasu pieniądze te pozyskiwano. Władze bezpieczeństwa podane wartości traktowały jako wysokie, odnosząc się jednak do nich z dystansem. Naczelnik Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Nowogródzkiego ocenił, że podane wyżej kwoty „wydają się być przeholowane, gdyż zbiórka dająca taki efekt nie mogłaby ująć uwagi organów bezpieczeństwa”³³. Sądząc z równoległych chronologicznie danych dotyczących innych obszarów województwa nowogródzkiego oraz wschodniej części białostockiego (gdzie ruch komunistyczny również reprezentowała KPZB), zdecydowanie częściej pozyskiwano środki rządu kilkudziesięciu złotych³⁴.

Konflikt hiszpański, jakkolwiek nośny propagandowo wśród niepolskiej ludności, był jednak na tyle odległy geograficznie, że ofiarność ponoszona na jego rzecz bywała poddawana różnorodnym próbom. Konfrontacja z potrzebami, z którymi ofiarodawcy mogli się łatwiej zidentyfikować, mogła przynieść skutek w postaci oddolnego przekierowania pieniędzy na inny cel, np. opłacenie obrońcy osoby oskarżanej o działalność komunistyczną³⁵. Również długość konfliktu działała zapewne demobilizująco. W pierwszych tygodniach 1939 r. zbiórki przynosiły zdaniem organizatorów niekiedy nikłe rezultaty, choć trudno abstrahować od tego, że prowadzono je w organizacyjnej próżni po rozwiązaniu struktur partyjnych³⁶. Pomysły na wsparcie strony republikańskiej nie miały jedynie wymiaru pieniężnego. Aktywiści KPZB próbowali organizować akcję wysyłki pozdrowień dla polskich ochotników walczących w brygadach międzynarodowych, a także przekazywać drobne elementy garderoby wytworzone na miejscu³⁷.

Agitacja komunistyczna miała zapewne znaczący wpływ na wyobrażenia dotyczące przebiegu konfliktu, ale nie zawsze osiągała cele, które byłyby zgodne z założeniami jej inicjatorów. Przebieg konfliktu, który cechował się negatywną tendencją z punktu widzenia strony wspieranej przez ZSRS, wywoływał echa niepożądane dla struktur komunistycznych w województwach północno-wschodnich. Przy czym pamiętać rzecz jasna należy, że komunistyczne kanały propagandowe nie były jedynymi dostępnymi, a zapewne i nie najważniejszymi źródłami wiedzy o przebiegu konfliktu w Hiszpanii. Negatywny wpływ na niższy aktyw miały te informacje, które wskazywały na niepowodzenia strony republikańskiej i wewnętrzne tarcia w jej obozie. Zniechęcający efekt nie był jednak skutkiem ciężaru gatunkowego informacji jako takich. Decydował kontekst, jaki tworzyły wiadomości nadchodzące z ZSRS, a dotyczące wznoszącej się tam

³³ AAN, UWN, sygn. 33, k. 14, 19, Pismo WSP UWN do WB MSW z 6 IV 1938.

³⁴ И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, с. 144.

³⁵ AAN, UWN, sygn. 31, k. 45, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 12 z 15 XII 1936.

³⁶ Ibidem, sygn. 34, k. 13, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 2 z 2 III 1939.

³⁷ Ibidem, sygn. 32, k. 8, Pismo WSP UWN do WB MSW z 25 VI 1937; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, с. 146.

wówczas fali krwawych represji³⁸. Można przypuszczać, że tendencje takie mogły nasilić się wśród – formalnie byłych już – członków KPZB po rozwiązaniu partii³⁹.

Odrębny kompleks zagadnień związany jest z tematyką udziału w walkach na Półwyspie Iberyjskim obywatele II RP pochodzących z jej ziem północno-wschodnich. Białorusini występują jako odrębna grupa w materiałach archiwalnych przechowywanych w Rosji⁴⁰. Kwestia ta jest jednak niełatwa do odtworzenia bez względu na to, czy pochodzili oni z Białorusi sowieckiej, czy z obszaru państwa polskiego. Wynika to z nieistnienia suwerennego, białoruskiego organizmu państwowego. W każdym razie taka grupa istniała, a pamiętać należy również o osobach pochodzenia żydowskiego. Białoruscy i ukraińscy ochotnicy z województw wschodnich byli grupowani w kompanii im. Tarasa Szewczenki batalionu im. Palafoxa, XIII Brygady Międzynarodowej⁴¹. Można przyjąć, że ci pierwsi stanowili tam zdecydowaną mniejszość, ponieważ oddział ten miał formalnie ukraiński charakter. Z drugiej strony jednak byli zauważalni, wyróżniając się pod względem narodowościowym wśród innych ochotników walczących w XIII Brygadzie⁴².

Także w polskim materiale źródłowym proveniencji administracyjnej pojawia się wątek służby uciekinierów pochodzących z ziem północno-wschodnich i służących w oddziałach walczących po stronie republikańskiej w wojnie domowej w Hiszpanii⁴³. Zagadnienie to należy rozpatrywać w dwóch aspektach: próby określenia skali i oblicza grupy osób pochodzących z tego obszaru oraz oceny efektywności oddziaływania na mieszkańców województw północno-wschodnich samej wizji możliwości walki po stronie republikańskiej. Literatura powstała do początku lat 90. zawiera rozbieżne dane na temat liczby ochotników, którzy dotarli do armii republikańskiej bezpośrednio z terenu II RP. Podawane wartości, jako że mieszczą się w relatywnie szerokim przedziale od 600 do 1 200 osób, należy traktować jako bardzo orientacyjne⁴⁴. Jeśli chodzi o określenie udziału

³⁸ Ibidem, sygn. 31, k. 40, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 10 z 15 X 1936.

³⁹ Ibidem, sygn. 34, k. 6, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 1 z 28 I 1939.

⁴⁰ G. Tremlett, *The International Brigades. Fascism, Freedom and Spanish civil war*, London 2021, s. xiv.

⁴¹ Дворников Николай Николаевич [online], https://ru.wikipedia.org/wiki/Дворников,_Николай_Николаевич [dostęp: 08.04.2024].

⁴² R. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii...*, s. 156; L. Wyszczelski, *Dąbrowszczacy*, Warszawa 1986, s. 208; П. Кравчук, *Разом з іспанським народом*, [w:] *За нашу і Вашу свободу*, Торонто 1976, s. 29.

⁴³ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr IX (dalej SRI DOK IX), sygn. 100, bpag., Tygodniowy Meldunek Sytuacyjny (dalej TMS DOK XI) nr 42 z 21 X 1938, s. 7.

⁴⁴ *Z pomocą...*, s. 291; J. Pietrzak, *Polscy uczestnicy hiszpańskiej wojny domowej*, [w:] *Cudzoziemcy w wojnie domowej w Hiszpanii (1936–1939)*, red. D. Jeziorny, Łódź 2016, s. 66; L. Wyszczelski, *Walka zbrojna Polaków w obronie republiki hiszpańskiej*, [w:] *Wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939 w polityce międzynarodowej*, red. A. Czubiński, Poznań 1989, s. 282. S. Ajzner użył

przedstawicielei słowiańskich mniejszości narodowych, a więc Ukraińców i – co tu najistotniejsze – Białorusinów, brak nawet prób szacunków⁴⁵.

Podstawę dla skonstruowania propozycji określenia skali i charakteru interesującej nas grupy jest zestawienie polskich obywateli walczących po stronie władz rządowych, które liczy 474 nazwisk i zostało wytworzone przez polskie MSW. Liczba ujętych tu osób stanowi około 10 % szacowanej liczby „Polaków”, a więc osób zapewne w zdecydowanej większości posiadających polskie obywatelstwo, którzy walczyli po stronie republiki hiszpańskiej⁴⁶. Wykaz ten – w wypadku 446 osób – ujęto z zastosowaniem klucza terytorialnego i uwzględnieniem podziału na województwa. Jakkolwiek jest niedatowany, z kontekstu ustaleń Jana Ciechanowskiego, a także zachowanej korespondencji urzędów śledczych, można wnosić, że sporządzono go w pierwszych tygodniach 1939 r., a więc na finiszu, lub już po zakończeniu działań wojennych⁴⁷. Jakkolwiek możliwe, że zawiera on również nazwiska przypadkowe, należy uznać, że znalazły się tu przede wszystkim osoby uczestniczące w walkach⁴⁸. Ustalenia Urzędu Śledczego w Brześciu wskazują, że występują w nim osoby, które na pewno nie brały udziału w działaniach na Półwyspie Iberyjskim⁴⁹. Naszym zdaniem była to jednak sytuacja incydentalna, a przywoływany dokument pozwala jednak na sformułowanie propozycji interpretacyjnych, dotyczących ochotników pochodzących z województw północno-wschodnich.

Udział ochotników pochodzących z poszczególnych województw II RP, a ujętych we wzmiankowanym dokumencie MSW prezentuje tab.1.

ostrożnej formuły o 800-1000 osób, które przeszły granicę z Czechosłowacją „w ramach rekrutacji kontrolowanej” przez KPP, S. Ajzner, *Polska a wojna domowa...*, s. 342.

⁴⁵ J. Pietrzak, *Polscy uczestnicy...*, s. 67; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, с. 129.

⁴⁶ L. Wyszczelski, *Walka zbrojna Polaków...*, s. 282.

⁴⁷ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej MSW), sygn. 1168, Wykaz obywateli polskich biorących udział w walkach w Hiszpanii po stronie wojsk rządowych; J. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 585.

⁴⁸ Ostrożne traktowanie „listy 474” nakazuje fakt tylko częściowej jej zbieżności z wykazem przygotowanym przez Urząd Śledczy (dalej UŚ) we Lwowie odnośnie uczestników walk w Hiszpanii z terenu województwa lwowskiego. Została ona jednak sporządzona wcześniej, być może więc nie mogła być równie wiarygodnie zweryfikowana. W odniesieniu jednak do obszaru będącego tu w polu obserwacji, stopień zgodności akt policyjnych i „listy 474” jest kompletny, choć mowa tu o innej skali, bowiem dokument wileński zawiera jedynie 3 nazwiska, podczas gdy lwowski 46, AAN, Komenda Główna Policji Państwowej (dalej KG PP), sygn. 228, k. 6-8, Meldunek UŚ we Lwowie dla Centrali Służby Śledczej (dalej CSS) KG PP z 25 I 1938; ibidem, k. 23, Meldunek UŚ w Wilnie dla CSŚ KG PP z 24 III 1938.

⁴⁹ Dwaj mieszkańcy powiatu kobryńskiego, których nazwiska figurują na „liście 474” uciekli do ZSRS w grudniu 1936 r., powrócili w lutym 1937 r., a następnie zostali skazani na karę więzienia. Wg UŚ w Brześciu obecność ich nazwisk na liście uczestników działań wojennych w Hiszpanii to efekt kradzieży tożsamości, która miała zostać dokonana przez władze sowieckie, AAN, KG PP, sygn. 228, k. 137, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 6 III 1939.

Tab. 1. Ochotnicy pochodzący z obszaru II RP walczący po stronie wojsk rządowych⁵⁰.

Województwo	Liczba ochotników	Odsetek ochotników
Kieleckie	101	22,6
Krakowskie	44	9,9
Lwowskie	41	9,2
Łódzkie	39	8,7
Poznańskie	24	5,4
Poleskie	24	5,4
Warszawskie	21	4,7
M.st. Warszawa	21	4,7
Wileńskie	21	4,7
Białostockie	19	4,3
Śląskie	18	4
Wołyńskie	15	3,4
Lubelskie	14	3,1
Tarnopolskie	14	3,1
Stanisławowskie	13	2,9
Pomorskie	9	2
Nowogródzkie	8	1,8
Łącznie	446	~100
Woj. pn. wsch.	53	11,9

Obliczenia własne na podstawie: AAN, MSW, sygn. 1168, Wykaz obywateli polskich biorących udział w walkach w Hiszpanii po stronie wojsk rządowych.

Przywołany dokument zawiera także nazwiska osób, które wyruszyły do Hiszpanii mając już za sobą kilkuletni staż emigracyjny. Zapewne więc rejestruje ten fakt, że zdecydowana większość ochotników mających polskie obywatelstwo wywodziła się z wychodźstwa, które w 1936 r. przebywało od jakiegoś czasu na zachodzie

⁵⁰ AAN, MSW, sygn. 1168, Wykaz obywateli polskich biorących udział w walkach w Hiszpanii po stronie wojsk rządowych.

Europy⁵¹. Dotyczy to na pewno także ochotników pochodzących z województw północno-wschodnich, wśród których znajdowali się wychodźcy do Francji⁵². Dane z województwa tarnopolskiego, będącego (podobnie jak obszar północno-wschodni państwa) terytorium z przewagą mniejszości narodowych, wskazują, że emigranci z lat 20. i I poł. lat 30. mogli stanowić większość ochotników⁵³. Zapewne więc i w wypadku interesującego nas obszaru zdecydowana ich część od co najmniej kilku lat przebywała już poza granicami II RP. Jeśli uznać za S. Ajznerem, że udział „krajowców” wśród ogółu ochotników pochodzących z terytorium II RP, którzy znaleźli się w Hiszpanii, wynosił około 10-20%⁵⁴, a jednocześnie „optymistycznie” przyjęć dla interesującego nas obszaru górną granicę tego wskaźnika, oznaczałoby to, że bezpośrednio z obszaru Wileńszczyzny, Nowogródzczyzny i Polesia do armii republikańskiej mogło dotrzeć około 100 osób⁵⁵.

Nieco inaczej wygląda ujęcie mające na celu próbę określenia – na podstawie przywołanego wyżej zestawienia nazwisk – swego rodzaju „wskaźnika zaangażowania” mieszkańców każdego województwa w konflikt hiszpański, który można traktować jako specyficzny miernik lewicowego radykalizmu i niechęci do państwa polskiego. Został on określony poprzez zestawienie potencjału demograficznego danej jednostki administracyjnej (wg spisu powszechnego z 1931 r.) oraz odsetka, jaki w ogólnej liczbie ochotników stanowiły osoby pochodzące z każdej z nich [tab. 2], przy czym wartość 100 oznacza równowagę pomiędzy ogólną liczbą ludności danego województwa a odsetkiem ochotników.

⁵¹ *Z potocz...*, s. 290.

⁵² AAN, KG PP, k. 23, Meldunek UŚ w Wilnie dla CSŚ KG PP z 24 III 1938; ibidem, k. 31, Meldunek UŚ w Nowogródku dla CSŚ KG PP z 19 IV 1938.

⁵³ W wypadku szczegółowego wykazu sporządzonego dla Tarnopolszczyzny ich udział wynosił 70 %, AAN, KG PP, sygn. 228, k. 90-92, „Wykaz obywateli polskich pochodzących z terenu wojew. tarnopolskiego, biorących udział w walkach w Hiszpanii po stronie wojsk rządowych” z 27 II 1939.

⁵⁴ S. Ajzner, *Polska a wojna domowa...*, s. 344.

⁵⁵ Mniej więcej odpowiadałoby to nieudokumentowanej informacji o „137 Białorusinach”, jaka pojawia się w literaturze sowieckiej, *Борьба трудящихся Западной Белоруссии...*, s. 531; *Революционный путь Компартии...*, Минск 1966, s. 365. 14 nazwisk „wychowanków KPZB i KZM ZB” wymienia w swoich wspomnieniach N. Orechwo, w niektórych jednak wypadkach wskazując na ich wcześniejszy status emigracyjny, H.C. Орехво, *Дела и люди КПЗБ. Воспоминания*, Минск 1983, s. 234.

Tab. 2. „Wskaźnik zaangażowania” ochotników walczących po stronie wojsk rządowych (ujęcie terytorialne).

Województwo	Potencjał demograficzny (odsetek obywateli)	„Wskaźnik zaangażowania”
Kieleckie	9,1	248
Poleskie	3,5	154
Krakowskie	7,2	137
M.st. Warszawa	3,6	131
Wileńskie	4,0	117
Łódzkie	8,2	106
Śląskie	4	100
Lwowskie	9,7	95
Białostockie	5,1	84
Poznańskie	6,6	82
Stanisławowskie	4,6	63
Tarnopolskie	5	62
Warszawskie	7,9	59
Pomorskie	3,4	59
Nowogródzkie	3,3	54
Wołyńskie	6,5	52
Lubelskie	7,7	40
Łącznie	100	
Woj. pn.-wsch.	10,8	110

Obliczenia własne na podstawie: AAN, MSW, sygn. 1168, Wykaz obywateli polskich biorących udział w walkach w Hiszpanii po stronie wojsk rządowych. Wytłuszczone dane dla województw północno-wschodnich.

Po przeprowadzeniu wspomnianego przed chwilą działania miejsce województw północno-wschodnich rysuje się odmiennie. Zwłaszcza zwraca uwagę pozycja województwa poleskiego. Dzieje się tak jednak nie tylko za sprawą znalezienia się „na podium” zestawienia. Zwraca uwagę, że Polesie jest jedynym regionem z czołówki listy o wybitnie wiejskim charakterze, pozbawionym jednocześnie dużego ośrodka miejskiego. Sugerowałoby to, że hasła zaangażowania po stronie republiki hiszpańskiej znajdowały ponadprzeciętnie znaczące echo wśród mieszkańców

tamtejszej wsi (bądź stamtąd się wywodzących), w przytłaczającej większości należących do niepolskich narodowości. Dotyczyło to także tej kategorii osób, które opuściły Polskę przed 1936 r. Można wśród nich napotkać ludzi, którzy wcześniej zbiegli do ZSRS, a w 1932 r. byli zaangażowani w ruch zbrojny, jaki zaistniał na pograniczu polesko-wołyńskim, bądź mieli związek z ruchem komunistycznym, czy to poprzez działalność w KPZB, czy to KZMZB⁵⁶. Wskaźnik dla całego obszaru województw północno-wschodnich nieco przekracza wartość 100, należałoby więc założyć, że tak specyficznie wyznaczany „stopień radykalizacji” był adekwatny do znaczenia demograficznego regionu w skali całego państwa.

Profil narodowy grupy ochotników pochodzących z Wileńszczyzny, Nowogródziny i Polesia można określić jedynie w przybliżeniu. Kwestią podnoszoną w historiografii jest udział w wojnie domowej w Hiszpanii obywateli polskich pochodzenia żydowskiego⁵⁷. Dla wydzielenia tej grupy na interesującym nas obszarze można zastosować metodę proponowaną przez J. Ciechanowskiego dla wszystkich ochotników uchwyconych w wykazie z 1939 r. Kierując się zapisem imion i nazwisk osób przyporządkowanych do województw północno-wschodnich otrzymano wartości oddane w tab. 3.

Tab. 3. Domniemany odsetek Żydów wśród ochotników pochodzących z obszaru II RP walczących po stronie wojsk republiki hiszpańskiej.

Województwo	Domniemany odsetek Żydów
Wileńskie	19 %
Nowogródzkie	50 %
Poleskie	17 %
Woj. pn. wsch.	23 %
Łącznie dla całej II RP	28 %

Obliczenia własne na podstawie: AAN, MSW, sygn. 1168, Wykaz obywateli polskich biorących udział w walkach w Hiszpanii po stronie wojsk rządowych.

Sposób uzyskania powyższego wyniku obarczony jest groźbą zniekształcenia rzeczywistego stanu rzeczy, przy czym można założyć, że otrzymany szacunek raczej zaniża odsetek Żydów. Mniej prawdopodobne jest bowiem, że osoba niebędąca Żydem nosiła żydowsko brzmiące imię i nazwisko, aniżeli sytuacja odwrotna. Sądząc z fragmentarycznych danych zawartych w korespondencji urzędów śledczych województw północno-wschodnich, a dotyczących 21 osób, zdecydowaną większość ochotników stanowili Białorusini/prawosławni, było ich

⁵⁶ AAN, KG PP, sygn. 228, k. 137, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 6 III 1939; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 138.

⁵⁷ J. Ciechanowski, *Podwójna gra...*, s. 563.

bowiem aż 15 (71%)⁵⁸. Trudno ocenić, jak istotnym komponentem byli funkcyjni aktywiści KPZB lub KZMZB. Wymieniani są działacze szczebla centralnego KZMZB: Mikołaj Dwornikow i Wiktor Rozensztajn. Herman Dua (Bogen) miał za sobą działalność w KC KPZB, ale w momencie wybuchu konfliktu hiszpańskiego przebywał w ZSRS⁵⁹.

Obecność wśród ochotników walczących po stronie republikańskiej osób pochodzących z województw północno-wschodnich implikowała próby nawiązania kontaktu z pozostałymi w kraju rodzinami. Takie inicjatywy miały zarówno charakter prywatny, jak i instytucjonalny. W zebranych materiale odnotowany jest przypadek korespondencji z „Komitetu Pomocy Ludowej Hiszpanii”, mającego swoją siedzibę w Paryżu. „Komitet” zwracał się do żony jednego z ochotników, przebywającego we Francji od 1929 r., z prośbą o opisanie swoich warunków życiowych, a także wskazanie liczby dzieci⁶⁰. W co najmniej trzech przypadkach białoruskich ochotników z województwa nowogródzkiego i poleskiego rodziny otrzymywały comiesięczne zapomogi w wysokości 35-100 zł⁶¹. Górne widełki należy uznać za kwotę znaczną w realiach tamtejszej wsi, którą zamieszkiwali najbliżsi krewni walczących w Hiszpanii. Można domniemywać, że podobne wsparcie było negatywnym zjawiskiem z punktu widzenia administracji, faktycznie zdeprecjonowanej zarówno skalą wsparcia ze strony środowisk o wywrotowym charakterze, jak i samym faktem jej zaistnienia.

Dotychczasowe rozważania dotyczące ochotników, którzy byli powiązani z województwami północno-wschodnimi niemi pochodzenia, wskazują, że ich liczba oscylowała wokół 100 osób. Wydaje się więc, że to nie samo przedostanie się do Hiszpanii było czynnikiem wpływającym destrukcyjnie na poziom bezpieczeństwa wewnętrznego tamże. Poważniejsze konsekwencje miał sam fakt wyczulenia części mieszkańców na agitację werbunkową prowadzoną przez komunistów. Dynamika napływu ochotników spoza Hiszpanii, chcących służyć w armii republikańskiej, cechowała się zmiennym natężeniem. W Polsce akcja rekrutacyjna prowadzona pod patronatem KPP rozpoczęła się jesienią 1936 r.⁶² Brać trzeba także pod uwagę labilny stosunek władz sowieckich do wzmacniania tą drogą wojsk rządowych. Sowieckie kierownictwo wahania w tej kwestii demonstrowało na początkowym etapie konfliktu, niemniej na początku 1937 r. podjęło decyzję wznowienia

⁵⁸ AAN, KG PP, sygn. 228, k. 23, Meldunek UŚ w Wilnie dla CSŚ KG PP z 24 III 1938; ibidem, k. 31, Meldunek UŚ w Nowogródku dla CSŚ KG PP z 19 IV 1938; ibidem, k. 137, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 6 III 1939; ibidem, k. 140, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 11 IV 1939; ibidem, k. 293, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 18 II 1938; ibidem, Meldunek UŚ w Wilnie dla CSŚ KG PP z 7 VII 1938.

⁵⁹ И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, с. 130, 133.

⁶⁰ AAN, KG PP, sygn. 228, k. 23, Meldunek UŚ w Wilnie dla CSŚ KG PP z 24 III 1938; ibidem, k. 293, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 11 II 1938.

⁶¹ Ibidem, k. 31, Meldunek UŚ w Nowogródku dla CSŚ KG PP z 19 IV 1938; ibidem, k. 296, Meldunek UŚ w Brześciu dla CSŚ KG PP z 28 IV 1938.

⁶² *Z pomocą...*, s. 288.

werbunku przez partie komunistyczne będące sekcjami Kominternu⁶³. Agitacja zmierzająca w tym kierunku została jednak odnotowana w województwach północno-wschodnich już pod koniec 1936 r. i następnie była kontynuowana⁶⁴. Zalecano ją jako element działalności terenowym aktywistom przez funkcjonariuszy KPZB/KZMZB szczebla okręgowego.

Pozytywny oddźwięk na podobne apele wśród części mieszkańców z czasem wzrastał. Początkowo można natknąć się na ślady dowodzące sceptycyzmu odbiorców. Wydaje się, że także z perspektywy działaczy partyjnych szczebla centralnego owa wstrzeźliwość była na „Zachodniej Białorusi” większa aniżeli w województwach południowo-wschodnich⁶⁵. Już jednak w pierwszej fazie wojny w Hiszpanii miraż udziału w walce z frankistami musiał działać na wyobraźnię części tamtejszej, zapewne niepolskiej młodzieży, czego symptomem były próby wysyłania jesienią 1936 r. do poselstwa hiszpańskiego w Warszawie próśb (także zbiorowych) o pomoc w wysyłce na front⁶⁶.

W ocenie polskich władz policyjnych województw wschodnich wkrótce rozpoczął się nasilony ruch ucieczkowy do ZSRS, charakteryzujący się cechami wcześniej niewystępującymi tak jaskrawo. W historiografii dotyczącej polskich kontekstów hiszpańskiej wojny domowej dominuje pogląd o tym, że ochotnicy z II RP próbowali dotrzeć do Hiszpanii korzystając z kanałów przerzutowych prowadzących przez Czechosłowację, Austrię, Szwajcarię i Francję⁶⁷. Taką drogę usiłowali przebywać niekiedy ochotnicy z województw północno-wschodnich. Ten szlak miał stać się udziałem wzmiankowanego wyżej M. Dwornikowa. Sądząc z literatury białoruskiej nie był to jedyny wypadek obrania kierunku „zachodniego”⁶⁸. Szczególną cechą sytuacji w pasie województw wschodnich było jednak to, że, sądząc z zebranego materiału, potencjalni ochotnicy często decydowali się na nielegalne przekroczenie granicy z ZSRS, aby stamtąd dostać się do Hiszpanii. Uczestniczyła w tym procederze przede wszystkim młodzież w wieku poborowym, tak Białorusini, jak i Żydzi⁶⁹. Pierwsze takie akcje podjęto

⁶³ Ф. Фрисов, *Секреты Коммунистического Интернационала. Шифропереписка*, Москва 2011, s. 202–205.

⁶⁴ AAN, UWPol, sygn. 26, k. 230, SMB nr 12 UWPol za okres 11 XII 1936–10 I 1937; LCVA, f. 53 (StGr w Wilnie), ap. 23, b. 1386, k. 52, SMB UWWil. za luty 1937; AAN, UWPol, sygn. 29, k. 11, SMB nr 1 UWPol za okres 11 I–10 II 1937.

⁶⁵ LCVA, f. 53 (StGr w Wilnie), ap. 23, b. 1386, k. 52, SMB UWWil. za luty 1937; S. Ajzner, *Polska a wojna domowa...*, s. 340.

⁶⁶ AAN, UWPol, sygn. 26, k. 178, SMB nr 10 UWPol za okres 11 X–10 XI 1936; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 128.

⁶⁷ *Z pomocą republikańskiej Hiszpanii*, red. r. Bertolini, Warszawa 1976, s. 289.

⁶⁸ S. Ajzner, *Polska a wojna domowa...*, s. 322; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 129, 133.

⁶⁹ AAN, UWPol, sygn. 29, k. 43, SMB nr 2 UWPol za okres 11 II–28 II 1937; *ibidem*, k. 316, SMB UWPol za listopad 1937. Istnienie tego wariantu „drogi do Hiszpanii”, umykało dotąd krajowej historiografii. Natomiast szeroko o realiach funkcjonowania kierunku „zachodniego”, zwłaszcza

jesienią 1936 r.⁷⁰ Wydaje się, że do lata 1937 r. podobne próby mogły zakończyć się powodzeniem, a ucieczka do ZSRS znaleźć finał w postaci służby w oddziałach republikańskich⁷¹. W każdym razie w ocenie polskiej administracji fakt, że strona sowiecka zdecydowanie rządziej odrzucała uciekinierów ze swojego terytorium, był związany właśnie z akcją werbunkową do wojsk republikańskich⁷².

Biorąc pod uwagę przytoczone wyżej szacunki dotyczące liczby ochotników, którzy dotarli na Półwysep Iberyjski, a nie pochodzili z wcześniejszej emigracji zarobkowej, generalną efektywność takiej marszruty można ocenić jako minimalną. Nie to jednak przesądzało o wadze zagadnienia z punktu widzenia stanu bezpieczeństwa województw północno-wschodnich. W ujęciu kierownika Oddziału Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego Urzędu Wojewódzkiego Poleskiego problem przedstawiał się następująco: „Zbiegostwo to obejmuje ludzi w wieku przeważnie 20-35 lat. Gros tych zbiegów jest wcielanych do specjalnych brygad i wysyłanych na front hiszpański do wojsk republikańskich w celu zasilenia międzynarodowych brygad [...]. Są dowody powyższego zjawiska, wyrażające się w postaci listów pisanych z frontu hiszpańskiego do obywateli polskich, zamieszkałych na pograniczu ZSRR, jak również listów pisanych do obywateli sowieckich. W listach tych są nawoływania do ucieczek i do ochotniczego wstępowania do hiszpańskich wojsk republikańskich. Akcję tę prowadzą czynniki inspirowane przez władze sowieckie”⁷³.

Przywołany wyżej obszerny cytat pochodzi z września 1938 r., rejestrował więc problem, który – przynajmniej w odniesieniu do Polesia – skokowo wzmógł się latem 1937 r., kiedy to próbę dostania się do oddziałów republikańskich via ZSRS podejmowało kilkadziesiąt osób miesięcznie⁷⁴. W momencie wygłoszenia tejsze opinii, nie była już ona jednak aktualna w części dotyczącej losów uciekinierów. Latem 1938 r. konieczność likwidacji brygad międzynarodowych została uznana przez ZSRS, a wycofanie tych formacji potwierdził na forum Ligi Narodów premier republiki hiszpańskiej. Przekreślało to kwestię hipotetycznej choćby rekrutacji⁷⁵. Jest więc niemożliwe, aby uciekinierzy z okresu apogeum ostatniej przedwojennej fali zbiegostwa do ZSRS, jaka przypadła na lato 1938 r., trafiali na Półwysep Iberyjski. Tymczasem właśnie taki argument na rzecz podjęcia próby nielegalnego

w kontekście organizacji transferu ochotników przez KPP: S. Ajzner, *Polska a wojna domowa w Hiszpanii 1936–1939*, Warszawa 1968, s. 312 i nast.

⁷⁰ AAN, UWPol, sygn. 26, k. 178, SMB nr 10 UWPol za okres 11 X–10 XI 1936.

⁷¹ AAN, KG PP, sygn. 228, k. 38, Meldunek UŚ w Białymstoku dla CSŚ KG PP z 30 V 1938; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 137.

⁷² AAN, UWPol, sygn. 29, k. 113, SMB nr 4 UWPol za kwiecień 1937.

⁷³ LCVA, f. 129 [Sąd Apelacyjny w Wilnie], ap. 2, b. 78, k. 80, Protokół przesłuchania A.K. Tyczyńskiego z 21 IX 1938.

⁷⁴ AAN, UWPol, sygn. 29, k. 224, SMB UWPol za sierpień 1937; ibidem, k. 251, 253, SMB UWPol za wrzesień 1937.

⁷⁵ O stanowisku władz sowieckich: В.В. Малай, *Гражданская война в Испании 1936–1939 годов и Европа*, Москва 2011, s. 89–90; Ф. Фрисов, *Секреты Коммунистического Интернационала...*, s. 211–215.

przekroczenia granicy z ZSRS bywał niejednokrotnie podawany przez ujętych uciekinierów, wyruszających w drogę także w grupach⁷⁶. Najbardziej spektakularny wypadek zbiegostwa, uzasadnianego także chęcią akcesu do wojsk republikańskich, miał miejsce w lipcu 1938 r. w województwie poleskim, kiedy ku wschodniej granicy wybrało się 21 osób, a prasa okrzyknęła ich mianem „<<ochotników>> walenckich”⁷⁷. Podobne co do intencji wyprawy miały potencjalnie destabilizujący potencjał także z tego powodu, że grupy je podejmujące starały się o pozyskanie uzbrojenia, które służyć miało przełamaniu ewentualnego oporu policji i Korpusu Ochrony Pogranicza⁷⁸. Jeszcze w pierwszych tygodniach 1939 r. deklaracja akcesu do wojsk republikańskich stanowiła w oczach potencjalnych zbiegów atut mający zachęcić do zorganizowania im przerzutu na wschodnią stronę kordonu polsko-sowieckiego⁷⁹.

Perspektywa udziału w wojnie na terenie Półwyspu Iberyjskiego miała walor przyciągający także ze względu na wyobrażenia dotyczące pozornie niepolitycznych stron służby na rzecz Republiki. Wydaje się, że grała tu rolę wizja zmiany statusu społecznego i materialnego. Być może tak należałoby interpretować obietnicę wcześniejszego skierowania do „szkoły wojskowej” na terenie ZSRS⁸⁰. Magnesem była strona czysto materialna zaangażowania w wojnę. Podejmującym ryzyko ucieczki obiecywano jako wynagrodzenie kwoty, które w realiach tamtejszej wsi musiały wydawać się olbrzymie. Organizator ucieczki kilku osób w powiecie kobryńskim miał obiecywać, że będą oni zarabiać „15 zł dziennie”⁸¹. Informacje na temat wynagrodzenia za służbę w Hiszpanii rozprzestrzeniały się wśród mieszkańców w różnych wariantach, co zdaje się świadczyć o wrażeniu, jakie wywierały⁸². Aspekt finansowy zdaje się współgrać z tym, że uciekinierzy nie zawsze bywali wcześniej podejrzewani o sympatie prokomunistyczne⁸³.

Nie natrafiono na informacje, które wskazywałyby na przedsięwzięcie przez władze bezpieczeństwa województw północno-wschodnich szczególnych działań,

⁷⁶ Przykład grupy pięciosobowej z powiatu kobryńskiego: LCVA, f. 129 (SA w Wilnie), ap. 2, b. 78, k. 13, Zawiadomienie komendanta powiatowego PP w Kobryniu dla Wicprokuratora V Rejonu SO w Pińsku z 20 VIII 1938.

⁷⁷ AAN, UWPol, sygn. 31, k. 194, SMB UWPol za lipiec 1938; *Niedobitki „ochotników” walenckich za kratami*, „Kurier Wileński” 1938, nr 202 z 25 VII.

⁷⁸ LCVA, f. 129 (SA w Wilnie), ap. 2, b. 78, k. 13, Zawiadomienie komendanta powiatowego PP w Kobryniu dla Wicprokuratora V Rejonu SO w Pińsku z 20 VIII 1938.

⁷⁹ AAN, UWN, sygn. 34, k. 14, Zestawienie informacji konfidencjonalnych o ruchu wywrotowym WSP UWN nr 2 z 2 III 1939; CAW, SRI DOK IX, sygn. 874, bpag, Protokół konferencji w UŚ w Brześciu N. Bugiem w dn. 25 II 1939, s. 2 i nast.

⁸⁰ LCVA, f. 129 (SA w Wilnie), ap. 2, b. 78, k. 13, Zawiadomienie komendanta powiatowego PP w Kobryniu dla Wicprokuratora V Rejonu SO w Pińsku z 20 VIII 1938.

⁸¹ Ibidem, k. 16, Zeznanie A. Mrodijewicza z [sierpień 1938 r.]; ibidem, k. 17, Zeznanie P. Ozarczuka [sierpień 1938 r.]. Oskarżony o werbunek w trakcie rozprawy sądowej zanegował ten element zarzutów; ibidem, k. 80, Protokół przesłuchania oskarżonego M. Dowżuka z 7 IX 1938.

⁸² Ibidem, k. 80, Protokół przesłuchania świadka W. Wroczyńskiego z 9 IX 1938.

⁸³ Ibidem.

które wyróżniałyby te poczynania na tle metod neutralizowania w innych regionach kraju komunistycznej aktywności związanej z hiszpańską wojną domową⁸⁴. Manifestowanie sympatii dla republiki hiszpańskiej traktowano tu jako „uzewnętrznienie się nastrojów komunistycznych”⁸⁵. Należy założyć, że realizowano uniwersalne wskazówki Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Kontrolowano korespondencję, zbierano informacje o ochotnikach do armii Republiki, monitorowano akcję zbiórkową, przeciwdziałano kolportażowi druków. W uzasadnieniu wyroków skazujących za działalność komunistyczną mogły znaleźć się także odwołania do prowadzenia nielegalnych zbiórek na rzecz republiki hiszpańskiej⁸⁶.

W komunistycznej historiografii dotyczącej polskich kontekstów wojny domowej w Hiszpanii wybrzmiewa opinia, że sprawa ta korzystnie wpłynęła na położenie ruchu komunistycznego w Polsce⁸⁷. W wypadku organizacji działających w umownym pasie od Wilna po Pińsk, a więc KPZB i KZM ZB, trudno w świetle zebranych materiałów mówić o pozytywnym przełomie. Nie pokonały one kryzysu narastającego od 1936 r., bez wątplenia zyskały jednak dodatkowe pole dla własnej aktywizacji. Wątek hiszpański był więc eksploatowany w agitacji komunistycznej, niemniej liczba wzmianek na ten temat, jakie pojawiają się w materiałach proweniencji administracyjnej i policyjnej, wskazuje, że jakkolwiek działało się tak nieprzerwanie do rozwiązania struktur KPZB/KZM ZB, to tematyka hiszpańska zapewne nawet okresowo nie dominowała ich przekazu⁸⁸. Jako odrębne zagadnienia należy jednak rozpatrywać rolę, jaką wydarzenia w Hiszpanii odgrywały w świadomości mieszkańców województw północno-wschodnich. Ta zaś była kształtowana nie tylko, i nie przede wszystkim, przez kanały komunikacji powiązane z KPZB. Uwzględnić należałoby prasę legalną, oraz zwłaszcza sowieckie radio, które z punktu widzenia miejscowych komunistów zaczęło odgrywać rolę efektywnego ekwiwalentu dotychczasowych, słabnących form własnej propagandy⁸⁹.

⁸⁴ Przykładowe dokumenty publikowane w: L. Wyszczelski, *Dąbrowszczacy...*, s. 103. Na temat aktywności władz bezpieczeństwa województwa śląskiego: D. Zalega, *Śląsk zbuntowany*, Wołowiec 2019, s. 119–120.

⁸⁵ AAN, UWN, sygn. 20, k. 101, SMB nr 3 UWN za czerwiec 1937.

⁸⁶ И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, s. 146.

⁸⁷ *Z potocą...*, Warszawa 1976, s. 286.

⁸⁸ AAN, KPZB, sygn. V-85, k.1–10, [korespondencja Sekretariatu KC KPZB z Biurem politycznym KC KPZB z 1937 r.].

⁸⁹ „Najszkodliwszą formą propagandy są niewątpliwie radiostacje sowieckie, które bez szczegółów i tendencyjnie informują o sytuacji w Hiszpanii i innych krajach [...], co emocjonuje ludność”, AAN, UWN, sygn. 20, k. 39, SMB nr 3 UWN za marzec 1937. O roli sowieckiego radia z perspektywy aktywistów komunistycznych: AAN, UWPol, sygn. 31, k. 3, SMB UWPol za styczeń 1938. Na temat znaczenia prasy dla nastrojów na wsi w kwestii hiszpańskiej: AAN, KPZB, sygn. V-116, k. 53, [sprawozdanie w sprawie młodzieży, październik 1936].

Bez względu jednak na zakreślanie wpływu każdego z tych czynników, nie ulega wątpliwości, że konflikt wewnętrznhiszpański wywoływał echa, które z punktu widzenia władz polskich miały charakter destabilizujący.

Najważniejszą konsekwencją wypadków hiszpańskich był wzrost skłonności do podejmowania nielegalnych prób ucieczki za granicę polsko-sowiecką. Otwartą pozostaje odpowiedź na pytanie o losy tych obywateli II RP, którzy w celu walki po stronie republiki hiszpańskiej nielegalnie przekroczyli granicę polsko-sowiecką. Można założyć, że zwłaszcza ci, którzy zdecydowali się na podobny ruch w 1938 r., nie dotarli na Półwysep Iberyjski. Biorąc pod uwagę prawdopodobny wzrost intensywności sowieckich przygotowań do działań dywersyjnych na polskim terytorium, należy jednak stwierdzić, że dzięki mirażowi służby w armii walczącej przeciwko rebelii generała Franco, policyjny i wojskowy aparat sowiecki zyskał dodatkowy atut. W jego dyspozycji znalazła się grupa relatywnie młodych mężczyzn, najpewniej o zdecydowanie prosowieckich sympatiach, niechętnie ustosunkowana do państwa polskiego. Na pewno do znacznie szerszego kręgu osób dotarł zaś komunikat, którego istotą było wskazanie jeszcze jednej możliwości wypowiedzenia lojalności państwowej w postaci czy to ucieczki, czy to wyłamania się z dyscypliny wojskowej.

Trzeba wreszcie pamiętać o tym, że zwłaszcza dla części społeczności białoruskiej i żydowskiej kryzys hiszpański był elementem konstelacji zjawisk dowodzących destabilizowania się ładu międzynarodowego. Poniekąd był to także efekt propagandy komunistycznej, zestawiającej wpadki w Hiszpanii i wojnę chińsko-japońską, a od 1938 r. napięcia wokół Czechosłowacji⁹⁰. Warto jednak zwrócić uwagę, że wspólnym mianownikiem dla każdego ze wskazanych przypadków była kluczowa rola ZSRS, po którego stronie sytuowały się sympatie dużego odsetka niepolskich mieszkańców polsko-sowieckiego pogranicza.

Уплыў грамадзянскай вайны ў Іспаніі на палявую дзейнасць Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі і яе аднадумцаў у 1936–1939 гг.

Грамадзянская вайна ў Іспаніі (1936–1939 гг.) актывізавала шматлікія палітычныя асяродкі, якія дзейнічалі ў ІІ Рэчы Паспалітай. У тым ліку вайна паўплывала на дзейнасць камуністычнага руху, а пасля роспуску яго структур у 1938 г. – на яго былых актывістаў і аднадумцаў. Артыкул прысвечаны лакальнай дзейнасці камуністычных структур і ўплыву канфлікту на Пірынейскім паўвостраве на тую частку беларускага грамадства, якая спагадліва ўспрыняла пасыл, сфармуляваны мясцовымі камуністамі ці які ішоў непасрэдна з СССР. Аўтар закранае такія пытанні, як прапагандысцкае асвятленне вайны ў Іспаніі, успрыняцце лозунгаў уступлення ў армію

⁹⁰ CAW, SRI DOK IX, sygn. 123, bpag., Meldunek dla Agencji Informacyjnej w Brześciu z 14 VIII 1938, s. 2; И. Ю. Воронкова, *Беларусь и война в Испании...*, с. 142.

Рэспублікі, а таксама праблема інспірацыі яе фінансавання. Адгалоскі іспанскага канфлікту, разгледжаныя ў кантэксце функцыянавання КПЗБ і яе прыхільнікаў, дазваляюць зрабіць выснову, што гэта быў важны, але не прыярытэты накірунак у дзейнасці камуністаў. Адначасова іх актывізацыя з'яўлялася часткай тэндэнцыі росту прасавецкіх настрояў, якая назіралася ў асяроддзі беларускай супольнасці II Рэчы Паспалітай.

The impact of the Spanish Civil War on the field activity of the Communist Party of Western Belarus and its sympathizers in 1936–1939.

The Spanish Civil War (1936–1939) activated many political circles operating in the Second Republic. It also influenced the activity of the communist movement and, after the dissolution of its structures in 1938, its former activists and sympathizers. The article is devoted to the manifestations of the field activity of communist structures and the influence of the Iberian Peninsula conflict on that part of the Belarusian society which favourably received the message formulated by local communists or coming directly from the USSR. Issues such as the propaganda illumination of the war in Spain, the reception of recruitment slogans for the army of the Republic, and the problem of inspiring a financial effort in its favour are addressed. The echoes of the Spanish conflict, considered in the context of the functioning of the KPZB and its supporters, make it possible to conclude that this was an important but not a priority direction in the Communists' activities. At the same time, they were part of the trend of growing pro-Soviet sentiments observable among the Belarusian community of the Second Republic.

Ад Тэруэля да Любані. Кастусь Каліноўскі як сімвал нацыянальна- вызваленчай барацьбы беларускага народа ў першай палове ХХ стагоддзя

Да таго моманту, калі ў пачатку ХХ ст. пачаў фарміравацца беларускі нацыянальны рух, ад часу пагібелі „дыктатара Літвы” Кастуся Каліноўскага на царскай шыбеніцы прайшло больш за сорак гадоў. І ў першыя гады ХХ ст. беларускія дзеячы пра асобу Каліноўскага не згадвалі зусім. Напрыклад, не ўспомніў пра яго ў знакамітай *Кароткай гісторыі Беларусі* Вацлаў Ластоўскі. Гэта па-свойму зразумела для мірных часоў, калі вялікай вайны, па-сутнасці, ніхто не чакаў. Кастусь Каліноўскі стаў патрэбен беларусам найперш тады, калі Першая сусветная вайна і глабальныя палітычныя змены на Еўрапейскім кантыненте прадэманстравалі той факт, што, нягледзячы на ​​незавершанасць працэсу „культурнага накаплення”, у беларусаў на першы план выходзіць неабходнасць змагацца за незалежнасць палітычным і збройным шляхам. Гэту думку можна пацвердзіць цытатай з артыкула Івана Трызна (Івана Цвікевіча), упершыню надрукаванага ў 1922 г.: „Ён [Каліноўскі] быў першым беларусам, каторы зразумеў, што нашыя ўсходныя і заходныя суседзі, некалькі вякоў ваеваўшы паміж сабой і праліўшы не адну раку крыві за ўладаньне беларускай тэрыторыяй, за права панаваньня над беларускім народам, – што яны нізашто і ніколі дабравольна ня вызнаюць права беларускаму народу распараджацца ўласным сваім лёсам... Каліноўскі першы заявіў што калі народ хоча быць вольным – ён павінен заваяваць гэту волю. Кінуўшы гэтую думку, паказаўшы шлях усім адважным духам, Каліноўскі сам стаў на гэты шлях: падняў аружнае паўстаньне супраць маскоўскага і варшаўскага дзяржаўна-нацыянальнага гнёту”¹. Такім чынам, Каліноўскі ўзводзіцца ў ролю агульнанацыянальнага сімвала, рысы героя ўсё больш прыстасоўваюцца пад патрэбы бягучага моманту.

Лёсавызначальную ролю ў папулярызаванні асобы Каліноўскага ў Савецкай Беларусі 1920-х гг. адыграла драма Еўсцігнея Міровіча *Кастусь Каліноўскі*, якая больш за пяць гадоў з нязменным поспехам ішла на сцэне БДТ-1. Па матывах п’есы ў 1927 г. быў зняты кінафільм *Кастусь Каліноўскі*, прэм’ера

¹ І. Трызна, *Канстантын Каліноўскі (гістарычны нарыс)*, Беларускі Сьцяг, 1922, № 4.

якога адбылася ў жніўні 1928 г. Важна, што Каліноўскі ў фільме змагаецца ў роўнай ступені як з царскімі жандарамі і войскам, так і з польскімі панамі, якія выглядаюць нават больш агідна, чым жандары, паколькі з’яўляюцца здраднікамі (галоўныя адмоўныя героі, апрача Міхаіла Мураўёва, гэта магнаты з характэрным прозвішчам Велькапольскія). Цікава гучаць апошнія словы Каліноўскага, сказаныя ім перад шыбеніцай. Схоплены нацыянальны герой кажа: „Чуеш, Беларусь! Веру – будзе вольная Беларусь працоўных, рабочых і сялян!”. „Чуем!” – гучыць у адказ голас маўклівага дагэтуль беларускага народа.

Такім чынам, Кастусь Каліноўскі ўзводзіўся ў ранг сімвала народнага гневу і хуткай расправы над ненавіснай панскай Польшчай, якая паняволіла ды прыгнятала заходніх беларусаў. Вось, напрыклад, урывак з верша Алеся Дудара 1925 г. фактычна з адкрытым заклікам да вызвалення Заходняй Беларусі:

Не сягоння было і не ўчора,
Бо сягоння загоены раны.
Ты не плач, Наваградскае ўзгор’е,
не журыся тугой саматканай:
кінуў дзень залатыя кроплі
над заводам, над полем, над лугам...
Кастуся Каліноўскага покліч
сённяя зноў – ад Вялікі да Буга.
Выйдуць войска сярмяжнага ўзводы,
выйдуць важыць жыццё і смерць...
Дык гучней гудзіце, заводы,
Каб нудую жыцця не мераць...²

Аднак жа неўзабаве, ужо ў 1929–1931 гг., у ходзе пагромаў беларускіх „нацдэмаў” ранейшае ўзвялічванне асобы Кастуся Каліноўскага было ацэнена як „нацыяналістычная фальсіфікацыя беларускай гісторыі”. Пра правадыра паўстання 1863 г. належала, такім чынам, як мага хутчэй забывацца. Адмовіцца ад Каліноўскага аказалася не так проста, асабліва там, дзе беларусы вялі барацьбу за свае нацыянальныя правы. Такім месцам у перадваенныя дзесяцігоддзі была найперш Заходняя Беларусь. Пры гэтым трэба адзначыць, што Каліноўскага пазітыўна ацэньвалі прадстаўнікі бадай што ўсіх заходнебеларускіх палітычных плыняў.

Некалькі прац прысвяціў Каліноўскаму адзін з лідараў беларускай хрысціянскай дэмакратыі ксёндз Адам Станкевіч. Акрамя таго, беларускія хрысціянскія дэмакраты ў 1933 г. урачыста адзначылі юбілейныя даты, звязаныя з жыццём Каліноўскага.

² *Душа мая тужлівая...: вершы, паэмы*, уклад. В. Шніп, Мінск 2005, с. 81.

Але на вышыню сапраўды ідэйна-паэтычнага абагульнення Каліноўскага ўзвялі заходнебеларускія камуністы. Тлумачэнне простае – менавіта камуністы ў літаральным і пераносным сэнсе былі найбліжэй да Лукішак. Можна прыгадаць дыялог паміж Максімам Танкам і сакратаром ЦК камсамола Заходняй Беларусі Мікалаем Дворнікавым, які адбыўся на віленскім бруку летам 1936 г. і які М. Танк занатаваў у сваіх *Лістках календара*: „Неспадзявана ён [Дворнікаў] запытаўся, што я ведаю пра Каліноўскага.

– Пацікаўся больш гэтым героем, – параіў мне. – Трэба адбіць яго ў хадэкаў. Каліноўскі – ня іх сьвяты і дарма яны лезуць да яго ў сваякі”³.

Словы сябра выклікалі ў паэта шчырае здзіўленне: „Няўжо ж ён не чытаў разгромных артыкулаў пра паўстанне 1863 году, пра Каліноўскага, якія друкаваліся ў Менску?”⁴. Аднак разуменне бягучых патрэб рэвалюцыйнай барацьбы змусіла заходнебеларускіх камуністаў адыходзіць ад ідэалагічных штампаў. Беларускаму народу, які змагаўся за свае правы ў польскай дзяржаве, для ўздому нацыянальнага духу былі абавязкова патрэбны нацыянальныя героі-сімвалы, і Каліноўскі на гэту ролю выдатна падыходзіў. Менавіта таму галоўны герой знакамітай *Песні пра сухар* Валянціна Таўлая камуніст Паўлюк параўноўваецца з міфалагізаваным Каліноўскім-Світкам, які хоча разлічыцца з „белымі”, здрадзіўшымі паўстанню і зараз засеўшымі ў Бельведэры⁵.

20 ліпеня 1936 г. Мікалай Дворнікаў і Максім Танк сустрэліся ў апошні раз. Настрой у абодвух быў змрочны. У Польшчы шалелі рэпрэсіі, ды і ў СССР, як хлопцы здагадаліся, усё было не соладка. А за некалькі дзён да таго пачаўся мяцеж генерала Франка супраць рэспубліканскага ўрада Іспаніі, які перарос у Грамадзянскую вайну. У гэты цяжкі час і Дворнікаў, і Танк думалі пра Кастуся Каліноўскага. Дворнікаў падарыў Танку чарнільнаяе пяро нямецкай фірмы „Пелікан”, узяўшы з маладога паэта абяцанне напісаць паэму пра Каліноўскага. Танк паабяцаў, і хлопцы паціснулі адзін аднаму рукі. Праз Прагу і іншыя еўрапейскія сталіцы Дворнікаў падаўся ў Іспанію, а Максім Танк застаўся ў Вільні. Блукаючы пад дажджом, ён успамінаў пра сваіх памерлых і зняволеных сяброў, праводзячы наўпроставую паралель паміж кэпэзэбоўцамі і паўстанцамі Каліноўскага.

...Сабакам чорным вецер скуліць
Пад шэрым мурам, пад Лукішскім,
Гараць агні ў вялікіх вокнах,
І крык газетчыкаў, рэкламы,
Ды на вясеннім бруку мокнуць
Ад ліхтароў жывыя плямы.

³ М. Танк, *Лісткі календара*, Мінск 1970, с. 96–97.

⁴ М. Танк, *Збор твораў*, 9 том, Мінск 2009, с. 123.

⁵ В. Таўлай, *Творы*, Мінск 1961, с. 57–58.

А на пліце цяжкой, бетоннай
Дождж гразю прозвішчы заплёскаў, –
Баладу віселиц сцюдзёных
Гаворыць з ветрам Каліноўскі.
Мо расказаць табе пра нашы
Пра барыкады і удары?
Пра тых байцоў, што палі ў маршы,
Мо расказаць табе, таварыш?
Мо расказаць табе пра заўтра,
Пра песні-сны, што ў нашых казках?..
Цішэй, ідзе бульварам варта,
І блудзіць дождж па бруку гразкім,
А дрэвы нешта мне гавораць...
Увесь пакрыт я мокрым снегам...
Ну дзе ж сягоння, родны горад,
Мяне прытуліш без начлегу?⁶

Падчас грамадзянскай вайны ў Іспаніі мяцежнікі Франка былі актыўна падтрыманы Гітлерам і Мусаліні, таму не толькі камуністы, але і прыхільнікі дэмакратыі з усяго свету, сярод якіх былі, напрыклад, Эрнэст Хэмінгуэй і Джон Оруэл, паехалі ратаваць рэспубліку. Выхадцы з Польшчы, палякі, беларусы, украінцы, немцы, яўрэі, літоўцы, сфарміравалі інтэрнацыянальную брыгаду імя Яраслава Дамброўскага (1836–1871). Яраслаў Дамброўскі, дарэчы, паходзіў з таго самага рэвалюцыйнага кола, што і Каліноўскі. Паляк, які нарадзіўся ва ўкраінскім Жытоміры, Дамброўскі трымаў шчыльныя кантакты з расійскімі рэвалюцыйнымі дэмакратамі, быў адным з правадыроў паўстання 1863 г. і загінуў падчас Парыжскай камуны.

Мікалай Дворнікаў, які ўзяў сабе псеўданім Стах Тамашэвіч, стаў спачатку камісарам, а пасля камандзірам украінскай роты імя Тараса Шаўчэнкі. Байцы брыгады аказаліся на пярэднім краі вайны. Там, дзе не вытрымлівалі самі іспанцы, стаяла брыгада Дамброўскага...

Паўстала пытанне пра стварэнне асобнай беларускай вайскавай часткі ў складзе брыгады імя Яраслава Дамброўскага. Ёй трэба было прысвоіць імя нейкага вядомага беларуса, рэвалюцыянера. Гродзенскія кэпэзэбоўцы прасілі назваць гэту новую частку ў гонар паплечніка і сябра Мікалая Дворнікава камуніста Сяргея Прытыцкага, якому акурат тады Вярхоўны суд Польшчы памяняў смяротны прыгавор праз павешанне на пажыццёвае зняволенне. Аднак Дворнікаў падыходзіў да справы з больш шырокай гістарычнай

⁶ Фрагмент верша *Вільня* 1936 г. Гл.: М. Танк, *Вільня* [online], <http://maksimtank.ru/vershy/vilnya> [дата доступу: 03.02.2024].

перспектывы. У гарах Іспаніі павінен быў пайсці ў бой антыфашысцкі батальён імя Кастуся Каліноўскага...

Пра планы Мікалая Дворнікава па стварэнні вайсковага аддзела імя Кастуся Каліноўскага мы ведаем ад двух асоб – заходнебеларускіх камуністаў, удзельнікаў вайны ў Іспаніі. Першага, беларуса з вёскі Клідзьянты пад Смаргонню, звалі Фадзей Варанішча, імя другога, віленскага караіма, было Іосіф Грыгулевіч.

Пачнём з другога. Іосіф Грыгулевіч – асоба ў гісторыі СССР і Лацінскай Амерыкі досыць вядомая. Ідэйны камуніст, ён назаўсёды пакінуў Польшчу ў 1933 г., ваяваў у шэрагах іспанскай рэспубліканскай арміі, у 1940 г. паспеў паўдзельнічаць у адным з пакушэнняў на Льва Троцкага, а потым стварыў савецкую рэзідэнтуру ў Паўднёвай Амерыцы, стаўшы нават паслом Коста-Рыкі ў Югаславіі. У 1960-х гг. Грыгулевіч спакойна жыве ў Маскве, калі да яго завітаў Якаў Драбінскі, таксама апантаны камуніст і ахвяра сталінскіх рэпрэсій, які пісаў кнігу пра Мікалая Дворнікава. Вось успамін пра Грыгулевіча пра Дворнікава: „С Дворниковым встречался в 1937 году один раз, кажется, в июле месяце. Мы вспоминали Вильно, работу в подполье. Оба мы работали в КПЗБ, но там не встречались. Дворников прибыл в Вильно, когда я уже был в тюрьме. Встретились только в Испании. Это был период формирования бригады имени Домбровского. Батальон, где комиссаром был Дворников, состоял из двух рот: украинской – имени Тараса Шевченко и польской – имени Адама Мицкевича. Заканчивалось комплектование роты имени Ботвина. А Дворникову хотелось создать еще и белорусскую роту имени Кастуся Калиновского”⁷.

Другое сведчанне пакінуў нам Фадзей Варанішча (франтавое імя Паўлюк), які яшчэ пад канец 1920-х гг., ратуючыся ад рэпрэсій, выехаў з Заходняй Беларусі ў Аргентыну, пражываў там некалькі поўных прыгод гадоў, а потым падаўся ў Іспанію змагацца супраць Франка. Варанішча праваяваў у Іспаніі паўтара года і добра пазнаёміўся з Дворнікавым. Недзе пад канец 1937 года паміж імі адбылася наступная размова. „Праўду кажаш, Паўлюк, – Тамашэвіч паляпаў мяне па плячы. – Іншай дарогі ў нас няма... А ведаеш, чаму я паклікаў цябе? Ёсць прапанова накіраваць цябе на курсы малодшых камандзіраў. Магу сказаць па сакрэту: мяркуем стварыць беларускае падраздзяленне імя Кастуся Каліноўскага. Патрэбны будучы камандзіры. Вось і мяне выклікаў генерал Вальтэр і сказаў: «З украінцаў і беларусаў створана новая рота імя Тараса Шаўчэнкі. Вы ведаеце польскую, украінскую, не кажучы пра беларускую, мовы. Будзеце камандаваць ротай. У перспектыве яна павінна вырасці да батальёна...». І я згадзіўся. Ну, а ты, Паўлюк, згодзен паехаць на курсы?»⁸. Фадзей Варанішча паехаў вучыцца на камандзіра ўзвода ў будучай роце Кастуся Каліноўскага.

⁷ Я. Дробинский, *От Гомеля до Эстремадуры*, Мінск 1971, с. 139.

⁸ Л. Левановіч, *Валанціёр свабоды*, Мінск 1983, с. 124–125.

Пакуль Мікалай Дворнікаў і іншыя выхадцы з Заходняй Беларусі змагаліся з франкістамі ў Іспаніі, заходнебеларускія камуністы таксама не забываліся пра асобу Кастуся Каліноўскага. Успамінае Мікалай Арэхва, перакананы камуніст і шматгадовы вязень польскіх турмаў, які ў 1937 г. знаходзіўся ў Празе і арганізоўваў, паміж іншым, ад’езд заходнебеларускіх хлопцаў, у тым ліку і Мікалая Дворнікава, на вайну ў Іспанію: „Мы такжэ заблаговременно поставили перед краевым секретариатом вопрос о подготовке к проведению 100-летнего юбилея Кастуся Калиновского. В те годы некоторые историки БССР оценивали его как польского шляхетского революционера, якобы не имевшего ничего общего с белорусскими крестьянами, участие которых в восстании 1863 г. вообще отрицали. [...] Мы считали Кастуся Калиновского революционным демократом, нашим предшественником, которого нельзя отдавать ни польским, ни белорусским националистам. Действуя в духе решений II пленума ЦК КПЗБ, мы рекомендовали краевому секретариату выступить с инициативой проведения 100-летнего юбилея Калиновского. В Праге у нас не было необходимых материалов для написания статьи о Калиновском. В письме к представителю в Минск я просил поручить написание этой статьи кому-нибудь из минских историков с тем, чтобы она могла быть помещена в легальной печати. Однако статья не была написана. Но Максим Танк тогда задумал и написал поэму *Калиновский*”⁹.

Гэтыя падзеі адбываліся летам – восенню 1937 г., калі ў БССР поўным ходам ішлі сталінскія расстрэлы і, натуральна, ніхто нават не паспрабаваў напісаць артыкул пра Каліноўскага для публікацыі ў Заходняй Беларусі. А вось Максім Танк насамрэч напісаў у апошні год існавання КПЗБ паэму пра Кастуся Каліноўскага. Вяртаўся заходнебеларускі паэт і будучы старшыня Вярхоўнага Савета БССР да асобы вялікага паўстанца неаднаразова і ў час Другой сусветнай вайны, і пасля яе. Напрыклад, у 1945 г. у вершы *Вільня ён згадвае Каліноўскага* разам з такімі асобамі, як Гедымін, Міцкевіч, Чарняхоўскі і Сталін.

Між тым справа стварэння батальёна, а спачатку роты Кастуся Каліноўскага, патроху рухалася. Малодшыя камандзіры прайшлі курсы, набіраўся асабовы склад, аднак у лютым 1938 г. адбылася трагедыя. У той час рота Тараса Шаўчэнкі вяла баі за горад Тэруэль у гарах, часам на вышыні да 2 тысяч метраў, сярод снягоў і завеі. Мікалай Дворнікаў, які на той момант ужо быў камандзірам роты, пайшоў са сваімі байцамі ў контратаку, заняў варожыя акопы, аднак знянацку быў атакаваны вялікім атрадам мараканцаў. У баі загінула шмат байцоў, сярод якіх былі камандзір батальёна імя Палафокса Ян Ткачоў і камандзір роты імя Шаўчэнкі Мікалай Дворнікаў. Апошні, аточаны мараканцамі, кінуў сабе пад ногі гранату...

⁹ Н. С. Орехво, *Дела и люди КПЗБ*, Минск 1983, с. 239–240.

Інтэрбрыгады неслі настолькі вялікія страты, што размовы пра стварэнне новых адзелаў ужо не было. У канцы верасня 1938 г. інтэрбрыгады былі выведзены з тэрыторыі Іспаніі ўзамен на выхад з вайны італьянскіх і нямецкіх саюзнікаў Франка. У выніку атрад імя Кастуся Каліноўскага так і не паўстаў, а Іспанская рэспубліка пацярпела паражэнне. Вайна ў Іспаніі была толькі рэпетыцыяй велізарнай ваеннай трагедыі Другой сусветнай вайны, але і тут Кастусь Каліноўскі прыйшоў свайму народу на дапамогу.

Хутка пасля нападу нацысцкай Германіі на СССР і акупацыі тэрыторыі Беларусі ідэалагічная забарона на асобу Кастуся Каліноўскага была знята. Прычым адбылося тое стыхійна, без усялякіх дазvolaў зверху. Народных мсціўцаў – партызан – пачалі параўноўваць з паўстанцамі 1863 г. Адразу з’явілася мноства вершаў пра Кастуся. Самым паказальным і таленавітым стаў тут верш Петруся Броўкі, дзе Каліноўскі паказаны вельмі актуальна, у вобразе няўлоўнага партызана, які помсціць фашыстам за здзек над народам.

На Беларусі

Па вёсках ідуць пагалоскі –

З’явіўся Кастусь Каліноўскі.

Чаму так назвалі хлапца – невядома,

Ці, можа, што ў святцы ён шэрай знаёмай?

Ці, можа, што мае блакітныя вочы?

Ці, можа, што тайна з’яўляецца ўночы,

Што мужны ён з твару,

Што ворагам – кара:

Як прыйдзе, успыхнуць у катаў пажары

І ляжа, пабітая, ўпокат пачвара...¹⁰

Верш быў надрукаваны ў 1943 г., распаўсюджваўся сярод партызан, і ў гэты час на Беларусі пачалі паўставаць атрады імя правадыра паўстання 1863 г.

За час вайны на Беларусі дзейнічалі як мінімум чатыры партызанскія атрады і адна партызанская брыгада, названыя ў гонар Кастуся Каліноўскага¹¹. Першы атрад арганізаваў рускі па нацыянальнасці авіяцыйны тэхнік Іван Хімічаў. Хімічаў арганізаваў антыфашысцкае падполле ў акупаваным Бабруйску, аднак у канцы 1941 г. вымушаны быў пайсці ў партызаны. Як чалавека, які праявіў сябе ў баях з немцамі і паказаў арганізацыйныя здольнасці, у красавіку 1943 г. Хімічава накіравалі ў мясцовасць Кузьмічы

¹⁰ Фрагмент верша *Кастусь Каліноўскі* 1943 г. Гл.: П. Броўка, Кастусь Каліноўскі [online], <http://kalinouski.arkushy.by/exegit/literature/kk.htm> [дата доступу: 10.01.2023].

¹¹ Спіс атрадаў імя Кастуся Каліноўскага зроблены на аснове матэрыялаў базы дадзеных *Партызаны Беларусі* [online], <https://partizany.by/> [дата доступу: 10.01.2023].

Любанскага раёна, дзе той паспяхова арганізаваў партызанскі атрад імя Кастуся Каліноўскага. За год баявой працы атрада да злучэння з часткамі Чырвонай арміі атрад павялічыўся да 240 чалавек. Атрад актыўна знішчаў чыгуначнае палатно на перагонах Палескай чыгункі, удзельнічаў у баях супраць немцаў. Партызаны атрада быццам нават падарвалі адзін танк акупантаў.

Дзейнічаў яшчэ адзін атрад імя Кастуся Каліноўскага ў ваколіцах Мінска. Ён быў сфарміраваны 1 красавіка 1944 г. у складзе партызанскай брыгады імя Шчорса. Ядром атрада стала падраздзяленне падрыўнікоў брыгады Шчорса, якое ўзначальваў украінец Мікалай Крапіўка. Наводчык артылерыйскай гарматы, ён у кастрычніку 1941 г. трапіў у нямецкі палон і пасля года бадзяння па канцлагерах змог уцячы і далучыцца да партызан. Яго характарызавалі як смелага і вынаходлівага камандзіра падрыўнікоў, якія знішчылі некалькі фашысцкіх цягнікоў, псавалі лініі тэлеграфу, мініравалі аўтамабільныя дарогі. За тры месяцы існавання атрад імя Каліноўскага павялічыўся з 4 да 86 чалавек. Крапіўка на чале атрада прыняў удзел у пяці баях супраць гітлераўцаў, знішчыў два варожыя эшалоны (загінула і было паранена каля 100 немцаў), знішчыў тры і захапіў адзін грузавік. Адзначалася вялікая роля атрада ў пошуку і раззбраенні нямецкіх салдат пасля вызвалення Беларусі ў ліпені 1944 г. Пасля вайны ўзнагароджаны ордэнам Чырвонага Сцяга Мікалай Крапіўка жыве ў Лідзе.

Падобны лёс быў і ў іншага камандзіра атрада Каліноўскага Якава Антонава. У пачатку вайны ён таксама трапіў у палон і пасля ўцёкаў змог далучыцца да партызан брыгады імя Аляксандра Неўскага, якая дзейнічала на поўнач і захад ад Мінска. Ужо ў верасні 1943 г. Антонава даручылі стварэнне атрада імя Кастуся Каліноўскага, які пачаў дзейнічаць у Юрацішкаўскім раёне Баранавіцкай вобласці. Атрад прыняў удзел у разгромах нямецкіх гарнізонаў у мясцовасцях Лугавамічы і Маркіняты, у рамках аперацыі „Канцэрт” бурыві чыгуначныя шляхі і сувязь.

Аднак самым буйным партызанскім злучэннем часоў вайны, якое атрымала імя Каліноўскага, стала партызанская брыгада, якая дзейнічала на тэрыторыі Беластоцчыны з восені 1943 г. да лета 1944 г. Камандаваў брыгадай ленінградскі інжынер Мікалай Вайцяхоўскі, які быў закінуты ў Беларусь як камандзір адной савецкай спецгрупы. У брыгаду ўваходзіла пяць партызанскіх атрадаў, налічвала яна больш за 700 байцоў. Брыгада дзейнічала акурат у тых мясцінах, адкуль паходзіў і дзе вёў сваю паўстанцкую працу Кастусь Каліноўскі.

Дадаткова ў брыгаду ўваходзіў яшчэ і атрад імя Кастуся Каліноўскага, які ўзначаліў 23-гадовы Аляксей Карпюк, будучы вядомы беларускі пісьменнік, які незадоўга да таго ўцёк з канцлагера Штутгоф, куды трапіў за сувязь з партызанамі. Партызанскую аўтабіяграфію Карпюка (найперш яго знакамітую *Пушчанскую Адысею*) можа прачытаць кожны, адзначым толькі некаторыя з баявых эпізодаў дзейнасці атрада: „15 мая асабіста ўзарваў нямецкі эшалон каля паўстанку Крынкі. У выніку крушэння знішчаны

паравоз і 14 вагонаў з харчаваньнем для нямецкай арміі. Рух на ўчастку спынены на 36 гадзінаў. 18 мая каля прыпынку Страшава быў спушчаны кур'ерскі цягнік праціўніка. У выніку крушэньня, зробленага тав. Карпюком быў знішчаны адзін паравоз, восем кур'ерскіх вагонаў з салдатамі і афіцэрамі войскаў СС. Па дадзеных разведкі ўстаноўлена, што сярод афіцэраў войск СС загінула чатыры важныя прадстаўнікі нямецкага ўраду, па трупы якіх з Берліну ў той самы дзень былі прысланыя самалёты. 10 чэрвеня пад непасрэдным камандаваннем тав. Карпюка 14 партызанаў з яго атраду ажыццявілі налёт на чыгуначную станцыю Сакола, у выніку бою былі забітыя 3 немцы з чыгуначнай аховы, знішчаная ўся станцыённая апаратура, стрэлкі. Станцыённы будынак быў спалены. У момант нападу на станцыю падышоў нямецкі эшалон з параненымі нямецкімі салдатамі і афіцэрамі. Па загаду тав. Карпюка, эшалон быў прыняты, стрэлачным рычагам спушчаны і абстраляны. У выніку абстрэлу і крушэньня быў знішчаны 1 паравоз і 8 класных вагонаў. Па няпоўных дадзеных было забіта і паранена 58 салдат і афіцэраў праціўніка¹².

Так коратка выглядае эвалюцыя ўяўленняў пра Кастуся Каліноўскага як баявога нацыянальнага героя Беларусі ў першай палове XX ст. Усе, хто асацыяваў сябе з Каліноўскім у XX ст., – і заходнебеларускія падпольшчыкі, і антыфашысты ў Іспаніі, і нашы партызаны – былі шчырымі патрыётамі сваёй зямлі, а правадыр паўстання 1863 года натхняў іх на барацьбу за ўз'яднанне і вызваленне Беларусі. Зразумела, што вобраз гэты быў мала звязаны з рэальнай асобай самога Каліноўскага, але ён адыграў вялікую ролю ў нацыяўтваральным працэсе XX ст., і момант гэты праігнараваць нельга.

Od Teruel do Lubania. Kastyś Kalinowski jako symbol walki narodo-wyzwoleńczej narodu białoruskiego w pierwszej połowie XX wieku

Artykuł mówi o tym, jak Konstanty Kalinowski znalazł się w panteonie działaczy narodowych Białorusi od razu po I wojnie światowej i jak wiele ta postać znaczyła dla walki Białorusinów o narodowe wyzwolenie w latach 1920–1940. W BSRS Kalinowski był zakazany, tyle że uważany przez komunistów z terenu Zachodniej Białorusi za ich prekursora. W latach okupacji hitlerowskiej ponownie stał się symbolem walki narodu z najeźdźcą.

¹² Наградной лист Карпюка А.Н. *Партызаны Беларусі*, [online], <https://partizany.by/partisans/105046/> [дата доступу: 10.01.2023]

From Teruel to Luban. Kastus Kalinouski as a symbol of the national liberation struggle of the Belarusian people in the first half of the 20th century

The article deals with the issue of how Kastus Kalinouski took his place in the Pantheon of national activists of Belarus immediately after the First World War. During this period, the need to fight for independence by political and armed means came to the fore among Belarusians. Kalinouski, as a symbol of freedom, was an important figure in the struggle of Belarusians for their national liberation in 1920–1940 in Western Belarus. The communists of Western Belarus considered K. Kalinouski as their predecessors forebearer. Kalinouski became a symbol of universal anger and quick victory over noble Poland. At the same time, the memory of K. Kalinouski was banned by the soviet government in the BSSR.

After the attack of Nazi Germany on the USSR and the occupation of the territory of Belarus, the ideological ban on the person of Kastus Kalinouski was lifted. Kalinouski became a national hero of the fight against its invaders.

Наступствы гуманітарнай катастрофы: украінскі погляд на перспектывы ўкраінска- беларускіх адносін (па матэрыялах вуснай гісторыі)¹

За некалькі апошніх гадоў паняцце гвалту ў нашым рэгіёне выйшла на цалкам новы ўзровень асэнсавання. Калі раней абураліся парушэннем грамадзянскіх правоў і свабод, то зараз гаворка ідзе пра катаванні, неабгрунтаванае пазбаўленне волі і забойствы, фактычна пра гуманітарную катастрофу. Развязаная Расіяй вайна прымусіла ўкраінцаў задумацца над тым, што з’яўляецца актуальным для кожнай нацыі, а менавіта над уласнай гісторыяй, мовай і ідэнтэчнасцю. Акрамя таго, ва ўмовах вайны стала асабліва актуальнай праблема „сваіх” і „чужых”, саюзнікаў і ворагаў, праблема адносін з суседзямі.

Больш за год я працавала ў праекце „24.02.2022, а 5-й раніцы. Сведчанні вайны”². Гэты праект пачаўся праз некалькі дзён пасля пачатку поўнамаштабнага расійскага ўварвання³ ва Украіну. Ініцыятаркай выступіла сацыёлагіня Н. Атрышчанка (Цэнтр гарадской гісторыі, Львоў). У Польшчы ідэю падтрымала д-р Г. Вылегала з Інстытута філасофіі і сацыялогіі Польскай акадэміі навук. Пазней да іх далучыўся Цэнтр сучаснай і дзіджытал-гісторыі Люксембургскага ўніверсітэта і Універсітэт Сэнт-Эндрус. Галоўная мэта праекта – зафіксаваць сведчанні сведкаў расійскай агрэсіі, убачыць менавіта чалавечае вымярэнне гэтай вайны. За гэты час мне удалося паразмаўляць з сотнямі ўкраінскіх бежанцаў і запісаць больш за 60 успамінаў. У гэтых сведчаннях відавочны рост грамадскай актыўнасці і цікавасці ўкраінцаў да адносін з суседнімі краінамі. Практычна кожны раз заходзіла гаворка пра стаўленне да Польшчы і палякаў, Расіі і расійцаў, Беларусі і беларусаў. У гэтым артыкуле я хачу даць слова ўкраінцам, якія з пачаткам поўнамаштабнага ўварвання знайшлі прытулак

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах стыпендыяльнай праграмы Цэнтра дыялогу ім. Ю. Мерашэўскага (Варшава)

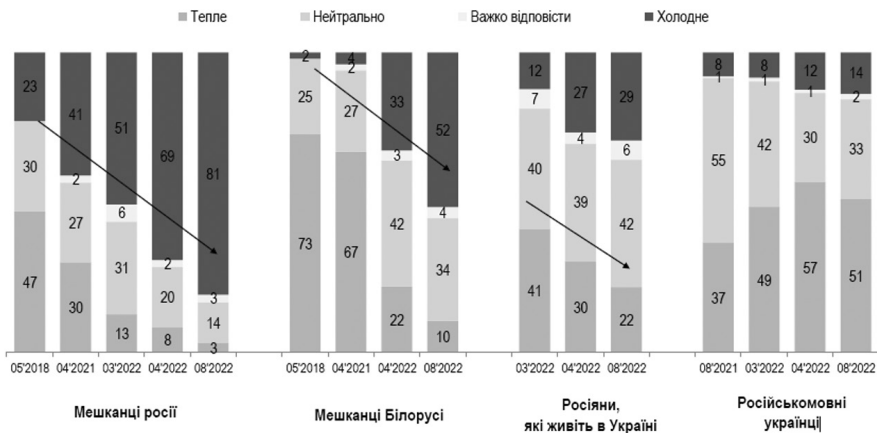
² *Świadectwa wojny* [online], <https://swiadectwawojny2022.org> [дата доступу: 21.03.2024]

³ Поўнамаштабнае ўварванне войск Расійскай Федэрацыі ва Украіну, якое пачалося 24 лютага 2022 г., стала трэцім этапам вайны, развязанай Расіяй яшчэ ў 2014 г.

у Польшчы і маюць уласнае бачанне будучыні ўкраінска-беларускіх дачыненняў, часта адрознае ад бачання палітыкаў нашых дзяржаў. Важна падкрэсліць, што ў пракце мы спецыяльна не даследавалі заяўленую мною тэму, але шматлікія запісы стварылі магчымасць для яе аналізу. Таксама адзначу, што больш за дзве траціны маіх суразмоўцаў самі пажадалі выказацца адносна развіцця далейшых адносін з суседнімі дзяржавамі.

Але на пачатку хачу прывесці дадзеныя сацыялагічных даследаванняў, прысвечаных праблеме стаўлення ўкраінцаў да Беларусі і беларусаў. Паводле сацыялагічных апытанняў, да 2022 г. украінцы ставіліся да беларусаў лепш, чым да прадстаўнікоў іншых народаў. Дадзеныя сацыялагічнай групы „Рэйтынг”⁴ сведчаць, што цёплыя адносіны ў 2018 г. выказалі 73 % украінцаў. З іх 32,7 % – гатовыя былі прыняць беларусаў за членаў сям’і, як блізкіх сяброў – 23,4 %, як суседзяў – 14,5 %. У красавіку 2022 г. добрае стаўленне выказалі толькі 22 % апытаных, а ў жніўні 2022 г. – 10 %. Цалкам негатыўнае стаўленне вырасла з 2 % у 2018 г. да 52 % у жніўні 2022 г.

Динаміка ставлення

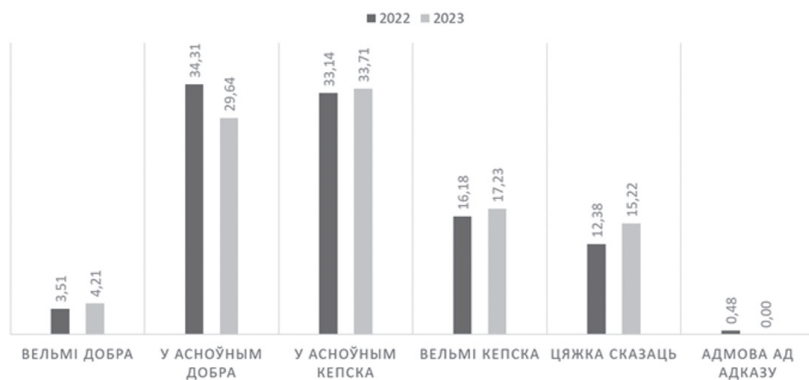
Намеснік дырэктара Інстытута сацыялогіі НАН Украіны С. Дэмбіцкі, аналізуючы гэтыя дадзеныя, сцвердзіў, што большасць украінцаў, магчыма, не адрозніваюць Аляксандра Лукашэнку і афіцыйную Беларусь ад беларускага грамадства. Праведзеныя мною інтэрв’ю сведчаць пра іншае. Большасць суразмоўцаў усведамляюць гэтыя адрозненні. *Для мене, все ж такі, білорусі і Білорусь – це трошки різні речі. Я думаю, вони [беларускае рэгулярнае войска – О. К.] не прыйдуць да нас, якщо вже стільки часу вони якось вже*

⁴ XVII загальнаацыянальнае апытванне: Ідэнтычнасць. Патрыятызм. Ціннасці (17–18 серпня 2022) [online], https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnja_2022.html [дата доступу: 21.03.2024].

тримаються. Та, ясна річ – Лукашенко, його імперські погляди, його політика дивна і неприйнятна для мене (пані Грина, 37 р., Вишгород – Варшава).

Яшчэ адно сацыялагічнае даследаванне стаўлення ўкраінцаў да беларусаў у 2022–2023 гг. правяло ўкраінскае даследчае агенцтва *Info Sapien* для Інстытута палітычных даследаванняў „Палітычная сфера”⁵. Яго кіраўнік доктар палітычных навук Андрэй Казакевіч патлумачыў мне ў інтэрв’ю, што даследаванне датычыла розных беларускіх ініцыятыў, напрыклад, палка імя Каліноўскага, стаўлення да Святланы Ціханоўскай і Аляксандра Лукашэнкі. У цэнтры ўвагі быў вобраз беларусаў, які складаўся з асобных элементаў. У выніку даследавання 2023 г. у параўнанні з 2022 г. засведчылі далейшае зніжэнне пазітыўнага стаўлення да беларусаў. Хаця ў агульным раскладка захавалася: каля 50 % і ў 2022 г., і ў 2023 г. цалкам ці пераважна негатыўна ставіліся да грамадзян Беларусі, каля 34 % – цалкам ці пераважна пазітыўна ў 2023 г., калі ў 2022 г. апошніх было 38 %. Пры гэтым негатыўнае стаўленне да Беларусі як дзяржавы і ў 2022 г., і ў 2023 г. дасягае 80 %⁶. Магчыма, прычына разыходжання паміж вынікамі гэтых двух даследаванняў крыецца менавіта ў анкетах, якія прапанавалі розную колькасць варыянтаў адказаў і вымушалі рэспандэнтаў да абагульнення. Даследаванне стаўлення ўкраінцаў да Беларускай дзяржавы і да Лукашэнкі амаль супадае з вынікамі апытання Цэнтра Разумкова ў сакавіку 2023 г., паводле вынікаў якога больш за 80 % рэспандэнтаў негатыўна ставіцца да Беларусі і больш за 90 % – да Аляксандра Лукашэнкі⁷.

Як вы зараз ставіцеся да беларусаў (грамадзян Беларусі)?

⁵ Дадзеныя былі прадстаўлены на Другім форуме імя Астрожскіх беларуска-ўкраінскай экспертнай платформы (Львоў, 4–5 лістапада 2023 г.) [online], https://palityka.org/wp-content/uploads/2024/04/Ukrain_poll_2023.pdf, [дата доступу: 21.03.2024].

⁶ Інтэрв’ю О. Кондратюк з А. Казакевічам 30 сакавіка 2024 г. захоўваецца ў архіве аўтаркі.

⁷ Стаўлення ўкраінцаў до Беларусі (лютий – березень 2023 р.) [online], <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-ukraintsiv-do-bilorusi-liutyi-berezen-2023r> [дата доступу: 21.03.2024]

Адказы большасці маіх суразмоўцаў у Польшчы адпавядаюць дадзеным згаданых сацыялагічных апытанняў. Я вважаю, што Лукашэнка – це тэрорист, і влада там вся така. Це ще і до війни було ясно, як вони придушували ці мирні протести. І дитина моя відповідно теж знає, що Путін і Лукашэнка – це погани президенти (пані Олександра, 35 р., Київ – Варшава); Стосовно Білорусіі... Пан Лукашэнка, він дуже хитрий. Він балансує і хоче для себе зараз видурити максимальну кількість преференцій. Він зараз хоче підлаштовуватися і знайти собі нового господаря у вигляді Сі Цзіньпіня. Ну, тобто, він зараз намагається „веляти”, щоб уникнути колективної відповідальності за це все (пані Яніна 31 р., Васильків – Сопот).

Українці, з якими я размаўляла, выразна размяжоўваюць паняцці беларусы і Лукашэнка, а вось паняцці Беларусь і Лукашэнка ў асноўным выкарыстоўваюцца як сінонімы і дэманструюць негатыўнае стаўленне да абодвух. Ну, я взагалі не вважаю за краіну ні Росію, ні Білорусію. Бо ну як можна?.. Це так незразуміла взагалі. Мені што Росія, што Білорусія – вони аднакові! Всі краіны допомагають Украіні, всі, а Білорусія, яка також мае кордони, що вона робить?.. Вона проти Украіны також, бо й ракеты вони выпускають, і танкі, і все... То про, що тут казати? (пані Оксана, 44 р., Суми – Люблін).

Калі казаць пра аб'яднанне і размежаванне паняццяў, то заўважу яшчэ, што практычна заўсёды мае суразмоўцы ставілі знак роўнасці паміж Лукашэнкам (Беларусь) і Пуціным (Расія), але зрэдку паміж беларусамі і расійцамі, хіба што гаворка ішла пра тых, хто падтрымлівае рэжым самаабвешчанага прэзідэнта. Для мене Лукашэнка – це теж саме, що й Путін. А ті, які згодні з ним, вони мені як росіяні, я ж розумію, що в Польці це опозиція до Лукашэнка (пані Олена, 25 р., Запоріжжя – Лодзь); От дитина в мене запитує: „Мамо, білоруси нам друз'я чи ні?”. Ті білоруси, з якими ми тут спілкуваліся, вони адекватні, зовсім нормальні люди. Але ж в Білорусіі також є п'ятдесят відсотків тих, хто підтримує Путіна і його режим. От як відповісти моїй дитині на це запитання?.. (пані Антоніна, 39 р., Харків – Лодзь); Мені здається, що свідомість білорусів відрізняється від росіян. Знову ж такі, вони ближче до Європи. У в них вищий рівень розвитку, а отже більше можуть щось аналізувати, стежити за чимось, думати, взагалі „включати” голову. Мені здається, що це їх дуже відрізняє від росіян. І знову ж такі, я можу сказати, що в мене немає відрази до них. Вони теж є різні, у них теж є такі, у кого „промий” мозок. Але, принаймні, я бачу, що це не ті люди й не те якоесь таке бидло, яке буде слухати і буде кивати, і буде виконувати будь-що, що тільки не скаже цар-батюшка (пані Ірина, 37 р., Вишгород – Варшава). Такім чынам, большасць маіх рэспандэнтаў адрознівалі „лукашэнкаўскую” Беларусь, якая дала свае рэсурсы Расіі для нападу на Украіну, ад беларусаў, што не падтрымліваюць існуючы рэжым.

Разважаючы пра перспектывы аднаўлення добрасуседскіх адносін, рэспандэнты казалі пра неабходнасць дэманстрацыі беларусамі антылукашэнкаўскай і антырасійскай пазіцыі. Варта звярнуць увагу, што да

пары з першай ішла не антыпуцінская, а антырасійская пазіцыя. У мене до білорусів співчуття більше, ніж до росіян. Я тобі так скажу, щодо білорусів, якщо я з росіянами не хочу контакту, дистанціююся, я їх знати не хочу ні бачити, ні чути, то з білорусами, в принципі, можна ще порозпитувати, дивлячись, яка їх позиція. Якщо антиросійська, антилукашенківська, то я могу спілкуватися (пані Олександра, 35 р., Київ – Варшава).

Што паўплывала на прыхільнае стаўленне рэспандэнтаў да беларусаў? Па-першае, гэта асабісты вопыт. Трапіўшы на тэрыторыю Польшчы ў якасці бежанцаў, украінцы наладжвалі асабістыя кантакты з беларусамі, якія бралі актыўны ўдзел у працы грамадскіх арганізацый і валанцёрскіх цэнтраў па дапамозе бежанцам. Часта менавіта на аснове асабістага вопыту мы складваем уражанні пра цэлыя народы ці нацыі. Людзі *взагалі там* [у цэнтры бежанцаў – О. К.] *збіраліся такі безкорисні. Булі як полякі, так і наші, украінці, і білорусів, до речі, було багато волонтерів, тих, які раніше, так, сюди переїхали* (пані Надія, 41 р., Запоріжжя – Люблін); *У нас в школі є помічниця з Білорусії* [у польскіх школах уведзена пасада памочніка настаўніка, які ведае польскую, украінскую, рускую мовы, каб дапамагаць дзецям-бежанцам – О. К.], *яка розуміе україніців. Вона дуже хороша, чуйна жінка. Вона там працює для всіх чужоземців: україніці там є, чеченці, білоруси, всі разом. Ну, росіян – ми не знаємо, ми не бачили, а білорусів тут є багато дуже. В цьому районі* [Беласток – О. К.] *є дуже багато білорусів. Ну, і україніців тут дуже багато* (пані Оксана, 38 р., Львівщина – Білосток).

Меркаванне маіх суразмоўцаў пра важнасць і каштоўнасць асабістых кантактаў для паразумення падтрымліваюць эксперты. Так, у інтэрв'ю Укрінфарму кандыдат палітычных навук дырэктар Інстытута сусветнай палітыкі Яўген Магда заўважыў: „Беларуская і ўкраінская супольнасці не павінны арыентавацца выключна на сустрэчу лідараў, а будаваць гарызантальныя сувязі. Сёння для беларусаў і ўкраінцаў важней не стварэнне *Stratcom*, а барацьба з фэйкамі, пашыраючы веды пра суседа. Беларуская дыяспара павінна стаць лакаматывам для прасоўвання наратыву пра беларуска-ўкраінскае супрацоўніцтва, бо яе прадстаўнікі падтрымліваюць кантакты са сваякамі, сябрамі і калегамі, якія засталіся ў Беларусі. Нефармальныя зносіны здольны абмінуць шматлікія забароны”⁸.

Андрэй Казакевіч у вышэйзгаданым інтэрв'ю пашырыў пералік напрамкаў супрацоўніцтва і настойваў на важнасці наладжвання кантактаў паміж грамадскімі арганізацыямі, выступленняў з сумеснымі грамадскімі ініцыятывамі. Ён прыгадаў такія сферы супрацоўніцтва, як інфармацыйная, акадэмічная і культурная, казаў пра барацьбу з расійскай дэзінфармацыяй і пра дыпламатычныя кантакты. Таксама важна наладзіць супрацоўніцтва на

⁸ Е. Магда, „12 тез про білорусько-українські відносини” [online], <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3668037-12-tez-pro-biloruskougkrainski-vidnosini.html> [дата доступу: 21.03.2024].

навуковым узроўні. „Перш за ўсё маю на ўвазе сацыяльныя і гуманітарныя дысцыпліны, у прыватнасці гісторыю. Сёння ў Беларусі назіраецца актыўная антыўкраінская кампанія, дыскрэдытуюцца ўкраінская гісторыя і культура, пастаянна падкрэсліваецца ўдзел украінцаў у тым, што ўлады называюць «генацыдам беларускага народа», фальсіфікуюцца падзеі Другой сусветнай вайны. Супрацоўніцтва паміж беларускімі і ўкраінскімі гісторыкамі можа быць вельмі карысным дзеля супрацьстаяння такім тэндэнцыям. Тым больш што зараз за межамі Беларусі апынуліся дзясяткі беларускіх гісторыкаў, якія захоўваюць свой уплыў на беларускае акадэмічнае поле. Для Беларусі важна, каб механізмы супрацоўніцтва – палітычнага, культурнага, акадэмічнага, інфармацыйнага – пераадолявалі выключна негатыўны вобраз Беларусі і беларускага народа ва ўкраінскай свядомасці, каб было відавочным адрозненне паміж Лукашэнкам і беларусамі, паміж прарасійскімі актывістамі, якія ёсць у Беларусі, і тымі, хто выступае супраць расійскага ўплыву»⁹.

Яшчэ адзін чынік, які станоўча ўплывае на ўкраінска-беларускія адносіны, гэта наяўнасць добраахвотніцкіх беларускіх палкоў „Пагоня” і „Кастуся Каліноўскага”, якія попеч з украінцамі змагаюцца на фронце. *І нават ё батальён Кастуся Каліновскага, які наймаксимальна дапамагае Украіне боротыся* (пані Яніна, 31 р., Васількў – Сопот); *Але деякі білорусы, от, які самі прыяднуюцца да войска наших украінських, от... Або робляць такі білорускі батальёны... І все-таки, вони співпрацюють з українями* (пані Аліна, 36 р., Нова Одеса – Кожухово).

Паводле дадзеных, агучаных А. Казакевічам, адказы на пытанне: „Ці чулі вы пра беларускія падраздзяленні, якія ваююць на баку Украіны, пра полк імя Кастуся Каліноўскага, «Пагоня» і іншых?” – сведчаць пра тое, што цікавасць да беларускіх ваяроў зменшылася з 70 % у 2022 г. да 62 % у 2023 г. Аднак яна па-ранейшаму застаецца даволі высокай. Аналізуючы інтэрв’ю з суразмоўцамі, я адзначыла, што для большасці з іх важна адчуваць падтрымку міжнароднай супольнасці ў барацьбе з расійскай агрэсіяй. Наяўнасць беларускіх добраахвотніцкіх батальёнаў пэўным чынам ураўнаважвае факт нападу на Украіну ў лютым 2022 г. з тэрыторыі Беларусі і дае надзею, што беларусы не будуць масава ўдзельнічаць у вайне на боку Расіі.

Рэспандэнты таксама прыгадвалі факты беларускага партызанскага супраціву. *„Білоруський Гальюн”, партизанський рух допоміг вивести із ладу Ан-50, який розвідував системи ПВО, де вони знаходяться. Тому щодо білорусів, їх більша частина адекватних, які розуміють, що відбувається, які намагаються на своїх фронтах якось допомагати* (пані Яніна, 31 р., Васількў – Сопот). Украінцы адзначаюць, што не ўсе беларусы змірыліся, ёсць тыя, хто працягвае змагацца з рэжымам унутры краіны, рызыкуючы свабодай і жыццём. Суразмоўцы станоўча ацэньвалі спробу беларускай

⁹ Інтэрв’ю з А. Казакевічам, праведзенае 30 сакавіка 2024 г.

„Рэвалюцыі годнасці” 2020 г., падчас якой грамадзяне Беларусі выходзілі на вуліцы з мірнымі акцыямі пратэсту супраць фальсіфікацыі вынікаў прэзідэнцкіх выбараў і супраць палітычных рэпрэсій. *Вы знаеце, з Білорусію прасціше* [у параўнанні з Расіяй – О. К.], *тому што, все таки, один раз ім майже вдалося змяніти владу. Тобто, в них протестный дух є і вони до українців дуже непогано відносяться* (пані Яніна, 31 р., Васильків – Сопот). *Вони рік тому, як перейхали* [у Польшчу – О. К.], *вони не підтримують політику Білорусіі щодо України. Ну, от білоруси кажуть, не від них залежить політика, яку зараз провадиться їхнім президентом, то не самим народом вирішив. Бо народ намагався висловити свою думку, а їх просто придушили. А з іншого боку, від кого, як не від них все залежить?* (пані Надія, 41 р., Запоріжжя – Люблін).

Як правіла, мы ацэньваем дзеянні іншых, зыходзячы з уласных этычных норм, правіл і вопыту, як асабістага, так і папярэдніх пакаленняў. Адпаведна, для большасці ўкраінцаў, асабліва тых, хто ўдзельнічаў у Памаранчовай рэвалюцыі (2004) і Рэвалюцыі годнасці (2013–2014), незразумелая пазіцыя беларусаў, якія перасталі змагацца або эмігравалі. *Чомусь, як у нас, то выходили масово на Майдан, була Помаранчева революція; була Революція гідності. Люди выходили і люди змагалися... А чому у них не вийшли так?.. А якби вони не хотіли цього, більшість не хотіла, то вони б теж змогли вийти, об'єднатися і боротися... Ну-бо, не можна так! Якби уся Білорусія піднялася й встала, й вийшла на вулиці... Зупинилися всі заводи, зупинилися школи, вищі навчальні заклади, магазини, лікарні, аптеки...* (пані Оксана, 44 р., Суми – Люблін); *Так, вони вийшли, потім виїхали. Кажуть, їх там репресували, але ж, вибачте, і нас теж! Що Янукович влаштовував? І з робот виганяли, і всяке було. Я пам'ятаю, як мама в технікумі працювала, і там, не дай Богу, дізналися би, що мама там [на Майдане – О. К.]. У нас також були репресії, був „пресінг” капітальний, було все це і в нас. Було! Просто наші люди не злякалися і боролися, наші выходили на Майдан і в четвертому, і в чотирнадцятому, і всі ці революції ми змагалися, а там ні...* (пані Тамара, 37 р., Київ – Варшава).

Нягледзячы на даволі частае неразуменне матывацыі беларусаў, вымушаных пакінуць Радзіму, суразмоўцы падкрэслівалі, што не адчуваюць да іх негатыўных эмоцый і выказваюць спачуванне. *Білоруси спокійні. Мені білорусів якось так жалко трошки навіть. Тому що, от ми українці – нація бойова, як козаки. Хочеться встати, хочеться воювати, а вони отакі спокійно, тому вони там чекають, перечікують* (пані Олена, 50 р., Хмельницький – Варшава); *Я розумію, що білоруси, все ж таки, це невойовничий народ і для них [пратэсты 2020 года – О. К.] це вже досить великий опір своїй системі* (пані Ірина, 37 р., Вишгород – Варшава).

Українкі са здзіўленнем распаўядаюць пра „правіны”, за якія арыштоўвалі іх новых знаёмых. Найбольшае здзіўленне выклікаюць: „лайкі” ў сацыяльных сетках; выкарыстанне недзяржаўных Telegram-каналаў; белае і чырвонае адзенне; распаўсюд агітацыйных улётак аднаго з кандыдатаў, зарэгістраваных на прэзідэнцкіх выбарах. *Одна білоруска розказуе, шо вона там вісім місяців*

прывела у тюрмі і як ёй вдалося выйці, яна проста втэкла сюды. І яна знае, што ёй назад дароги нямае. Калі мы чакаем, што можа завтра-післязавтра закінчыцца вайна і мы повернемся дадому, то яна, ведаючы, што там ёсць, кажа: „Я толькі перейду «границю», і мене зноў там посадзяць! То краще я буду вільна тут сабе ходзіць, ніж там сядзець за градамі і не ведаць, чаго чакаць!” (пані Оксана, 41 р., Залочыў – Біласток); Яго другая падруга, я вежу ёй добра ведаю, калі ў іх былі выбары Лукашэнка, то яна за іншага кандыдата раздавала лісткі. Як пачаліся гэтыя прыдушэнні, арышты яна зразу выйшла. Яна, ёй хлопчык, спачатку выйшлі ў Украіну, тапер яны ў Польшчы, забрала ўжо маму, таму там выходу няма. Кажа, табе проста зноў ведаюць (пані Олександра, 35 р., Кіеў – Варшава); Яночка разказвала, што за лайкі ў Фэйсбуці ёй ведаючы там посадзілі. Яны ведаюць за ўсім, там не можна нічога сказаць. Така біда там, канешна жэ. Таму ў асноўным беларусы і тут (пані Олена, 50 р., Хмельніцкі – Варшава). Паводле самых папулярных тлумачэнняў, Украіну спрабуюць знішчыць знешні вораг, а Беларусь знішчаюць прадстаўнікі ўласнай дзяржавы.

Меншая частка апытаных пераканана, што беларускае грамадства ў сваёй масе па-ранейшаму займае інертную пазіцыю, ведае маўклівую згоду на ўдзел Беларусі ў вайне супраць Украіны і не ўдзельнічае ў барацьбе з рэжымам Лукашэнка. Для мене беларусы – то прапацый народ. Ні мовы ўжо ў іх нямае, ні культуры, нічога. Усе втратылі. Але да іх у мене краще ставлення ніж да расіян. Да іх якое нейтральна я ставлюся. Яны, як я кажу, прапацці ўжо, проданы, бо Расіі проданы. Яны ўсе маюць ведаць за зробленае ў Украіні (пані Анна, 35 р., Миколаївщина – Варшава).

Яны настойваюць на неабходнасці прымянення да беларусаў прынцыпу калектывнай адказнасці за ўдзел у вайне і ўраўнання іх з расійцамі, якія падтрымліваюць імперскую знешнюю палітыку. Моё ставлення да Беларусі, да іх [беларусаў – О. К.], яна для мене не існуе, бо заодно з Расією, і ўсе. Мені не доводзіцца нікому з беларусаў казаць гэта ў абличчя. У рэдакцыі, дзе я працавала, украінка заміжня за беларусом і яна напісала ліст, ад яна ведае: „Вябач, Марічка, што мы гэтаго монстра вырастылі. І што нам з гэтым соромом жыць”. Я ведаю гэта іхне ведаць сорому і провині. І калі я гаворыла ў вочы адной дружыні беларуса, што я загалом асуджаю ўсіх беларусаў, то я ведаю, што ёй вельмі боляча. І яна сказала: „Ты проста не ведаю, калі гэта ўсе пачалося, як мій чалавек ходзіць і перад кожным [украінцам – О. К.] ведаючы тут у рэдакцыі. Таму, ён да кожнага падыйшоў і ведаючы”. Ад ведаючы, ён мае ведаць провині. Ну, але я не ведаю. Проста, калі праходзіць вайна, тады ведаючы так, што ўсе-ўсе людзі гэтай нацыі стаюць тваімі ворагамі. Бо з іхняй тэрыторыі ляцяць ракеты на мою зямлю. Там я не ведаю, як я могу прыняць гэта. Для мене яны падтрымваюць расійскі рэжым і іхні прэзідэнт падтрымвае расійскі рэжым. Я ведаю, што не ўсіх беларусаў, ад так само, як той [Лукашэнка і яго прыхільнікі – О. К.], але... І не ўсе могуць выйсці, але я не ведаю, у мене нямае ведаць. Слава Богу,

я не маю знайомих білорусів. Я не мушу з ними підтримувати контакт. Я викреслила все пов'язане з росіянами і радію, що я не мусила це вирішувати щодо білорусів (пані Марія, 41 р., Київ – Варшава).

Паводле дадзеных А. Казакевіча, больш за 40 % беларусаў падтрымліваюць расійскую агрэсію¹⁰. Варта прывесці фрагмент з аповеду ўкраїнкі беларускага паходжання, што выехала з України і падтрымлівала адносін з сваякамі ў Беларусі: *В Білорусі у мене родичі: бабуся, тітка, двоюрідні. У мене мама моя з Білорусіі. Я білоруска сама. І брат, сестра в мене двоюрідні там живуть. Я Білорусію дуже любила, я знаю білоруську мову, читала білоруські книжки. Моя бабуся була і є, зараз вже стара, викладачка білоруської мови й літератури. І я завжди вболівала за них, щоб в них була та Револуція, це все. Але тоді бабушка мені почала передавати „прівет” і казати, шо вона дуже рада, шо Путін нас спасает! Так само мої брат з сестрою мого віку. Ну, то бабушка, там ладно вже там аж восімят п'ять лет, прастіпельна. Ну, а ці?.. А вони сиділи дома [стрыечныя браты з сястрой – О. К.]. Вони сиділи дома, вони нічо не робили. Я кажу: „Мама, прівет прінімаю тікі, якішо фотографія буде, де вони на плоці і там якийсь плакатік з нашим прапором”, а вони сидять. Вони, тіпа стада. Вони требують павадиря. Мама каже: „Хто іх поведе?”. Я кажу: „Ну, шо значить?.. А чога вони самі?..” – „Ну шо ти, как ти себе это прідставляеш, шо вони оце будуть?.. Катя там наша піде, в неї трое дітей!”. Так я кажу: „Так раді цих трьох дітей хай піде! Хай її чоловік піде! Ну, хай Вова піде – брат мій”. Кажу: „Мам, от вони не підуть, значить, вони так і будуть жить!”. – „А вони живуть краіце, ніж ти! Ім Лукашенко побудував будинки! Якби ти жила в Білорусіі – в тебе був би вже там будинок! Як для багатодетной сім'і”. Ну, от так ми перестали спілкуваться з білоруськими родичами. Мама – не, а я – да. Ну, бо то мамина мама, а я ні, я не спілкуюсь. Так то шкода, дуже шкода, бо я білорускою до двадцять четвертого числа ще була. Я казала, шо я білоруска, яка в Україні народилась, але я тепер не хочу казати так (пані Ніна, 38 р., Київ – Варшава).*

Пытанне калектыўнай адказнасці беларусаў перыядычна з'яўляецца на парадку дня. Нягледзячы на тое, што Беларусь не стала актыўным удзельнікам расійска-ўкраінскай вайны, яе сітуацыя таксама крытычная. З аднаго боку, яна не ўдзельнічае ў баявых дзеяннях на тэрыторыі України, а з другога – спрыяе агрэсіі, бо прадастаўляе сваю тэрыторыю для размяшчэння расійскіх войск і ўзбраенняў, у тым ліку ядзерных, аказвае медыцынскую дапамогу і г. д. Украінцам цяжка зразумець інертнае стаўленне большасці беларускага грамадства да сітуацыі ва Украіне. У мене якась таке відчуття, що вони ще слабкі. Мені дуже образліво – выходить тількі Украіна выборуе незалежність. Выборуе це все право бути, право на ідентичність, право взагалі на буття. І коли Украіна переможе, на наступний день Білорусія

¹⁰ Інтэрв'ю з А. Казакевічам, праведзенае 30 сакавіка 2024 г.

також відыйде від цього світу російського. І мені це образливо. Тому що виходить, що наші хлопці, наші люди, наші жінки високу ціну платяць за це [абарона незалежнасці – О. К.]. А вони іі проста отримуюць. Вони слабы (пані Тамара, 37 р., Київ – Варшава).

Многія суразмоўцы разумеюць, што зараз вырашаецца лёс не толькі Украіны, але і Беларусі. Гэта той момант у гісторыі, калі Беларусь, а дакладней беларускае грамадства, павінна вырашыць, ці будзе паглыбляць адносіны з Расіяй, што, на думку экспертаў, верагодна, прывядзе да поўнай страты незалежнасці, ці адважыцца адстойваць сваю суверэннасць. І тут мае суразмоўцы ставілі справядлівыя пытанні. Ці будзе беларускае грамадства выказваць падтрымку рэжыму ў Менску і ў Маскве? Што павінна адбыцца, каб пратэсты супраць дыктатара набылі масавы характар? Чаму б ім разам з украінцамі не змагацца са зброяй у руках супраць агульнага ворага? Можа, беларусы разлічваюць, што пасля перамогі Украіны яны павінны атрымаць незалежнасць, не прыкладаючы для гэтага асаблівых намаганняў?

Гэтыя пытанні застаюцца адкрытымі, і пакуль на іх не будзе дадзены адказ, перспектывы аднаўлення добрасуседскіх стасункаў застаюцца даволі размытымі і незразумелымі. З іншага боку, дыялог працягваецца, што праўда, у асноўным на ўзроўні асабістых кантактаў, але дзякуючы ім становіцца магчымым арганізоўваць і праводзіць сумесныя навуковыя мерапрыемствы і экспертныя форумы, выдаваць кнігі і праводзіць конкурсы. Як сведчаць сацыялагічныя дадзеныя і аналіз вусна-гістарычных крыніц, украінцы адкрытыя да дыялогу, хоць і маюць шмат перасцярог.

Наслідкі гуманітарнай катастрофы, або украінскі погляд на перспектывы украінска-білорускіх відносін (за матэрыяламі усноў історыі)

До пачатку повнамасштабнага вторгнення Расіі ў Украіну ўсе сацыялагічныя опитуванні фіксувалі, што найбольш тепле ставлення ўкраінцы віказувалі саме до білорусів. Пасля вторгнення ставлення стало пераважна або цільком негатыўным. Голоўною метою статті было з'ясувати дынаміку та перспектывы відновлення добросусідскіх відносін цими двома націямі. Аналізуючы свідчэння біженців з Украіны, які зараз прожывають у Польшці, авторка виокремлює основні чинники, що мають як позитивний так і негатыўний вплиў на подальше взаємопорозуміння. Найчастіше до тих які мажуть посприяти відновленню діалогу відносять: спробу білоруської „революції гідності” 2020 р., наявність добровольчих батальйонів, які змагаються на боці Украіны, партизанський супротив в Білорусі та активну волонтерську діяльність білорусів. Не менш важливе значення для ўкраїнців мають політичні погляды представників Білорусі, іх позиція щодо російсько-ўкраїнської війны та легітымності влады Лукашенка. Незважаючи на чималу кількість питань, які досі залишаються відкритими варто відмітити перспектыва відновлення добросусідскіх відносін між Украіною та Білоруссю є досить високою.

Konsekwencje katastrofy humanitarnej czyli ukraińskie spojrzenie na perspektywy stosunków ukraińsko-białoruskich (na podstawie danych historii mówionej)

Przed rozpoczęciem pełnoskalowej inwazji Rosji na Ukrainę wszystkie badania socjologiczne odnotowywały, że najcieplejszy stosunek Ukraińców był do Białorusinów. Po tej inwazji stosunek stał się przeważnie lub całkowicie negatywny. Głównym celem artykułu było poznanie dynamiki i perspektyw przywrócenia dobrosąsiedzkich stosunków pomiędzy obydwojma narodami. Analizując relacje uchodźców z Ukrainy, którzy obecnie mieszkają w Polsce, autorka wyodrębnia główne czynniki, które mają zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na wzajemne zrozumienie. Według relacji do przywrócenia dialogu mogą przyczynić się pamięć o próbie białoruskiej „rewolucji godności” w 2020 r., obecność batalionów ochotniczych walczących po stronie Ukrainy, partyzancki ruch oporu na Białorusi, aktywna działalność wolontariacka Białorusinów. Równie ważne dla Ukraińców są poglądy polityczne przedstawicieli Białorusi, ich stanowisko wobec wojny rosyjsko-ukraińskiej oraz legitymizacji władzy Łukaszenki. Pomimo wielu negatywnych wątków większość respondentów ma nadzieję, że istnieje perspektywa przywrócenia dobrosąsiedzkich stosunków między Ukrainą a Białorusią.

Consequences of Humanitarian Disaster or Ukrainian View to the Perspectives of Ukrainian-Belarusian Relations (Based on Oral History)

Before the start of Russia's full-scale invasion of Ukraine, all sociological surveys recorded that Ukrainians showed the warmest attitude towards Belarusians. After this invasion, the intercourse became negative. The main purpose of the article was to explore the dynamics and prospects for the restoration of good-neighborly relations between these two nations. After this invasion the attitude became somewhat or completely negative. Analyzing the testimonies of refugees from Ukraine who currently live in Poland, the author identifies the main factors that have both a positive and a negative impact on further mutual understanding. Those most often identified as contributors to the resumption of dialogue include: the attempt of the Belarusian „revolution of dignity” of 2020, the presence of volunteer battalions supporting Ukraine, partisan resistance in Belarus, and the active volunteer activities of Belarusians. Equally important for Ukrainians are the political views of representatives of Belarus, their stance on the Russian-Ukrainian war, and the legitimacy of Lukashenko's power. Despite the considerable number of unresolved issues, the prospect of restoring good neighborly relations between Ukraine and Belarus is quite promising.

„Żebyśmy lepiej rozumieli Białoruś”. Z antropolożką Anną Engelking rozmawia Aleksander Smalianczuk

AS: Jesteś znaną w Polsce i w Białorusi antropolożką i etnografką. Jaki był początek twojej ścieżki naukowej? Jak to się stało, że nauka stała się główną sprawą w twoim życiu?

AE: Pochodzę z inteligenckiego domu. W domu zawsze było oczywiste, że człowiek kończy wyższe studia i kieruje się ku jakiejś twórczej pracy. Rodzice byli matematykami. Mój ojciec Ryszard Engelking¹ był profesorem na Uniwersytecie Warszawskim. Odkąd pamiętam, siedział za biurkiem w swoim pokoju i pracował. Niewątpliwie to on nauczył mnie pracy intelektualnej. Wydał parę książek matematycznych², ale nie było to jedyne pole jego działalności. Bardzo głęboko, też odkąd pamiętam, interesował się literaturą francuską i równoległe ze swoją pracą matematyczną tłumaczył dzieła francuskich pisarzy³. Przez długie lata robił to do szuflady, aż zaczęły się pojawiać możliwości publikowania jego przekładów. To był dom

¹ Ryszard Engelking (1935–2023) – matematyk specjalizujący się w topologii i teorii wymiaru, od 1971 r. profesor nauk matematycznych. Pracował w Instytucie Matematycznym PAN i na Wydziale Matematyki, Informatyki i Mechaniki Uniwersytetu Warszawskiego. Członek zwyczajny Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Jednocześnie był uznanym tłumaczem literatury francuskiej.

² Opublikował m. in. książki *Topologia ogólna* (1976), wydaną też po angielsku i rosyjsku, i *Teoria wymiaru* (1977, również po angielsku), które są klasycznymi pozycjami literatury przedmiotu, wznawianymi w wielu aktualizowanych wydaniach.

³ Ryszard Engelking tłumaczył na polski m.in. dzieła Gustave’a Flauberta (*Pani Bovary, Szkoła uczyć*), Charlesa Baudelaire’a (m.in. *Paryski splin*), Gérarda de Nerval, Auguste’a de Villiers de L’Isle-Adama, Nicolasa Edme’a Restif’a de la Bretonne. Otrzymał nagrody „Literatury na Świecie” za przekłady poezji (1993) i prozy (2005), był także laureatem Nagrody Specjalnej tego pisma „Mamut” (2015). W 2017 r. za przekład *Szkoły uczyć* otrzymał Nagrodę Literacką Gdynia.

matematyczno-humanistyczny. Rodzice poznali się na studiach. Mama Krystyna Engelking⁴, z domu Gajewska, pracowała na Politechnice Warszawskiej. Wykładała matematykę, uczyła studentów. A prywatnie była miłośniczką teatru, literatury i historii. I mocno się angażowała w sprawy społeczne: wspierała KOR, działała w KIK-u, a w ostatnich latach w KOD-zie⁵. Wartości ważne w mojej rodzinie to nie były wartości materialne.

Ale kiedy rozmawiamy o tym, kto z rodziny miał wpływ na moje zainteresowania, to muszę opowiedzieć też o rodzicach mamy, dziadkach Gajewskich. Oboje skończyli przed wojną polonistykę na Uniwersytecie Warszawskim. Babcia była nauczycielką polskiego w warszawskich szkołach średnich, przed wojną w gimnazjum Staszica, w czasie wojny (konspiracyjnie) i po niej w liceum Konopnickiej. Była dyrektorką tej szkoły. A dziadek miał głębokie zainteresowania historyczne. Był varsavianistą⁶, samoukiem w tym zakresie. Całe dzieciństwo spędziłam na spacerach z dziadkiem po Warszawie. Czasem jeździliśmy też na wycieczki po Mazowszu. Dziadek dużo mi opowiadał, dużo pokazywał. Mama też miała zacięcie turystyczne i w czasach szkolnych zabierała mnie i moje siostry na różne wycieczki po Polsce. Więc ten wpływ dziadka i mamy, i generalnie domu, niewątpliwie ukierunkował mnie w stronę późniejszych zainteresowań etnograficznych, ale też polonistycznych. W stronę zainteresowań kulturą, jej różnorodnością i jej przeszłością.

AS: *Rozumiem, że dziadek opowiadał ci też historię rodziny? Na ile wiedza o przodkach była dla ciebie ważna?*

AE: Historia rodziny zawsze mnie interesowała. Na początku nawet nie tyle interesowała, co po prostu mi ją opowiadano, dlatego że byłam pierwszą, najstarszą wnuczką moich dziadków. Moje młodsze siostry miały z nią do czynienia już w mniejszym stopniu. Więc siłą rzeczy, ponieważ mi opowiadano, to ja pytałam i już w dzieciństwie miałam podstawową wiedzę o historii rodziny, o wszystkich jej gałęziach. Już wtedy byłam w stanie coś opowiedzieć o rodzinie każdego z dziadków.

Mój dziadek, o którym rozmawiamy, dziadek od strony mamy Marian Gajewski, pochodził z rodziny proletariackiej – hutników z Zagłębia Dąbrowskiego. A ojciec dziadka wyszedł ze wsi. Jako młody chłopak poszedł w świat szukać szczęścia i trafił właśnie do Zagłębia, do Sosnowca – tam się spotkali dziadka rodzice. Najważniejsze w tej rodzinie były ambicje edukacyjne. Dziadek miał czterech braci i cała piątka zdobyła wyższe wykształcenie. Żyli biednie, mieszkali w jednej izbie tu w Warszawie, bo niedługo przed I wojną przenieśli się z Sosnowca do Warszawy. Ale ich ojciec i matka, która sama ledwo umiała się podpisać, byli zdeterminowani,

⁴ Krystyna Engelking (1936–2023) – matematyczka, długoletnia wykładowczyni na Politechnice Warszawskiej. Zaangażowana w życie kulturalne i społeczne, w tym w sprawy białoruskie. W warszawskim Klubie Inteligencji Katolickiej animowała działalność Sekcji Współpracy z Katolikami na Wschodzie. Matka czterech córek.

⁵ Komitet Obrony Robotników, Klub Inteligencji Katolickiej, Komitet Obrony Demokracji.

⁶ Marian Gajewski (1904–1983) – urzędnik, związany z samorządem i spółdzielczością, autor monografii *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny* (1979).

żeby synom dać wykształcenie. Wszyscy bracia mieli wykształcenie techniczne lub ekonomiczne, a dziadek był polonistą. Całe życie pracował jako urzędnik. Więc z tej strony, poczynając od pokolenia dziadka, tradycja rodziny była inteligencka.

Z kolei moja babcia Józefa Gajewska, nauczycielka, wywodziła się z guberni kijowskiej. Z rodziny polskiej szlachty, która przeniosła się na Ukrainę po Unii Lubelskiej. Nie udało mi się jeszcze dotrzeć do korzeni tej rodziny. Po prostu wiadomo, że byli tam od bardzo dawna i że prawdopodobnie kiedyś mieli tam jakąś posiadłość. Przyłożyli swoją cegiełkę do polskiej kolonizacji Ukrainy – choć dopiero dzisiaj interpretujemy to w ten sposób; oni na pewno myśleli inaczej. W okresie, do którego sięgała pamięć mojej babci, należeli do bardzo licznej warstwy postszlacheckiej inteligencji rolniczej, pracującej w wielkich latyfundiach. Służyli u Potockich, byli administratorami majątków. I stali się polskimi uchodźcami z Ukrainy po rewolucji 1917 roku. Po traktacie ryskim przybyli do Polski, do obcego dla siebie kraju. Ojca babci zatrudnił Potocki jako leśniczego w swoich lasach pod Radomiem, a prababcia z trojgiem dzieci była w Warszawie. Dzieci się tam kształciły. W efekcie moja babcia została nauczycielką polskiego, a jej siostra lekarzem pediatrą. Ich brat studiował to tu, to tam, a później, tak jak jego ojciec, zarządzał gospodarstwami rolnymi.

AS: Ciężko było w ogóle wstąpić na uniwersytet w okresie międzywojennym?

AE: Studia były płatne, ale nie było egzaminów wstępnych. Chętni po prostu zapisywali się na wybrany wydział. Studenci przeważnie równolegle uczyli się i pracowali. Nie wiem dokładnie, co robił mój dziadek, ale przypuszczam, że dawał korepetycje, zarabiał lekcjami. To było wtedy powszechne. Ja tę historię znałam już w dzieciństwie – dziadek mi opowiadał o swoim dziadku-hutniku i o ojcu, sprytnym i ambitnym chłopaku ze wsi. W tych historiach wyrosłam. Natomiast jeżeli chodzi o ukraińską rodzinę babci, to mówiło się o tym stosunkowo mało. Nawet miałam wrażenie, że było to obłożone jakimś tabu. Teraz rozumiem, dlaczego. Rodzina babci ciężko przeżyła okres rewolucji w Rosji – o takich rzeczach nie mówiło się dzieciom wychowywanym w PRL-u. Wiadomo, dziecko mogłoby tu czy tam coś nieostrożnie powiedzieć i byłyby kłopoty. Więc tylko pamiętam, że zawsze mnie bardzo dziwiło, że babcia ma w dowodzie osobistym wpisane miejsce urodzenia „ZSRR”. No, jak to ZSRR? Przecież to była wieś Żurawka w Ukrainie, w powiecie zwinogródzkim. W 1905 roku jeszcze nie było ZSRR.

AS: A jaka jest historia twoich przodków ze strony ojca?

AE: Engelkingowie wywodzą się z niemieckich robotników, którzy osiedli w Królestwie Polskim w latach 30. XIX wieku, kiedy zaczęła się industrializacja tych terenów. W okresie przeduwłaszczeniowym polscy arystokraci i żydowscy przemysłowcy sprowadzali robotników z Prus; wtedy jeszcze chłopci nie szli do miast, odrabiali pańszczyznę. I Johann Engelking, bednarz, przybył z Altony w Prusach,

a jego synowie pracowali w cukrowni w Hermanowie⁷ w pobliżu Żyrardowa. Wnuk Johanna, mój dziadek Edward Engelking, był w wojsku rosyjskim w czasie pierwszej wojny światowej, po czym trafił do I Korpusu Dowbora-Muśnickiego⁸. Po wojnie został w wojsku, był zawodowym wojskowym – rotmistrzem w 15 Pułku Ułanów Poznańskich. Był najlepiej wykształcony spośród braci, właśnie dlatego, że był oficerem.

AS: *A inni pozostali robotnikami?*

AE: To raczej było już drobne mieszczaństwo. Któryś miał jakiś sklepik, któryś pracował na kolei. Jeden został urzędnikiem. Pokolenie mojego dziadka już przestało być robotnikami. Nie mieli wyższego wykształcenia, ale pokończyli jakieś szkoły.

AS: *Ale to już byli Polacy, czy jeszcze Niemcy?*

AE: Nie, oni bardzo prędko przestali być Niemcami. Chyba tylko ten pierwszy Engelking, zresztą katolik, nie ewangelik, był Niemcem, ale już jego dzieci... Prości ludzie, żyjąc w polskim otoczeniu, szybko się polonizowali. Dziadek był polskim patriotą, w czasie okupacji działał w wojskowej konspiracji. Jego bratankowie walczyli w AK, jeden z nich został zamordowany przez NKWD.

Natomiast jest jeszcze rodzina mojej drugiej babci, matki ojca, w której, owszem, były tradycje inteligenckie, i to dawne, XIX-wieczne. To była rodzina o korzeniach z jednej strony postszlacheckich, z drugiej niemieckich. Ważną postacią była w niej babcia mojej babci. Nazywała się Anna Sommerfeldt, po mężu Porębowiczowa. Sommerfeldtowie, jak mówiła tradycja rodzinna, przybyli kiedyś z Holandii. Mówiono, że byli kupcami w Gdańsku. Dzisiaj to zweryfikowałam i już wiem, że ojciec Anny nie przybył do Warszawy z Gdańska, tylko z Torunia. A i ta Holandia jest bardzo niepewna; nazwisko Sommerfeldt było dość powszechne na Pomorzu w czasach pruskich. Wiadomo, że byli kupcami i ewangelikami (później katolikami), rodziną, którą można odnieść do inteligencji w XIX-wiecznym sensie. To było wyższe kupiectwo, które znało języki, czytało książki, było entuzjastami muzyki, teatru itd. Należeli do kulturalnej elity XIX-wiecznej Warszawy. Mąż Anny Sommerfeldt, Władysław Porębowicz, pochodził z rodziny szlacheckiej, ale wtedy już podupadłej. On sam był subiektem tu w Warszawie, u przyszłego teścia, który miał sklep z zabawkami na Senatorskiej, a jego ojciec był dzierżawcą majątków w Galicji. Dzieje tych wszystkich gałęzi rodziny wpisują się w klasyczny sposób w proces kształtowania się inteligencji w Polsce.

Niedługo przed powstaniem styczniowym Porębowiczowie przenieśli się do Sosnowca. Sosnowiec był wtedy miejscowością graniczną między Królestwem

⁷ Cukrownia „Hermanów” (w dobrach Szymanów w dzisiejszym pow. sochaczewskim) była pierwszą nowoczesną cukrownią w Królestwie Polskim. Powstała w 1838 roku. Funkcjonowała przy niej osada fabryczna, w której mieszkali robotnicy.

⁸ Józef Dowbor-Muśnicki (1867–1937) – polski wojskowy, generał porucznik Armii Imperium Rosyjskiego i generał broni Wojska Polskiego. W latach 1917–1918 dowódca I Korpusu Polskiego w Rosji, w latach 1918–1919 naczelny dowódca Sił Zbrojnych Polskich w byłym zaborze pruskim, dowódca powstania wielkopolskiego (1919).

Polskim, Prusami i Austrią – i w tym trójstyku granic po uruchomieniu kolei warszawsko-wiedeńskiej pojawiły się nowe możliwości prowadzenia interesów. I Władysław z tego skorzystał. Ich rodzina należała do miastotwórczej elity Sosnowca. Mieli troje dzieci. Najstarszy był Edward Porębowicz⁹ – znany romanista i literat, literaturoznawca i tłumacz, późniejszy profesor uniwersytetu we Lwowie. Przetłumaczył m. in. *Boską Komedię*. Jego młodszy brat Ignacy był lekarzem; obaj ukończyli Uniwersytet Jagielloński. Tak więc w latach 80. XIX wieku dwóch synów w tej rodzinie miało wyższe wykształcenie! Edward poza tym jeszcze kształcił się w Niemczech i we Francji. Trzecim dzieckiem była moja prababka Antonina, która nie mogła studiować na uniwersytecie, bo wtedy jeszcze kobiety nie miały takiej możliwości, ale uczyła się muzyki w konserwatorium w Warszawie, a także w Wiedniu. No więc taka to była rodzina i taką tradycję znałam od dzieciństwa. Myślę, że mój ojciec został profesorem matematyki i tłumaczem literatury francuskiej właśnie dlatego, że ta inteligencka i europejska tradycja szła od strony rodziny jego matki.

AS: *Chciałbym teraz zapytać o twoje liceum, o nauczycieli...*

AE: Uczyłam się w liceum imienia Narcyzy Żmichowskiej. To była szkoła z rozszerzonym językiem francuskim. Byłam w klasie humanistycznej, w której miałam też łacinę i bardzo dobrą nauczycielkę tego przedmiotu. Mam poczucie, że to było niestandardowe, ciekawe liceum, bo dawało całkiem sporo wolności, co nie było typowe w PRL-u. W tej szkole obowiązywały luźniejsze normy i nie traktowało się w niej do końca poważnie ani oficjalnej ideologii, ani rzeczywistości PRL-owskiej. Było tam specyficzne środowisko uczniowskie: dużo młodzieży, która z różnych powodów spędziła jakiś okres życia w krajach frankofońskich. Oni wnosili w tę PRL-owską szarżę inne fludy. Liceum miało kontakty ze światem. Mieliśmy też, pamiętam, w klasie Rosjanek i Serba. No i kolegów i koleżanki, którzy wcześniej mieszkali we Francji, w Belgii, a nawet w Libanie czy w Kenii. Mieliśmy też wymianę z Francją. W drugiej klasie spędziłam dwa tygodnie w Paryżu i okolicach; mieszkaliśmy u francuskich kolegów. Oni też byli u nas, w Warszawie, na podobnych zasadach. To otwierało nam oczy na Europę i na inną, niesocjalistyczną rzeczywistość.

Miałam też porównanie z kolegami i koleżankami z innych liceów. Z reguły byli bardzo obciążeni nauką, a w Żmichowskiej tak nie było. Była tam na tyle luźna atmosfera, że miałam dużo czasu i dużo czytałam. Prowadziłam własne poszukiwania lekturowe i na przykład wtedy odkryłam literaturę rosyjską. Wypożyczyłam kiedyś z biblioteki szkolnej *Martwe dusze* Gogola – i to był początek. Gogol

⁹ Edward Porębowicz (1862–1937) – romanista, poeta, tłumacz, historyk literatury. Studiował romanistykę, germanistykę i anglistykę w Krakowie, Berlinie, Monachium, Montpellier, Barcelonie i Florencji. Od 1907 r. profesor zwyczajny języków i literatur romańskich na uniwersytecie we Lwowie. Przetłumaczył wiele arcydzieł literatury światowej, w tym dzieła Dantego, Byrona, Calderóna i Szekspira, a także ballady prowansalskie i pieśni ludowe celtyckie, germańskie i romańskie. Do nauki o literaturze wprowadził terminy „barok” i „neoromantyzm”.

mnie zachwylił – i poszłam na całość. Potem był Turgieniew, Puszkina i bardzo prędko Dostojewski. To zainteresowanie bardzo też wspierał ojciec; pamiętam, że kompletował dla mnie w antykwariatach polskie wydanie Turgieniewa. Mam je do dzisiaj. *А propos* literatury rosyjskiej, mam piękne wspomnienie związane z panią od łaciny. Czytałam namiętnie Dostojewskiego, nie mogłam się oderwać. Wszędzie ze sobą nosiłam *Zbrodnię i karę*, czytałam też w czasie lekcji, chowając książkę pod ławkę. I pani profesor zwróciła mi uwagę. Więc schowałam książkę i włączyłam się w lekcję, ale po chwili znowu otworzyłam książkę. I wtedy pani profesor podchodzi do mojej ławki, wyciąga z kasetki książkę, patrzy, co to jest, a potem wygłasza do klasy przemówienie na temat pożytków z czytania Dostojewskiego i zachęca wszystkich, żeby go czytali.

AS: *A jaki był w twojej szkole stosunek do języka rosyjskiego?*

AE: Och! Profesorka od rosyjskiego, pamiętam, nazywała się Krystyna Józefowicz. Była jedną z lepszych nauczycielek w tej szkole. Prowadziła taki niestandardowy rosyjski, niezideologizowany. Puszczala nam na przykład piosenki Okudźawy i Wysockiego i wszyscy się ich uczyliśmy. Pokazywała nam niezależną kulturę rosyjską. Ale chyba mało kto umiał to docenić, bo generalnie stosunek mojego pokolenia do języka rosyjskiego był bardzo negatywny. Trudno było być nauczycielem rosyjskiego w tamtych czasach. W porównaniu z typową PRL-owską autorytarną nauczycielką rosyjskiego, wpajającą uczniom propagandę (taką miałam w szkole podstawowej), pani Józefowicz wypadała naprawdę rewelacyjnie.

Zresztą nie wiem, na ile klasa zdawała sobie sprawę, że to, co ona nam pokazuje, jest niekoniecznie „błagonadiożne”. Ale ja akurat wiedziałam, bo u nas w domu słuchało się Okudźawy. Ojciec bywał w Moskwie, miał kontakty z rosyjskimi matematykami. Moskiewska szkoła matematyczna była wtedy jedną z najlepszych na świecie. Rozmaici rosyjscy przyjaciele przewijali się przez nasz dom. Więc Okudźawy się u nas słuchało – na szpulowym magnetofonie po rosyjsku. Wtedy rozumiałam tylko pojedyncze słowa.

AS: *A jak zaczęło się twoje życie studenckie?*

AE: Od pewnego momentu w liceum zaczęło być dla mnie oczywiste, że będę studiować polonistykę. Pamiętam, że rozważałam też historię, ale polonistyka wydawała mi się bardziej naturalnym wyborem, bo zawsze dużo czytałam. Dom był pełen książek, zawsze był teatr i kino, jakieś wystawy, koncerty – po prostu byłam dziewczyną o rozbudzonych zainteresowaniach ogólnokulturalnych, jeśli tak mogę powiedzieć. Maturę i egzaminy wstępne zdawałam w 1977 roku. To była epoka gierkowska, rok po protestach w Radomiu i Ursusie¹⁰. Ciekawe i trudne czasy.

¹⁰ W czerwcu 1976 r. w PRL doszło do fali strajków i protestów po ogłoszeniu przez rząd Piotra Jaroszewicza podwyżek cen żywności. W strajkach uczestniczyło ponad 80 tys. osób. Strajki brutalnie spacyfikowano, robotnicy byli aresztowani i zwalniani z pracy. Jednak rząd wycofał się z podwyżek. Strajki w Radomiu i Ursusie były impulsem do powstania Komitetu Obrony Robotników, który po roku przekształcił się w Komitet Samoobrony Społecznej „KOR”.

I tak się znalazłam na polonistyce, gdzie nastąpił pierwszy, można powiedzieć, dojrzały intelektualnie zwrot w moim życiu. Mianowicie bardzo prędko okazało się, że to, co mi się zdawało, że będzie moją ścieżką, to znaczy historia literatury, mało mnie pociąga. Już na pierwszym roku głębiej zainteresowało mnie językoznawstwo. Dlaczego? Myślę, że z powodu niezwykle jasnego i precyzyjnego obrazu tej dyscypliny, jaki wyłaniał się z zajęć i wykładów, prowadzonych przez wybitnych wykładowców.

Nie przypominam sobie wśród profesorów, którzy mieli z nami przedmioty historycznoliterackie, nikogo, kto by mnie potrafił zafascynować tą problematyką. Natomiast z językoznawstwem tak było. Fantastyczną wykładowczynią była profesor Halina Kurkowska¹¹. Pokazała nam język jako bardzo logiczną, przejrzystą strukturę, w której działają określone reguły. Ale jednocześnie jako fenomen społeczny, jako system komunikacji funkcjonujący w społeczeństwie, różnie w różnych grupach ludzi. Tak, że to była, można powiedzieć, gramatyka z elementami socjolingwistyki, i mnie bardzo zainteresowały obie te części opowieści o języku w wykonaniu profesor Kurkowskiej. To było spojrzenie strukturalistyczne, poniekąd logiczno-matematyczne, i jednocześnie spojrzenie socjologiczne. Szalenie ciekawe.

Pamiętam, bo to było ważne przeżycie, że na jednych z pierwszych zajęć na pierwszym roku opowiadała nam profesor Kurkowska o relacjach języka polskiego z innymi językami, które występują w Polsce. To było dość wyjątkowe w 1977 roku. Wtedy się dowiedziałam, że w Polsce są mniejszości, że są Litwini, którzy mówią po litewsku, Białorusini, którzy mówią po białorusku, Ukraińcy, którzy mówią po ukraińsku. Szkoła przecież tego nie uczyła, a z domu wiedziałam chyba tylko o Żydach i o Słowakach, bo jeździliśmy w góry, w tym do polsko-słowackich wsi na Orawie. Krótko mówiąc, od profesorów językoznawstwa dowiadywałam się więcej niż tylko o języku i ta wiedza otwierała mi nowe horyzonty. I tam wędrowały moje zainteresowania. Profesor Kurkowska była bardzo wyculona na problematykę społeczną i polityczną. Czytaliśmy z nią pierwsze przetłumaczone na polski fragmenty *LTI* Victora Klemperera¹²; uważała, bardzo słusznie, że poloniści muszą znać mechanizmy manipulacji językowej, które pokazywała nam na tym niesamowitym przykładzie.

¹¹ Halina Kurkowska (1922–1983) – językoznawczyni, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmowała się słowotwórstwem, leksykologią, kulturą języka i socjolingwistyką. Współautorka m. in. monografii *Stylistyka polska* (1959) i *Kultura języka polskiego* (1971) oraz *Słownika poprawnej polszczyzny* (1973).

¹² Victor Klemperer (1881–1960) – niemiecki filolog, romanista, profesor literatury francuskiej w Dreźnie. Z racji żydowskiego pochodzenia wysiedlony w 1939 r. do tzw. domu żydowskiego; chroniony przez żonę Niemkę, która odmówiła wymuszanego przez NSDAP rozwodu. Autor słynnego dzieła *LTI. Notatnik filologa*, w którym poddał analizie semantykę języka Trzeciej Rzeszy (*linguae Tertii Imperii*) i mechanizmów masowej propagandy. W Polsce pierwsze fragmenty *LTI* opublikowano pod tytułem *Mowa to więcej niż krew*, [w:] „Znak” 1969, nr 9 (183), s. 1208–1229. Pełne polskie wydanie ukazało się w 1983 r.

Drugim ważnym dla mnie profesorem językoznawstwa był Stanisław Dubisz¹³, który uczył nas gramatyki opisowej, gramatyki historycznej i historii języka. To są przedmioty, których studenci polonistyki zwykle bardzo nie lubią. Natomiast dla mnie one były fascynujące, zwłaszcza gramatyka historyczna, bo z niej wypływały powiązania między różnymi językami słowiańskimi. Gramatyka historyczna opowiada między innymi o tym, jak się języki słowiańskie rozwinęły ze wspólnej podstawy i czym się między sobą różnią. Bardzo mi się to podobało i było dla mnie łatwe; układało mi się w głowie bez problemu.

I szybko zdarzyła się okazja, w której gramatyka historyczna sprawdziła mi się w praktyce. Kiedyś z kolegami spotkaliśmy się z grupą Czechów. No i był wielki problem językowy, bo Polacy tych Czechów nie rozumieli. Przeciwnie Czesi, dlatego że to był okres, kiedy cała Czechosłowacja uczyła się polskiego m. in. po to, żeby mieć dostęp do przekładów zachodniej literatury. Wiadomo, że PRL był pod tym względem znacznie mniej restrykcyjny niż inne „bratnie” kraje, byliśmy bądź co bądź „najweselszym barakiem w obozie”. Właśnie wtedy zaczęłam mieć kontakty z Czechami i ze Słowakami. Ale dlaczego o tym mówię? Bo wtedy, chociaż pierwszy raz w życiu słyszałam czeski, od razu zaczęłam tłumaczyć tym nierozumiejącym Polakom. Bo byłam po kursie gramatyki historycznej! Łatwo deszyfrowałam wszystkie różnice fonetyczne, które są systemowe, i jak się to wie, to nietrudno rozumieć język, który jest naprawdę polskiemu bardzo bliski. Szybko to złapałam. Ta historia pokazuje, jak moje zainteresowania przenosiły się z rozumianej po szkolnemu polonistyki na szersze pole innych kultur i języków słowiańskich, do czego inspirowało mnie językoznawstwo.

I właśnie dzięki językoznawstwu na drugim roku polonistyki zdecydowałam się wprowadzić zmianę w swojej dalszej ścieżce edukacyjnej. Postanowiłam mianowicie rozszerzyć swoje studia o etnografię. Dlaczego o etnografię? Myślę, że były dwa powody. Pierwszym były te zainteresowania rozbudzone przez dziadka i mamę, o których ci opowiedziałam, a drugi był taki, że na etnografii miałam kilka koleżanek i od nich wiedziałam, co się dzieje na tych studiach i na czym one polegają. I na podstawie tych opowieści poczułam, że etnografia to coś dla mnie.

Więc po drugim roku polonistyki wzięłam roczny urlop dziekański i przez ten rok zaliczyłam dwa pierwsze lata etnografii. Najpierw to były studia rozszerzone, a potem po prostu drugi kierunek studiów, który robiłam równoległe – od trzeciego roku już studiowałam równoległe etnografię i polonistykę. To, co się dzisiaj nazywa etnologią albo antropologią kulturową, wtedy nazywało się etnografią. Na uniwersytecie była Katedra Etnografii (dziś jest to Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej). Mam więc dyplom magistra etnografii.

¹³ Stanisław Dubisz (ur. 1949) – językoznawca, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, długoletni dziekan Wydziału Polonistyki UW. Zajmuje się historią języka polskiego, dialektologią, stylistyką i zagadnieniami współczesnej polszczyzny. Członek Rady Języka Polskiego PAN i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

AS: *Pamiętasz, jak to było, kiedy został wprowadzony w Polsce stan wojenny?*

AE: Na skrzyżowaniu pod moim blokiem stał transporter opancerzony. Przez miasto co i rusz przejeżdżały kolumny pojazdów wojskowych – ot, taka demonstracja siły, która miała nas zastraszyć. Mnóstwo osób w Warszawie poruszało się po mieście z wielkimi torbami i plecakami – chodziło o to, żeby w razie rewizji utrudniać milicji odnalezienie plecaków z ulotkami czy bibułą. Wtedy byłam równolegle na etnografii i polonistyce. Dużo i burzliwie działo się w środowisku studenckim. Strajkowaliśmy. Powstało Niezależne Zrzeszenie Studentów. Pracownicy mieli „Solidarność”, a studenci – NZS. Pamiętam, byłam na zebraniu założycielskim, które zresztą prowadził starszy kolega etnograf, ale ostatecznie się do NZS-u nie zapisałam. Oczywiście angażowałam się w działalność opozycyjną, byłam na przykład w siatce dystrybucji bibuły, ale zawsze wolałam coś robić nieformalnie, po koleżeńsku, indywidualnie. Nigdy nie pociągały mnie masowe organizacje. Dziś należę tylko do dwóch stowarzyszeń naukowych: Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i European Association of Social Anthropologists i jednego obywatelskiego: Otwarta Rzeczpospolita. Stowarzyszenie przeciw Antysemityzmowi i Ksenofobii.

W stanie wojennym uniwersytet był przez jakiś czas zamknięty. Ale myśmy mieli seminarium z profesor Anną Zadrożyńską¹⁴ u niej w domu. Ponieważ nas na etnografii było niewiele, seminarium było kilkusobowe, więc nie było problemem przejść na tryb „tajnego nauczania” po domach. Potem uniwersytet otwarto znowu i wszystko wróciło w mury uczelni.

AS: *Czy praktyka studiowania na dwóch kierunkach była wtedy rozpowszechniona?*

AE: Wtedy to była raczej rzadka rzecz. W roku 1979 na jesieni byłam już na swoich pierwszych badaniach etnograficznych na Mazowszu. Etnografia bardzo mnie wciągała. Chciałam w pewnym momencie zrezygnować z polonistyki i studiować już tylko etnografię. Ale wtedy policzyłam swoje egzaminy na polonistyce: ile już zdałam, a ile mi jeszcze zostało do końca studiów. Okazało się, że zostało niewiele, może cztery czy pięć. I powiedziałam sobie, że jednak zacisnę zęby i zdam te egzaminy z, powiedzmy, metodyki nauczania literatury polskiej i innych równie „fascynujących” przedmiotów, ale te studia jednak skończę. No i w efekcie skończyłam i polonistykę, i etnografię. Pisałam dwie prace magisterskie. Ale już ta pisana na polonistyce łączyła w sobie moje zainteresowania językoznawcze i etnograficzne. Później się dowiedziałam, że istnieje coś takiego, jak etnolingwistyka. Więc interesowało mnie to pograniczne, czy też wspólne pole języka i kultury.

AS: *Jakie były tematy tych prac magisterskich?*

AE: Na polonistyce pisałam o eufemizmach – „Eufemistyczne określenia śmierci w języku polskim”, a na etnografii na temat rytuału błogosławieństwa

¹⁴ Anna Zadrożyńska (1938–2014) – etnolożka, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmowała się antropologią współczesności, pisała o przemianach obyczajowości i tradycji polskiej. Autorka i redaktorka kilkunastu książek, tłumaczka prac Emile’a Durkheima.

(„Wiara w magiczną moc słowa w polskiej kulturze ludowej na przykładzie rytuału błogosławieństwa”). Chodziło o błogosławieństwo przedślubne, błogosławieństwo na łożu śmierci, błogosławieństwo przy chrzcie, czyli krótko mówiąc akty związane z obrzędami przejścia, ale też z jeszcze innymi ważnymi momentami ludzkiego życia.

AS: *Z tego wylania się magia słowa...*

AE: Masz rację. Tak to właśnie było. Wtedy doszłam do magii słowa. To był pierwszy obszar moich takich prawdziwie już naukowych zainteresowań, który pojawił się właśnie wtedy, kiedy studiowałam etnografię i językoznawstwo, bo już nie powiem, że polonistykę. Magia słowa to pole wspólne dla antropologii i językoznawstwa. Zajmował się nią między innymi Bronisław Malinowski podczas swoich badań na Wyspach Trobrianda¹⁵. A ja mogłam już do tych prac, które robiłam jako językoznawczyni, wprowadzać materiał ze swoich własnych badań terenowych i sięgać do antropologicznych teorii języka.

A potem był taki, można powiedzieć, dosyć zabawny fakt – mianowicie istotna cezura w życiu młodego człowieka, jaką jest przejście między studiami a pracą, nastąpiła u mnie niespodziewanie i bez szczególnej aktywności z mojej strony. Obroniłam pracę magisterską z językoznawstwa, ale jeszcze został mi rok studiów na etnografii. I do napisania za rok druga praca magisterska. W związku z czym myślałam, że teraz się skoncentruję na etnografii, a co będzie dalej, zobaczymy. Nie dojrzałam jeszcze do poważnego myślenia o pracy zawodowej. A tu nagle moja promotor, profesor Danuta Buttlerowa¹⁶, zaproponowała, żebym została jej asystentką na polonistyce. I w ten sposób zaczęłam pracować w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego. To było 1 kwietnia 1983 roku. Niedawno minęło 40 lat, odkąd pracuję.

To był Zakład Kultury Języka i Leksykologii; przepracowałam w nim prawie 10 lat. Byłam nauczycielką akademicką, uczyłam studentów rozmaitych przedmiotów językoznawczych i jednocześnie zaczęłam pracę nad doktoratem. I oczywiście doktorat też dotyczył magii słowa, a dokładnie rytuału klątwy¹⁷. I tutaj mogę opowiedzieć kolejną anegdotę o moich zainteresowaniach językiem magicznym czy też sprawczością w języku. Otóż, na etapie pracy magisterskiej z etnografii, czyli tego, co zaowocowało tekstem o błogosławieństwie, zrobiłam tak, jak każdy szanujący się etnograf w terenie – przygotowałam kwestionariusz do badań. I pierwszym pytaniem w kwestionariuszu było pytanie o błogosławieństwo, drugim pytaniem w kwestionariuszu było pytanie o klątwę, a dalej w kwestionariuszu było

¹⁵ Teorię języka magicznego Malinowski przedstawił w swoim opus magnum *Coral Gardens and Their Magic* (1935); polskie wydanie: *Ogrody koralowe i ich magia. Studium metod uprawy ziemi oraz obrzędów towarzyszących rolnictwu na Wyspach Trobrianda* (1987).

¹⁶ Danuta Buttler (1930–1991) – językoznawczyni, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmowała się przede wszystkim leksykologią i kulturą języka. Autorka wielu prac dotyczących XIX-wiecznej i współczesnej polszczyzny.

¹⁷ Anna Engelking, *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Wrocław 2000, ss. 315.

jeszcze bardzo dużo innych pytań. No i tak to wyszło, że odpowiedzi na pierwsze pytanie przekształciły się w pracę magisterską, na drugie pytanie w doktorat, a na dalsze pytania... No cóż, czekają na następnych badaczy. To jest ogromna, fascynująca problematyka i oczywiście można ją badać bez końca. W różnych kulturach, w różnych okresach historycznych i w różnych realizacjach językowych.

Ale ja jednak byłam bardziej etnografem niż językoznawcą. Pracowałam jako językoznawca i różne rzeczy w językoznawstwie bardzo mi się podobały, owszem. Jednak ta druga połowa mojej duszy, etnograficzna, coraz bardziej domagała się głosu. I po paru latach pracy w Instytucie Języka Polskiego zaczęłam się rozglądać za innymi rzeczami, które mogłabym robić, za czymś, co wiązałoby się bliżej z etnografią. To moje niespełnienie trafiło na odpowiedni moment historyczny. To był 1989 rok, przemiany w kraju, zaczęła się transformacja. W środowisku akademickim też było dużo zmian. Na przykład moi koledzy sławiści zaczęli wyjeżdżać na placówki dyplomatyczne do krajów słowiańskich. Profesor Elżbieta Smułkowa¹⁸ szykowała się na wyjazd do Białorusi, na placówkę konsularną wówczas. Na jej konwersatoria na polonistyce chodziłam już jako asystentka. Profesor Smułkowa prowadziła szalenie ciekawe konwersatorium poświęcone pograniczu bałto-słowiańskiemu.

Kiedy to wszystko działo się naokoło, mówiłam wszystkim moim znajomym, kolegom, przyjaciółom, że szukam jakiegoś zajęcia etnograficznego. Nawet nie w sensie, żeby od razu zmieniać pracę, ale żeby robić coś związanego z etnografią chociażby dla własnej przyjemności. I wtedy tak się złożyło, że moja koleżanka Grażyna Ruszczyk¹⁹, która pracowała w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk i zajmowała się architekturą drewnianą, znalazła w archiwum tego Instytutu bardzo ciekawą kolekcję przedwojennych fotografii. Te fotografie, które jej się niezwykle spodobały, pochodziły z ekspedycji konserwatorskiej w województwie poleskim w roku bodajże 1929, o ile dobrze pamiętam. Autor tych zdjęć nazywał się Stanisław Bochnig²⁰. Zdjęcia przedstawiały charakterystyczną dla tamtych stron kulturę drewnianą – drewniane wioski, drewniane cerkiewki, drewniane chaty, drewniane detale. To Grażynę zauroczyło i postanowiła zrobić album fotografii przedwojennego Polesia.

¹⁸ Elżbieta Smułkowa (ur. 1931) – językoznawczyni, sławistka i białorutenistka, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 1992–1995 pierwsza ambasador RP w Białorusi. Jej zainteresowania naukowe skupiają się wokół pogranicza językowego polsko-białorusko-litewskiego, dialektologii i akcentologii słowiańskiej oraz socjolingwistyki. Członkini Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

¹⁹ Grażyna Ruszczyk – historyczka sztuki, pracowniczka Instytutu Sztuki PAN od 1982 r. Zajmuje się historią architektury drewnianej. Autorka kilku monografii.

²⁰ Stanisław Bochnig (1880–1944) – fotografik, nauczyciel, krajoznawca, w latach dwudziestych nauczyciel gimnazjalny w Grudziądzu i Brodnicy. Współpracował z czasopismami fotograficznymi i uczestniczył w wystawach. Wiceprezes Towarzystwa Fotograficznego „Słońce”, założonego w 1934 r. Na zlecenie Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1929 r. wykonał na Polesiu około 500 fotografii dokumentalnych.

AS: *To był rok 1990?*

AE: Tak. I ona, projektując ten album, doszła do wniosku, że on nie może się składać tylko ze zdjęć architektury drewnianej, bo to byłoby nużące dla odbiorców. Postanowiła włączyć do niego fotografie przedstawiające ludzi, takie reporterско-ethnograficzne. I zaproponowała mi, żebyśmy ten album zrobiły razem. Mnie się ta idea natychmiast bardzo spodobała, chociaż nic nie wiedziałam o Polesiu. Aczkolwiek nie do końca nie wiedziałam; tu znowu się kłaniają językoznawcy. W moim środowisku opowiadano, że w radzieckiej Białorusi działała podziwiana przez wszystkich ekspedycja etnolingwistyczna Nikity Tołstoja z Moskwy, która prowadziła badania terenowe na Polesiu i znajdowała tam fantastycznie ciekawe i bardzo archaiczne rzeczy. To było językoznawstwo i etnografia w jednym. Warszawskie środowisko mocno się tym ekscytowało.

Szybko weszłam we współpracę z Grażyną i częściowo odświeżyłam, a częściowo uzupełniłam swoją etnograficzną wiedzę o Polesiu. W czasie studiów czytaliśmy przecież *Kulturę ludową Słowian* Moszyńskiego²¹. To był nasz podręcznik; jest w nim mnóstwo materiałów z Polesia. Więc rzecz jasna polski etnograf wie, co to jest Polesie. No, ale wtedy, na użytek albumu, zajęłam się tym głębiej i zaczęłam rozglądać się po etnograficznych źródłach, po etnograficznych archiwach i szukać fotografii przedwojennego Polesia. To było moje zadanie przydzielone przez Grażynę: szukać fotografii etnograficznych.

Te poszukiwania szły kilkoma torami. Wiedziałam na przykład, że Katedra Etnografii Słowian na Uniwersytecie Jagiellońskim, którą kierował przez lata Kazimierz Moszyński, ma archiwum jego fotografii, w tym także z Polesia. Drugi kierunek, w którym się zwróciłam, to była Biblioteka Narodowa i jej zbiory ikonograficzne. Pamiętam, jak w Pałacu Krasieńskich przeglądałam zbiory z Polesia. To było kilka amatorskich albumów fotograficznych z takimi małymi, niewielkimi zdjęciami. Nic szczególnego, nic co by się nadawało do naszego albumu. Natomiast była tam jedna kolekcja fotografii, które górowały jakością i treścią nad tymi wszystkimi amatorskimi. To były zdjęcia jakiegoś Józefa Szymańczyka²². Było ich może około dwudziestu – kobiety rwące len, Poleszuck w łapciach z taką charakterystyczną poleską torbą, która się nazywa *wereńka*, plecioną ze kory brzoźowej, i inne.

Zaczęłam wypełniać zamówienie na kopie tych zdjęć i rozmawiać z panią bibliotekarką o warunkach tego zamówienia, że to do publikacji itd. I wtedy ta

²¹ Kazimierz Moszyński (1887–1959) – etnograf, etnolog, slawista, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Jego monumentalne dzieło *Kultura ludowa Słowian* (1929–1939, 2. wyd. 1967–1968) było pierwszym w Europie syntetycznym opracowaniem ludowej kultury dużej grupy etnicznej; publikacja ta wysunęła etnografię polską na czołową pozycję w europejskim słowianoznawstwie.

²² Józef Szymańczyk (1909–2003) – fotograf-samouk, od lat trzydziestych działał jako fotograf zakładowy w Kosowie Poleskim i Słonimie, od 1945 r. w Kutnie. Pozostawił ok. 500 artystycznych fotografii z Polesia i Słonima. Monograficzny album zawierający jego opowieść wspomnieniową ukaże się w opracowaniu Anny Engelking pt. *Fotograf z Polesia. Opowieść Józefa Szymańczyka* (wyd. Muzeum Narodowe w Lublinie).

pani w pewnym momencie powiedziała: „Zaraz, zaraz, ale ten pan niedawno u nas był. Ja chyba gdzieś tu mam jego adres”. No i wysłałam z tej biblioteki, nie zamówiwszy zdjęć, tylko mając w ręku notatkę z adresem Józefa Szymańczyka: Łódź, ulica Włociańska 11. Napisałam do niego list z pytaniem, czy mogę przyjechać, obejrzeć jego zdjęcia, porozmawiać. I bardzo prędko przychodzi odpowiedź. Józef Szymańczyk zaprasza nas do siebie. I pojechaliśmy z Grażyną do niego do Łodzi. To był marzec 1991 roku.

Czasem myślę, że powinnam co roku w marcu obchodzić rocznicę spotkania z Panem Józefem. Dlatego, że ono zmieniło moje życie o 180 stopni. Bo to znajomość z Panem Józefem doprowadziła mnie do Białorusi. Był to wyjątkowy człowiek. Od razu zrodziła się między nami sympatia i zaufanie.

Pan Józef już w czasie pierwszego spotkania zaczął nam opowiadać swoje życie. Robiłam notatki i już wtedy zrozumiałam, że jego historia, jego opowieść biograficzna i opowieść o jego kraju jest czymś, co ewidentnie wymaga udokumentowania i upowszechnienia. W tym momencie moja dusza etnografki, czy też po prostu moje kompetencje etnograficzne doszły do głosu. Umówiłam się z nim na następne spotkanie, że przyjadę do niego z dyktafonem i że spokojnie, nie patrząc na zegarek, będziemy rozmawiali o jego życiu. I doszło do tego. Byłam u niego już sama, bez Grażyny. Przyjechałam do niego dwa razy w krótkich odstępach czasu. Nagraliśmy wtedy co najmniej sześć kaset „dziewięćdziesiątek”. To były takie całonienne posady połączone z oglądaniem zdjęć. Zaprzyjaźniliśmy się i utrzymywaliśmy bliski kontakt do końca jego życia. Spotykaliśmy się w Łodzi i w Warszawie. Zmarł w 2003 roku.

Dla mnie spotkanie z Panem Józefem było brzemiennie w skutki. Otworzyło mi oczy na zupełnie nowy świat. Pochodził z Kosowa Poleskiego. Mając 82 lata, mówił o sobie „chłopak z Kosowa”. Co było w nim takie wyjątkowe? To, co mówił, było kompletnie inne od wszystkiego, co dotychczas znałam, to znaczy od wszelkich polskich nostalgicznych narracji o tzw. kresach.

Pan Józef nie opowiadał z polskiej perspektywy. Powiem coś obrazoburczego: w ogóle nie był Polakiem, chociaż deklarował się jako Polak. Był prawosławnym chłopakiem z Kosowa, którego pierwszym językiem był białoruski i rosyjski. Świadomie używam tu liczby pojedynczej, wymieniając dwa języki. Pan Józef od dziecka był dwujęzyczny, a nawet trójjęzyczny; jego trzecim językiem był jidysz. Język polski pojawił się w jego życiu dopiero po objęciu tych terenów przez Polskę w 1918 roku, kiedy miał prawie dziesięć lat – i dopiero wtedy nauczył się polskiego. To był jego drugi język, tak jak pierwszym były trzy języki lokalne. Polski był wyuczony. Oczywiście Pan Józef mówił sprawnie po polsku, ale jego polszczyzna była pełna interferencji rosyjskich i białoruskich.

Jakiś czas później zrozumiałam, że ta perspektywa chłopaka z Kosowa jest perspektywą białoruską, chociaż nie tyle w sensie narodowym, ile właśnie lokalnym. Pytanie „kim jestem naprawdę?” ciągle powracało w naszych rozmowach. Pan Józef prawdopodobnie do końca życia tego nie wiedział i stale sam siebie pytał. Mówił

na przykład: „Ja całe życie obracałem się w środowisku polskim, deklarowałem się jako Polak, ale może tak naprawdę to ja jestem Białorusinem. Przecież moi rodzice byli Białorusinami”. Był prawosławny i zmarł jako prawosławny, życzył sobie pogrzebu prawosławnego i jest pochowany na cmentarzu prawosławnym w Łodzi. Ale napis na grobie ma po polsku.

Po wojnie w 1945 roku w ramach tzw. repatriacji Pan Józef znalazł się w Kutnie i był tam fotografem do emerytury; miał swój zakład. Przy czym przez cały czas utrzymywał kontakty z rodziną w Kosowie i wielokrotnie tam bywał. Również jego rodzina z Kosowa przyjeżdżała do niego do Kutna. Kolejne pokolenia, to znaczy córka Pana Józefa też utrzymywała i utrzymuje stały kontakt z rodziną w Kosowie. Nigdy te więzi nie były zerwane. Ja też zresztą raz miałam okazję odwiedzić jego rodzinę w Kosowie: z jego córką, panią Ireną, byliśmy tam już po śmierci Pana Józefa. Krótko mówiąc, dzięki spotkaniu z Panem Józefem zaczęły mi się otwierać oczy na Białoruś. Uważam go za swojego pierwszego nauczyciela Białorusi.

Szukałam możliwości opublikowania jego opowieści. I udało się. Skrót bardzo obszernego dokumentu spisane z taśmy opublikowało w dwóch odcinkach czasopismo „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”. Pod tytułem *Jestem fotografem*²³. To był refren, który Pan Józef często powtarzał, albo, ściślej, jego motto życiowe. Jego najrozmaitsze, nierzadko dramatyczne przygody wiązały się z faktem, że był fotografem. I, jak mówił, „dobre to było i niedobre”. W jego kraju zmieniają się kolejne władze, a on przy każdej władzy wykonuje obowiązki fotografa.

Moi znajomi już wtedy wiedzieli, że interesuję się Polesiem i Białorusią. Właśnie wtedy, w 1990 roku, powstał w Warszawie Ośrodek Studiów Wschodnich, niezależna instytucja analityczno-eksperycka, specjalizująca się w obszarze poradzieckim. Kierownikiem Ośrodka był Marek Karp²⁴, już nieżyjący, niestety. I dostałam propozycję od socjologa Pawła Śpiewaka²⁵, który był tam wtedy wicedyrektorem, żebym przysłała do nich i objęła dział białoruski.

AS: *Upublicznienie swoich zainteresowań i jedna publikacja wystarczyły?*

AE: Taki to był czas. Naprawdę wielka zmiana. Nowa energia, nowe pomysły, nowe przedsięwzięcia. I to nie było tak, że do nowych przedsięwzięć przychodzą sami specjaliści. Przychodzili ludzie zainteresowani, samoucy, amatorzy, którzy stawali się specjalistami w biegu, już wykonując konkretną pracę. Ja oczywiście czułam się niekompetentna, ale bardzo już byłam zmęczona pracą na polonistyce i bardzo chciałam, żeby w moim życiu zawodowym pojawiło się coś bardziej

²³ Józef Szymańczyk, *Jestem fotografem*, opracowała Anna Engelking, cz. 1 i 2, „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”, 1992, nr 3/4, s. 183–193, 1993, nr 1, s. 58–67.

²⁴ Marek Karp (1952–2004) – historyk i historyk sztuki, sowietolog, polityk, założyciel i wieloletni dyrektor Ośrodka Studiów Wschodnich. Od przełomu lat 80. i 90. zaangażowany w budowanie relacji polsko-litewskich i polsko-białoruskich.

²⁵ Paweł Śpiewak (1951–2023) – socjolog i historyk idei, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. W latach 2011–2020 dyrektor Żydowskiego Instytutu Historycznego, w latach 1992–1993 wicedyrektor Ośrodka Studiów Wschodnich.

etnograficznego. Więc mimo rozmaitych wątpliwości zatrudniłam się w Ośrodku Studiów Wschodnich.

AS: *Porzuciłaś Instytut Języka Polskiego?*

AE: Jeszcze nie do końca. Przez pewien okres pracując w Ośrodku, miałam jeszcze zajęcia na polonistyce, tyle że głównie ze studentami zaocznymi, czyli w soboty i niedziele. W tygodniu byłam w Ośrodku i jeszcze chyba w jakiś jeden dzień miałam zwolnienie dla zajęć na polonistyce. Tak że moje odchodzenie z polonistyki było stopniowe.

I wtedy, z kolei, bardzo intensywnie, na ile to było możliwe, uczyłam się Białorusi, chociaż nie za bardzo było z czego się uczyć. Polskie publikacje na tematy białoruskie można było wtedy policzyć na palcach jednej ręki. Była *Historia Białorusi* Marcelego Kosmana wydana w 1979 roku. Był numer czasopisma „Literatura na Świecie” poświęcony Białorusi, który czytałam z wypiekami na twarzy – to było coś w rodzaju antologii poezji i esejów na temat Białorusi. Pamiętam, że Wasil Bykau zrobił wtedy na mnie wielkie wrażenie. Był też chyba numer „Więzi” poświęcony Białorusi. I oczywiście był Sokrat Janowicz. To takie główne rzeczy. Było też coś z wydawnictw podziemnych z lat osiemdziesiątych. Teksty Bohdana Skaradzińskiego. Był Konwicki²⁶, który pisał o „Białorusi–Dobrorusi”. Taki był początek mojej wiedzy, dosyć eklektyczny. Pierwsza współczesna naukowa książka, na jaką trafiłam – nie literatura piękna czy eseje – okazała się dla mnie bardzo ważna. Została wydana przez Uniwersytet Warszawski w roku 1990. To była właściwie broszura, powielony maszynopis w stu egzemplarzach; w taki sposób wydawało się wtedy prace habilitacyjne. A więc *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska* Piotra Wróbla to była pierwsza profesjonalna praca historyczna o Białorusi, którą przeczytałam²⁷.

Jedna rzecz w tej pracy wywarła na mnie silne wrażenie – i tu muszę wrócić do mojego dziadka Edwarda Engelkinga. Otóż Wróbel pisze między innymi o dowborczykach i ich stacjonowaniu w Bobrujsku i o tym, że oni wtedy, mówiąc najłagodniej, nie odnosili się najżyczliwiej do lokalnych mieszkańców, chłopów i Żydów. A mój dziadek, który, jak wspomniałam, był dowborczykiem, też między innymi był wtedy w Bobrujsku. Dotarło do mnie, że jest bardzo prawdopodobne, że dziadek jako młody żołnierz mógł mieć takie zachowania wobec Białorusinów, których Polak powinien się bardzo wstydzić. Wiadomo, że wojsko musi się czymś

²⁶ Tadeusz Konwicki (1926–2015), prozaik, scenarzysta i reżyser, pisał: „Powinnaś się nazywać Dobroruś, powinnaś się nazywać Dobrą Ziemią Dobrych Ludzi. [...] Nie wryłaś się w ludzką pamięć, Białorusi. Nie odbierałaś innym wolności, nie rabowałaś cudzej ziemi, nie mordowałaś ludzi z za sąsiedzkiej miedzy. Miałaś dla obcych szacunek i gościnny kołacz, miałaś dla rabusiów ostatnią krowę i ostatnią kromkę żytniego chleba ze znakiem krzyża, miałaś dla nieszczęśliwych krwawiące serce i biedne niepieszczone życie do oddania” (T. Konwicki, *Kalendarz i klepsydra*, Warszawa 1977, s. 115).

²⁷ Piotr Wróbel, *Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska*, Warszawa 1990.

żyć i w związku z tym rekwiruje żywność u ludności. No, ale można te rekwizycje robić zapewne w różny sposób, bardziej brutalnie lub mniej brutalnie, to zależy od dowódcy. Można ludzi terroryzować i zabijać, albo nie terroryzować i nie zabijać, można palić ich domy, albo można nie palić ich domów, prawda? Dowborczycy bardzo niechlubnie zapisali się pod tym względem na kartach historii. Pozostawili po sobie bardzo złą pamięć w Białorusi. Więc mój dziadek mógł być jednym z tych żołnierzy, po których nie została dobra pamięć.

Potem, kiedy już głębiej zajmowałam się Białorusią i jeździłam na badania terenowe na Grodzieńszczyznę i Polesie, zaczęłam się zastanawiać, co mogę czy powinnam robić, żebyśmy lepiej rozumieli Białoruś. Żeby Polacy ją lepiej rozumieli. I pomyślałam, że moje badania etnograficzne w Białorusi i to, co na ten temat piszę, mogą być jakąś formą ekspiacji za działalność nie tyle może mojego dziadka – bo przecież nie wiem, co on konkretnie robił – ale za to, co działo się w naszej tak zwanej wspólnej historii. Pytanie zresztą, w jakim sensie ona jest wspólna, bo przecież Polacy przez wieki kolonizowali Białoruś, nie można tu więc abstrahować od relacji władzy i dominacji. Teraz na szczęście czasy się zmieniły i dobrze się czuję w tej grupie Polaków, którzy Białoruś dekolonizują. Chodzi o „dekolonizację” w sensie poznawczym, intelektualnym i społecznym. Mój dziadek jest w tym kontekście postacią symboliczną, moim prywatnym *memento*.

AS: *To już wtedy tak myślałaś?*

AE: Tak, to było od razu po lekturze Wróbla, czyli na początku pracy w Ośrodku Studiów Wschodnich.

I w związku z tą pracą muszę powiedzieć jeszcze o dwóch bardzo ważnych sprawach. Otóż, pracuję w Ośrodku, ale cały czas z Grażyną robimy ten album. On powstawał kilka lat, próbowaliśmy nim zainteresować różne wydawnictwa, ale nie bardzo nam się to udawało. Ostatecznie album ukazał się dopiero w 1996 roku²⁸. Więc pracuję w Ośrodku i dalej szukam zdjęć etnograficznych do albumu, bo fotografie Józefa Szymańczyka i Kazimierza Moszyńskiego z archiwum w Krakowie nam nie wystarczały.

Zadzwoiłam do mojej dawnej profesorki z etnografii, Anny Kutrzeby-Pojnarowej²⁹, która wtedy już była na emeryturze, ale utrzymywałyśmy kontakt. Więc dzwonię do niej, żeby zapytać o fotografie Moszyńskiego. I pani profesor mi powiedziała tak: „Moszyński oczywiście, są jego zdjęcia w archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, ale Obrębski! Niech pani się zainteresuje fotografiami z Polesia Józefa Obrębskiego”.

²⁸ Grażyna Ruszczyk przy współpracy Anny Engelking, *Polesie. Fotografie z lat dwudziestych i trzydziestych*, Warszawa 1996; Палессе. Фотаздымкі з дваіццатых і трыціцатых гадоў, Warszawa 1999.

²⁹ Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1913–1993) – etnografka i historyczka, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmowała się kulturą ludową, przemianami kultury wsi i historią polskiej etnologii.

AS: Kiedy odbyła się ta rozmowa?

AE: W 1991 albo 1992 roku. Oczywiście znałam nazwisko Obrębski. W czasie studiów czytaliśmy jego artykuły o teorii grup etnicznych. Warszawskie środowisko etnograficzne uważało go za bardzo ważnego badacza. Ale nie wiedziałam, że Obrębski fotografował i że jego przedwojenne fotografie ocalały. To wcale nie było oczywiste, dlatego że jego archiwum znalazło się po wojnie w Stanach Zjednoczonych, w Polsce było niedostępne. No i wtedy okazało się, że profesor Pojnarowa miała taką ideę, żeby wydać niepublikowane prace Obrębskiego. Było wiadomo, że dwie jego bardzo ważne monografie są w archiwum Uniwersytetu Warszawskiego. To były maszynopisy dotyczące Polesia: *Polesie archaiczne* i *Pańska szkoła i mużyckie dzieci*. Pani profesor trzymała w biurku kserokopie tych monografii. Krótko mówiąc, one się znalazły w moich rękach. Wtedy je przeczytałam.

Profesor Pojnarowa dążyła do tego, żeby wprowadzić dzieło Obrębskiego do obiegu i żeby przywrócić pamięć o nim. I to się zbiegło z moim poszukiwaniem tych fotografii. Właściwie można powiedzieć, że pani profesor wydała mi swego rodzaju polecenie służbowe, żebym wystąpiła o stypendium do Fundacji Kościuszkowskiej. Miałam jechać do USA, do archiwum w Amherst w stanie Massachusetts i tam przebadać spuściznę Obrębskiego dotyczącą Polesia. Chodziło nie tylko o jego fotografie do albumu, ale o zajęcie się Obrębskim szerzej.

Więc wystąpiłam o to stypendium. Profesor Pojnarowa napisała opinię, drugą opinię napisała profesor Zofia Sokolewicz³⁰, moja nauczycielka etnologii i mentorka z okresu studiów i później. I ja ku własnemu zaskoczeniu, bo bardzo byłam niepewna siebie, dostałam to stypendium. I pojechałam tam; Marek Karp dał mi zgodę na dłuższy urlop. Pojechałam na prawie trzy miesiące. To było lato 1994 roku. I tak się zaczęła nowa linia mojej pracy badawczej i potem redaktorsko-edytorskiej. I jednocześnie moja wielka przygoda z Obrębskim.

A druga sprawa, która wypączkowała też w czasie mojej pracy w Ośrodku, to były terenowe badania etnograficzne w Białorusi. Praca w Ośrodku nie była pracą *stricto* badawczą. Zajmowałam się tam raczej analizami politologicznymi. Początki były bardzo ciekawe, bo dużo się uczyłam. W roku 1992 pojechałam pierwszy raz do Mińska, spotykałam się z różnymi osobami, jak na przykład z parlamentarzystami Białoruskiego Frontu Narodowego. Pamiętam spotkanie z Alehem Trusowem w gmachu parlamentu. To były niedługie rozmowy, powiedziałabym, oficjalno-konwencjonalne. Wtedy poznałam też paru dziennikarzy, z jednym z nich – Walerym Kalinowskim – przyjaźnię się do dzisiaj. Ale z czasem ta praca stawała się coraz bardziej rutynowa i możliwość prowadzenia badań

³⁰ Zofia Sokolewicz (1932–2020) – etnolożka, profesor Uniwersytetu Warszawskiego. Długoletnia kierowniczka Katedry Etnografii, później Katedry Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, współorganizatorka i dyrektorka Centrum Europejskiego UW. Zajmowała się antropologią kultury, antropologią ekonomiczną i teorią kultury, europeistyką i integracją europejską. Członkini-korespondentka Polskiej Akademii Umiejętności, członkini Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.

etnograficznych ze studentami warszawskiej etnologii, z którymi zaczęłam jeździć do wiosek pod Lidą, była dla mnie bardzo ożywcza i w kolejnych latach stała się głównym nurtem mojego życia zawodowego.

Tak więc w 1993 roku zaczęłam razem ze studentami jeździć na badania terenowe do Białorusi. Prowadziłam te badania przez kilkanaście lat w różnych lokalizacjach i w różnych konfiguracjach organizacyjnych, również sama albo w zespołach dwuosobowych, gdzie drugą osobą był ktoś z kolegów białoruskich. A zaczęło się to od pracy z dwiema grupami studentów w ramach tzw. laboratorium etnograficznego, organizowanego przez warszawski Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW. Laboratorium polegało na tym, że jeździliśmy na około tydzień do wybranego miejsca i tam prowadziliśmy badania stacjonarne, rozmawialiśmy z ludźmi, nawiązywaliśmy kontakty i osobiste relacje. Wracaliśmy tam kilkakrotnie i pogłębialiśmy swoje rozumienie badanych zagadnień. Efektem były prace pisane przez studentów i moje artykuły³¹. Jeździliśmy na Grodzieńszczyznę, najpierw w okolicy Lidy, później w okolicy Radunia. I tam, na Grodzieńszczyźnie, pracowałam w sumie najdłużej. Ale też jeździliśmy sporo na Polesie. I uczestniczyłam też w badaniach we wschodniej Białorusi.

AS: *Jakie własne prace z zakresu studiów białoruskich uważasz za najważniejsze?*

AE: Odpowiedź jest prosta: oczywiście monografię *Kolchoźnicy*³². Ważnym dla mnie dowodem wartości tej książki jest nagroda Międzynarodowego Kongresu Badaczy Białorusi, którą dostałam w 2016 roku za najlepszą zagraniczną pracę o Białorusi za ostatnie pięć lat. I tę nagrodę niezwykle sobie cenię, na poziomie merytorycznym, ale nie tylko. Jest dla mnie wzruszająca jako sygnał, że koledzy Białorusini tę książkę docenili. Teraz został ukończony jej przekład na białoruski i jestem na etapie rozmów z wydawnictwem o publikacji. Mam nadzieję, że w ciągu kilku miesięcy *Kolchoźnicy* ukazą się po białorusku.

AS: *Jaki związek z „Kolchoźnikami” mają twoje badania terenowe w Białorusi?*

AE: Kiedy wiosną 1993 roku zaczynałam wyjazdy w teren ze studentami, byliśmy nastawieni na badanie grupowej tożsamości na pograniczu katolicko-prawosławnym. Interesował nas region, gdzie są wsie prawosławne, wsie katolickie i jeszcze na dodatek okolice szlacheckie. Badaliśmy relacje między tożsamościami wyznaniowymi, dawnymi stanowymi i nowszymi narodowymi. W miarę kolejnych wyjazdów w czasie rozmów z ludźmi zrozumiałam, że oni, owszem, chętnie o tym mówią, ale nie są to sprawy, którymi żyją na co dzień. To były kwestie ważne

³¹ *Między innymi: Boh adzin, wier mnoha. Z badań etnograficznych na Grodzieńszczyźnie*, „Konteksty”, 1996, nr 3/4, s. 177–220; Anna Engelking, *Nacje, to znaczy grupy religijne. O wynikach etnograficznych badań terenowych na Grodzieńszczyźnie*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1996, nr 1, s. 109–139; Anna Engelking, *Śladami Józefa Obrębskiego po 60 latach. Raport z rekonesansu terenowego na Polesiu, Загароддзе – 1, Матэрыялы Міждыцыплярнага навуковага семінара на пытаннях даследавання Палесся*, uklad. Ф.Д. Клімчук. Мінск, 19 верасня 1997 г., Мінск 1999.

³² Anna Engelking, *Kolchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012, ss. 858.

w lokalnej kulturze, ale dowiadywaliśmy się o nich z odpowiedzi na nasze pytania. Natomiast to, o czym ludzie mówili sami z siebie, spontanicznie, i było widać, że budzi w nich silne emocje, to była ich codzienność w kołchozie. Ich ciężka praca, ich relacje z „naczalstwem” i bardzo emocjonalne opowieści wspomnieniowe o traumie kolektywizacji. O tym mówili niepytani. I zorientowałam się, że ponieważ te treści są tak żywe i angażujące emocjonalnie, to właśnie „dola kołchoźnika” jest tematem, którym powinnam się zainteresować jako etnografka i antropolożka. Myślę, że tak powinien pracować etnograf: podążać za tym, co dla ludzi ważne i dojmujące, za tym, czym żyją. Tędy wiedzie droga do ich lepszego rozumienia.

Więc kiedy już zamknęły się te tematy, nad którymi pracowaliśmy w ramach pola tożsamości zbiorowej, zaczęłam swoje własne badania. Można je określić hasłem „antropologia kołchozu”. Tak samo jak przy magii słowa przygotowałam kwestionariusz, który obejmował szeroki zakres tej problematyki. Badania nad kołchoźnikami prowadziłam właściwie w całej Białorusi, to znaczy na Grodzieńszczyźnie, w tych wsiach, które już wcześniej znałam, i na zachodnim Polesiu, i na Mohylewuszczyźnie, Witebszczyźnie, Homelszczyźnie (w okolicach Mozyrza). Ważny był tu aspekt porównawczy, konfrontacja pamięci zbiorowej i praktyk kulturowych kołchoźników w zachodniej i wschodniej Białorusi.

Książka *Kołchoźnicy* jest pokłosiem właśnie tych badań. Ale nie ograniczam się w niej tylko do problematyki kołchozu i kolektywizacji. Uwzględniam też zagadnienia zbiorowej tożsamości. Moje główne pytanie brzmi: kim są dzisiaj białoruscy chłopcy, którzy kiedyś byli chłopami pańszczyźnianymi, później gospodarzami indywidualnymi, a dziś pracują w kołchozach? Pytanie o ich tożsamość dotyczy usytuowania klasowego (opozycji chłop–pan), ale też obejmuje kwestie opozycji wyznaniowych (przede wszystkim opozycji chrześcijanin–żyd), językowych czy narodowościowych. Jest to więc też próba pokazania dynamiki zbiorowych tożsamości w różnych regionach Białorusi. Jak wiemy, inaczej to wygląda na pograniczu katolicko-prawosławnym w pobliżu Litwy, inaczej na wschodzie Białorusi przy granicy rosyjskiej, jeszcze inaczej na południu, na pograniczu białorusko-ukraińskim.

AS: *A jak z twoimi studiami białoruskimi wiążą się badania spuścizny naukowej i biografii Józefa Obrębskiego i stosunków białorusko-żydowskich? W ostatnich latach w twojej pracy dominują te dwa tematy.*

AE: Moich badań nad antropologią kołchozu i tożsamością wsi białoruskiej nie da się oddzielić od studiów nad dorobkiem Józefa Obrębskiego i problematyką białorusko-żydowską. Jeśli chodzi o Obrębskiego, to jak powiedziałam, jedno i drugie działa się równolegle: początek badań terenowych na Grodzieńszczyźnie i początek studiów nad Obrębskim. Jego prace o Polesiu, które już wtedy znałam, bardzo mnie inspirowały. Niewątpliwie Obrębski, jako badacz etniczności i zmiany kulturowej, jest uczonym, którego wiele konstatacji dotyczących międzywojennego Polesia da się zastosować do współczesnej wsi białoruskiej również. A w każdym razie warto traktować jego konstatacje jako hipotezy i sprawdzać empirycznie.

W moim przypadku to bardzo dobrze zdawało egzamin. Patrzenie na współczesną wieś białoruską z perspektywy tego, co o niej pisał Obrębski 70 lat wcześniej, w moim odczuciu dawało pogłębiony obraz i prowadziło też do nowych pytań. Dorobek Obrębskiego był cały czas obecny w mojej świadomości i oddziaływał na moje własne studia białoruskie.

Teraz o tym, co robiłam z dorobkiem Obrębskiego, z jego pismami i nieopublikowanymi wcześniej tekstami. Jeżeli na początku zależało mi na wypełnieniu testamentu profesor Kutrzeby-Pojnarowej, która zmarła w 1994 roku, to później ta praca stała się moim własnym zainteresowaniem i pasją. I od lat dziewięćdziesiątych poczynając, do dzisiaj udało mi się całkiem sporo zrobić. Mianowicie opublikowałam (w serii *Studia etnosocjologiczne*) dwa tomy pism Józefa Obrębskiego. Pierwszym tomem tych studiów jest *Polesie*³³. Tom się ukazał w 2007 roku i zawiera wszystko, co Obrębski o Polesiu kiedykolwiek napisał. Są tam dwie monografie, o których już wspomniałam, są rozszerzone wersje dwóch artykułów, które ukazały się przed wojną, w 1936 roku, i wreszcie jego prace niedokończone – teksty urwane, szkice, konspekty – które są szalenie inspirujące dla wielu badaczy, właśnie dlatego, że są niedokończone. Obrębski część swojego dorobku zostawił w postaci konspektów, notatek, luźnych myśli. Pracował nad książką o współczesnym Polesiu, o wsi poleskiej, poddanej modernizacyjnym zmianom na różnych poziomach – materialnym, społecznym, symbolicznym. Tej książki nigdy nie napisał, ale napisał szereg jej fragmentów; w tomie zajmują one około 200 stron. Te teksty dialogują z czytelnikiem i jednocześnie dają wgląd w warsztat Obrębskiego.

Drugi tom serii *Studia etnosocjologiczne*, wydany dwa lata temu, poświęcony jest Macedonii, gdzie Obrębski prowadził badania terenowe jeszcze przed Polesiem. Ten tom ukazał się w dwóch częściach³⁴. To ogromny materiał. Długo nad nim pracowałam przy pomocy filologów-macedonistów, bo przy redakcji była niezbędna dobra znajomość macedońskiego i kontekstów południowosłowiańskich, a ja nie jestem w tej materii specjalistką.

Ale oprócz tych dwóch tomów – można powiedzieć, pomnikowych – publikowałam też rozmaite drobniejsze teksty Obrębskiego: w wyborze jego esejów,

³³ Józef Obrębski, *Polesie. Studia etnosocjologiczne*, t. 1, redakcja naukowa i wstęp Anna Engelking, Warszawa 2007, ss. 574.

³⁴ Józef Obrębski, *Macedonia 1. Giaurowie Macedonii. Opis magii i religii pasterzy z Porecza na tle zbiorowego życia ich wsi. Studia etnosocjologiczne*, t. 2, red. naukowa Anna Engelking, Joanna Rękas, Ilija Upalevski, wstęp Anna Engelking, Warszawa 2022, ss. 736. Józef Obrębski, *Macedonia 2. Czarownictwo Porecza Macedońskiego. Mit i rzeczywistość u Słowian Południowych. [Rozproszone teksty epickie i liryczne. Zapisy terenowe]. Struktura społeczna i rytuał we wsi macedońskiej. Studia etnosocjologiczne*, t. 2, red. naukowa Anna Engelking, Joanna Rękas, Ilija Upalevski, Warszawa 2022, ss. 580.

który wyszedł w 2005 roku³⁵, i w czasopiśmie „Sprawy Narodowościowe”³⁶. Więc znaczna część jego dorobku jest już opublikowana, aczkolwiek dużo jeszcze zostało w maszynopisach i rękopisach. To niekończący się projekt. Co mnie bardzo cieszy, to fakt, że sporo jego pism ukazało się też w białoruskim przekładzie³⁷ – chociaż stale jeszcze nie jest to cały tom *Polesie*. Liczę na to, że pojawią się białoruscy tłumacze i wydawca, którzy doprowadzą tę pracę do końca.

Jednocześnie cały czas prowadzę własne badania nad biografią Obrębskiego, nad jego drogą naukową i dorobkiem. Opublikowałam około 20 artykułów na ten temat. Prowadzę stronę internetową „Józef Obrębski” (<https://jozef-obrebski.ispan.edu.pl/>). W tej chwili pracuję nad książką, którą chcę zatytułować *Obrębski. Biografia antropologa*.

Spośród tych rzeczy, które pisałam na temat Obrębskiego, cenię sobie zwłaszcza duży monograficzny artykuł o jego badaniach na Polesiu w kontekście ich uwikłania w politykę³⁸. Te badania, które prowadził w latach 1934–1936, dzisiaj określiłibyśmy jako projekt grantowy. Były zlecone przez agencję rządową – Komisję Naukowych Badań Ziemi Wschodnich – i finansowane przez różne podmioty na jej zlecenie. Komisja ta działała w duchu polityki państwa polskiego, która miała na celu polonizację ludności białoruskiej i ukraińskiej. Jak dobrze dzisiaj wiemy, Poleszycy byli wytypowani jako grupa najłatwiejsza do polonizacji. Żeby skutecznie realizować tę politykę, decydenci postanowili oprzeć się na badaniach naukowych. W związku z tym właśnie finansowano badania na Polesiu; to była zakrojona na szeroką skalę interdyscyplinarna państwowa ekspedycja. Pracowali tam językoznawcy, demografowie, ekonomiści i geografowie.

Obrębski prowadził badania etnosocjologiczne, które miały pokazać etniczną specyfikę Polesia i „stopień unarodowienia” jego mieszkańców. Ale nie spełnił oczekiwań decydentów – nie dostarczył żadnych argumentów, które pomogłyby polonizować Poleszuków. Wręcz przeciwnie. Można powiedzieć, że stał na przeciwnym biegunie niż wojewoda Kostek-Biernacki. Wszystkie jego wnioski szły w stronę upodmiotowienia mieszkańców poleskich wsi, większego dla nich

³⁵ Józef Obrębski, *Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje*, przygotowanie do druku i przedmowa Anna Engelking, Warszawa 2005, ss. 224.

³⁶ „Sprawy Narodowościowe. Seria nowa”, 2006, t. 29, numer specjalny: *W stulecie urodzin Józefa Obrębskiego*, red. naukowa Anna Engelking.

³⁷ *Панічына ў памяці палешукоў* (fragmenty monografii *Polesie archaiczne*), перакл. Ганна Бычкоўская, Аляксандр Смалянчук, апрац. Аляксандр Смалянчук, уступ Андрэй Кіштымаў, „Homo Historicus” 2012, s. 260–298; *Народ без Бацькаўшчыны*, перакл. Андрэй Бераснёў, „Arche” 2011, № 3 (102), s. 137–220; *Сённяшнія людзі Палесся*, перакл. Алекс Моніч і Аляксандр Пашкевіч, „Arche” 2013, № 4 (121), s. 453–486; *Сённяшнія людзі Палесся. Датаўненне*, перакл. Алекс Моніч і Аляксандр Пашкевіч, „Arche” 2013, № 4 (121), s. 487–500; *Панская школа і мужыцкія дзеці*, перакл. Таццяна Казак, Аляксандр Смалянчук, апрац. Аляксандр Смалянчук, „Homo Historicus” 2009, s. 227–285.

³⁸ Anna Engelking, *Nauka na usługach polityki? Przypadek Józefa Obrębskiego*, „Sprawy Narodowościowe”, 2019, nr 51 [online], <https://doi.org/10.11649/sn.1863>, [dostęp: 13.04.2024].

szacunku i powściągnięcia ekscesów administracji polskiej na Polesiu. Obrębski pokazywał na przykład, w jaki sposób polska szkoła wykorzenia poleskie dzieci i młodzież, to znaczy odbiera im ich własną kulturę, w której wyrosli, ale nie przekształca ich w Polaków; powoduje narastanie resentymentów i nastrojów rewolucyjnych. Generalny jego wniosek był taki, że polska polityka na Polesiu prowadzi do wzrostu nastrojów antypolskich. Oczywiście to nie było coś, czego oczekivaliby decydenci, ale Obrębski był antropologiem, myślącym bardzo niezależnie.

AS: *Ale przecież Józef Obrębski miał własne poglądy polityczne i może to one wpłynęły na jego wnioski z badań?*

AE: Obrębski miał nastawienie lewicowe, emancypacyjne. Opowiadał się po stronie dyskryminowanych, ale nie działał w żadnej partii; nigdzie zresztą nie wyraził otwarcie swoich poglądów politycznych. Starał się dystansować od polityki i wierzył w argumenty naukowe. Przynajmniej w tamtym okresie swojego życia chyba jeszcze wierzył. Świadomie dążył do obiektywności, rejestrował rozmaite głosy w badanym środowisku, rekonstruował perspektywę Poleszuchów, Polaków, chłopów i panów.

AS: *Czy Józef Obrębski jest dla ciebie wzorem uczonego?*

AE: Na pewno. Mogłabym powiedzieć, że jest moim naukowym mistrzem. Znany wprowadził tylko z tego, co napisał, ale to nie zmienia postaci rzeczy – uważam go za swojego nauczyciela. Nie miałam szansy go poznać. Należał do pokolenia moich dziadków, zmarł w Stanach Zjednoczonych w 1967 roku.

AS: *A skąd się wziął w twoich badaniach wątek żydowski?*

AE: Ten wątek pochodzi ze wsi białoruskiej i z rozmów z ludźmi. Moi rozmówcy, podobnie jak o kolektywizacji i o swoim kolchozowym życiu, spontanicznie opowiadali też o drugiej wojnie światowej. Każdy, kto trochę zna białoruską wieś, wie, że póki żyło wojenne pokolenie, ten temat był w centrum ich opowieści. Zachodniobiałoruska wieś przeżyła dwie traumy – wojnę i kolektywizację, a wschodniobiałoruska – kolektywizację i wojnę. W takiej kolejności. Więc kolektywizacja i wojna są jak prawa i lewa ręka.

A jak wygląda wojna z perspektywy białoruskiej wsi? Najistotniejsze są trzy motywy: palone wioski, partyzantka i zagłada Żydów. Temat żydowski był jednym z tych, które ludzie poruszali w ogóle niepytani. Wpływał zarówno przy rozmowach o wojnie, jak i o społecznej tożsamości, zwłaszcza wyznaniowej. Wieś białoruska o swojej tożsamości chrześcijańskiej mówi zawsze w relacji do Żydów, dlatego że te tożsamości są wobec siebie opozycyjne; nie da się być chrześcijaninem „po prostu”, bez kontekstu. Człowiek może się określić jako chrześcijanin tylko dlatego, że gdzieś w społecznym świecie żyją jacyś ludzie, którzy chrześcijanami nie są. Wiemy, kim jesteśmy, dopiero wtedy, kiedy obok jest ktoś inny od nas. I w związku z tym Żydzi, których jako takich dawno nie ma w białoruskich wsiach i miasteczkach, żyją w opowieści jako grupa wyznająca inną religię. Są bardzo potrzebni. Żydzi są cały czas obecni w języku, we frazeologii i właśnie w narracjach. Nie zająłem się

tym tematem głębiej na początku badań; wtedy Żydzi interesowali mnie tylko jako jeden z elementów zróżnicowanej „mapy tożsamościowej” kołchoźników. Poza tym, to jest problematyka bardzo obciążająca emocjonalnie. Nie sposób rozmawiać z ludźmi o sprawach żydowskich bez mówienia o Zagładzie, o zbrodniach, o całym koszmarze, którego to pokolenie było obserwatorami i współuczestnikami.

Ale po skończeniu *Kołchoźników* było dla mnie oczywiste, że przyszedł czas na sprawy białorusko-żydowskie. Podczas kolejnych wyjazdów rozmawiałam z ludźmi już właśnie na tematy dotyczące Zagłady. Jeździłam też trochę na Polesie Wołyńskie, do wsi graniczących z Białorusią od południa, które przed wojną wchodziły w skład województwa poleskiego. Tam rozmawiałam już wyłącznie na tematy chłopsko-żydowskie i to, jak dotychczas, zaowocowało dwoma artykułami³⁹. Chciałabym kiedyś napisać na ten temat coś większego.

Ale tutaj też nie obejdziesz się bez Obrębskiego. Otóż tom jego pism poleskich zawiera wszystko, co Obrębski o Polesiu napisał, natomiast nie zawiera jego notatek terenowych. To około dwóch i pół tysiąca stron, są dostępne w archiwum. Nie zdołałam dotąd przeanalizować całości, ale wiele razy je przeglądałam i wypisałam z nich wszystko, co dotyczy Żydów. To jest bardzo obszerny i szalenie ciekawy materiał, pokazujący jak polescy chłopcy 90 lat temu postrzegali swoich sąsiadów Żydów. Znakomity materiał do badania procesu wchodzenia nowoczesnego antysemityzmu na wieś poleską. Napisałam o tym artykuł, ukazał się w czasopiśmie „Цайтшрыфт”⁴⁰.

AS: *Przypominam sobie, że na konferencji w Pińsku, poświęconej rodowi Skirmuntów i Polesiu, miałaś referat o polskim wizerunku Poleszuka w międzywojniu. Tu raczej wchodzisz już w wątki polityczne...*

AE: Na podstawie różnych źródeł, głównie publicystycznych, napisałam na ten temat w sumie trzy artykuły. I wszystkie trzy ukazały się też po białorusku⁴¹. Pierwszy jest oparty na materiałach Oskara Kolberga i dotyczy XIX-wiecznego polskiego wizerunku Poleszuka, dwa następne odnoszą się do okresu mię-

³⁹ Анна Энгелькинг, *Сказ полесского села, или о фольклоризации памяти о Второй мировой войне*, „Славяноведение” 2018, № 6, с. 27–46; Anna Engelking, “Our own traitor” as the Focal Point of Belarusian Folk Narrative on Local Perpetrators of the Holocaust, [in:] *Places, Spaces, and Voids in the Holocaust*, „European Holocaust Studies” series, vol. 3, ed. Natalia Aleksium and Hana Kubátová, München 2021, Wallstein Verlag, pp. 219–258.

⁴⁰ Ганна Энгелькінг, «З гэтымі жыдамі очень трудно жыць». Даваенныя этнаграфічныя матэрыялы з Палесся як крыніца даследавання антысемітызму, „Цайтшрыфт”, 2023, № 9(14), с. 31–56.

⁴¹ Ганна Энгелькінг, «Паляшук» у нарадазнаўчым дыскурсе. Эскіз да партрэта наводле Ludu Кольберга, „Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні. Зборнік навуковых прац”, вып. 4, Мінск 2017, с. 150–163; „Паляшук” дэгуманізаваны. Польскае стаўленне да Палесся ў святле міфа, „Беларускі фальклор. Матэрыялы і даследаванні. Зборнік навуковых прац”, вып. 5, Мінск 2018, с. 176–190; „Паляшук” непрыручаны. Вакол функцыі сялянскасці ў канструяванні польскасці, в: *Род Скірмунтаў і Палессе ў эпоху Сацыяльнай і нацыянальнай трансфармацыі грамадства гістарычнай Літвы. XIX–XX стст.* рэд. А. Смальянчук, Мінск 2019, с. 313–345.

дзwojовенного. To moja próba analizy polskiego dyskursu kolonialnego koncentrującego się na prawosławnych chłopach. Pokazuję, jak polskie strategie dyskursywne deprecjonowały Poleszuków: ukazywały Poleszuka w zasadzie nie jako człowieka, ale jako dzikie, nieokrzeseane zwierzę albo bydło robocze. Ta operacja polegała na jaskrawym i ostrym przeciwstawieniu Polaka i Poleszuka. I mój wniosek z tego był taki, że potrzebny jest w polskim dyskursie obraz takiego właśnie „niedoczłowieka” z kołtunem, żeby móc budować pozytywny, niemalże sakralny obraz Polaka. To jak z chrześcijaninem i Żydem. Takie symboliczne mechanizmy służą konstruowaniu zbiorowych tożsamości, czy to chrześcijańskiej, czy polskiej.

Wyobrażony „Poleszuk” jest tu wpisany w szerokie spektrum dzikiego i okrutnego „ruskiego”, który czai się gdzieś na wschodzie i na nas czyha. Innymi wcieleniami tego „ruskiego” są „bolszewik” i „ukraiński rezun”, który nie myśli o niczym innym, jak tylko o tym, żeby „rezać polskich panów”. Dlatego też ta agresywnie antyukraińska opowieść o „rzezi wołyńskiej” tak bardzo jest u nas żywotna. „Poleszuk” był jednym z bohaterów tego wieloelementowego stereotypu „ruskiego”. Jego krewniakiem jest też oczywiście nieokreślony bliżej „Białorusin”, ciemny chłop w łapciach. On może nie jest tak groźny jak ten Ukrainiec z nożem w zębach, ale na pewno jest zakamuflowanym bolszewikiem, a poza tym jest ciemny i prymitywny. Tu mówimy o latach trzydziestych, ale te wizerunki mają też swoje wcielenia współczesne. Dzisiaj daje się odczuć w kontekście wojny – one cały czas kształtują polski odbiór sąsiadów na wschodzie.

AS: *A jak w twoje studia białoruskie wpisują się badania historii etnologii, w szczególności na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie?*

AE: Znowu, jedno z drugim jest blisko związane. Józef Obrębski doprowadził mnie do głębszego zainteresowania historią polskiej etnologii. Zaczęło się od tego, że w dokumentacji jego badań poleskich figurowały nazwiska współpracowników terenowych. Nic mi one nie mówiły. Jednym z nich był jakiś Zygmunt Korybutiak. Zaczęłam go szukać i trafiłam na dwie jego publikacje, małe broszurki na temat kowalstwa na Wileńszczyźnie i pasterstwa w tym regionie. Zrozumiałam, że był etnografem i mogłam go już gdzieś umiejscowić⁴². Będąc w Wilnie, poszłam do Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego, gdzie jest, jak wiadomo, znakomicie zachowany obszerny zespół akt Uniwersytetu Stefana Batorego, fond numer 175. I zaczęłam badać materiały dotyczące wileńskiej Katedry Etnologii, która działała na Uniwersytecie Stefana Batorego w okresie międzywojennym. Tam znalazłam teczkę studencką Korybutiaka i mnóstwo innych dokumentów, ważnych dla historii etnologii w Wilnie.

⁴² Anna Engelking, *Nieznany badacz Polesia i Wileńszczyzny w latach trzydziestych XX wieku: Zygmunt Jan Korybutiak (1907–1989)*, [w:] *Гісторыка-культурная спадчына Брэсцка-Пінскага Палесся: паміж мінулым і будучыняй (да 450-годдзя г. Століна)*. Зборнік матэрыялаў міжнароднай навуковай канферэнцыі, Столін 28–29 верасня 2005 г. У 2, ч. 1, рэд. А.М. Вабішэвіч, У.А. Сенькавец, А.М. Свірыд, Г.М. Ішчанка, Брэст 2006, с. 136–148.

Poszukiwania archiwalne zaowocowały całkiem sporym dorobkiem, bo udało mi się opracować biogramy kilku zapomnianych etnografów międzywojennych ze środowiska wileńskiego – Daniela Fajnsztejna⁴³, Joachima Chajesa⁴⁴ i Michała Dziadowicza⁴⁵. Napisałam też trzy artykuły o kolektywie Katedry Etnologii USB: pracownikach, studentach i ich badaniach oraz o wzajemnych relacjach między różnonarodowymi środowiskami etnograficznymi w międzywojennym Wilnie⁴⁶. Pokazałam w nich etnograficzny kolektyw polski, działający w Katedrze Etnologii i innych instytucjach, jako dominujący oraz kolektywy podporządkowane: żydowski skupiony w JIWO (Żydowskim Instytucie Naukowym) białoruski wokół Antona Łuckiewicza i Mariana Pieciukiewicza, i wreszcie litewski, najmniejszy wówczas w Wilnie, z jego ośrodkiem, jakim było Litewskie Towarzystwo Naukowe. Wszystkie te środowiska były zinstytucjonalizowane według jednego wzorca: modelu badań etnograficznych obowiązującego od XIX wieku w całej Europie. Badacze zbierali materiały w terenie albo sami, albo przy pomocy ankiet rozsyłanych do nauczycieli, do młodzieży, do inteligencji. Każde środowisko organizowało własne muzea i towarzystwa etnograficzne. Wszyscy czytali tę samą europejską literaturę etnologiczną, głównie niemiecką i rosyjską, czyli tworzyli, można powiedzieć, jeden kolektyw myślowy. Działali w obrębie tego samego paradygmatu, który dziś nazywamy „etnografią ratunkową”. Pod hasłem „Ratujmy zabytki naszej kultury, bo niebawem wszystko zginie”, wędrowali po wsiach i dokumentowali polskie, białoruskie, litewskie i żydowskie zabytki kultury materialnej, jak też obrzędy i wierzenia. Równocześnie, zwłaszcza w latach trzydziestych, działali pod presją coraz bardziej wrogiej mniejszościom polityki. Polityka w wykonaniu wojewody wileńskiego pułkownika Bociańskiego bardzo silnie oddziaływała na działalność tych środowisk. Cenzura konfiskowała całe numery czasopism. Żydowski etnograf Joachim Chajes spędził rok w więzieniu, fałszywie oskarżony

⁴³ Anna Engelking, Karolina Szymaniak, *Забыты габрэўскі навуковец з даваеннай Вільні: слова пра Даніэля Файнштэйна*, „Homo Historicus”, 2009, рэд. А.Ф. Смалянчук, Vilnius 2009, с. 286–304.

⁴⁴ Anna Engelking, Karolina Szymaniak, *Joachim (Chaim) Chajes*, [w:] *Etnoznawcy. Portal wiedzy o dorobku polskiej etnografii*, red. Katarzyna Ceklarsz, Anna Weronika Brzezińska, Joanna Koźmińska, Damian Kasprzyk [online], etnoznawcy.pl, [dostęp: 21.05.2024].

⁴⁵ Anna Engelking, *Michał Dziadowicz*, [w:] *Etnoznawcy. Portal wiedzy o dorobku polskiej etnografii*, red. Katarzyna Ceklarsz, Anna Weronika Brzezińska, Joanna Koźmińska, Damian Kasprzyk [online], etnoznawcy.pl, [dostęp: 21.05.2024].

⁴⁶ Anna Engelking, *Z dziejów wileńskiego ośrodka etnograficznego w dwudziestoleciu międzywojennym. W stronę profesjonalnych badań terenowych pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego*, [w:] *W krainie wielu tradycji. Badania etnograficzne na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim w XX i początkach XXI wieku*, red. Krzysztof. Snarski, Adam. Żulpa, Warszawa–Suwałki 2014, s. 9–38; *Together and Apart: Anthropology and its Knowledge Milieu(s) in Interwar Vilnius, (1922–1939)*, [w:] *The Fabrics of Anthropological Knowledge: Changing Perspectives in and Beyond Europe*, ed. Hande Birkalan-Gedik, Fabiana Dimpflmeier, New York–Oxford 2024 [w druku]; *Etnolodzy z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Portret zbiorowy uczniów Cezarii Ehrenkreutzowej i Kazimierza Moszyńskiego*, „Etnografia Nowa” 2024 [w druku].

o komunizm, przeciw litewskiemu etnografowi Alfonsasowi Bielinisowi wdrożono śledztwo, i tak dalej. Pokazuję w tym tekście, że myślenie w kategoriach idyllicznej wielokulturowości jest oderwane od rzeczywistości. Faktycznie w nacjonalistycznym i autorytarnym państwie, jakim była II Rzeczpospolita, nie było żadnej szansy na równorzędne stosunki między tymi czterema grupami. Nawet jeśli mieli otwarte głowy i demokratyczne nastawienie, wszyscy byli zależni od nacisku politycznego z góry, a w życie wchodziły coraz bardziej restrykcyjne przepisy.

Krótko mówiąc, moje naukowe zainteresowania są szerokim polem, na którym spotykają się wieś białoruska, Józef Obrębski, relacje między różnymi grupami społecznymi na tym terenie i historia etnologii. Zwornikiem tych wszystkich wątków są moje studia białoruskie.

AS: *Rozmawialiśmy już o początkach twojej drogi naukowej. Chciałbym wrócić do tego tematu i zapytać o rolę i znaczenie twego life story w pracy naukowca.*

AE: Kiedy rozmawialiśmy o historii mojego życia, próbowałam się zastanawiać, co najbardziej wpłynęło na to, że moją ścieżką okazała się etnografia i antropologia. Więc uważam, że oczywiście biografia ma bardzo duże znaczenie dla drogi naukowej...

AS: *...którą wybieramy?*

AE: Szczerze mówiąc, nie wiem, czy to my wybieramy, czy też raczej ona się nam przydarza. Może w moim przypadku było tak, że ta droga mi się przydarzyła, po czym się z nią zidentyfikowałam. Bo tak, jak ci opowiadałam, nie dążyłam świadomie do tego, żeby zostać etnografem. Ta ścieżka otworzyła się przede mną w jakimś momencie i dobrze się na niej poczułam. I w końcu uznałam ją za swoją. Tu wszystko miało znaczenie – rodzina, atmosfera i zainteresowania domu, sprawy, w które się angażowaliśmy jako młodzi ludzie. Ale też ogromne znaczenie ma przypadek. To wie każdy z nas. Jakieś spotkanie, jakaś rozmowa... W taki sposób spotkałam Józefa Szymańczyka – to był szczęśliwy zbieg okoliczności, przecież nie żaden plan czy projekt. Zbiegiem okoliczności było też spotkanie Józefa Obrębskiego.

I zbiegiem okoliczności... Kiedy zaczynałam badania w Białorusi w 1993 roku, był to historyczny moment w rozwoju polskiej etnologii. Po upadku Związku Radzieckiego otworzyły się możliwości jeżdżenia do Litwy, Białorusi i Ukrainy. Nie spodziewaliśmy się tego przecież. Polscy etnologowie natychmiast wykorzystali tę nową sytuację. Środowisko warszawskie rozpoczęło z początkiem lat dziewięćdziesiątych systematyczne badania terenowe na Litwie i Białorusi. Wtedy pracowałam na polonistyce i... *A propos przypadków*: pewnego razu w Bibliotece Uniwersyteckiej spotkałam koleżankę, która była wtedy asystentką w Katedrze Etnografii. I ona do mnie mówi: „Wiesz, szukamy kogoś, kto by dołączył do badań ze studentami na Białorusi, bo mamy tylko jednego asystenta, który będzie prowadził tę grupę, a chcemy, żeby prowadziły ją dwie osoby. Może byś chciała?”. No i tak się to zaczęło. Gdyby ta sama koleżanka powiedziała mi, że właśnie szukają kogoś do prowadzenia grupy w Ukrainie, to wtedy jeździłabym do Ukrainy. I kiedy zaczynałam, nie przyszłoby mi do głowy, że związę się z Białorusią już na całe życie.

Wielką rolę odegrała też moja współpraca z profesor Elżbietą Smułkową. W 1997 roku zaproponowała mi pracę w utworzonej wówczas Katedrze Kultury Białoruskiej na Uniwersytecie w Białymstoku. Przepracowałam tam kilka lat, zanim przeszłam do Instytutu Sławistyki PAN. Tak, na naszej naukowej ścieżce ludzie mają bezsprzecznie ogromne znaczenie. Biografia indywidualnego badacza oznacza jego relacje z ważnymi dla niego ludźmi – przede wszystkim z innymi uczonymi, choć w przypadku antropologa nie tylko. I rzecz jasna na mojej drodze było kilka takich bardzo ważnych osób, które pojawiły się w węzłowych punktach mojej trajektorii życiowej i albo stały się drogowskazami, albo współtowarzyszami drogi. To więc na pewno profesor Elżbieta Smułkowa i moi białoruscy przyjaciele, przede wszystkim dwie osoby – Olga Łobaczewska i Aleksander Smalianczuk, z którymi się znamy prawie od początku mojej przygody z Białorusią. To oni sprawiają, że nie jestem na tej drodze sama. Ileś set przegadanych godzin i ileś dni, tygodni spędzonych razem na wyjazdach w teren, ileś wspólnych przedsięwzięć i przeżyć. To wszystko mnie trzyma na tej ścieżce. Gdybym miała być na niej całkowicie osamotniona, to może byłabym już gdzie indziej.

AS: *Czy można mówić o jakiejś misji naukowca humanisty? O misji, która wykracza poza granice nauki?*

AE: Misja humanistyki bywa różnie postrzegana. Ja powiedziałabym, że oprócz pracy czysto poznawczej chodzi o działanie w kierunku zmiany świadomości społecznej. O dążenie do tego, żeby społeczeństwo dzięki humanistom więcej wiedziało, krytyczniej myślało i mniej się poddawało stereotypom, uprzedzeniom i dezinformacji. Dzisiaj widać, jakie to jest szalenie ważne. Inna kwestia, na ile nam się to udaje. Czy rzeczywiście uczeni humaniści mają jakikolwiek wpływ na świadomość społeczną, czy też ten wpływ mają już wyłącznie media głównego nurtu, pobocznych nurtów, media społecznościowe itd. I być może humanistyka w tym najszerszym ogólnospołecznym wymiarze jest bezradna. No, ale są też jakieś środowiska i jednostki, które jednak są odbiorcami naszej pracy, naszych publikacji, rozmów z nami w mediach. Więc jakieś minimalne, może elitarne oddziaływanie bez wątpienia jest. Jeśli chodzi o mnie, to niejednokrotnie miałam pozytywny odzew spoza akademickiej „bańki”, świadczący o tym, że ludzie czytają i *Kłatwę*, i *Kołchoźników*.

Zadałeś mi bardzo ogólne pytanie, ale może warto pomyśleć konkretnie o misji etnologii. Etnologia jest nauką o różnicach, bada różnice między „swoim” a „obcym”. Myślę, że akurat moja praca dobrze się wpisuje w to zadanie etnologii. Gdybym miała tu jakoś usytuować swoje badania białoruskie, to powiedziałabym, że moja praca przyczynia się do dekonstruowania polskiego kolonializmu. Jest dyskusją ze stereotypami, którymi operuje polska kultura, dyskusją z kategorią „kresów”, obnażaniem polskiego paternalizmu.

AS: *Może termin „kolonializm” jest zbyt mocny w tym kontekście?*

AE: Nie, to jak najbardziej adekwatny termin. Polska mentalność w odniesieniu do Litwy, Białorusi i Ukrainy jest mentalnością kolonialną cały czas, zmienia się

bardzo powoli. Przeciętny Polak, produkt polskiej szkoły i polskich mediów, nie myśli tak, jak Jerzy Giedroyc. Nie uwewnętrznił przekonania, że Litwini, Białorusini i Ukraińcy są naszymi równorzędnymi, autonomicznymi partnerami. Zawsze to my jesteśmy lepsi i ważniejsi i jeszcze mamy jakieś „prawa historyczne” do ziem na wschodzie. „Polski pan” pokutuje w potocznej nieświadomości, ale przecież i w nauce dochodzi do głosu. Stale ukazują się prace uderzająco polonocentryczne, badacze bezkrytycznie posługują się kategorią „kresy”, inni zawstydzają ignorancją... Polski zbiorowy narcyzm ma się dobrze. W związku z tym jak najbardziej należy mówić tu o kolonializmie, który dzisiaj jest fenomenem przede wszystkim mentalnym, kulturowym, nie *stricte* politycznym. Dlaczego przeciętnego Polaka interesują polskie ślady w Ukrainie, Białorusi i Litwie, a nie Ukraina, Białoruś i Litwa? Dlaczego pokutuje przekonanie, że „Białorusini nie mają świadomości narodowej”? Dlaczego na porządku dziennym jest określenie „ruscy” odnoszone do wszystkich ludzi mieszkających za Bugiem? To są właśnie przejawy kolonialnego podejścia. Tak to rozumiem i tak to odczuwam. To badam i o tym piszę, bo potrzebujemy więcej wiedzy, więcej zrozumienia i więcej szacunku.

AS: *Dziękuję za rozmowę.*

Warszawa, 7 marca, 20 kwietnia 2024 r.

ДАКУМЕНТЫ

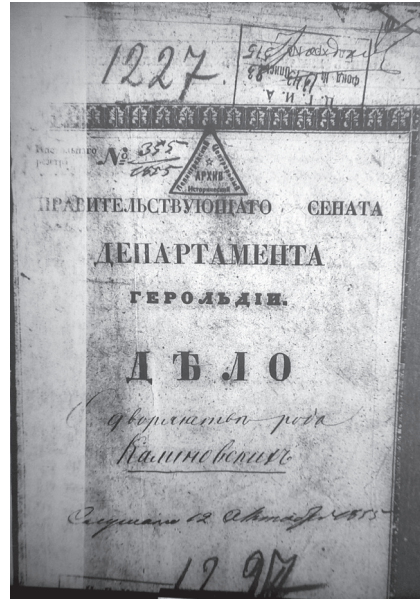
„Вывадовая справа” Шымона / Сямёна Каліноўскага гербу „Калінова”. Матэрыялы да радаводу Вікенція Канстанціна Каліноўскага

Дадзенай публікацыяй мы працягваем знаёміць даследчыкаў і ўвогуле зацікаўленых асоб з матэрыяламі радаводу сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага¹. Намі адабраны шэраг дакументаў з архіўнай адзінкі, якая захоўваецца ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбургу (далей – РГИА) у фондзе Дэпартамента герольдыі Урадавага Сената пад нумарам 1343, вопіс 23, адзінка захавання 573 **О дворянстве Калиновских Гродненской губ. Начато 1855 г. на 79 л.** Гэта збор копій дакументаў, прадстаўленых Сямёнам Сцяпанавым сынам Каліноўскім у 1855 годзе з мэтай паўторнага пацвярджэння шляхецкага паходжання, а галоўнае з мэтай дапісання да „дваранства” сваіх сыноў (ад першага шлюбу з Веранікай Рыбінскай): Віктара Атона, Вікенція Канстанціна, Уладзіслава Мечыслава, – і пляменнікаў (сыноў брата Юрыя) Рамана і Яна Адольфа.

¹ У № 4 за 2018 год „Гадавіка Цэнтра Беларускіх Студыяў / Rocznik Centrum Studiów Białoruskich” былі надрукаваны метрыкі аб хростах, шлюбах і памерлых прадстаўнікоў роду Сямёна Каліноўскага, бацькі Кастуся Каліноўскага: Г. Семянчук, С. Герман, *Крыніцы да радаводу сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага* (с. 321–353). Таксама няпоўную інфармацыю аб нараджэнні і смерці дзяцей Сямёна Каліноўскага зрабіў беларускі гісторык Васіль Герасімчык у сваёй кнізе *Канстанцін Каліноўскі: асоба і легенда* (Гродна 2018, с. 19–21, 26–27). У польскай гістарыяграфіі існуе важная і цікавая манаграфія Эмілія Каліноўскага *Ród Kalinowskich herbu Słepowron w XVII wieku* (Warszawa 2013), але датычыцца Каліноўскіх гербу „Слепаўрон”, якія, верагодна, пражывалі ў вельмі бліжнім суседстве з продкамі Кастуся Каліноўскага.

Герб „Калінова”

Тытульны ліст вывадавай справы Сямёна Каліноўскага

Усяго ў дадзенай архіўнай адзінцы 47 дакументаў, гэта пераважна копіі выпісаў з арыгінальных актавых дакументаў, іх пераклады з лацінскай і польскай моў на рускую, разнастайныя пасведчанні ўездных і губернскіх дваранскіх сходаў, перапіска з адпаведнымі ўстановамі, звязанымі з працэсам надання дваранскага стану. Перадаём пастаронкавы змест архіўнай адзінкі:

Арк. 1 б. Рапарт Гродзенскага дваранскага схода ў Дэпартамент герольдыі за № 789 ад 6 чэрвеня 1855 г.

Арк. 2–2 адв. Рээстр дакументаў роду Каліноўскіх, якія прадстаўлены пры рапарце Гродзенскага дваранскага схода 6 чэрвеня 1855 г. за № 789 на разгляд Дэпартамента герольдыі.

Арк. 3–7 адв. Справа аб дваранстве роду Каліноўскіх, радавод і пацвярджальныя дакументы, ліпень 1853 года.

Арк. 8–9. Сямейны спіс Каліноўскіх з Гродзенскага ўезда, з пазначэннем узросту кожнага; складзены ў 1852 годзе.

Арк. 10–11 адв. Копія. Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1678–1679 гады.

Арк. 12–13. Копія перакладу *Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1678–1679 гады* з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 14–15 адв. Копія. Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1702 год.

Арк. 16–17. Копія перакладу *Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1702 год* з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 18–19. Копія. Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1740 год.

Арк. 20–21. Копія перакладу *Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1740 год* з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 22–22 адв. Копія. Выпіс з актавых кніг Мельніцкага гродскага суда за 1754 год.

Арк. 23–23 адв. Копія перакладу *Выпіс з актавых кніг Мельніцкага гродскага суда за 1754 год* з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 24–25 адв. Копія. Выпіс з актавых кніг Браньскага гродскага суда за 1769 год.

Арк. 26–27 адв. Копія перакладу *Выпіс з актавых кніг Браньскага гродскага суда за 1769 год* з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 28–29. Копія. Выпіс з актавых кніг Браньскага гродскага суда за 1772 год.

Арк. 30–31. Копія перакладу *Выпіс з актавых кніг Браньскага гродскага суда за 1772 год* з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 32. Копія. Выпіс з метрычных кніг Рэплеўскага касцёла пра хрост Сямёна / Шымона сына Стэфана Каліноўскага 25 красавіка 1795 г.

Арк. 33. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі Рэплеўскага касцёла з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 34–35. Копія. Выпіс з метрычных кніг Рэплеўскага касцёла пра хрост Юрыя / Георгія сына Стэфана Каліноўскага 22 красавіка 1797 г.

Арк. 36–36 адв. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі Рэплеўскага касцёла з лацінскай мовы на рускую.

Арк. 37–37 адв. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Віктара Атона сына Сямёна Каліноўскага 13 красавіка 1833 г.

Арк. 38–38 адв. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі з польскай мовы на рускую.

Арк. 39–39 адв. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Вікенція Канстанціна сына Сямёна Каліноўскага 4 красавіка 1838 г.

Арк. 40–40 адв. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі Ялоўскага касцёла з польскай мовы на рускую.

Арк. 41–41 адв. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Уладзіслава Мечыслава сына Сямёна Каліноўскага 20 мая 1840 г.

Арк. 42–42 адв. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі Ялоўскага касцёла з польскай мовы на рускую.

Арк. 43–43 адв. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Рамана сына Юрыя Каліноўскага 19 лютага 1839 г.

Арк. 44–44 адв. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі Ялоўскага касцёла з польскай мовы на рускую.

Арк. 45–45 адв. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Яна Адольфа сына Юрыя Каліноўскага 12 сакавіка 1840 г.

Арк. 46–46 адв. Копія перакладу выпіса з метрычнай кнігі Ялоўскага касцёла з польскай мовы на рускую.

Арк. 47. Копія. Пасведчанне бельскага ўезднага прадвадзіцеля дваранста, 16 лістапада 1850 г.

Арк. 48. Копія. Пасведчанне бельскага ўезднага прадвадзіцеля дваранста, 28 сакавіка 1853 г.

Арк. 49. Копія. Пасведчанне гродзенскага ўезднага прадвадзіцеля дваранста, 20 лютага 1853 г.

Арк. 50–50 адв. Паведамленне Гродзенскай казённай палаты, 16 лістапада 1851 г.

Арк. 51–51 адв. Паведамленне Гродзенскага губернскага праўлення, 10 мая 1851 г.

Арк. 52–55. Пераклад с польскай. Рашэнне аб прызнанні ў дваранстве роду шляхетных Каліноўскіх, ад 10 кастрычніка 1841 г.

Арк. 56–61. Копія. Выпіс з журнала Гродзенскага дваранскага дэпутацкага схода, 8 ліпеня 1853 г.

Арк. 62. Копія перакладу з польскай мовы прашэння Сямёна Сцяпанавы сына Каліноўскага ў Бельскі дваранскі дэпутацкі сход, 30 кастрычніка 1822 г.

Арк. 63–65. Прашэнне Сямёна Сцяпанавы сына Каліноўскага, 9 кастрычніка 1841 г.

Арк. 66. Прашэнне Сямена Сцяпанавы сына Каліноўскага, 27 снежня 1848 г.

Арк. 67. Ліст Бельскага ўезднага прадвадзіцеля дваранства, 16 лістапада 1850 г.

Арк. 68. Ліст Гродзенскага ўезднага прадвадзіцеля дваранства, 20 лютага 1853 г.

Арк. 69. Ліст Бельскага ўезднага прадвадзіцеля дваранства, 28 сакавіка 1853 г.

Арк. 70–73. Копія. Рашэнне Урадавага Сената па рапарце Гродзенскага дваранскага дэпутацкага схода аб дваранстве роду Каліноўскіх, 12 кастрычніка 1855 г.

Арк. 74. Ліст 1-й экспедыцыі Дэпартаменту герольдыі да архіварыуса Дэпартаменту герольдыі, 5 ліпеня 1885 г.

Арк. 75. Ліст архіварыуса Дэпартаменту герольдыі ў 1-ю экспедыцыю Дэпартаменту герольдыі, 3 кастрычніка 1885 г.

Арк. 76–76 адв. Копія. Выпіс з пратакола Часовай прысутнасці герольдыі, 4 кастрычніка 1844 г.

Сямён / Шыман Сцяпанаў сын Каліноўскі працэдуру пацвярджэння шляхецкага паходжання распачаў 30 кастрычніка 1822 г. (Дакумент I). У Беластоцкі абласны дваранскі дэпутацкі сход былі прадстаўлены наступныя дакументы: а) выпісы з Браньскіх гродскіх кніг: 1) скарга Пятра і Івана сыноў Амброзія Каліноўскіх на Матэвуша Завадскага (1691 год)²; 2) пратэстацыя Людвіка сына Пятра Каліноўскага на сваіх братоў Адама і Станіслава (1728 год)³; 3) запіс вячысты Матэвуша сына Людвіка Каліноўскага жонцы сваёй Мар’яне Аліхвяровіч на суму 120 злотых на ўласным маёнтку Калінова (1740 год)⁴; б) выпісы метрык хросту: 1. Сцяпана, сына Матэвуша Каліноўскага з кніг Рыболаўскага касцёла (26 снежня 1746 г.)⁵; 2. Сямёна, сына Сцяпана Каліноўскага з кніг Рэплеўскага касцёла (25 кастрычніка 1795 г.) (Дакумент X); 3. Юрыя, сына Сцяпана Каліноўскага з кніг Рэплеўскага касцёла (22 красавіка 1797 г.) (Дакумент XI).

На падставе дадзеных дакументаў Дваранскі сход 14 лістапада 1822 г. прызнаў Сямёна і Юрыя Каліноўскіх ў шляхецтве і запісаў іх у 6-ю частку радаводнай кнігі Беластоцкай вобласці.

У кастрычніку 1841 г. Сямён Каліноўскі чарговы раз звярнуўся ў Беластоцкі абласны дваранскі дэпутацкі сход з просьбай прыняць і далучыць да папярэдняй справы новыя дакументы, якія пацвярджаюць шляхецтва іх роду (Дакумент II), а менавіта: а) выпісы з актавых кніг Браньскага гродскага суда: 1) акт пакупкі Амброзіем Самуілавым сынам Каліноўскім зямлі ў маёнтках Карповічы, Аполе і Галасе (1679 год)⁶ (Дакумент IV); 2) інтрамісія вознага Амброзію Каліноўскаму на ўвод яго ў дадзеныя маёнткі (1679 год)⁷; 3) даравальны акт Амброзія Каліноўскага сваім сынам Пятру і Івану на валоданне набытымі ім маёнткамі (1702 год) (Дакумент V); 4) інтрамісія Людвіку Пятрову сыну Каліноўскаму на права валодання маёнткамі Калінова, Карповічы, Аполе, Тваркі і Галасе (1740 год) (Дакумент VI); 5) акт продажу дадзеных маёнткаў Матэвушам Людвікавым сынам Каліноўскім сваім дзядзькам Адаму і Станіславу Пятровым сынам Каліноўскім (1769 год) (Дакумент VIII); 6) тастамент Матэвуша Людвікава сына Каліноўскага аб перадачы 2500 злотых свайму сыну Сцяпану Каліноўскаму (1772 год) (Дакумент IX); 7) пасведчанне Гродзенскай казённай палаты аб тым, што Сямён і Юрый Сцяпанавы сыны Каліноўскія не адносяцца да падатнага стану (1820 год); 8) пасведчанне Гродзенскага ўезднага маршалка аб тым,

² Копія дадзенага дакумента ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

³ Копія дадзенага дакумента ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

⁴ Копія дадзенага дакумента ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

⁵ Копія дадзенага дакумента ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

⁶ Дадзены дакумент захаваўся ў актавых кнігах Браньскага гродскага суда – гл.: Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1708, воп. 1, адз. зах. 174, арк. 669–669 адв.

⁷ Копія дадзенага дакумента ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

што Сямён і Юрый Каліноўскія разам са сваім сынамі запісаны ў 2-гі разрад радаводнай кнігі ўезда; 6) выпісы метрык хросту з кніг Ялоўскага парафіяльнага касцёла: 1) Кандрата Ігнація Сямёнава сына (24 верасня 1825 г.)⁸; 2) Сцяпана Іосіфа Сямёнава сына (5 верасня 1829 г.)⁹; 3) Віктара Атона Сямёнава сына (13 красавіка 1833 г.) (Дакумент XII); 4) Вікенція Канстанціна Сямёнава сына (4 красавіка 1838 г.) (Дакумент XII); 5) Уладзіслава Мечыслава Сямёнава сына (20 мая 1840 г.) (Дакумент XIV); 6) Рамана Юрыя сына (19 лютага 1839 г.) (Дакумент XV); 7) Івана Адольфа Юрыя сына (12 сакавіка 1840 г.) (Дакумент XVI). Перапісаныя дакументы 10 кастрычніка 1841 г. былі далучаны да першапачатковай справы аб пацвярджэнні шляхецтва Сямёна і Юрыя Сцяпанавых сыноў Каліноўскіх.

Праўда, па выніках аналізу вывадовых справаў Віленскай цэнтральнай рэвізійнай камісіі 9 верасня 1844 г. у Дэпартамент герольдыі Сената быў высланы спіс са 155 прозвішчамі, да якіх меліся прэтэнзіі ў іх шляхецтве. Сярод гэтых асоб былі таксама Сямён і Юрый Каліноўскія. Апошнім спатрэбілася яшчэ тры гады – тэрмін, адведзены на выкананне прэтэнзій і пошук новых доказаў, – каб апраўдацца. У снежні 1848 г. Сямён Каліноўскі дадаткова далучае да справы аб шляхецтве яшчэ два дакументы: выпіс з актаў Мельніцкага гродскага суда аб дарэнні маёнткаў Карловічы, Галасе, Тваркі і Аполе Людвікам Каліноўскім свайму сыну Матэвушу Каліноўскаму (1754 год) (Дакумент VII), а таксама пасведчанне бельскага ўезднага шляхецкага маршалка аб тым, што Каліноўскія ніколі не былі пазбаўлены шляхецкага стану паводле законаў Расійскай Імперыі і не залічваліся ў падатковы стан (Дакумент XVIII).

Праз пяць гадоў 8 ліпеня 1853 г. Гродзенскі губернска-дваранскі сход разгледзеў чарговы раз справу Сямёна і Юрыя Каліноўскіх адносна іх шляхецтва і прыняў пазітыўнае рашэнне. Дакументы былі перададзены ў Дэпартамент герольдыі. Нарэшце 12 кастрычніка 1855 г. Дэпартамент герольдыі Сената канчаткова прызнаў шляхецкі стан роду Каліноўскіх, а канкрэтна Сямёна Каліноўскага з сынамі Віктарам Атонам, Вікенціем Канстанцінам, Уладзіславам Мечыславам і Юрыю з сынам Янам Адольфам.

Такім чынам, радаводнае дрэва Вікенція Канстанціна сына Сямёна Каліноўскага атрымліваецца прасачыць з канца XVII ст. Яго карані звязаныя з Заходнім Падляшшам, ваколіцамі сучасных населеных пунктаў Калінова-Старое, Калінова-Новае, Калінова-Часнова, Калінова-Солькі Высокамазавецкага павята Падляскага ваяводства. Названыя вёскі ўваходзяць у склад рымска-каталіцкай парафіі Кулешы-Касцельныя. Найстарэйшым задакументаваным продкам з’яўляецца Амброзі сын Самуэля Каліноўскі, мечнік Візенскай зямлі. Наступным ёсць яго сын Пётр, далей

⁸ Копія метрыкі ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

⁹ Копія метрыкі ў архіўнай адзінцы адсутнічае.

Людвік сын апошняга і Сцяпан сын Людвіка, які, магчыма, з-за гаспадарчых цяжкасцей у 90-х гадах XVIII ст. вымушаны быў перасяліцца ў Рэплеўскую парафію Ваўкавыскага павета. З гэтага моманту Каліноўскія на доўгія дзесяцігоддзі звязалі свой лёс з Гродзеншчынай. Тут нарадзіліся два сыны (Сямён і Юры) і чатыры дачкі (Антаніна, Феліцыяна, Анастасія і Кацярына) Сцяпана Людвікавіча Каліноўскага. Старэйшы яго сын Сямён / Шыман з’яўляецца бацькам нацыянальнага героя Беларусі Вікенція Канстанціна Каліноўскага.

Генадзь Семянчук, Алесь Жлутка

I. Копія перакладу з польскай мовы праізнання Сямёна Сцяпанавіча сына Каліноўскага

30 октября 1822 г.; в Бельское Дворянское Депутатское Собрание
Дворянина Семена Стефанова Калиновского, Прошение

Предоставляя при сем документы служащие роду моему на дворянство имею честь просить на основании оных меня с братом признать в дворянстве, внести в родословную книгу Белостокской области¹⁰ и копию состояния письменного Определения выдать

(подпись) Семен Калиновский

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 62.

II. Копія другога праізнання Сямёна Сцяпанавіча сына Каліноўскага

Получено 9 октября 1841 г.

Всепресветлейший Державнейший Великий Государь Император Николай Павлович Самодержец Всероссийский, Государь Всемиловитивейший

Просит дворянин Семен Степанов Калиновский о ниже следующем

В подкрепление доказательства бывших в разсмотрении сего Собрания 14 ноября 1822 г. о дворянском происхождении рода моего представляю вновь отысканные дополнительные документы следующие:

1) Купчую крепость на приобретенное предком моим Амбросием Самуиловым Калиновским мечником Визской земли, от подляского чашника Андрея Станиславова Калиновского, заселенное крепостными крестьянами имение Карповиче, Ополе и Голасе 1679 г. в понедельник по празднике посещения Пресвятыя Богородицы в Брянском Гродском Суде совершенную;

¹⁰ Беластоцкая вобласць – адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка ў складзе Расійскай імперыі; створана ў 1808 г. з чатырох паветаў: Беластоцкага, Бельскага, Драгічынскага і Сакоўскага. У 1842 годзе была ліквідавана і далучана да Гродзенскай губерні ў складзе трох уездаў – Беластоцкага, Бельскага і Сакоўскага.

2) вводный акт его же дворянина Амбросия Самуилова сына Калиновского в сказанное имение должностным возным того же г. в пятницу на кануне праздника Св. Мартина Епископа в Брянском городском суде совершенный; 3) Дарственную запись 1702 накануне праздника Рождения Пресвятыя Богородицы в Брянском городском суде совершенную, по которой реченный Амбросий Самуилов Калиновский все имение свое Калиново, Чесново, Карповиче, Ополе и Голасе с крестьянами подарил сыновьям своим Петру и Ивану Калиновским; 4) Вводный акт дворянина Людвика Петрова сына, Амбросиева внука Калиновского в наследованное после отца имения с крестьянами Калиново, Карповиче, Голасе, Творки и Ополе должностным возным 1740 г. в понедельник по празднике Преображения Господня в Брянском Гродском суде совершенный; 5) Продажную крепость того же имения Карпович, Калиновки, Творогов, Ополе и Голасёв с крестьянами дворянином Матвеем Людвиковым сыном Калиновским в пользу дядей своих Адама и Станислава Петровых сыновей Калиновских 1769 г. февраля 10 дня в Брянском Гродском суде совершенную; 6) Духовное завещание того же Матфея Людовикова сына Калиновского 1770 г. октября 28 дня при свидетелях совершенное, а 1772 г. января 31 в Брянском гродском суде явленное, которым душеприказчик невырученную от продажи наследственного своего имения Калиновки, Карпович, Голасёв и прочих сумму 2500 злотых польских отказал сыну своему (а отцу просителя) Степану Калиновскому; 7) крестные метрики новорожденных, как-то 1825 сентября 24 Кондрагия-Матфея¹¹, 1829 г. сентября 5 Степана-Иосифа¹², 1833 апреля 13 дня Виктора-Оттона¹³, 1838 апреля 4 Викентия-Константина¹⁴ и 1840 мая 20 Владислава-Мечислава¹⁵ сыновей моих Семена Калиновского; 1839 февраля 19 Романа и 1840 марта 12 Ивана-Адольфа, сыновей Юрия Семенова Калиновского, из акт Яловского приходского костела в узаконенных копиях выданные и Виленскою Духовною Консисториею в справедливости заверенные; 8) 1820 сентября 30 за № 4031 Свидетельство Гродненской Казенной Палаты, что Семен и Юрий Степановы сыновья Калиновские не состоят в подушном окладе и 9) 1840 г. января 31 № 53 Свидетельство правящего должность Гродненского уездного Предводителя Дворянства, удостоверяющее, что я Семен Степанов Калиновский с сыновьями своими

¹¹ Кандрат Матэвуш сын Сямёна Каліноўскі (23.09.1825–9.05.1841); гл.: Г. Семянчук, С. Герман, *Крыніцы да радавodu сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага*, с. 329–330.

¹² Сцяпан Іосіф сын Сямёна Каліноўскі (24.05.1827–7.07.1851); гл.: Г. Семянчук, С. Герман, *Крыніцы да радавodu сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага*, с. 330–331.

¹³ Віктар Атон сын Сямёна Каліноўскі (9.04.1833–25.10.1862); гл.: Г. Семянчук, С. Герман, *Крыніцы да радавodu сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага*, с. 334.

¹⁴ Вікенцій Канстанцін сын Сямёна Каліноўскі (21.01.1838–22.03.1864) – нацыянальны герой Беларусі, адзін з кіраўнікоў Студзеньскага паўстання 1863–1864 гг.; гл.: Г. Семянчук, С. Герман, *Крыніцы да радавodu сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага*, с. 337–338.

¹⁵ Уладзіслаў Мечыслаў сын Сямёна Каліноўскі (17.05.1840–1.08.1848); гл.: Г. Семянчук, С. Герман, *Крыніцы да радавodu сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага*, с. 338–339.

и родным братом Юрием, состою записанным в Книге дворян Гродненского уезда 2-го разряда под № 466. Всеподданнейше прошу

Do tej prozby ręce przyłożył

Дабы повелено было сие мое прошение принять записать и следствием онаго представленные дополнительные на дворянство документы приобщить к бывшим в рассмотрении сего Собрания 14 ноября 1822 г. доказательствам о дворянстве рода Калиновских состоявшегося, и причислить к родословной рода Калиновских новорожденных сыновей моих и племянников, а также представить на благоразсмотрение и утверждение Герольдии все документы с переводами и родословного и выдать мне копию с состоятся имеющего по сему прошению определения с показанием на оном времени и номера за которыми документы на рассмотрение Герольдии представлены будут; 1841 г. октября 9 дня. К подаче принадлежит в Белостокское Дворянское Депутатское Собрание. Сие прошение писал по словам просителя Дворянин Ю. Дзеконский¹⁶ (podpisał sam proszący Szymon Kalinowski¹⁷)

Верно: Гродненский Губернский Предводитель Дворянства Каликст Оржешко.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 63–65.

¹⁶ Ю. Дзяконскі – асоба мала нам вядомая.

¹⁷ Дадзенае прашэнне пісаў са слоў Сямёна Каліноўскага нейкі Ю. Дзяконскі, гэта сведчыць аб тым, што сам прасіцель не валодаў добра пісьмовай расейскай мовай.

III. Копія перакладу з польскай мовы «Определения о признании въ дворянстве рода благородныхъ Калиновскихъ», 10 кастрычніка 1841 г.

52
1841

Переводъ определенья о признании въ дворянствѣ рода благородныхъ Калиновскихъ, 1822 года, Ноября 14 дня. Прокторскимъ Бюро-столбскимъ Дворянскимъ Департаментомъ составленному подъ предводительствомъ Святислава Предводителя Дворянства и Депутатива изъбраковъ отъ Издана Польской Власти, представлено для решения, а именно на дворянство рода благородныхъ Калиновскихъ, употребившему Сердю Калинову, по равноименной книге оного, что предъ нимъ бывшихъ доказательствъ дворянства с Каврицей Калиновской, по поводу преемства, сего званія, призывъ сыновей Петра и Павла, кои 1691 году въ Чикальскомъ по праву въ Франциска, сформировать Бродскому Бродскому Броду, на дворянствѣ с Маввель Завадского, относительно признанья ихъ сына-послѣднимъ обидѣ, иль кимъ Петръ призывъ сына сыновей с Маввель, с Павла и Станислава, удостоивается отъ не. преемства с Маввель Калиновскимъ, противу братьевъ своихъ, въ виду послѣднихъ св. с Маввель Простомъ 1128 года, о разныя преемства въ Бродскомъ Бродскомъ Броду Калиновскимъ. Мѣ про. кимъ Петрскимъ сыновей с Маввель, между сыновей с Маввель, который вступилъ

Першая старонка копіі прызнання ў дваранстве роду Каліноўскіх у 1822 годзе

1822 г. ноября 14 дня. Присутствию Белостокскаго Дворянскаго Депутатскаго Собрания составленному подъ председательствомъ Областного Предводителя Дворянства и Депутатовъ избранныхъ отъ уездовъ Белостокской области, представлены документы, служащие на дворянство роду благородныхъ Калиновскихъ, употребляющему Герба «Калиново», по рассмотрению коихъ оказалось: что предокъ нынешнихъ доказателей дворянства Амвросий Калиновский, пользуясь преимуществами сего звания прижилъ сыновей Петра и Ивана, кои в 1691 г. в понедельник на праздник Св. Франциска, жаловались Брянскому гродскому суду на дворянина Матвея Завадзкаго относительно принесенных им сим последним обид; из них Петр прижилъ трех сыновей Людвика, Адама и Станислава; удостоверяет о том протест Людвиком Калиновскимъ противу братьев своих, в среду после праздника Св. Матвея Апостола 1728 г. о разные претензии в Брянском Гродском Суде записанный. Из упомянутых Петровых сыновей Людвигъ прижил сына Матвея, который вступая в супружеский брак с дворянкою Марьянною урож(денной) Олихвирович на имении своем в деревни Калиновке состоящем, по обязательному письму 1740 г. в понедельник в октаву тела Христова в Брянских Гродских актах совершенному, отписал означенной невесте своей 120 злот(ых); в последствии прижил с нею сына Степана, оставившего после себя сыновей Семена и Юрия. Тому служат удостоверением крестные метрики их: 1746 декабря 26 дня Степана Матвеева в Рыболовском¹⁸; 1795 октября 25 Семена и 1797 г. апреля 22 Юрия Степановых сыновей в Реплянском¹⁹ приходах записанные и в выписях выданные.

ОПРЕДЕЛИЛИ: Вышеприведенные доказательства удостоверяютъ: что род Калиновских из древле владел дворянским недвижимым имением, почему Белостокское Дворянское Депутатское Собрание находя эти документы сообразными с правилами начертанными в Грамоте 1785 г. Всемилодивейше дворянскому сословию жалованной, полагает: род благородных Калиновских, а именно Семена и Юрия Калиновских, происходящихъ отъ отца Степана, деда Матвея, прадеда Людвига, прапрадеда Петра и предка Амброзия признать в дворянском достоинстве со внесением в 6-ю часть родословной книги Белостокской области и выдать им буде пожелают копию настоящего определения.

После такового определения 10 октября 1841 г. состоялось следующее дополнительное постановление. Слушали: Прошение дворянина Семена Степанова сына Калиновскаго, при которомъ представленные в подкрепление

¹⁸ Рыболаўскі касцёл не атрымалася лакалізаваць. Хутэй за ўсё, гаворка вядзецца пра Рыболаўскую грэка-каталіцкую царкву, сёння праваслаўная царква Святых Казьмы і Дзям’яна в. Рыболы Заблудаўскай гміны Бельскага павета Падляскага ваяводства, Польшча.

¹⁹ Сёння гэта Рэплёўскі рымска-каталіцкі касцёл Найсвяцейшай Дзевы Марыі ў Ваўкавыскім раёне Гродзенскай вобласці, Беларусь.

бывших в рассмотрении сего Собрания 14 ноября 1822 г. доказательств о дворянстве рода его вновь отысканные дополнительные документы как-то: 1-е. Купчую крепость на приобретение предком просителя Амбросием Самуиловым Калиновским мечником Визской земли от Подляского чашника Андрея Станиславова Калиновского заселенной крепостными крестьянами имение Карповиче, Ополь и Голасе 1679 г. в понедельник по празднике посещения Пресвятыя Богородицы в Бранском Гродском суде совершенную; 2-е. Вводный акт его же дворянина Амвросия Самуилова сына Калиновскаго в сказанное имение должностным возным того же г. в Пятницу на канун Праздника Св. Мартина Епископа в Брянском же Гродском совершенный; 3-е. Дарственную запись 1702 г. на Кануне праздника рождения Пресвятыя Богородицы в Брянском Гродском Суде совершенную, по которой реченный Амбросий Самуилов Калиновский все имение свое Калиновку, Чесново, Карповиче, Ополе и Голасе с крестьянами подарил сыновьям своим Петру и Ивану Калиновским; 4-е. Вводный акт Дворянина Людвиг Петрова сына, Амвросиева внука Калиновскаго в наследованное после отца имение с крестьянами Калиново, Карповиче, Голасе, Творки и Ополе, должностным возным 1740 г. в понедельник по Празднике Преображения Господня в Брянском Гродском суде совершенный; 5-е. Продажную крепость тогож имения Калиновки, Карпович, Творков, Ополя и Голасёв с крестьянами дворянином Матвеем Людвиговым сыном Калиновским в пользу дядей своих Адама и Станислава Петровых сыновей Калиновских 1769 г. февраля 10 дня в Брянском Гродском суде совершенную; 6-е. Духовное завещание тогож Матвея Людвикова сына Калиновскаго 1770 г. октября 28 дня при свидетелях совершенное, а 1772 января 31 в Брянскомъ Гродскомъ суде явленное, которым душеприказчик невырученную от продажи наследственного своего имения Калинова, Карпович, Голасёв и прочихъ сумму 2500 злотых отказал сыну своему (а отцу просителя Степану Калиновскому); 7-е. Крестныя метрики новорожденных как-то: 1825 сентября 24 Кондратия-Матвея, 1829 сентября 5 Степана-Иосифа, 1833 апреля 13 Виктора-Оттона, 1838 апреля 4 Викентия-Константина и 1840 г. мая 20 Владислава-Мечислава сыновей просителя Семена Степанова Калиновскаго; 1839 февраля 19 Романа и 1840 марта 12 Ивана-Адольфа сыновей Юрия Степанова Калиновскаго, из акт Яловскаго приходскаго костела в узаконенных копиях выданные и Виленскою Духовною Консисториею в справедливости заверенные; 8-е. 1820 сентября 30 дня за № 4031 Свидетельство Гродненской Казенной палаты, что Семен и Юрий Степановы сыновья Калиновские не состоят в подушном окладе; и 9-е. 1840 г. января 31 дня за № 53 Свидетельство правящего должност Гродненскаго уезднаго Предводителя дворянства удостоверяющее, что Семен Степанов Калиновский с сыновьями своими и роднымъ братом Юрием, состоит записанным в книге дворян Гродненскаго уезда 2-го разряда под № 446 просит о приобщении таковых документов к бывшим в рассмотрении сего Собрания 14 ноября 1822 г. доказательствам о дворянстве рода

Калиновских, о причислении их новорожденных сыновей и племянников просителя к родословной, представление на благоразсмотрение Герольдии всех документов с переводами и родословною и о выдаче Просителю копии состояться имеаго по сему прошению постановления с показанием на оном времени и номера за которым документы представлены будут на рассмотрение Герольдии. По справке видно: что Проситель Семен Калиновский с братом Юрием изъ отца Степана, деда Матвея, прадеда Людвига и прапрадеда Петра Амбросиева сына происходящий определением сего Собрания 14 ноября 1822 г. под № 2678 состоявшимся, признан в древнем дворянстве и предположен к внесению в 6-ю часть дворянской родословной книги Белостокской области. – Определили: согласно настоящему прошению вышеописанные документы, доказывающие непрерывное владение родом просителя дворянскими населенными имениями, как действительно тому ж роду принадлежащие и выданные из актов книг, Высочайше учрежденною Коммиссиею одревизованных, по которым не последовало никаких той же Коммиссиею замечаний, и по удостоверениям Бельско-Дрогичинскаго Уезднаго суда на тех же документах надписанным, не открыто постеем, из коихъ выданы выписи никаких подчисток и поправок могущих вести к заключению о недостоверности актов, к бывшим в рассмотрении сего Собрания 14 ноября 1822 г. доказательством о произхождении рода Калиновских приобщить новорожденных сыновей просителя как-то: двуименных Кондратия-Матвея, Степана-Иосифа, Виктора-Оттона, Викентия-Константина и Владислава-Мечислава, да и племянников Романа и двуименного Ивана-Адольфа Юрьевых сыновей причислить к родословной того же рода. Все документы в заверенных копиях с переводами и родословною представить на благоусмотрение Временного Присутствия герольдии и копию настоящего постановления просителю выдать. (Протокол и Журнал за подписями г.г. Присутствующих и скрепою Дворянства Секретаря)

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 52–55.

IV. Копія. Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1678–1679 гады

Za Ukazem Jego Imperatorskiej Mości Samowładnącego Całą Rosyą etc. etc.

Wypis wieczystego prawa na dobra niżej wyrażone z akt Grodzkich Brańskich z księgi wieczystej z roku 1678 i 1679 uformowanej kart przenumerowanych 706 w sobie mającej przez władzę Rządową przesnurowanej opieczętowanej i podpisanej na karcie 669 zapisanego roku pańskiego 1839 miesiąca septembra 12 dnia potrzebującej stronie wydany jak następuje.

Actum in curia regia Branscensi²⁰ feria secunda in crastino | festi Visitationis

²⁰ Браньск – горад у Бельскім павеце Падляскага ваяводства, Польшча.

Gloriosissimae Virginis Mariae proxima, anno | Domini millesimo sexcentesimo septuagesimo nono. Coram offi-|cio et actis presentibus castrensibus capitancalibus^{a)} Bran-|scensibus personaliter comparens generosus Andreas Kalinowski²¹, olim generosi Stanislai Kalinowski²², venatoris Pod-|lachiae, filius, de Kalinowo²³, Twarki²⁴, Karpowicze²⁵, Opole²⁶ etc. | Gołasie²⁷ horas^{b)}, palatinatus Masoviae terra Livensi incola, | sanus mente et corpore existens, recedendo a foris, iuribus, | iurisdictionibus, quibusvis propriis et competentibus, se | vero cum successoribus, ac bonis omnibus iurisdictionibus | officii praesentis castrensis Branscensis, quo ad actum | praesentem attinet, totaliter et plenarie subiciendo et in-|corporando, palam, publice ac per expraessum^{d)} recognovit. | Quia generoso Ambrosio, olim Samuelis Trojanik Kalinowski²⁸, | ensifero terrae Vinsensis et eius legitimis successoribus | bona sua omnia propria haereditaria mobilia et immobi-|lia seu totas et integras sortes suas, in et super bonis | Karpowicze, Opole et Gołasie sitas et iacentes, se recogno-|scentem post utrosqui^{c)} parentes iure naturalis successionis devoluta et concernentia, quae et quanta eadem bona seu | sortas, in suis metis, limitibus, longitudine et latitudine ac | circumferentia extant et protenduntur, cum curia et pro-|dio^{e)} ibidem sita, cum iure patronatus praesentanderum^{f)} | quorumvis beneficiorum ecclesiasticorum de eisdem bonis, | seu respectu eorundem bonorum, quovismodo servientium, | cum omni iure suo domini proprietate, propinquitate, titulo haereditario, omnibusque et singulis ditorum bonorum subditis incolis, cmethonibus, hortulanis, utriusque sexus pueris, pecoribus, pecudibus, agris, pratis, campis, sylvis, borris, rubetis, tabernis, molendinis, corum^{g)} metretis et emolumentis, fructibus, proventibus, redditibus, utilitatibus, attinentiis et pertinentiis, generaliter universis, nullis excipiendo, nec prose aut alio quopiam reservando, sed omnibus in genere et singulis in specie comprahensis, generi per speciem non derogando, prout eadem bona seu sortes, ipse recognoscens, solus tenuit, habuit et possidebat, tenereque et possidere debuit, sibique legitime concernebant. Iam ex nuc^{h)} et de facto suprascripto generoso

²¹ Андрэй Каліноўскі – асоба нам мала вядомая.

²² Станіслаў Каліноўскі – бацька Андрэя, лоўчы ваяводства Падляскага.

²³ Калінова – вёска Стара Калінова ў гміне Кулешы Касцельныя, Высокамазавецкі павет Падляскага ваяводства РП.

²⁴ Тваркі – частка шляхецкай ваколiцы Калінова ў Бельскай зямлі Кароны Польскай, сёння не існуе.

²⁵ Карповічы – частка шляхецкай ваколiцы Калінова ў Бельскай зямлі Кароны Польскай, сёння не існуе.

²⁶ Аполе – частка шляхецкай ваколiцы Калінова ў Бельскай зямлі Кароны Польскай, сёння не існуе.

²⁷ Галасе – частка шляхецкай ваколiцы Калінова ў Бельскай зямлі Кароны Польскай, сёння не існуе.

²⁸ Самуэль Траянік Каліноўскі – бацька Амброзія, мяркуемы пратапласта роду, непасрэдна звязанага з Кастусём Каліноўскім у VII пакаленні.

Ambrosio Kalinowski²⁹ dedit, donavit, inscripsit et resignavit, prout dat, donat, confert ac titulo purae et irrevocabilis donationis inscribit et resignat, perpetuo et in aevum, et iam ex nunc idem recognoscens generosus Andreas Kalinowski dat suprascripto generoso Ambrosio Kalinowski in bona supramemorata realem intromissionem, et actualem pacificamque possessionem, per ministerialem regni generalem et nobiles duos quosvis officiose acceptandam admittit pacemque, tutionem et evictionem omnimodam occasione promissorumⁱ⁾, ab omnibus impodimentis^{k)} iuridicis et extraiuridicis, quarumvis personarum propin quarum et remotarum cavet sub damnis terrestribus, simpliciter taxatus^{l)} et edivendis. Et coram officio ubiqui^{m)} narioⁿ⁾, in primo citationis termino tanquam peremptorio responsione ac satisfactione omnibus in universum iuris remediis legalibusque impedimentis, etiam de iure et consuetudine concessibilibus se et suos successores uli^{o)} absorbendo et abrenuntiando sub amissione suae suorumque successorum, totus et integra causa hac sua personali recognitione, ad promissa benevole accedente. – Za zgodność powyższego wypisu z Aktami poświędzam. Akt dawnych ziemskich i grodzkich Branskich Dworzanski Archiwista /podpisano/ Tomasz Wojtkowski.

^{a)} так у ркп., трэба чытаць: capitanealibus ^{b)} так у ркп., трэба чытаць: heres ^{c)} так у ркп., трэба чытаць: utrosque ^{d)} так у ркп., трэба чытаць: sortes ^{e)} так у ркп., трэба чытаць: pre-|dio ^{f)} так у ркп., трэба чытаць: praesentandorum ^{g)} так у ркп., трэба чытаць: eorum ^{h)} так у ркп., трэба чытаць: nunc ⁱ⁾ так у ркп., трэба чытаць: premissorum ^{k)} так у ркп., трэба чытаць: impedimentis ^{l)} так у ркп., трэба чытаць: taxatis ^{m)} так у ркп., трэба чытаць: ubique ⁿ⁾ так у ркп.; правільнае чытанне узнавіць не ўяўляецца магчымым ^{o)} так у ркп., трэба чытаць: uti

Дзеялася на Браньскім каралеўскім двары ў бліжэйшы панядзелак, на другі дзень свята Адведзінаў Найсвяцейшай Панны Марыі, у год Пана тысяча шэсцьсот семдзесят дзевяты. Перад судом і гэтымі браньскімі гродскімі старасцінскімі актамі стаўшы асабіста, шляхетны Андрэй Каліноўскі, сын нябожчыка шляхетнага Станіслава Каліноўскага, падляскага лоўчага, дзедзіч Калінава, Тваркаў, Карповічаў, Аполя ды інш. Галасаў, жыхар Ліўскай зямлі Мазавецкага ваяводства, будучы ў здаровым целе і розуме, адступаючы ад судоў, правоў, юрысдыкцый, якіх б ні было ўласцівых і кампетэнтных, сам з наступнікамі і ўсімі добрамі, цалкам і поўнасьцю паддаючы сябе і ўваходзячы ў юрысдыкцыю гэтага гродскага браньскага суда, і наколькі да гэтага акта адносіцца, адкрыта, прынародна і выразна прызнаў, што ён усе свае ўласныя, дзедзічныя рухомыя і нерухомыя добры альбо ўсе і цэлыя свае долі, размешчаныя і ляжачыя ў добрах Карповічы, Аполе і Галасе, адышоўшыя пасля абодвух бацькоў правам натуральнага спадкаемства, ды ўсе гэтыя добры ці долі, якія і колькі іх ёсць, і наколькі яны распасціраюцца ў сваіх

²⁹ Амброзій сын Самуэля Каліноўскі – мечнік Віскай зямлі, першы пацверджаны ў крыніцах продак роду Кастуса Каліноўскага ў VI пакаленні.

межах, граніцах, у шырыню, даўжыню і ў абсягу, з размешчанымі там жа дваром і маёнткам, з правам патранату на прадстаўленне любых касцельных бенефіцыяў з гэтых добраў, альбо нейкіх службаў з тых жа добраў, з усім сваім дзедзічным правам валодання, уласнасці, блізкасці, і з ўсімі ды асобнымі гэтых добраў падданымі жыхарамі, сялянамі, садоўнікамі, дзецьмі абодвух палоў, буйнай і дробнай жывёлай, раллямі, лугамі, палямі, лясамі, барамі, хмызнякамі, корчмамі, млынамі, млівам, мукою, плёнамі, прыбыткамі, падаткамі, карысцямі, павіннасцямі і прыналежнасцямі, увогуле з усімі без выключэнняў, не пакідаючы для сябе альбо кагосьці іншага, але з усімі ўвогуле і паасобку ўзятымі, не адымаючы ад роду ці віду, гэтак як тыя ж добры альбо долі сам ён дзержыць, мае і валодае ды павінен быў дзяржаць і валодаць, і якія яму законна належалі, ён ужо цяпер і фактычна даў, падараваў, адпісаў і саступіў шляхетнаму Амброзію сыну нябожчыка Самуэля Траяніка Каліноўскага, мечніку Візкай зямлі і яго законным наступнікам, ды гэтак жа дае, даруе, надае, запісвае і адступае згаданаму шляхетнаму Амброзію Каліноўскаму як чыстае і неадзоўнае наданне, назаўсёды і навечна. І ад гэтага часу той жа шляхетны Андрэй Каліноўскі, дае вышэй пісанаму шляхетнаму Амброзію Каліноўскаму рэальнае ўвязанне ў вышэй згаданыя добры на дзейснае і мірнае валоданне імі ды праз генеральнага каралеўскага вознага і двух пэўных шляхетных асоб дазваляе афіцыйна іх атрымаць. А таксама гарантуе мір, абарону і ўсебаковае заступніцтва наконт усяго, памянёнага раней, ад усіх прававых і неправавых перашкод з боку любых блізкіх ці далёкіх асоб, засцерагаючы ад іх пад пагрозаю зямельных страт, проста і відавочна палічаных. І перад судом, дзе б ён ні адбываўся, у першы тэрмін пазову, як канчатковы, для адказвання і задавалення прэтэнзій ён і яго наступнікі будуць карыстацца ўсімі ўвогуле сродкамі права і законнымі перашкодамі, дапушчальнымі згодна з правам і звычаем, адхіляючы і адракаючыся пад стратаю сваёй і сваіх...

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 10–11 об.

V. Копія. Выпіс з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1702 год

Za Ukazem Jego Imperatorskiej Mości Samowładnego Całą Rosyją etc. etc

Wypis prawa wieczystego z akt Grodzkich Brańskich z księgi wieczystej z roku 1702 uformowanej kart przenumerowanych 565 w sobie mającej, przez władzę Rządową przesnurowanej opieczętowanej i podpisanej na karcie 522 zapisanego roku pańskiego 1839 miesiąca septembra 11 dnia potrzebującej stronie wydany jak następuje.

Actum in curia regia Branscensi in crastino festi Nativitatus^{a)} Beatissimae Virginis Mariae, anno Domini millesimo septingentesimo secundo, coram officio et actis praesentibus castrensibus capitancalibus^{b)} Branscensibus personaliter comparens generosus Ambrosius Kalinowski, ensifer terae^{c)} Visnensis, olim

Samuelis Kalinowski filius, bonorum Kalinowka, Czesnowo³⁰, Karpowicze, Opole, Gołasie hares^{d)}, sanus mente et corpore existens, palam, publice ac libere recognovit. Quia ipse generosis Petro³¹ et Joanni Kalinowskim³², filiis suis et eorum legitimis successionibus^{e)} omnia et singula bona suamobilia et immobilia, patera materna, horeditaria^{f)} quosita^{g)} et obligatoria, alias totas et integras sortes in supradictis bonis Kalinowo, Czosnowo, Opole et Gołasie sita, quae et quanta eadem bona in suis metis, limitibus, circumferentiaque extant ed dilatantur, cum areis, curia, prodio^{h)}, edificiis omnibus parvis et magnis cunctisque structuris, hortis, agris, pratis, campis, silvis, mericis, pascuis, emissoriis, expulsois, aquis, stangnisⁱ⁾, piscinis, lacubus, nec non subditis utriusque sexus, eorum uxoribus, pueris, pecoribus, pecudibus, areis, gasis et fundos^{k)} per ipsos possessus^{l)}, dierum laboribus, generaliter cunctis utilitatibus, commodis et emolumentis (reservando sibi ad vitalitiae ad vitae tempora) perpetuo ac in aevum dat, donat, inscribit et resignat, intromissionem illis ex nunc realem cum actuali ac pacifica possessione, per ministerialem Regni generalem et nobiles duos officiose acceptandam, libere dat et admittit pacemque, tuitionem et evictionem omnimodem^{m)} ab omnibus impedimentis cavet, hac sua personali recognitione in promissis mediante. Za zgodność powyższego wypisu z Aktami poświadczam, Akt dawnych ziemskich i grodzkich Brańskich dworzanski archiwista (podpisano) Tomasz Wojtkowski.

^{a)}так у ркп., трэба чытаць: Nativitatis ^{b)}так у ркп., трэба чытаць: capitanealibus ^{c)}так у ркп., трэба чытаць: terrae ^{d)}так у ркп., трэба чытаць: heres ^{e)}так у ркп., трэба чытаць: successoribus ^{f)}так у ркп., трэба чытаць: hereditaria ^{g)}так у ркп., трэба чытаць: quesita ^{h)}так у ркп., трэба чытаць: predio ⁱ⁾так у ркп., трэба чытаць: stagnis ^{k)}так у ркп., трэба чытаць: fundis ^{l)}так у ркп., трэба чытаць: possessis ^{m)}так у ркп., трэба чытаць: omnimodam

Дзеялася на каралеўскім двары ў Браньску на другі дзень свята Нараджэння Найсвяцейшай панны Марыі, у год Пана тысяча семсот другі. Перад судом і гэтымі гродскімі старасцінскімі браньскімі актамі стаўшы асабіста шляхетны Амброзій Каліноўскі, мечнік Віскай зямлі, сын нябожчыка Самуэля Каліноўскага, дзедзіч добраў Каліноўка, Чоснава, Карповічы, Аполе, Галасе, будучы ў здаровым розуме і целе, адкрыта, прылюдна і свабодна прызнаў, што ён сам усе і асобныя свае дзедзічныя рухомыя і нерухомыя, бацькоўскія і мацярынскія, набытыя і закладныя добры, альбо ўсе і цэлыя долі, размешчаныя ў памянёных добрах Калінова, Чоснава, Аполе і Галасе, усе гэтыя самыя добры, якія і колькі іх ёсць і на колькі яны распрасціраюцца ў сваіх межах, граніцах і абсягу, з пляцамі, дваром, маёнткам, усімі малымі

³⁰ Чоснава – частка шляхецкай ваколіцы Калінова ў Бельскай зямлі Кароны Польскай, сёння вёска Калінова-Чоснава ў гміне Кулешы Касцельныя, Высокамазавецкі павет Падляскага ваяводства, Польшча.

³¹ Пётр сын Амброзія Каліноўскі – чарговы непасрэдны продак Кастуся Каліноўскага ў V пакаленні; асоба мала нам вядомая.

³² Ян сын Амброзія Каліноўскі – брат Пятра Каліноўскага, асоба мала нам вядомая.

і вялікімі будынкамі ды ўсімі збудаваннямі, садамі, раллямі, лугамі, палямі, лясамі, дубровамі, пашамі, выпасамі, выганамі, водамі, ставамі, сажалкамі, азёрамі, а таксама з падданымі абодвух палоў і іхнімі жонкамі, дзецьмі, буйнай і дробнай жывёлаю, надзелямі, скарбам, грунтамі праз іх [...] дзённымі працамі, увогуле з усімі карысцямі, выгодамі, прыбыткамі, захоўваючы для сябе прыжыццёвае права на час жыцця, назаўсёды і навечна дае, даруе, запісвае і саступае шляхетным Пятру і Яну Каліноўскім, сваім сынам і іх законным наступнікам, а таксама праз генеральнага каралеўскага вознага і двух шляхетных асоб дае і дапускае ўвязанне ў гэтыя добры з дзейсным і мірным валоданнем і да афіцыйнага іх атрымання. Ён гарантуе гэтым асабістым сваім прызнаннем мір, абарону, і ўсялякае заступніцтва ад усіх перашкод.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 14–15 об.

VI. Копія. Вытні з актавай кнігі Браньскага гродскага суда за 1740 год

По Указу Уго Императорского Величества Самодержца Всероссийского и прч. и прч. и прч.

Копия вводного акта служащая роду Калиновскихъ записанная въ книге 1740 г. Высочайше утвержденною Коммиссиею прошнурованную и опечатанную на странице 553 на обороте следующего содержания.

Actum in curia regia Branscensi feria secunda post festum Transfigurationis^{a)} Christi Domini proxima, anno eius demillesimo septingentesimo quadragesimo. Ministerialis regni generalis providus Mathaeus Tomaszewski³³ authenticens et iuratus, officio quepraesenti castrensi capitancali^{b)} Branscensi bene notus, eodem coram officio et actis personaliter stans, publice libereque recognovit, quia ipse ad officiosam requisitionem generosi Ludovici³⁴, olim Petri, filii quondam Ambrosii Kalinowski nepotis, habitis suum^{c)} duobus nobilibus Francisco Makowski³⁵ et Joanne Wnorowski³⁶, sibi gratiaee videntioris testimonii adhibitis, die actus hodierni ad bona Kalinowo, Karpowicze, Golasie, Tworki et Opole condescendendo, eidem requirenti post demortuum generosum Petrum Kalinowski, parentem eius charissimum spectantia et concernentia eundem requirentem vigore iuris naturae et successionis, in praefata bona, eorum demque bonorum areas, curia aedificia cuncta parva et magna, curialia et subditalia, hortos, agros, prata, campos, sylvas, rubeta, pascua, emissoria, in Seminationes omnis [ark. 18 v] grani, subditos, hortulanos, eorum uxores, pueros, inventaria cornuta et incornuta, cunctas denique utilitates et commoda, nemine tam in bonis quam hic circa acta praesentia

³³ Матэвуш Тамашэўскі – асоба мала нам вядомая.

³⁴ Людвік сын Пятра Каліноўскі – непасрэдны продак Кастуся Каліноўскага ў IV пакаленні; асоба мала нам вядомая.

³⁵ Францішак Макоўскі – асоба мала нам вядомая.

³⁶ Ян Унароўскі – асоба мала нам вядомая.

impugnante et contradicente, intromisit, investivit et in pacificam possessionem ac realam^{d)} usum fructuum contulit subditisque, ad eadem bonas pectantibus, obedientiam prostandam indixit et assignavit, de quo praesentem suam ad acta fecit relationem. – Сь книгою верно, Архивариусъ дворянинъ (подписано) Фома Войтковский.

^{a)}так у ркп., трэба чытаць: Transfigurationis ^{b)}так у ркп., трэба чытаць: capitaneali ^{c)}так у ркп., трэба чытаць: secum ^{d)}так у ркп., трэба чытаць: realem.

Дзеялася на каралеўскім двары ў Браньску ў бліжэйшы панядзелак пасля свята Перамянення Хрыста Пана, у год Пана тысяча семсот саракавы. Генеральны каралеўскі возны абачлівы Мацей Тамашэўскі, правамоцны і прысяглы, добра вядомы гэтаму браньскаму гродскаму старасцінскаму суду, асабіста стаўшы перад тым жа судом і актамі, прылюдна і свабодна прызнаў, што ён сам на афіцыйнае патрабаванне шляхетнага Людвіка, сына нябожчыка Пятра, унука нябожчыка Амброзія Каліноўскага, узяўшы з сабою дзеля больш відавочнага сведчання двух шляхцічаў, Францішка Макоўскага і Яна Унароўскага, у дзень сённяшняга разгляду прыбыўшы да добраў Калінова, Карповічы, Галасе, Тваркі і Аполе, якія адносяцца і належаць таму ж патрабуючаму пасля смерці шляхетнага Пятра Каліноўскага, ягонага дарагога бацькі, моцаю натуральнага права і спадкаемства на памянёныя добры, а таксама на тых жа добрах надзелы, двор, усе малыя і вялікія дворныя і прылеглыя будынкі, раллі, лугі, палі, лясы, хмызнякі, пашы, выпасы, пасевы рознага збожжа, садоўнікаў і іхніх жонак, дзяцей, рагатую і бязрогую жывёлу, нарэшце на карысці і прывілеі, ды паколькі ніхто не скардзіцца і не пярэчыць наконт гэтых добраў і ў дачыненні да гэтых актаў, ён упускае, увязвае і ўводзіць ў мірнае валоданне і дзейснае карыстанне таго ж патрабуючага, ды наказвае і прызначае падданым, якія належаць да гэтых добраў, увайсці ў адпаведнае падпарадкаванне, пра што ўносіць гэтую рэляцыю да актаў.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 18–19.

VII. Копія. Выпіс з актавых кніг Мельніцкага гродскага суда за 1754 год

Actum in castro region Mielnicensi³⁷ feria secunda post festium^{a)} sacuti^{b)} Bartholomaei Apostoli proxima, anno Domini millesimo septingentesimo quinquagesimo quarto.

Genorosus^{c)} Ludovicus Kalinowski, olim senerosi^{d)} Pdri^{e)} Kalinowski filius, Magna^{f)} Ducatus Lithoxuis^{g)} incola, sanus mente et coqua^{h)} existens, recedendeⁱ⁾ a foro suo proprio, praesenti vero iurisdictionis eincorporando, palam, publae^{k)} libereque

³⁷ Мельнік – цэнтр гміны Сямяціцкага павета Падляскага ваяводства, Польшча.

recognovit, jucia^{l)} Ipse generoso Mathaeo Kalinowski³⁸, filio suo legitimo ac eius posteris bona sua immobilia haereditaria paterna et materna post parculum^{m)} suum gradieⁿ⁾ naturalis successionis derelecta^{o)}, in villis Karpowicze, Golasie, Tworki et Opole sita et iacentia, una cum areis, lediscuis^{p)} cunetis^{q)} curialibus et subditalibus, hortis, agris, campis, silvis, borris, rubethis, pascuis, amissoriis^{r)}, expulsoriis, aquis, fluviis, fluminibus^{s)}, nec non subditis utriusque sexus in eisdem bowis commanentibus et profugis ad fundum recuperandis eorumquae^{t)} uxoribus, pueris, puoribus^{u)}, dierum luberitus^{v)} cunitisquae^{x)} commodis et utilitatibus, atturentis^{y)} et pertenentis^{z)} conwersis^{aa)} ac caeteris dedet^{bb)}, donavit, rescripsitet, resignavit perpetuo, intromissionem illi acceptandam admittendo, pacem, tuctionem^{cc)} et evictionem omnimodam cavendo, idquae^{dd)} sub damnis terrestribus et foro praesenti ad respondendum assignato, praesentis recognitionis vigore. Ex actis castrensibus Melnicensibus rescriptum correxi Lewandowski³⁹ /MP/.

^{a)}так у ркн., *трэба чытаць*: festum ^{b)}так у ркн., *трэба чытаць*: sancti ^{c)}так у ркн., *трэба чытаць*: Generosus ^{d)}так у ркн., *трэба чытаць*: generosi ^{e)}так у ркн., *трэба чытаць*: Petri ^{f)}так у ркн., *трэба чытаць*: Magni ^{g)}так у ркн., *трэба чытаць*: Lithuaniae ^{h)}так у ркн., *трэба чытаць*: corpora ⁱ⁾так у ркн., *трэба чытаць*: recedendo ^{k)}так у ркн., *трэба чытаць*: publice ^{l)}так у ркн., *трэба чытаць*: quia ^{m)}так у ркн., *трэба чытаць*: patrum ⁿ⁾так у ркн., *трэба чытаць*: gratia ^{o)}так у ркн., *трэба чытаць*: derelicta ^{p)}так у ркн., *трэба чытаць*: aedificiis ^{q)}так у ркн., *трэба чытаць*: cunctis ^{r)}так у ркн., *трэба чытаць*: emissoriis ^{s)}так у ркн., *трэба чытаць*: fluminibus ^{t)}так у ркн., *трэба чытаць*: bonis ^{u)}так у ркн., *трэба чытаць*: eorumque ^{v)}так у ркн., *трэба чытаць*: pecoribus ^{x)}так у ркн., *трэба чытаць*: laboribus ^{y)}так у ркн., *трэба чытаць*: cunctisque ^{z)}так у ркн., *трэба чытаць*: attinentiis ^{aa)}так у ркн., *трэба чытаць*: pertinentiis ^{bb)}так у ркн., *трэба чытаць*: conwersis ^{cc)}так у ркн., *трэба чытаць*: dedit ^{dd)}так у ркн., *трэба чытаць*: tuctionem ^{ee)}так у ркн., *трэба чытаць*: idque.

Дзеялася ў Мельніцкім каралеўскім замку, у бліжэйшы панядзелак пасля свята святаго Барталамея апостала, у год Пана тысяча семсот пяцьдзясят чацвёрты.

Шляхетны Людвік Каліноўскі, сын нябожчыка Пятра Каліноўскага, жыхар Вялікага Княства Літоўскага⁴⁰ ў здаровым розуме і целе, адступаючы ад уласцівага свайго суда, і ўваходзячы ў гэтую юрысдыкцыю, адкрыта,

³⁸ Матэвуш сын Людвіка Каліноўскі – непасрэдны продак Кастуся Каліноўскага ў III пакаленні; асоба мала нам вядомая.

³⁹ Левандоўскі – асоба мала нам вядомая.

⁴⁰ Падкрэсліванне ў дакуменце месца жыхарства Людвіка сына Пятра Каліноўскага як «Вялікае Княства Літоўскае» сведчыць пра тое, што ён са сваёй сям’ёю перасяліўся з радавых абшараў на паўночна-заходнім Падляшшы, якія былі ў складзе Кароны Польскай, у Брэсцкае ваяводства і падлягаў юрысдыкцыі мясцовых гродскіх і земскіх судоў. Дадзены выпіс з Мельніцкіх старасцінскіх кніг дазваляе меркаваць, што Людвік Каліноўскі з сям’ёю змяніў месца жыхарства ў пачатку 50-х гадоў XVIII ст.

прынародна і свабодна прызнаў, што свае нерухомыя, дзедзічныя бацькоўскія і мацярынскія добры, пакінутыя яму пасля свайго бацькі на моцы прыроднага спадкаемства, размешчаныя і ляжачыя ў вёсках Карповічы, Галасе, Тваркі і Аполе, разам з пляцамі, усімі дворнымі і прылеглымі будынкамі, садамі, раллямі, палямі, лясамі, барамі, хмызнякамі, пашамі, выпасамі, выганамі, водамі, рэкамі, рэчкамі а таксама з падданымі абодвух палоў, якія жывуць у тых жа добрах, і збеглымі, якія павінны быць вернуты ва ўладанне, ды іх жонкамі, дзецьмі, усімі дзённымі працамі, ўсімі выгодамі і карысцямі, прыналежнасцямі і павіннасцямі, заняткамі ды іншым ён даў, падараваў, адпісаў і адступіў навечна, дапускаючы да ўвязання іх, шляхетнаму Матэвушу Каліноўскаму, свайму законнаму сыну і яго наступнікам, а таксама гарантуючы яму спакой, абарону і ўсякае заступніцтва на моцы гэтага прызначэння, пад пагрозай пакаранняў тэрмін прызначаны для адказу на гэтым судзе. Выпіс з актаў гродскіх Мельніцкіх выправіў Левандоўскі.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 22–22 об.

VIII. Копія. Выпіс з актавых кніг Браньскага гродскага суда за 1769 год

Za Ukazem Jęgo Imperatorskiej Mości Samowładnącego Całą Rossyą etc.

Wypis prawa wieczystego z akt Grodzkich Brańskich z księgi wieczystej z roku 1769 uformowanej kart przenumerowanych 421 w sobie mającej, przez władzę Rządową przesnurowanej opieczętowanej i podpisanej na karcie 55 zapisanego roku pańskiego 1839 miesiąca septembra 12 dnia potrzebującej stronie wydany jak następuje.

Actum in curia regia Branscensi feria sexta post Cineres proxima, scilicet die decima mensis februarii anno Domini millesimo septingentesimo sexagesimo nono. Coram afficio et actis praesentibus castrensibus capitancalibus^{a)} Branscensibus personaliter comparens generosus Mathias, olim Ludovici Kalinowski filius, quondam vero generosi Petri olim Ambrosii nepos, sortium im bonis Karpowicze, Kalinowka, Tworki, Opole et Gołasie hores^{b)}, sanus mente et corpore existens, recedendo a iurisdictione propria et competenti, palam, publice, libereque recognovit, quia ipse generosos Adamo⁴¹ et Stanislao⁴² Kalinowskim post olim generosum Petrum Kalinowski filiis, patruis suis et eorum^{c)} legitimis successoribus totas et integras sortes suas haereditarias, alias omnia et singula bona sua mobilia et immobilia in et super bonis Karpowicze Kalinowka Tworki Opole et Gołasie sitas et iarentes^{d)} serecognoscentem erga patruos suos in tertia portione iuredivino et naturalis successionis post parentes devolutas et spectantes, quae et quantae eodem^{e)}

⁴¹ Адам сын Пятра Каліноўскі – родны дзядзька Матэвуша сына Людвіка Каліноўскага; асоба мала нам вядомая.

⁴² Станіслаў сын Пятра Каліноўскі – родны дзядзька Матэвуша сына Людвіка Каліноўскага; асоба мала нам вядомая.

sortes seu bona in suis metis et limitibus extant et dilatantur cum arcis^{f)}, aedificiis parvis et magnis cunctisque structuris, hortis, agris, pratis, campis, inseminationibus, silvis, rubetis, pascuis, emissoriis, aquis, stanguis^{g)}, piscinis, molendino nec non duobus subditis, eorum uxoribus, pueris, pecoribus, pecudibus, gasis, fundis, per ipsos possessis, dierum laboribus omnique subditali obedientia atque supellectili domestico, denique cum ommbus et singulis utilitatibus, fructibus, proventibus, commodis et emolumentis perpetuo ac in aevum dat, donat, inscribit et resignat. Intromissionem illus ex nunc cum actuali ac pacifica possessione per ministerialem Regni generalem et nobiles duos officiose acceptandam libere dat et admittit pacemque, tuitionem et evictionem omnimodam ab omnibus impedimentis per et ultra omnes praescriptiones terrestres cavet, sub damnis terrestribus simpliciter faxatis et edicendis. Za zgodność powyższego wypisu z aktami poświadczam, akt dawnych ziemskich I grodzkich Brańskich Dworzańskich archiwista /подписано/ Tomasz Wojtkowski.

1839 г. сентября месяца двадцать перваго дня.

^{a)}так у ркп., *трэба чытаць*: capitanealibus ^{b)}так у ркп., *трэба чытаць*: heres ^{c)}так у ркп., *трэба чытаць*: eorum ^{d)}так у ркп., *трэба чытаць*: iacentes ^{e)}так у ркп., *трэба чытаць*: eadem ^{f)}так у ркп., *трэба чытаць*: arcis ^{g)}так у ркп., *трэба чытаць*: stagnis.

Дзеялася ў Браньскім каралеўскім замку ў бліжэйшую пятніцу пасля Папяльца, гэта значыць дзясятага лютага ў год Пана тысяча семсот шэсцьдзясят дзявяты. Перад судом і гэтымі браньскімі гродскімі старасцінскімі актамі стаўшы асабіста шляхетны Магэвуш, сын нябожчыка Людвіка Каліноўскага, унук нябожчыка Пятра сына Амброзія, дзедзіч доляў у добрах Карповічы, Каліноўка, Тваркі, Аполе і Галасе, будучы ў здаровым розуме і цэле, адступаючы ад уласнай і належнай яму юрысдыкцыі, адкрыта, прылюдна і свабодна прызнаў, што ён сам усе і цэлыя свае дзедзічныя долі, інакш усе і асобныя рухомыя і нерухомыя добры, размешчаныя і ляжачыя ў добрах Карповічы, Каліноўка, Тваркі, Аполе і Галасе, прызнаючы, што гэтыя добры, адышоўшы пасля сваіх бацькоў, згодна з Божым і прыродным правам у трэцяй частцы належныя да сваіх дзядзькаў, гэтыя долі ці добры, якія і колькі іх ёсць і наколькі яны прасціраюцца ў сваіх межах і граніцах, з пляцамі, малымі і вялікімі будынкамі ды ўсімі збудаваннямі, садамі, раллямі, лугамі, палямі, пасевамі, лясамі, дубровамі, пашамі, выганамі, водамі, ставамі, сажалкамі, млыном і двума іх падданымі, жонкамі, дзецямі, буйнай і дробнай жывёлай, скарбам, грунтамі, якімі яны валодаюць, дзённымі працамі ды ўсёй падданай прыслугай, а таксама хатнім начыннем, нарэшце з усімі і асобнымі карысцямі, плёнамі, прыбыткамі, выгодамі і падаткамі назаўсёды і навечна дае, даруе, запісвае і адступае шляхетным Адаму і Станіславу Каліноўскім пасля смерці шляхетнага Пятра Каліноўскага, яго дзецям, сваім дзядзькам і іх законным наступнікам. Ён свабодна дае і дапускае ім з гэтага часу ўвязанне з дзейным і спакойным уладаннем, якое павінна быць атрыманае, праз генеральнага каралеўскага вознага і двух шляхетных асоб, а таксама гарантуе згодна з усімі земскімі

прадпісаньнямі супакой, абарону і ўсялякае заступніцтва ад усіх перашкод, пад пагрозай земскіх шкодаў проста ацэнены і вызначаны.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 24–25 об.

IX. Копія. Вытиска з актавых кніг Браньскага гродскага суда за 1772 год

По указу его Императорского Величества Самодержца Всероссийского и проч.

Копия духовного завещания служащего роду Калиновских, записанная в книгах 1772 г. Высочайше утвержденного комиссией непрошнурованую и неопечатанную на странице 43 следующего содержания

Actum in curia regia Branscensi feria sexta ante festum Purificationis Beatissimae Virginis Mariae proxima scilicet die Frigesima prima mensis Ianuarii anno Domini MMesimo Septingentesimo Septuagesimo secundo. Officium praesens castrense Capitaneale Branscense testamentum ultimae voluntatis infrascriptum de data illius in Kalinowka anno millesimo septingentesimo septuagesimo die vigesima octava Octobris conscriptum manu per generosum Mathiam olim Lodovici Kalinowski conscriptum manu ipsius propria ac certorum amicorum subscriptum ad personalem oblationem generosi Stephani Kalinowski⁴³ suscepit et acticare permisit de tenore tali. In nomine Sanctissimi⁴⁴ Trinitatis. Ja Maciej po Ludowiku Kalinowski wiedząc dobrze że ktokolwiek się rodzi dług śmiertelności wedle wyroku Boskiego wykonać musi, tak i ja czując się być słabym na zdrowiu niewiedząc dnia ani godziny kiedy przyjdzie się z tym światem rozstać póki na zmysłach jeszcze do woli Boga, zdrów zostaje, takową ostatniej woli mojej umyśliłem uczynić dyspozycją. A najprzod duszę od Pana Boga mi daną Bogu Wszchemogącemu oddaję i opiece Przenajświętszej Matki Boskiej wszystkich świętych i Anioła stroża mego polecam, ciało zaś jako z ziemi jest wzięto tak ziemi oddane być ma i pochowane przy kościele parafialnym Kuliskim⁴⁴, według obrządku katolickiego. Żonę moją Maryannę z Olechowiczów⁴⁵ i syna mego Stefana obliguję aby wszelki expens z pozostałych pieniędzy w rejestrze osobliwym wyrażonych łożyli, inne zaś rzeczy zbioru mego, którego Bóg najwyższy dać mi raczył podług osobliwego mego rejestru ręką moją spisanego i podpisanego do dyspozycyi i umiarkowania Wielmożnego Wnorowskiego Wice regenta Grodzkiego Brańskiego, którego za Exekutora testamentu i opiekuna żonie mojej obieram obliguje i upraszam. Summę zaś dwa tysięcy pięćset złotych polskich za sprzedany ziemny majątek na Kalinowie, Karpowiczach, Gołasiach i innech leżący wzięta na tychże dobrach opartą i obligiem zapewnioną synowi mojemu Stefanowi leguję, przeznaczam i zapisuję oraz obliguję aby o duszy mojej pamiętał papiery dokumenta do

⁴³ Стэфан сын Матэвуша Каліноўскі – дзед Кастуся Каліноўскага; асоба мала нам вядомая.

⁴⁴ Сёння рымска-каталіцкі парафіяльны касцёл Св. Барталамея Апостала ў вёсцы Кулешы Касцельныя, Высока-Мазавецкі павет Падляскага ваяводства, Польшча.

⁴⁵ Марыяна з дому Аляховіч Каліноўская, жонка Матэвуша Каліноўскага – прабабка Кастуся Каліноўскага; асоба мала нам вядомая.

summy wyżej wyrażonej należące temuż synowi mojemu Stefanowi oddane bydź powinny. Przyjaciół moich w czymkolwiek kiedy urazić mogłem przepraszam. Którą to dyspozycyą przy uproszeniu Jchmość Panów przyjaciół ręka moja własną podpisuje się. Działo się w Kalinowie dnia dwudziestego osmego października Tysiąc siedmset siedmdziesiątego roku. Maciej Kalinowski manu propria, Wojciech Wnorowski⁴⁶ vice Regent grodzko Brański manu propria, Marcin Gumowski⁴⁷ przytomny świadek mpp., Wincenty Grodzki⁴⁸ przytomny świadek mpp. Cujus quidem Testamenti ultimae voluntatis originale idem Generosus Stephanus Kalinowski post ingrossationem in acta praesentia...

^{a)} так у ркп., трэба чытаць: Sanctissimae

Дзеялася ў каралеўскім Браньскім замку ў бліжэйшую пятніцу перад святам Ачышчэння Найсвяцейшай Панны Марыі, а менавіта трыццаць першага студзеня, у год Пана тысяча семсот семдзесят другі. Гэты браньскі старасцінскі гродскі суд прыняў да персанальнага сведчання шляхетнага Стэфана Каліноўскага і дазволіў актыкаваць ніжэй упісаны тэстамент апошняй волі, напісаны ў Калінове пад датаю года Пана тысяча семсот сямідзясятага, дваццаць восьмага кастрычніка Матэвушам, сынам нябожчыка Людвіка Каліноўскага, уласнай яго рукою, і падпісаны пэўнымі сябрамі з такім зместам. У імя Найсвяцейшай Тройцы...

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 28–29.

X. Копія. Выпіс з метрычных кніг Рэплеўскага касцёла пра хрост Сямёна / Шымона сына Стэфана Каліноўскага 25 красавіка 1795 г.

Omnibus lecturis debitam in Domino venerationem

Advagationem partis cujus interest aut quocunq modo interesse poterit, omnibus et singulis notum certumq facio me excerpisse de Libris metrices Baptisolarum parochialis ecclesiae Replanensis: quarum tenor saequitur lolis. Anno Domini millesimo septungentesimo nonagesimo quinto die vigesima quinta Octobris. Ego Melaiusz Lewaszkieicz⁴⁹ vicarius ecclesiae Replanensis baptisavi infantem nomine Simonem⁵⁰ natum heri filium nobilium Stephani Kalinowski et Theresiae Dobrowolska⁵¹, conjugum legit: patrini vero facere Michael Rywinski⁵²

⁴⁶ Матэвуш Унароўскі – рэгент Браньскага гродскага суда, быў намінаваны на пасаду 18 лютага 1771 г. і знаходзіўся на ёй па меншай меры да 9 сакавіка 1790 г. (*Urządnicy Podlascy XIV–XVIII wieku*, Kórnik 1994, s. 43, nr 73).

⁴⁷ Марцін Гумоўскі – асоба мала нам вядомая.

⁴⁸ Вінцэнт Гродзкі – асоба мала нам вядомая.

⁴⁹ Меляюш Левашкевіч – вікары парафіяльнага касцёла ў Рэплі; асоба нам мала вядомая.

⁵⁰ Сямён / Шыман сын Сцяпана Каліноўскага – бацька Кастуся Каліноўскага.

⁵¹ Тэрэса Дабравольская – жонка Сцяпана сына Матэвуша Каліноўскага, бабуля Кастуся Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁵² Міхаіл Рывінскі – хросны Сямёна сына Сцяпана Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

de aula Werejki⁵³, et Christina Amielewska⁵⁴ de villa Kuzmicze⁵⁵, in quorum fidem manu mea me subscribo et sigillum Praephalae ecclesiae Appone. Datum in Repla Anno Domini 1818 die 16 mensis Augusti (подписано) Martinus Wercinski propositus ecclesiae Replansis (L.S.)

Усім, хто будзе гэта чытаць, належнае шанаванне ў Пану

[Да ведама боку], якому гэта важна, альбо якому нейкім чынам будзе важна, усім і кожнаму паасобку паведамляю і ўпэўніваю, што я зрабіў вынятку з кніг ахрышчаных Рэплеўскага парафіяльнага касцёла, змест якой наступны:

У год Пана тысяча семсот дзевяноста пяты, дваццаць пятага кастрычніка, я, Матэвуш Левашкевіч, вікарыі Рэплеўскага касцёла, ахрысціў немаўля на імя Сымон, народжанае ўчора, сына шляхетных Стэфана Каліноўскага і Тэрэзы Дабравольскай, законных сужэнцаў. Хроснымі ж былі Міхал Рывінскі з двара Вярэйкі і Хрысціна Амялеўская з вёскі Кузьмічы, на зацвярджанне чаго падпісваюся сваёй рукою і прыкладаю пячатку памяннёга касцёла. Дадзена ў Рэплі, у год Пана 1818, 16 жніўня (падпісана) Марцін Вярцінскі⁵⁶, пробашч Рэплеўскага касцёла.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 32.

XI. Копія. Выпіс з метрычных кніг Рэплеўскага касцёла пра хрост Юрыя / Георгія сына Стэфана Каліноўскага 22 красавіка 1797 г.

Omnibus lecturis debitam in Domino venerationem

Adveguisitionem partis cujus interest aut quocunq modo interesse poterit, omnibus et singulis notum certumq facio me excerptisse de libris metrices Baptisolarum parochialis ecclesiae Replanensis. Praedium Hutki: Anno Domini millesimo septingentesimo nonagesimo septimo die vigesima secunda Aprilis. Ego Casimirus Szczukocki⁵⁷ decanus Volcowyi curatus Replanensis baptisavi infantem nomine Georgium⁵⁸ natum heri, filium nobilium Stephani Kalinowski et Theresiae Dobrowolska conjugum legit: patrini vero e sacro fonti fuere G.D. Lucerentius Siedzieneski⁵⁹ cum G.D. Brigida Bułhakówna⁶⁰ virgine. In quorum fidem manu mea me subscribo et sigillum praephata ecclesiae appone. Datum in Repla Anno

⁵³ Двор Вярэйкі – вёска ў Ваўкавыскім раёне Гродзенскай вобласці.

⁵⁴ Крысціна Амялеўская – хросная Сямёна сына Сцяпана Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁵⁵ Кузьмічы – вёска ў Ваўкавыскім раёне Гродзенскай вобласці.

⁵⁶ Марцін Вярцінскі – пробашч Рэплеўскага касцёла; асоба нам мала вядомая.

⁵⁷ Казімір Шчукоцкі – ваўкавыскі дэкан, пробашч Рэплеўскага касцёла, асоба нам мала вядомая.

⁵⁸ Юры / Георгі сын Сцяпана Каліноўскі – родны брат бацькі Кастуся Каліноўскага.

⁵⁹ Лаўрэнці Седзянеўскі – хросны Юрыя сына Сцяпана Каліноўскага; асоба мала нам вядомая.

⁶⁰ Брыгіта Булгак – хросная Юрыя сына Сцяпана Каліноўскага; асоба мала нам вядомая.

Domini 1818 die 16 mensis Augusti (подписано) Martinus Wercinski propositus Ecclesiae Replansis (L.S.)

[Да ведама боку], якому гэта важна, альбо якому нейкім чынам будзе важна, усім і кожнаму паасобку паведамляю і ўпэўніваю, што я зрабіў вынятку з кнігі ахрышчаных Рэплеўскага парафіяльнага касцёла, змест якой наступны:

Уладанне Гуткі: У год Пана тысяча семсот дзевяноста сёмы, дваццаць другога красавіка. Я, Казімер Шчукоцкі, дэкан Ваўкавыскі, душпастыр Рэплеўскі, ахрысціў немаўля на імя Георгій, народжанага ўчора, сына шляхетных Стэфана Каліноўскага і Тэрэзы Дабравольскай, законных сужэнцаў. Хроснымі ж былі шляхетны Лаўрэнцій Сядзінеўскі са шляхетнай паннай Брыгітай Булгакаўнай. На зацвярджэнне чаго падпісваюся сваёй рукою і прыкладаю пячатку памянёнага касцёла. Дадзена ў Рэплі, у год Пана 1818, 16 жніўня (падпісана) Марцін Вярцінскі, пробашч Рэплеўскага касцёла.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 34–35.

XII. Копія. Вытис з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Віктара Атона сына Сямёна Каліноўскага 13 красавіка 1833 г.

Ja niżej na podpisie wyrażony wszystkim i każdemu. Komuby o tem wiedzieć należało wiadomo czynię: iż w księdze metryk chrzestnych kościoła parafialnego Jałowskiego znajduje się metryka co do słowa w następných wyrazach zapisana:

Roku pańskiego tysiąc ośmset trzydziestego trzeciego miesiąca kwietnia trzynastego dnia w Jałowskim rzymsko-katolickim parafialnym kościele⁶¹ ochrzczono z SS. Olejów niemowlę imionami Wiktor Otto⁶², od W.J.X. Antoniego Stankiewicza⁶³ proboszcza tegoż kościoła urodzonych Symona i Weroniki z Rybińskich Kalinowskich⁶⁴ ślubnych małżonków syn, tegoż roku miesiąca kwietnia dziewiątego dnia w Mostowlanach⁶⁵ narodzony wieczorem. Trzymali do chrztu urodzony xiądz Symeon Krukowski⁶⁶ paroch Mostowlanski z Ewą Bołtuciową⁶⁷ małżonką. W dowód czego niniejszy wypis wydając pieczęcią kościelną oznaczywszy własną podpisuję reką. Datt w Jałowce roku pańskiego tysiąc ośmset trzydziestego piątego miesiąca maja dnia dwódziesiątego szóstego (podpisano xiądz

⁶¹ Рымска-каталіцкая парафія Перамянення Пана ў Ялоўцы – сучаснае мястэчка Ялоўка Гайнаўскага павета Падляскага ваяводства, Польшча.

⁶² Віктар Атон сын Сямёна Каліноўскага – родны брат Кастуся Каліноўскага.

⁶³ Антоні Станкевіч – пробашч касцёла ў Ялоўцы; асоба нам мала вядомая.

⁶⁴ Вераніка з дому Рыбінска Каліноўская – маці Кастуся Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁶⁵ Мастаўляны – сучасная вёска ў гміне Гарадок Беластоцкага павета Падляскага ваяводства.

⁶⁶ Сямён Крукоўскі – святар Мастаўлянскай грэка-каталіцкай царквы; асоба нам мала вядомая.

⁶⁷ Эва Болтуць – асоба нам мала вядомая.

Jakób Kraszewski⁶⁸ administrator kościoła Jałowskiego (M.P.) Nr 43.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 37–37 об.

XIII. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Вікенція Канстанціна сына Сямёна Каліноўскага 4 красавіка 1838 г.

Niżej podpisany wszystkim i każdemu komuby o tem wiedzieć należało czynię wiadomo: iż w księdze metryk chrestnych kościoła parafialnego rzymsko-katolickiego Jałowskiego na karcie 61 pod Nr 49 znajduje się metryka następnie zapisana:

Roku pańskiego tysięcznego ośmsetnego trzydziestego ósmego miesiąca kwietnia czwartego dnia w Jałowskim rzymsko-katolickim parafialnym kościele dopełnionym został S-go Chrztu obrządek nad dziećciem imionami Wincenty Konstancy⁶⁹ przez W.J.X Franciszka Korzeniewskiego⁷⁰ wikarego tegoż kościoła. Urodzonych Symona i Weroniki z Rybinkich Kalinowskich ślubnych małżonków synem, tegoż roku miesiąca stycznia dwódziesiątego pierwszego dnia wieczorem narodzonem i dnia szóstego miesiąca lutego przez tegoż WJX Franciszka Korzeniewskiego z samej tylko wody ochrzczone. Trzymali do tego S-go obrzędu WJX Antoni Kitkiewicz⁷¹ administrator kościoła parafialnego Jałowskiego SJM kapelan gimnazjum Swislockiego, z Petronellą urodzonego Konstantego Krukowskiego małżonką⁷². Assystowali zaś WJP Ferdynand Jancewicz⁷³ porucznik pułku Nowo-Jarmołńskiego i kawaler z urodzoną Emilią Maciejewiczówną⁷⁴ Panną, niemniej urodzony Konstanty Krukowski⁷⁵ z Elżbietą urodzonego Kazimierza Szymańskiego małżonką⁷⁶. - W dowód tego powyższy wypis stronie potrzebującej wydając pieczęcią kościelną oznaczywszy własną podpisuję ręką. W Jałowce roku panskiego tysięcznego ośmsetnego trzydziestego dziewiątego miesiąca września dwódziesiątego szóstego dnia (podpisano) xiądz Franciszek Korzeniewski administrator kościoła Jałowskiego (L.S.) Nr 40.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 39–39 об.

⁶⁸ Ксёндз Якуб Крашэўскі – адміністратар Ялоўскага парафіяльнага касцёла; асоба нам мала вядомая.

⁶⁹ Вікенцій Канстанцін сын Сямёна Каліноўскі – адзін з кіраўнікоў Студзеньскага паўстання 1863–1864 гг.; нацыянальны герой Беларусі.

⁷⁰ Ксёндз Францішак Каржанеўскі – вікары Ялоўскага парафіяльнага касцёла; асоба нам мала вядомая.

⁷¹ Ксёндз Антоні Кіткевіч – адміністратар Ялоўскага парафіяльнага касцёла, выконваў функцыі капелана Свіслацкай гімназіі; асоба нам мала вядомая.

⁷² Петранэля Крукоўская – жонка Канстанціна Крукоўскага, асоба нам мала вядомая.

⁷³ Фердынанд Янцэвіч – асоба нам мала вядомая.

⁷⁴ Эмілія Мацеевіч – асоба нам мала вядомая.

⁷⁵ Канстанцін Крукоўскі – асоба нам мала вядомая.

⁷⁶ Эльжбета Шыманьская – жонка Казіміра Шыманьскага, асоба нам мала вядомая.

XIV. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Уладзіслава Мечыслава сына Сямёна Каліноўскага 20 мая 1840 г.

Wypis z księgi autentycznej metryk chrzestnych kościoła parafialnego rzymsko-katolickiego Jałowskiego Nr 66 na karcie 95 znajduje się metryka następnie zapisana:

Roku Pańskiego tysiąc ośmset czterdziestego miesiąca maja dwódziesiątego dnia w Jałowskim rzymsko-katolickim parafialnym kościele ochrzczono z SS. Olejów niemowlę imieniem Władysław Mieczysław⁷⁷ od x. Erazma Selinga⁷⁸ wikarego tegoż kościoła urodzonych Symona i Weroniki z Rybinkich Kalinowskich ślubnych małżonków syn roku i miesiąca tychże siedemnastego dnia z południa w tej parafii we dworze Mostowlańskim narodzony. Trzymali do chrztu urodzeni Symon Jehelnicki⁷⁹ z Teresą Niemczynowiczówną⁸⁰ Panną. Assystowali urodzeni Wojciech Fuksiewicz⁸¹ z Maryanną Symona Jehelnickiego⁸² małżonką. Że takowy wypis jest zgodny z księgą autentyczną, pieczęcią kościelną oznaczywszy własną ręką podpisuję. Datt w Jałowce roku 1841 miesiąca marca 24 dnia (podpisano) x. Franciszek Korzeniewski administrator kościoła Jałowskiego (L.S.) Nr 20.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 41–41 адв.

XV. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Рамана сына Юрыя Каліноўскага 19 лютага 1839 г.

Niżej podpisany wszystkim i każdemu komuby o tem wiedzieć należało czynię wiadomo: iż w księdze metryk chrzestnych kościoła parafialnego rzymsko-katolickiego Jałowskiego na karcie 74 pod Nr 18 znajduje się metryka następnie zapisana:

Roku pańskiego tysięcznego ośmsetnego trzydziestego dziewiątego miesiąca lutego dziewiętnastego dnia w Jałowskim rzymsko-katolickim parafialnym kościele ochrzczono z SS. Olejów niemowlę imieniem Roman⁸³ od x. Franciszka Korzeniewskiego wikarego tegoż kościoła. Urodzonych Jerzego i Leonory z Tuksiewiczów⁸⁴ Kalinowskich ślubnych małżonków syn, roku terazniejszego miesiąca lutego siedemnastego dnia wieczorem w tej parafii w majątności

⁷⁷ Уладзіслаў Мечыслаў сын Сямёна Каліноўскага – родны брат Кастуся Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁷⁸ Ксёндз Эразм Селінг – вікары Ялоўскага парафіяльнага касцёла; асоб нам мала вядомая.

⁷⁹ Сямён Ягельніцкі – асоба нам мала вядомая.

⁸⁰ Тэрэса Немчыновіч – асоба нам мала вядомая.

⁸¹ Войцех Фуксевіч – хутчэй за ўсё, крэўны Леаноры з Фуксевічаў, жонкі Юрыя брата Сямёна Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁸² Марыяна Ягельніцкая – жонка Сямёна Ягельніцкага, асоба нам мала вядомая.

⁸³ Раман сын Юрыя Каліноўскага – стрыечны брат Кастуся Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁸⁴ Памылкова запісана, патрэбна „z Fuksiewiczów”. Леанора з дому Фуксевіч – жонка Юрыя брата Сямёна Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

Mostowlanach narodzony. Trzymali do chrztu urodzeni Bogusław Suzin⁸⁵ z Maryanną Macieja Szczęsnowicza żoną⁸⁶. Assystowali zaś urodzony Ignacy Klimaszewski⁸⁷ z Petronelą Kundziczówną⁸⁸ Panną. - W dowód tego powyższy wypis stronie potrzebującej wydając pieczęcią kościelną oznaczywszy własną podpisując ręką. Datt w Jałowce roku pańskiego tysiąc ośmset trzydziestego dziewiątego miesiąca września dwódziesiątego szóstego dnia (podpisano) xiądz Franciszek Korzeniewski administrator kościoła Jałowskiego (L.S.) Nr 41.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 43–43 об.

XVI. Копія. Выпіс з метрычных кніг Ялоўскага касцёла пра хрост Яна Адольфа сына Юрыя Каліноўскага 12 сакавіка 1840 г.

Wypis z księgi autentycznej metryk chrzestnych kościoła parafialnego rzymsko-katolickiego Jałowskiego Nr 42 karta 94:

Roku pańskiego tysiąc ośmset czterdziestego miesiąca marca dwónastego dnia w Jałowskim rzymsko-katolickim parafialnym kościele ochrzczono z SS. Olejów niemowlę imieniem Jan Adolf⁸⁹ od x. Franciszka Korzeniewskiego administratora tegoż kościoła. Urodzonych Jerzego i Leonory z Fuksiewiczow Kalinowskich ślubnych małżonków syn, roku i miesiąca tychże siedmego dnia z wieczora w tej parafii we dworze Mostowlaniskim narodzony. Trzymali do chrztu urodzeni Ignacy Klimaszewski z Alexandrą Tatarowską⁹⁰ panną. – Jako niniejszy wypis jest zgodny z księgą autentyczną pieczęcią kościelną oznaczywszy własną podpisując ręką. Roku 1841 miesiąca marca 24 dnia (podpisano) xiądz Franciszek Korzeniewski administrator kościoła Jałowskiego (L.S.) Nr 19.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 45–45 об.

XVII. Копія. Праатакол Часовай прысутнасці Дэпартаменту герольдыі Сената, 4 кастрычніка 1844 г.

1844 г. октября 4 дня, в журнале Временного Присутствия Герольдии под № 15 записано

СЛУШАЛИ: Рапорт Виленской Центральной Ревизионной Комиссии от 9 сентября 1844 г. за № 2049 с представлением списка под литерой Б о 155 фамилиях, в числе коих и из фамилии Калиновских. ОПРЕДЕЛИЛИ:

⁸⁵ Багуслаў Сузін – асоба нам мала вядомая.

⁸⁶ Марыяна Шчасновіч – жонка Мацея Шчанснвіча; асоба нам мала вядомая.

⁸⁷ Ігнат Клімашэўскі – асоба нам мала вядомая.

⁸⁸ Петранэля Кундзіч – асоба нам мала вядомая.

⁸⁹ Ян Адольф сын Юрыя Каліноўскага – стрыечны брат Кастуся Каліноўскага; асоба нам мала вядомая.

⁹⁰ Аляксандра Татароўская – асоба нам мала вядомая.

Временное Присутствие Герольдии рассмотрев представленный Виленской Центральной Коммисией список под литерой Б и дела о 155 фамилиях, находит что все документы в делах сих несостоявляют доказательств на дворянство, какия установлены 51 и 57 статьями IX тома Свода Законов (изд. 1842 г.), кроме того документы писаны на польском и латинском языках и переводов с оных недоставлено, и многие из документов представлены в выписях и удостоверения о несомнительности их чрез уездных стряпчих, как о том положительно постановлено в Именном Высочайшем указе 4-го января 1840 г. не имеется; а как означенныя дела Виленскою Центральной Коммисией одревизованы, и определения Белостокского ДДСобрания о фамилиях сих признаны ею неосновательными; то все сии дела обратить при указе в Гродненское ДДСобрание, для поступления с ними по законам; о чем и Виленской Центральной Ревизионной Коммисии дать знать. Подлинный за подписанием ГГ. Присутствующих. Что и исполнено 30 ноября 1844 г.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 76–76 адв.

XVIII. Копія пасведчання бельскага ўезднага маршалка, 16 лістапада 1850 г.

Свидетельство. Дано сие Гродненской губернии отъ Бельского Предводителя Дворянства въ томъ: а) б(ывшая) Белостокская область въ 1795 г. состояла въ Прусскомъ владении где переписи не было, в 1811 году принадлежала къ Российской державе и перепись была составлена, но книги и списки о том въ 1812 году во время сметения забраны и истреблены; в 1816 году по спискам дворян Бельского уезда записаны Семень и Юрий Степановы Калиновские; б) что лица эти ведя благородный образъ жизни, и пользуясь преимуществами дворянства подушному окладу неподвергались и в) что они какъ равно предки ихъ Степанъ и Матвей не были лишены правъ дворянства силою закона. Въ уверении чего таковое подписомъ моимъ съ приложением гербовой печати утверждаю. Г(ород) Бельск⁹¹, ноября 16 дня 1850 г. – подписал Бельский уездный предводитель дворянства Завадзкий (МП) № 1430. Верно: Дворянства Секретарь Толковский⁹².

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 47.

XIX. Копія пасведчання гродзенскага ўезднага маршалка, 20 лютага 1853 г.

Свидетельство. От Гродненского уездного Предводителя дворянства дано дворянину Семену Степанову Калиновскому в том: что при разделе

⁹¹ Бельск – цэнтр павета ў Падляскім ваяводстве, Польшча.

⁹² Талкоўскі – асоба нам мала вядомая.

бывшей шляхты на разряды въ 1834 г. на основании определения б(ывшего) Белостокского Депутатского Собрания 14 ноября 1822 г. состоявшегося, съ сыновьями: Матвеем, Юзефом и Юрием, а также роднымъ братом Юрием состоятъ записанными в книге дворянъ Гродненского уезда 2 разряда подъ № 466-м, что онъ Семен и Юрий Калиновские пользуясь преимуществами дворянства подушному окладу неподвергались и неподвергаются в настоящее время, все они как предки ихъ отец Степанъ, дед Матвей и прадедъ Людвигъ правъ дворянства по закону лишены не были. – Въ уверении чего Свидетельство это подписью и приложением Герба моего печати утверждаем. Г(ород) Гродно⁹³ февраля 20 дня 1853 г. (подписаль) Предводитель дворянства Ляхницкий (МП) № 189. Верно: Дворянства Секретаръ Толковский

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 49.

XX. Копія пратакола пасяджэння Гродзенскага дваранскага дэпутацкага схода, 8 ліпеня 1853 г.

В Журнале Гродненского Дворянского Депутатского Собрания 8 июля 1853 г. записано:

СЛУШАЛИ. Доклад: по документам представленным дворянином Семеном Стефановым Калиновским при прошении 31 октября 1822 г., бывшее Белостокское Дворянское Депутатское Собрание определением 14 ноября 1822 г., признало в дворянском достоинстве со внесением в 6-ю часть родословной книги Семена и Юрия Степановых сыновей Калиновских. В последствии по представленным при прошении 9 октября 1841 г. дополнительным документам и метрикам оное Собрание, по постановлению 10 октября того же 1841 г., дополнительные документы, приобщило к делу, а новорожденных Виктора-Оттона, Викентия-Константина и Владислава-Мечислава Семеновых; Романа и Ивана-Адольфа Юрьевых Калиновских причислило к роду. Документы о происхождении сего рода были представлены посредством Виленской Центральной ревизионной Коммиссии на рассмотрение Временного Присутствия Герольдии, которое указом 30 ноября 1845 г. за № 7700 дало знать, что как из дела невидно, какой образ жизни в каком звании людей род сей писан был по последним ревизиям и не был ли кто из оного лишен прав дворянских силою закона, то и не может утвердить определение о роде Калиновских состоявшихся. Для объявления о таковом указе роду Калиновских Депутатское Собрание 29 января за № 395, уведомило Гродненского уездного Предводителя Дворянства, который при отзыве 4 мая того же 1846 г. за № 837 препроводил росписку Семена Калиновского, выданную им 3 марта 1846 г. в объявлении ему вышеизъясненного указа Временного Присутствия Герольдии; между тем дворянин Семен Степанов

⁹³ Гродна – абласны цэнтр Рэспублікі Беларусь.

Калиновский при прошении 27 декабря 1848 г., т.е. до истечения трех лет со дня выдачи им росписки, представил в исполнение недостатков замеченных Временным Присутствием Герольдии; Свидетельство, выданное Бельским Уездным Предводителем Дворянства о нелишении рода сего прав дворянских силою закона и неподлежание по ревизиям в 1816 и 1827 г. подушному окладу, и также дарственную запись 1754 г. в Мельницком Гродском суде учиненную, коею Людвик Калиновский наследственное имение в деревнях Карловиче, Голасе, Творки и Ополе с крестьянами, отписал сыну своему Матвею. Для приведения дела сего в надлежащий порядок, сие Собрание метрики препроводило для заверения в Виленскую Римско-Католическую Консисторию, а дарственную запись 1754 в Бельский Уездный Суд, каковые документы ныне заверены. – Бельский уездный Предводитель Дворянства в замене выданного им 10 ноября 1848 г. при отзыве 16 ноября 1850 г. за № 1431 припроводил Свидетельство о том: а) бывшая Белостокская область в 1795 году состояла в Прусском влиянии, где переписи не было, в 1811 г. принадлежащие к Российской державе и перепись была составлена, но книги и списки о том в 1812 году во время сметении забраны и истреблены, в 1816 году по спискам дворян Бельского уезда записаны Семен и Юрий Степановы Калиновские; б) что лица эти видя благородный образ жизни и пользуясь преимуществами дворянства подушному окладу неподвергались и в) что они равно как предки их Степан и Матвей не были лишены прав дворянства силою закона. Гродненское Губернское Правление отношением 10 мая 1851 г. за № 4273 уведомило, что в настоящее время населенного крестьянами имения Калиновка, Карловиче, Творки, Чесново-Ополе, Голасе не находятся, и существует в том же Бельском уезде образовавшимися из части бывшей Бельской земли деревня Калиновка, в которой как по производимому розыску оказалось прежних времен были населены крестьяне и к этому имени принадлежали хуторы под названием Карловиче, Творки, Чесново-Ополе, Голасе. – Гродненская Казенная Палата 16 ноября 1851 г. за № 2364 уведомила, что Волковыского уезда по окладным спискам, произведенной в 1842 г. особой точнейшей переписи однодворцев и граждан, Семена и Юрия Степановых Калиновских, в записке не значится, и по сему они в настоящее время подушному окладу не подлежат, а Уездные Предводители Дворянства при отзывах препроводили выданные ими Свидетельства: Гродненский 20 прошлого февраля за № 190 дворянину Семену Степанову Калиновскому выданы в том, что он при разделении бывшей польской шляхты на разряды в 1834 г. на основании определения бывшего Белостокского Депутатского Собрания 14 ноября 1822 г. с родным братом Юрием состоят записанными в книгах дворян Гродненского уезда 2-го разряда под № 466 и что он Семен и Юрий Калиновские пользуясь преимуществами дворянства подушному окладу не подвергались и не подвергаются в настоящее время; все они как предки их – отец Степан, дед Матвей и прадед Людвик прав дворянства силою закона лишены не были; и Бельский 28 прошлого марта за № 375, в том что

дворяне Семен и Юрий Степановы Калиновские в 1827 г. проживали в Бельском уезде, при чем доложено Присутствию, что дело рода Калиновских приведено в надлежащий порядок и документы облечены законною формальностью.

ПРИКАЗАЛИ: Указ Временного Присутствия Герольдии 30 ноября 1845 г. за № 7700 последовавший о неутверждении в дворянстве рода Калиновских, объявлен под расписку Семену Калиновскому 3 марта 1846 г., который при прошении 27 декабря 1848 г., т.е. истечения трех лет со дня выдачи расписки представил дополнительные на замечания Временного Присутствия Герольдии, документы, и потому и не подходит под правила изложенные в VI прод. IX тома Свода Законов изданных 1842 г. 232 статьи, то сие Собрание полагает дарственную запись 1754 г., Свидетельства уездных Предводителей Дворянства Бельского и Гродненского о записи лиц рода сего по бывшим переписям в числе дворян; отношения Гродненского Губернского Правления о существовании показанных по документам рода сего имении и Гродненской Казенной Палаты о неподлежании рода Калиновских в настоящее время подушному окладу, приобщить к делу и составив родословную, таковую с помещенными в оной документами с копиями и переводами с оных копиями определений бывшего Белостокского Дворянского Собрания 14 ноября 1822 и 10 октября 1841 г. и копию сего постановления, с копиями прошений и отзывов, при коих представляемые были документы, представить на рассмотрение Департамента Герольдии в следствие указа Временного Присутствия Герольдии 30 ноября 1845 г. за № 7700 починенным доказывая, что род Калиновских согласно Высочайшему повелению изъясненному в указе Департамента Герольдии 5 марта 1851 г. за № 1401 принадлежат к числу мелкопоместных владельцев. О времени отправления дела на рассмотрение Департамента Герольдии, для объявления дворянину Семену Калиновскому, жителствующему в имении Якушовке⁹⁴ уведомить Волковыский Земский Суд, с тем чтобы объяснил его ко вниманию в местное Уездное Казначейство 60 копеек серебром за употребленную в сем Собрании по его делу вместо гербовой простую бумагу. О каковом взыскании известить Гродненскую Казенную Палату (Журнал за подписями ГГ. Присутствующих и скрепою Дворянства Секретаря).

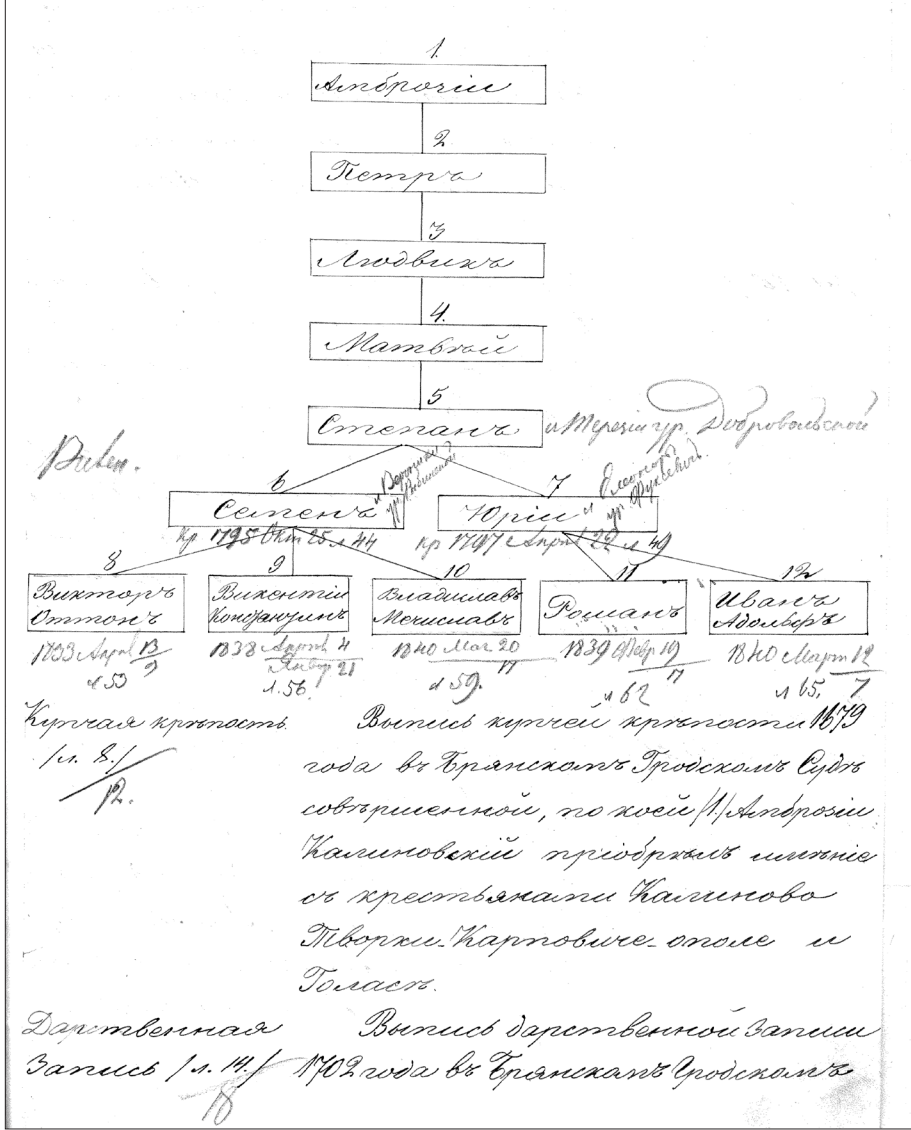
Верно: Гродненский Губернский Предводитель Дворянства Каликст Оржешко⁹⁵.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 56–61.

⁹⁴ Якушоўка – набыты Сямёнам Каліноўскім маёнтак, сёння вёска ў Нязбодзіцкім сельсавеце Свіслацкага раёна, Беларусь.

⁹⁵ Калікст Ажэшка – маршалак шляхты Гродзенскай губ. у 50-х гадах XIX ст.

Цяго в дворянствѣ рода Калиновскихъ родоводная и документи суть сарадувазика.

Малюнак 4. Схематычнае генеалагічнае дрэва Вікенція Канстанціна Калиноўскага

**XXI. «Дело о дворянстве рода Калиновских родословная и документы
суть следующие», ліпень 1853 года**

1. Амброзий, 2. Петр, 3. Людвик, 4. Матвей, 5. Степан (и Терезия ур. Добровольская), 6. Семен (и Вероника ур. Рыбинская, крещен 1795 октября 25) 7. Юрий (Элеонора ур. Фуксевич, крещен 1797 апреля 22), От Семена – 8. Виктор Оттон (крещен 1833 апрель 13), 9. Викентий Константин (крещен 1838 апрель 4/ январь 21), 10. Владислав Мечислав (крещен 1840 мая 20); От Юрия – 11. Роман (крещен 1839 февраля 19), 12. Иван Адольф (крещен 1840 март 12).

Купчая крепость. Выпись купчей крепости 1679 г. в Брянском Гродском суде совершенной, по коей (1) Амброзий Калиновский приобрел имение с крестьянами Калиново, Творки, Карповиче, Ополе и Голас.

Дарственная Запись. Выпись дарственной записи 1702 г. в Брянском Гродском суде совершенной коею (1) Амброзий Калиновский приобретенное имение с крестьянами и доставшиеся ему по наследству в деревнях Калиново-Чесново-Ополе и Голасе отписал сыновьям своим (2) Петру и Ивану.

Вводный акт. Выпись вводного акта 1740 г. в Брянском Гродском суде совершенного коим (3) Людовик Петров Калиновский введен во владение доставшимся ему по наследству после отца (2) Петра имением Калиново-Карповиче-Голасе-Творки и Ополе с крестьянами.

Дарственная запись. Выпись дарственной записи 1754 г. в Мельницком Гродском суде учиненной коею (3) Людовик Калиновский наследственное имение в деревнях Карповиче, Голасе, Творки и Ополе с крестьянами отписал сыну своему (4) Матвею.

Продажная сделка. Выпись продажной сделки 10 февраля 1769 г. совершенной по коей (4) Матвей Калиновский наследственное имение в деревнях Карповичах, Калинове, Творках, Ополе и Голасе продал родственникам своим Адаму и Станиславу Калиновским.

Духовное завещание. Выпись духовного завещания 28 октября 1770 учиненного и 31 января 1772 г. в Брянском Гродском суде явленное коим (4) Матвей Калиновский все свое имущество и капиталы обеспеченные на проданном имении в деревнях Калинове, Карповичах, Голосях и других отписал сыну своему (5) Стефану.

Все эти документы явлены в книги бывшие в рассмотрении Высочайше учрежденной Комиссии по коим никаких замечаний его не сделано, в чем удостоверяет Бельский уездный суд вместе с тамошним стряпчим.

Метрики. Метрические свидетельства, заверенные в справедливости Виленскою Римско-Католическою Духовною Консисториею, удостоверяющие о рождении 25 октября 1795 (6) Семена и 22 апреля 1797 (7) Юрия от Стефана и Тересы, 13 апреля 1833 (8) Виктора Оттона, 4 апреля 1838 (9) Викентия Константина и 20 мая 1840 (10) Владислава Мечислава от (6) Семена и Вероники, 10 февраля 1839 (11) Романа и 12 марта 1840 (12) Ивана Адольфа от (7) Юрия и Элеоноры Калиновских законных и благородных супругов.

Ревизские сказки. Свидетельства уездных предводителей дворянства: 1. Бельского 16 ноября 1850 г. за № 1430 выданное в том, А) бывшая Белостокская область в 1795 году состояла в Прусском владении, где переписи не было, в 1811 году принадлежала к Российской державе и перепись была составлена, но книги и списки о том в 1812 г. во время смятения забраны и истреблены, в 1816 году по спискам дворян Бельского уезда записаны (6) Семен и (7) Юрий Степановы Калиновские. Б) что лица эти ведя благородный образ жизни и пользуясь преимуществами дворянства подушному окладу не подвергались и что они как равно предки их (5) Степан и (4) Матвей не были лишены прав дворянства силою закона. 2-е) Бельского 28 марта 1853 г. за № 374 что дворяне (6) Семен и (7) Юрий Степановы Калиновские в 1827 году проживали в Бельском уезде и 3) Гродненского 20 февраля 1853 г. за № 189 выданное дворянину (6) Семену Степанову Калиновскому в том, что он при разделении бывшей шляхты на разряды в 1834 году на основании оределения бывшего Белостокского депутатского собрания 14 ноября 1822 г. состоявшегося с родным братом (7) Юрием состоят записанными в книге дворян Гродненского уезда 2 разряда под № 466 и что они Семен и Юрий Калиновские пользуясь преимуществами дворянства подушному окладу не подвергались и не подвергаются в настоящее время, все они как предки их отец (5) Семен, дед (4) Матвей и прадед (3) Людвик прав дворянства силою закона лишены не были и 4-е) отношение Гродненской казенной палаты 16 ноября 1851 г. с уведомлением, что Волковыского уезда по окладным спискам произведенной в 1842 г. особой точнейшей переписи однодворцев и граждан (6) Семена и (7) Юрия Степановых сыновей Калиновских в записке не числится, и по сему они в настоящее время подушному окладу не подлежат.

Отношение Гродненского Губернского правления. Отношение Гродненского губернского правления 10 мая 1851 г. за № 4273 удостоверяет, что в настоящее время населенного крестьянами имения под названием Калиновка, Карповиче, Творки, Чесново, Ополе-Голасе в Бельском уезде не находится, а существует в том же Бельском уезде образовавшемся из части бывшей Бельской земли деревня Калиновка, в которой как по произведенному розыску оказалось, прежних времен были населены крестьяне и к этому имению принадлежали хуторы под названием Карповиче, Творки, Чесново, Ополе-Голасе.

Копии с определений. Копии с определений Дворянских депутатских собраний бывшего Белостокского 14 ноября 1822 и 10 октября 1841, и Гродненского 8 июля 1853 годов, коими Собрания на основании представленных в установленном сроке вышеупомянутых документов а именно при прошениях 31 октября 1822 метрик: Семена и Юрия; 9 октября 1841 г.: купчей крепости 1679, дарственной записи 1702, вводного акта 1740, продажной сделки 1769, духовного завещания 1770 и метрик 1833 (8) Виктора Оттона, 1838 (9) Викентия Константина, 1840 (10) Владислава Мечислава, 1839 (11)

Романа и 1840 (12) Ивана Адольфа. 27 декабря 1848 г.: дарственной записи 1754 г., при отзыхах уездных предводителей, Бельского 16 ноября 1850 и 28 марта 1853 за № 1431 и 375 и Гродненского 20 февраля 1853 г. за № 190 свидетельств ими выданных положило признать в дворянском достоинстве со внесением в 6-ю часть родословной книги: первым (6) Семена и (7) Юрия, вторым причислило (8) Виктора Оттона, (9) Викентия Константина, (10) Владислава Мечислава, (11) Романа и (12) Ивана Адольфа Калиновских.

Справка. Документы о дворянстве рода Калиновских посредством Виленской Центральной ревизионной комиссии представлены были на рассмотрение Временного присутствия герольдии и указом ее 30 ноября 1845 г. за № 7700 признаны недостаточными, но род сей в установленном сроке представил дополнения и ныне это дело приведено в надлежащий порядок согласно вышеприведенному указу Временного присутствия герольдии.

Гродненский губернский предводитель дворянства Каликст Оржешко РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. *О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 3–7 об.*

XXII. Копія рашэння Урадавага Сената па рапарце Гродзенскага дваранскага дэпутацкага схода аб дваранстве роду Каліноўскіх, 12 кастрычніка 1855 г.

1855 г. октября 12 дня по указу Его Императорского Величества Правительствующий Сенат служали дело по рапорту Гродненского ДД Собрания от 6 июня 1855 г. за № 789 о дворянстве рода Калиновских. Приказали: из дела сего видно: 1) что предок рода Калиновских Амброзий Самуилов по купчей крепости 1679 г. купил населенные имения Карловиче, Ополе и Голасево, – по дарственной записи 1702 г. приобретенные им и наследственные от родителей, населенные имения Калиновка, Чесново, Ополе и Голасе записал сыновьям своим Петру и Ивану, из коих сын Петра Людвиг был введен по вводному акту 1740 г., во владение наследственными от отца населенными имениями Калиново, Карловиче, Голасе, Творки и Ополе, подарственной записи 1754 г., населенные имения Карловиче, Голасе, Творки и Ополе записал сыну своему Матвею, который, по продажной крепости 10 февраля 1769 г., означенные имения продал родным дядьям своим Адаму и Станиславу Петровым Калиновским, а по духовному завещанию 28 октября 1770 г., обеспеченную на тех имениях, следуемую ему за продажу оных сумму 2500 злотых завещал сыну своему Степану; 2) о действительном существовании в Бельском уезде, образовавшимся из бывшей Бельской земли, деревни Калиновки, населенной в прежнее время крестьянами и к которой принадлежали хуторы Карповиче, Творки, Чесново, Ополе и Голасе, удостоверяет Гродненское Губернское Правление; 3) законное происхождение от Степана сыновей Семена с сыновьями Виктором-Оттоном, Викентием-Константином и Владиславом-Мечиславом и Юрия с сыновьями Романом и Иваном-Адольфом Калиновских доказывается метрическими выписями

Духовной Консistorии; 4) что помянутые лица рода сего по бывшим ревизиям писаны в числе Дворян, подушному окладу не подвергались, а равно, что как Семен и Юрий Калиновские, так и предки их отец Степан, дед Матфей и прадед Людвиг прав дворянства силою закона лишены не были, в том удостоверяется свидетельствами Бельского и Гродненского уездных Предводителей Дворянства и отзывом Гродненской Казенной Палаты, и наконец 5) что самые документы надлежащим порядком заверены и представлены в узаконенный срок, а потому руководствуясь 51, 57, 1479 статьями IX тома, примечанием к 57 в VII и к 232 статьям IX тома Свода Законов издания 1842 г. и принимая в уважение, что удостоверения Бельского и Гродненского уездных Предводителей Дворянства, о происхождении Семена и Юрия Калиновских от отца Степана, деда Матвея и прадеда Людвиг Калиновских принятыя Гродненским Дворянским Депутатским Собранием и Губернским Предводителем Дворянства, достаточно доказывают, вместе с метрическими свидетельствами, что означенные Семен и Юрий Калиновские действительно внуки, продавшего в 1769 г. населенные имения Карповиче, Калиновка, Творки, Ополе и Голасе Матвея Людвигова, и сыновья Степана Матвеева Калиновских; Правительствующий Сенат определяет: 1) определения Депутатских Собраний бывшего Белостокского 14 ноября 1822, 10 октября 1841 г. и Гродненского 8 июля 1853 годов, о признании в потомственном дворянском достоинстве со внесением в 6-ю часть дворянской родословной книги оставшихся в живых Семена с сыновьями Виктором-Оттоном, Викентием-Константином и Владиславом-Мечиславом и Юрия Степановых с сыном Иваном-Адольфом Калиновских, как правильные и с приведенными статьями закона согласными, утвердить; о чем с возвращением подлинных документов тому Собранию дать знать указом, предписав при том взыскать в пользу казны с просителей за употребленную в Правительствующем Сенате на производство сего дела бумагу гербовья пошлины и отослать оныя по принадлежности и 2-е) признанных ныне в дворянстве лиц рода Калиновских внести в установленный для сего Список.

Подлинное за подписами Правительствующего Сената, исполнение учинено 13 декабря 1856 г.

РГИА, ф. 1343, оп. 23, д. 573. О дворянстве Калиновских Гродненской губ., л. 70–73.

НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Рэцэнзіі

Андрэй Калядка
кандыдат гіст. навук (Мінск)

Пустазелле на ніве расійска-беларускай гістарычнай адукацыі

История белорусских земель и белорусского государства. Краткий очерк. Материалы к лекционному курсу. Учебное пособие для вузов. Под ред. В. В. Даниловича, О. В. Солоповой, Санкт-Петербург 2023, 102 с. (Труды исторического факультета МГУ. Вып. 237. Сер. III: Instrumenta studiorum, 51).

У 2023 г. выйшлі першыя за 30 гадоў сумесныя расійска-беларускія падручнікі для вышэйшых навучальных устаноў *История белорусских земель и белорусского государства* і *История Союзного государства*¹. Гэтыя першыя лаптаўкі абвяшчаюць новую тэндэнцыю па стварэнні адзінай расійска-беларускай гістарычнай адукацыйнай прасторы. Нагадаем храналогію падзей.

У снежні 2023 г. міністр адукацыі Рэспублікі Беларусь Андрэй Іванец анансаваў стварэнне новага інтэграванага курса ў 10–11-х класах *Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі*², што адначасова азначала выдаленне са школьнай праграмы асобнага курса па гісторыі Беларусі. У красавіку 2024 г. гэта рашэнне было замацавана ў тыповых вучэбных планах агульнай сярэдняй адукацыі³.

25 студзеня 2024 г. пасол Расіі ў Беларусі Барыс Грызлоў заявіў, што „весь кризис текущей модели мироустройства” справакаваны імкненнем Захаду

¹ *История Союзного государства. Учебное пособие для высших учебных заведений*, ред. С. Л. Кандыбович, О. В. Солопова и др., Москва 2023.

² *О правилах приема в вузы, учебниках и трендах в образовании: Андрей Иванец подводит итоги года*, „СБ. Беларусь сегодня”, 26.12.2023 [online], <https://www.sb.by/articles/v-fokuse-vnimaniya-kontrol-znaniy.html>, [дата доступу: 25.03.2024].

³ *Пастанова Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь 24 красавіка 2024 г. № 47 Аб тыповых вучэбных планах агульнай сярэдняй адукацыі*, Pravo.by [online], <https://pravo.by/document/?guid=12551&p0=W22441476p>, [дата доступу: 02.05.2024].

перапісаць мінулае ў выгадным яму ключы⁴. Дыпламат паведаміў аб стварэнні сумеснай расійска-беларускай камісіі па гісторыі для каардынацыі двухбаковых намаганняў, звязаных з абаронай „гістарычнай праўды”, у тым ліку адлюстраванай у навучальнай літаратуры. Сустаршыня расійска-беларускай камісіі па гісторыі Уладзімір Мядзінскі ўдакладніў, што задачай двухбаковага экспертна-кансультатыўнага савета па гісторыі з’яўляецца „максімальная сбалансаванасць преподавания истории в школах, профтехучреждениях и вузах России и Беларуси”⁵.

Намеснік старшыні Пастаяннай камісіі па адукацыі, культуры і навуцы Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь Вячаслаў Даніловіч у эфіры Беларускага радыё дэталева распавёў, што члены экспертна-кансультатыўнага савета на яго другім пасяджэнні пад назвай *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя: расійска-беларускае сацыя-гуманітарнае ўзаемадзеянне ў траўні 2024 г.*⁶ дамовіліся аб узаемным рэцэнзаванні расійскіх і беларускіх падручнікаў па гісторыі; стварэнні двух сумесных гістарычных часопісаў, уключаных у спіс ВАК дзвюх краін; каардынацыі працы па мемуарыялізацыі гістарычнай памяці; правядзенні ў 2024–2025 гг. цыкла мерапрыемстваў пад агульнай назвай *Год гістарычных паняццяў і тэрмінаў*, прычым першая расійска-беларуская канферэнцыя, прысвечаная тэрміналогіі, прайшла ўжо ў рамках травеньскай сустрэчы ў Маскве; выданні серыі прац экспертна-кансультатыўнага савета па гісторыі пад назвай *Гісторыя для сучаснасці і будучыні*. У рамках серыі прадугледжваецца публікацыя выданняў па чатырох накірунках: гістарычныя крыніцы, даследаванні, навучальная і навукова-папулярная літаратура. Члены экспертна-кансультатыўнага савета таксама падтрымалі ідэю анлайн-лекторыя *Гісторыкі моладзі* на базе Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, у рамках якога гісторыкі будуць у прамым эфіры чытаць лекцыі і адказваць на пытанні слухачоў.

Звернемся да зместу падручніка *История белорусских земель и белорусского государства*. З расійскага боку яго аўтарамі сталі выкладчыкі гістарычнага факультэта Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя М. Ламаносава А. Солапава, А. Казапалянская-Салаўёва, А. Пчалінцаў і супрацоўнікі Інстытута еўразійскіх і міжрэгіянальных даследаванняў Расійскага дзяржаўнага гуманітарнага ўніверсітэта А. Гушчын, А. Леўчанкаў. З беларускага боку – рэктар Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь

⁴ Посол РФ заявил, что Россия и Белоруссия создают комиссию для защиты исторической правды, ИТАР-ТАСС, 25.01.2024 [online], <https://tass.ru/politika/19818849>, [дата доступу: 25.03.2024].

⁵ Медицинский заявил о важности сбалансированности в преподавании истории в РФ и Белоруссии, ИТАР-ТАСС, 16.05.2024 [online], <https://tass.ru/obschestvo/20818979>, [дата доступу: 17.05.2024].

⁶ Вместе против фальсификации истории, Вячеслав Данилович в эфире Белорусского радио, Первый национальный канал Белорусского радио, 23.05.2024 [online], <https://www.youtube.com/live/viQZJ-5teHs>, [дата доступу: 23.05.2024].

В. Даніловіч і загадчык кафедры гісторыі Старажытнага свету і Сярэдніх вякоў гістарычнага факультэта БДУ А. Прохараў.

Першае знаёмства са зместам навучальнага дапаможніка выклікае лёгкі шок. Уся гісторыя Беларусі да 1991 г. увайшла ў раздзел з назвай *Гісторыка-геаграфічная даведка*. На гэтым можна было б і спыніцца, але ўсё ж патрэбны аналіз, каб разгледзець тыя падыходы, якія ў бліжэйшы час збіраюцца рэалізоўваць у беларускай вышэйшай і сярэдняй школе. Навучальны дапаможнік складаецца з прадмовы, спіса літаратуры і звестак аб аўтарах, а таксама наступных сэнсавых частак: *Гісторыка-геаграфічная даведка* (с. 6–36); *Рэспубліка Беларусь. Дзяржаўны лад, унутраная палітыка (1991–2020 гг.)* (с. 36–44); *Сацыяльна-эканамічнае развіццё Рэспублікі Беларусь* (с. 45–55); *Знешнепалітычная дзейнасць Рэспублікі Беларусь* (с. 56–68); *Беларуская дыяспара* (с. 68–69); *Беларуская культура* (с. 69–94).

Відавочна, што цэнтральнае месца ў падручніку адведзена перыяду з 1991 па 2020-я гг. Для яго характарыстыкі ў інтэрпрэтацыі аўтараў добра падыходзяць словы А. Бенкендорфа, якія сталі класічнай формулай афіцыйнага патрыятызму: „Прошедшее России было удивительно, её настоящее более чем великолепно, что же касается до будущего, то оно выше всего, что может нарисовать себе самое смелое воображение”⁷. Смела мяняйце „Расія” на „Беларусь” і можаце лічыць, што галоўным зместам падручніка вы ўжо авалодалі. У пачатку названага перыяду (да 1994 г.) цяжкасці, праўда, былі (аб гэтым гаворка пойдзе ніжэй), але з дапамогай мудрага кіраўніка іх хутка пераадолелі.

Нечакана вялікае месца на старонках падручніка адведзена развіццю беларускай культуры (26 стар.). Патлумачу: у кароткіх падручніках аўтары ў першую чаргу аддаюць перавагу ўнутрыпалітычным падзеям, расставляюць акцэнт на знешняй палітыцы, а дасягненні культуры вымушана „заціскаюць”. Праўда, такі падыход пануе пры напісанні гісторыі незалежнай дзяржавы. А калі размова ідзе, напрыклад, пра гісторыю Цвярской вобласці, то чаму не даць больш месца рэгіянальным культурным асаблівасцям? Гісторыя Беларусі, здаецца, разглядаецца ў такім ключы.

Разгледзім, якім тэмам нададзена найбольшая ўвага ў *Гісторыка-геаграфічнай даведцы*. Прадказальна лідзіруе гісторыя „Вялікай Айчыннай вайны” і савецкай Беларусі. Адсутнічае, праўда, ноу-хау беларускай адукацыйнай прасторы, а менавіта „генацыд беларускага народа”⁸. Хутэй за ўсё,

⁷ Аляксандр Бенкендорф — начальнік створанага ў 1826 г. імператарам Мікалаем I галоўнага органа палітычнага вышуку.

⁸ *Геноцид белорусского народа = Genocide of the Belarusian people: информационно-аналитические материалы и документы*, под общей ред. Генерального прокурора Республики Беларусь А. И. Шведа. Минск 2022; *Геноцид белорусского народа в годы Великой Отечественной войны (1–4 классы): Учебное пособие для учащихся учреждений образования, реализующих образовательные программы общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения и воспитания*, Минск 2023; *Геноцид белорусского народа в годы*

прычына простая, а менавіта: праца над расійска-беларускім падручнікам і дапаможнікам аб генацыдзе ішла паралельна. Вялікае месца ў *Гісторыка-геаграфічнай даведцы* адведзена падзеям старажытнарускай гісторыі (с. 8–10). Ёсць у навучальным дапаможніку актуальная навінка, з’яўленне якой можна толькі вітаць, – раздзел *Беларуская дыяспара* (с. 68–69). Праўда, ён мае толькі паўтары старонкі і хутчэй зацямяе, а не праясняе змест тэмы. Затое праясняецца прыныцып, па якім аўтары аддаюць больш ці менш увагі розным гістарычным перыядам і праблемам. Пытанні, якія ім падаюцца найбольш беспраблемнымі ў гісторыі двух суседніх народаў, выходзяць на першы план. Канфліктныя тэмы яны намагаюцца схваць. Так дзеці хаваюць разбіты кубак у далёкі кут шафы. Новая канцэпцыя гістарычных падзей яшчэ не сфарміравана, а погляды, якія склаліся за 30 гадоў незалежнасці, ужо непрымальныя. У такіх абставінах аўтары знайшлі самы прасты выхад з сітуацыі – замоўчваць. Прыкладзём тры прыклады:

- Два стагоддзі беларускай гісторыі ў адным абзацы: „Во второй половине XVI – первой половине XVII веков в Речи Посполитой развернулась борьба за власть между крупными магнатами. Эти процессы и потеря более чем половины численности белорусского этноса в тяжелых войнах XVII – начала XVIII веков с Османской империей, Россией, Австрией и Пруссией еще больше замедлили процесс национального развития белорусского народа” (с. 15).
- Індустрыялізацыя і калектывізацыя ў адным абзацы: „В 1920–1930-е годы в Советской Белоруссии самым активным образом шли интенсивные процессы индустриализации, появлялись новые отрасли и в промышленности, и в сельском хозяйстве. Политика развития хуторов 1920-х годов сменилась активной коллективизацией в 1930-х” (с. 25–26).
- Сталінскія рэпрэсіі ў адным сказе: „Политическая борьба в среде партийно-государственного руководства вылилась в репрессии, которые ослабляли развитие белорусской национальной государственности” (с. 26).

Усё ж такі гран-пры нашага конкурсу дастаецца Святлане Алексіевіч. Творчасці Нобелеўскай лаўрэаткі не знайшлося месца на старонках дапаможніка. Не падазраю калег у невуцтве. Проста пра адных пісьменнікаў гаварыць можна, а пра другіх не варта. Усё гэта мы ўжо праходзілі. Але ў такім выпадку ўзнікае пытанне аб аўтарстве. Хто рэальна вызначыў змест

Великой Отечественной войны (5–9 классы): Учебное пособие для учащихся учреждений образования, реализующих образовательные программы общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения и воспитания, Минск 2023; Геноцид белорусского народа в годы Великой Отечественной войны (10–11 классы): Учебное пособие для учащихся учреждений образования, реализующих образовательные программы общего среднего образования с белорусским и русским языками обучения и воспитания, Минск 2023.

дапаможніка? Калі прытрымлівацца сэнсу распараджэння аб стварэнні Рэспубліканскага савета па гістарычнай палітыцы ад 4 лютага 2022 г., то такая роля ў Рэспубліцы Беларусь павінна належаць Нацыянальнай акадэміі навук. Менавіта гэтай установе адведзена ключавая роля ў працы савета, на яе ўскладзена арганізацыйнае, экспертна-аналітычнае і навукова-метадычнае забеспячэнне яго дзейнасці⁹. Разам з тым, старшынёй савета назначаны кіраўнік адміністрацыі прэзідэнта Ігар Сяргеенка, і менавіта ён на рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі *Дзяржаўная палітыка ў сферы гісторыі: праблемы і перспектывы захавання гістарычнай праўды і памяці ў верасні 2023 г.* пазначыў пяць прыярытэтных накірункаў для рэалізацыі дзяржаўнай палітыкі ў сферы гісторыі¹⁰. Акрамя таго, матэрыялы для інфармацыйна-прапагандысцкіх груп у Беларусі рыхтуюцца Акадэміяй кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, але на падставе звестак Нацыянальнай акадэміі навук¹¹. Уважлівае знаёмства з матэрыяламі для інфармацыйна-прапагандысцкіх груп упэўнівае, што менавіта яны сталі асновай рэцэнзаванага падручніка¹². У некаторых выпадках трактоўкі супадаюць практычна даслоўна. Акрамя таго, у матэрыялах, сабраных у адным выданні¹³, адсутнічаюць тыя ж тэмы, якія адсутнічаюць у падручніку. Напрыклад, гэтыя тэмы пра знешне- і ўнутрыпалітычныя падзеі на тэрыторыі Беларусі ў XVII–XVIII стст.

Паглядым, як аўтары расставілі акцэнт у *Гісторыка-геаграфічнай даведцы*:

- Да канца X стагоддзя склалася Старажытнаруская дзяржава Русь з цэнтрам у Кіеве. Найважнейшымі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў раннім Сярэднявеччы былі Полацкае і Тураўскае княствы (с. 9–10).
- Вызначальнымі фактарамі ў стварэнні ВКЛ былі знешнепалітычныя. Пры гэтым падкрэсліваецца, што большасць зямель увайшла ў склад

⁹ Рэспубліканскі савет па історычнай палітыцы ствараецца пры Адміністрацыі Прэзідэнта Беларусі, *Афіцыйны інтэрнет-партал Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь*, 04.02.2022 [online], <https://president.gov.by/ru/events/respublikanskiy-sovet-po-istoricheskoj-politike-sozdaetsya-pri-administracii-prezidenta-belarusi>, [дата доступу: 17.09.2023].

¹⁰ Сяргеенка абозначыў пяць прыярытэтных напраўленняў для рэалізацыі гасполітыкі в сферы історыі, „СБ. Беларусь сегодня”, 14.09.2023 [online], <https://www.sb.by/articles/sergeenko-oboznachil-5-prioritetnykh-napravleniy-dlya-realizatsii-gospolitiki-v-sfere-istorii.html>, [дата доступу: 17.09.2023].

¹¹ *Конституцыя Рэспублікі Беларусь як аснова адзінства нацыі і захавання історычнай памяці народа. Матэрыялы для інфармацыйна-прапагандысцкіх груп (январь 2022 г.)*, Мінскі горадскі ісполніцельны камітэт [online], https://minsk.gov.by/ru/actual/view/209/2022/inf_material_2022_01.shtml, [дата доступу: 12.01.2024].

¹² *Історыя беларускай гасударственнасці – аснова грамадзянска-патрыятычнага выхавання насельніцтва. Матэрыялы для інфармацыйна-прапагандысцкіх груп (сентябрь 2022 г.)*, Мінскі горадскі ісполніцельны камітэт [online], https://minsk.gov.by/ru/actual/view/209/2022/inf_material_2022_09.shtml, [дата доступу: 17.11.2023].

¹³ *Основные события отечественной истории в контексте исторической политики Республики Беларусь*, под общ. ред. А. А. Ковалени, В. В. Даниловича, Минск 2023.

княства добраахвотна, атрымаўшы гарантыі ў захаванні сваіх праў і палітычнай структуры (с. 11). Афіцыйнай мовай ВКЛ была старажытнабеларуская (с. 13).

- Польшча „с помощью хитроумных дипломатических уловок” уцягнула Вялікае Княства Літоўскае ў вайну з Маскоўскім царствам за Лівонію, а затым фактычна вымусіла ВКЛ пайсці на падпісанне Люблінскай уніі і стварэнне Рэчы Паспалітай (с. 14). У выніку склаліся спрыяльныя ўмовы для паланізацыі і акаталічвання праваслаўнага насельніцтва ВКЛ (с. 15).
- У Расійскай імперыі беларусы „рассматривались как часть триединого (великорусы, белорусы и малорусы) титульного народа империи” (с. 16). У адрозненне ад каланіяльных імперый Захаду, Расійская імперыя „стремилась не выкачивать средства из подвластных территорий, а развивать их социально-экономический и духовно-культурный потенциал” (с. 16). „В свете вышеизложенного закономерно, что попытки восстановления Речи Посполитой во время восстаний 1794, 1830–1831, 1863–1864 гг. не нашли поддержки большинства белорусского народа и не были реализованы” (с. 16).
- Пасля падпісання Брэсцкага міру ў сакавіку 1918 года „часть деятелей белорусского национального движения провозгласили Белорусскую Народную Республику, которая как государство не состоялась, так как ее руководство декларировало свою антисоветскую позицию и заигрывало с оккупантами, что закономерно привело к отсутствию поддержки со стороны большинства белорусского народа” (с. 22–23).
- 30 снежня 1922 года Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусь „стала одной из республик – основательниц Союза Советских Социалистических Республик на принципах добровольности и равноправия” (с. 24).
- „Документальные источники свидетельствуют, что судьба польского государства была predeterminedена до подписания германо-советского договора о ненападении. Вместе с тем он дал белорусам и украинцам исторический шанс решения проблемы воссоединения в единых национальных государствах” (с. 26). У дзень пачатку вызваленчага паходу Рабоча-сялянскай Чырвонай арміі 17 верасня ў Рэспубліцы Беларусь з 2021 г. заснавана дзяржаўнае свята – Дзень народнага адзінства „как олицетворение исторической справедливости в отношении белорусского народа, разделенного против его воли в 1921 году” (с. 27).
- Беларуская цэнтральная рада – калабарацыянісцкі орган „национальной администрации”, які не меў уладных паўнамоцтваў і выконваў карныя акцыі (с. 29).
- Традыцыйна высокая ацэньваецца подзвіг савецкага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Пасляваенныя гады характарызуюцца як

перыяд аднаўлення разбуранай эканомікі „в результате предпринимаемых мощных усилий руководства Советского Союза и республики” (с. 32–33).

- Гады Перабудовы прадэманстравалі ўздым нацыянальнай самасвядомасці і ўзмацнілі яе ролю ў грамадска-палітычным жыцці (с. 34). У ліку іншага, гэтыя працэсы „простимулировали оформление маргинальных групп – националистически настроенных общественных объединений, отдельных лидеров” (с. 35).
- Першы этап існавання маладой Рэспублікі Беларусь (снежань 1991 – сакавік 1994 гг.) „характеризовался ожесточенным политическим соперничеством между партиями и движениями, сопровождающимся ростом национализма. Все это вкупе с неудачной экономической и социальной политикой, проводимой командой С. С. Шушкевича, ростом преступности в стране, коррупции во всех эшелонах власти привело в итоге к потере тогдашним руководством республики уважения, доверия и популярности среди населения” (с. 37–38).
- У гэтых няпростых умовах першым Прэзідэнтам быў абраны А. Лукашэнка, які для вырашэння складаных праблем звярнуўся да практыкі звароту да рэспубліканскіх (агульнанародных) рэфэрэндумаў (с. 39). У выніку рэфэрэндумаў 1995 і 1996 гг. рускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай, ухвалена палітычная інтэграцыя з Расіяй, адбылося вяртанне да савецкай сімволікі, а прэзідэнт атрымаў права распусцаць Вярхоўны савет (с. 39). У 2004 г. адбыўся чарговы рэфэрэндум, у выніку якога з Канстытуцыі былі выдалены абмежаванні на колькасць прэзідэнцкіх тэрмінаў (с. 43). І ў заключэнні даслоўна: „9 августа 2020 г. состоялись очередные выборы Президента Республики Беларусь, в которых приняли участие 84,28 % избирателей. В качестве кандидатов были зарегистрированы действующий Президент А. Г. Лукашенко, сопредседатель общественного объединения «Говори правду» А. В. Дмитриев, депутат Палаты представителей VI созыва (2016–2019) А. А. Канопацкая, переводчик С. Г. Тихановская, председатель партии Белорусская социал-демократическая Грамада С. В. Черечень. Победу на выборах одержал А. Г. Лукашенко (80,10 %)” (с. 44).

З навуковых дасягненняў апошніх гадоў у падручнік увайшло толькі новае вызначэнне беларускай дзяржаўнасці адпаведна канцэпцыі, распрацаванай у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Паводле яе, дзяржаўнасць разглядаецца „как внутренняя потенциальная способность этнонационального сообщества и его элиты, обеспечивающая право и возможность длительного самостоятельного исторического существования и развития. Государство же – это конкретно-историческое воплощение потенциала государственности, совокупность государствообразующих

факторов” (с. 8). Шчыра кажучы, сумнеўнае дзясятненне. Падрабязней пра яго – у рэцэнзіі Рыгора Маеўскага¹⁴.

Правальнай выглядае спроба надаць больш увагі развіццю беларускай культуры. Ці ўзбагаціць чытачоў наступны сказ: „Многие белорусские поэты, работавшие в 1950–1970-х годах – А. А. Кулешов, П. Бровка, П. Панченко, Н. Гилевич, Г. Буравкин и др., – вошли в историю советской литературы XX века” (с. 90). А менавіта падобныя палажэнні фарміруюць змест раздзела па беларускай культуры. Многія важныя аспекты гісторыі культуры адсутнічаюць відавочна па палітычных прычынах. Прапушчана важная тэма ўзаемаўплыву культур. Напрыклад, сюжэт аб тым, як праз беларускіх майстроў і кніжнікаў у XVII–XVIII стст. у Расію пранікаў еўрапейскі ўплыў. Яшчэ ў 2013 г., калі выйшаў альбом *Белорусы Москвы. XVII век*, пра гэта можна было пісаць на старонках адыёзнага ўрадавага выдання¹⁵. У 2023 г. згадваць аб тым жа ў навучальным дапаможніку ўжо недапушчальна, бо прыйшлося б тлумачыць, адкуль на Валдаі аказаліся плітачнікі з Мсціслаўля і Шклова, а ў Маскве з’явіліся цэлыя слабоды беларускіх кавалёў, збройнікаў, разьбяроў па дрэве. У адзіную расійска-беларускую адукацыйную прастору інфармацыя аб гвалтоўным масавым перасяленні „вызваленнага” праваслаўнага насельніцтва ў Маскоўскую дзяржаву яўна не ўпісваецца. Дарэчы, што павінна адчуваць адна з аўтараў А. Солапава, якая ў 2005 г. абараніла дысертацыю па тэме *Нарысы этнасацыяльнай гісторыі XVII – пачатку XXI стагоддзяў?* Адзін з раздзелаў дысертацыі якраз прысвечаны перасяленням беларусаў у Маскву. Ты займаешся нейкай тэмай шмат гадоў, але высвятляецца, што ўсё гэта непатрэбная інфармацыя...

У цэлым першы расійска-беларускі блін атрымаўся камяком. Цяжка зразумець, якім метадалагічным падыходам кіраваліся аўтары пры падрыхтоўцы выдання, і ці быў ён увогуле. Матэрыял дрэнна стуктураваны, у большасці выпадкаў немагчыма праясніць, на падставе якіх крыніц аўтары робяць свае высновы, не раскрыты прычынна-выніковыя сувязі гістарычных з’яў і падзей. Нават спіс літаратуры, прапанаваны студэнтам, выклікае здзіўленне, бо ўключае ў абсалютнай большасці падручнікі для вышэйшых і нават агульнаадукацыйных навучальных устаноў, а не сучасныя даследчыя працы.

Адзначым таксама, што тэкст падручніка *История белорусских земель и белорусского государства* фармальны і безаблічны. Вы не сустрэнеце згадак пра Тадэвуша Рэйтана, Тадэвуша Касцюшку, Рамана Скірмунта, братаў

¹⁴ Р. Маеўскі, *Парадоксы академічнага пяцітомніка па гісторыі беларускай дзяржаўнасці, Крытычны разбор выдання: История белорусской государственности, редкол.: А. Коваленя (гл. ред.) и др. Т. 1–5. Минск, 2018–2020, „Беларускі гістарычны агляд”, Том 30 Сшытак 3 (60): дадатковы Снежань 2023, с. 215–279 [online] <https://www.belhistory.eu/?s=%D0%A0%D1%8B%D0%B3%D0%BE%D1%80+%D0%9C%D0%B0%D0%B5%D1%9E%D1%81%D0%BA%D1%96>, [дата доступу: 17.03.2024].*

¹⁵ В Минске вышел уникальный альбом-исследование «Белорусы Москвы. XVII век», „СБ. Беларусь сегодня”, 20.06.2013 [online], <https://www.sb.by/articles/mastera-ostavili-avtografy.html>, [дата доступу: 21.05.2024].

Луцкевічаў і іншых выбітных персанажаў беларускай гісторыі. Асоба Кастуся Каліноўскага ўпамінаецца толькі ў якасці шляхціца, які імкнуўся прыцягнуць да ўдзелу ў паўстанні 1863 г. сялян, чаму перашкодзілі своечасовыя меры расійскага ўрада (с. 18–19). Атрымалася гісторыя без герояў, прадказальна нудная і шэрая. І ўсё ж такі галоўны герой у рэцэнзаваным дапаможніку ёсць. Менавіта ён творыць добрыя справы ў вобласці ўнутранай і знешняй палітыкі з 1994 па 2020 гг. Усведамляюць аўтары гэта ці не, але калі яны сціраюць са старонак падручніка іншыя гістарычныя асобы, то адначасова ўзмацняюць роль гэтай. На самой справе аўтары апынуліся ў складанай сітуацыі, бо стары пантэон герояў разбураны, а новы не створаны. Праблема стварэння новага пантэона будаўнікоў беларускай дзяржаўнасці патрабуе свайго рашэння. Зразумела, што ў сучаснай палітычнай сітуацыі ў яго могуць трапіць толькі тыя гістарычныя персанажы, дзейнасць якіх задаволіць расійскі бок. Прыклад ужо ёсць: *Губернатар Міхаіл Мураўёў і нацыянальна-культурнае адраджэнне Беларусі*, – з такой тэмай у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі выступіў яе дырэктар, кандыдат гістарычных навук Вадзім Гігін¹⁶.

У цэлым у траўні 2024 г. у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі высадзіўся сапраўдны дэсант расійскіх даследчыкаў, удзельнікі якога выказалі свой погляд на ключавыя падзеі беларускай гісторыі: Вольга Сапрыкіна аб Грунвальдскай бітве, Аляксей Лобін аб бітве пад Воршай, Аляксандр Кібоўскі аб генерале Я. Кульнёве, Аляксандр Дзюкаў аб К. Каліноўскім і інш.¹⁷ Наогул можна не сумнявацца, што ў стварэнне новага беларускага гістарычнага пантэона расійскія калегі ўносяць важкі ўклад. І ўсё ж такі ёсць пытанні, на якія прыйдзеца адказаць самастойна. Не могуць заставацца маўклівымі цэлыя стагоддзі беларускай гісторыі. Прайшло больш за два гады з пачатку ваеннай агрэсіі Расіі супраць Украіны, а афіцыйная беларуская гістарыяграфія так і не выказалася наконт падзей XVII ст., якія пасля 24 лютага 2022 г. сталі востраактуальнымі. У падручніку няма аніводнага слова аб вайне паміж Расійскай дзяржавай і Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.

Між тым 30 гадоў незалежнасці і станаўлення беларускай гістарыяграфіі як роўнай сярод суседзяў пакінулі свой след. Дадзеныя аб катастрофічных наступствах, якія прынеслі жыхарам Вялікага Княства Літоўскага ваенныя дзеянні XVII ст., аб каласальных страатах сярод насельніцтва (яны саставілі ў паведах Полацкім – 72 %, Мсціслаўскім – 71,1 %, Аршанскім – 69 %, Мінскім – 61,8 %, Віцебскім – 61,7 %¹⁸), растыражаваныя ў артыкулах і манаграфіях, навучальных

¹⁶ *Фестиваль-лекторий «Цифровая история»*, Национальная библиотека Беларуси, 20.05.2024 [online], <https://www.nlb.by/content/news/national-library-of-belarus/festival-lectoriy-tsifrovaya-istoriya>, [дата доступу: 21.05.2024].

¹⁷ *Спецпроект «Цифровой истории» пройдёт в Концертном зале Национальной библиотеки Беларуси*, ТИМЕРАД [online], <https://tsifrovaya-istoriya.timepad.ru/event/2858277/>, [dostep: 21.05.2024].

¹⁸ П. Бригадин, *История Беларуси в контексте европейской истории: курс лекций*, Минск 2007, с. 97.

дапаможніках, працоўных сшытках і матэрыялах для падрыхтоўкі да цэнтралізаванага тэсціравання, нельга сцерці адным рухам. Таксама не атрымаецца паўтарыць расійскую версію аб вызваленні ўкраінскага казацтва ад польскага прыгнёту і дзядзецца растлумачыць, чаму гэта „вызваленне” адбывалася пераважна на тэрыторыі Беларусі. А патлумачыць няма каму. Шматгадовая праца па выцісканні з беларускіх навуковых і адукацыйных устаноў усяго жывога і самастойнага, жорсткая барацьба з „іншадумствам” у апошнія гады прывялі да вострага кадравага голаду ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук, Беларускім дзяржаўным універсітэце, Нацыянальным інстытуце адукацыі, іншых установах гістарычнай сферы. Новыя задачы, якія так шчодро ставяцца рэжымам, ясна вырашаць няма каму. Аднак маўчанне аб цэлых гістарычных эпохах зацягнулася, і яго дзядзецца перапыніць. У гэтым годзе завяршаецца апрабацыя ў агульнаадукацыйных установах падручніка для 10-х класаў па новым інтэграваным курсе *Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі*. Так што працяг будзе.

Такім чынам, у першай палове 2024 г. створана сумесная расійска-беларуская камісія па гісторыі, якая распрацавала план па каардынацыі двухбаковых намаганняў у галіне гістарычнай адукацыі. Выкананне плана прывядзе да стварэння адзінай расійска-беларускай гістарычнай адукацыйнай прасторы. З беларускага боку „мазгавы цэнтр”, які расстаўляе новыя акцэнты ў інтэрпрэтацыі падзей айчыннай гісторыі, знаходзіцца ў Акадэміі кіравання пры Прэзідэнце. Там фарміруюцца як матэрыялы для працы прапагандыстаў унутры рэспублікі, так і вобраз Беларусі для знешняга спажывання.

Падручнік *История белорусских земель и белорусского государства*, створаны наўмысна для студэнтаў гістарычнага факультэта МГУ, фактычна не адпавядае патрабаванням вучэбных дапаможнікаў для вышэйшых навучальных устаноў. Адсутнічае зразумелы метадалагічны падыход, змест дрэнна стуктураваны, у раздзеле *Гісторыка-геаграфічная даведка* матэрыял мае фрагментарны, бессістэмны характар. У падручніку не раскрыты прычынна-выніковыя сувязі з’яў і падзей, генезіс ключавых праблем.

Нягледзячы на нізкі ўзровень першага сумеснага расійска-беларускага падручніка па гісторыі, аўтар рэцэнзіі не стаў бы легкадумна ставіцца да выданняў падобнага роду. Іх сіла не ў якасці, а ў колькасці і абавязковасці выкарыстання. Ясна, што беларускія даследчыкі, якія маюць незалежныя погляды на падзеі айчыннай гісторыі, не могуць мець у сваім арсенале аналагічных інструментаў уплыву на свядомасць маладога пакалення. У якасці процівагі русіфікатарскім тэндэнцыям у адукацыйнай прасторы закон балансу патрабуе фарміравання ўласнага плана па захаванні дасягненняў нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі. Нават маленькія крокі могуць мець значныя вынікі, калі яны з’яўляюцца частка адзінага плана.

Холад, голад і гісторыкі

С. Токць, А. Вашкевіч, *Холад, голад і зараза. Кліматычныя анамаліі, эпідэміі і соцыум у Беларусі ў 40–50-я гады XIX ст. (на матэрыялах Гродзенскай губерні)*, [Гродна] 2023, 258 с.

Эпідэмія COVID-19 прымусіла прыгадаць старую максіму пра тое, што „бяды ніколі не прыходзіць адна”, а таксама зразумець актуальнасць тэкстаў на старых прыдарожных крыжах, якія прасілі збавіць „ад заразы, вайны і пажару”. Яна ж каталізавала цікавасць да ранейшых эпідэмій і таго, як людзі адказвалі на іх, – ад *чорнай смерці* да *гішпанкі*. Гэта цікавасць спрыяла з’яўленню вялікай колькасці навуковых прац у розных дысцыплінах, прысвечаных эпідэміям. Спачатку ў 2021 г. у выдавецтве Гданьскага ўніверсітэта выйшла 800-старонкавая манаграфія Івоны Яніцкай пад назвай *Сіняя смерць з Азіі*”, прысвечаная эпідэміям халеры ў паўночна-заходніх губернях Расійскай імперыі ў XIX ст¹. А ў 2023 г. два вядомыя гісторыкі „гарадзенскай школы” апублікавалі манаграфію пад назвай *Холад, голад і зараза*, прысвечаную кліматычным анамаліям, эпідэміям і соцыуму Беларусі ў 1840–50-х гг. (на матэрыялах Гродзенскай губ.).

Кніга падзелена на дзве няроўныя па памерах часткі: першая, большая, называецца *Кліматычныя анамаліі, голад і эпідэміі*, а другая, меншая, – *Соцыум у час голаду і заразы*. Ім папярэднічае ўводны раздзел, які кантэкстуалізуе катаклізмы сярэдзіны XIX ст. сітуацыяй у Еўропе, найперш Ірландыі і Галіцыі, дзе наступствы галодных гадоў мелі асабліва разбуральны вынік. Ёсць тут кароткі агляд крыніц і прац па тэме, а ў апошнім абзацы аўтары робяць нечаканую і інтрыгуючую заяву: „У цэлым асмельваемся заявіць, што выкарыстання ў працы крыніцы дазволілі дасягнуць пастаўленай мэты: выявіць прычыны і знайсці вінаватых у пакутах і смерці вялізнай колькасці нашых продкаў у 1840–1850-х гг. Такім чынам, жанр дадзенай кнігі можна акрэсліць як гістарычнае расследаванне”.

Наступныя пяцьдзясят старонак насычаны дэмаграфічнымі, статыстычнымі і кліматалагічнымі данымі, з табліцамі і, часам, дзясяткамі лічбаў у тэксце, якія патрабуюць ад чытача цяжкіх і вытрымкі. І сапраўды, даіндустрыяльнае беларускае грамадства сярэдзіны XIX ст. знаходзілася ў крытычнай залежнасці ад умоў надвор’я, і кепскія, „мокрыя” гады

¹ I. Janicka, *Sina śmierć z Azji. Epidemie cholery w północno-zachodnich guberniach cesarstwa rosyjskiego w XIX wieku*, Gdańsk 2021, 848 s.

непазбежна прыводзілі да неўраджаяў і заўважных скарачэнняў колькасці насельніцтва не без дапамогі самых розных хвароб на чале з халерай. Гэта ўзаема сувязь добра паказана на ўзроўні табліц і падмацавана шматлікімі цытатамі з данясенняў чыноўнікаў з месцаў і маршалкаў павятовай шляхты.

У наступным падраздзеле падрабязна апісаны хвалі халернай эпідэміі ў 1840–1850-я гг. і рэагаванне ўлады. Тамсама даюцца прыклады экстрэмальных форм рэакцыі насельніцтва Слонімскага і Наваградскага павеатаў на хваробу. Мясцовыя жыхары жыўцом закопвалі аднасяльчан, спрабуючы ўратавацца ад халеры. Гэтыя прыклады заслугоўваюць падрабязнага разгляду, але, на жаль, на іх апісанне адведзены толькі два абзацы.

Да заяўленай ва ўводзінах дэтэктыўнай, або „доказнай” (Карл Гінзбург), парадыгмы аўтары звяртаюцца толькі ў сярэдзіне кнігі ў падраздзелах, якія завяршаюць першую частку. Яны спрабуюць адказаць на два пытанні: чаму ва ўмовах неўраджая і голаду працягвалася масавая перапрацоўка бульбы і збожжа на гарэлку ды іншыя алкагольныя напоі? Чаму ў тых умовах не спыняўся продаж збожжа за межы рэгіёна? Прыведзеныя факты выглядаюць як злачынства. Відавочна, што росту смяротнасці спрыялі не толькі неўраджай і халера, але таксама эканамічныя фактары і грашовыя інтарэсы ўплывовых сацыяльных груп – найперш мясцовых памешчыкаў. Аднак трактоўкі непасрэдных удзельнікаў тых падзей ствараюць больш складаную карціну. Прапановы абмежаваць ці забараніць выкарыстанне бульбы і збожжа ў прадукванні спірту і гарэлкі гучалі тады на самым вышэйшым узроўні. Але былі іншыя галасы, якія даводзілі, што такія крокі прывялі б да катастрофы і разарэння маёнткаў памешчыкаў, якія трымаліся пераважна на гэтай вытворчасці. Больш таго, пабочныя прадукты ад вырабу алкагольных напояў шырока выкарыстоўваліся для адкорму быдла, пагалоўе якога рэзка скарацілася б, каб былі прыняты прапанаваныя меры. З улікам таго, што памешчыкі прымалі захады па раздачы збожжа галадаючым сем’ям (гэта быў іх рэгламентаваны законам абавязак), разбурэнне іх гаспадаркі зрабіла б немагчымым гэту дапамогу.

Аналагічным чынам развівалася сітуацыя з вывазам збожжа. Галоўным довадам за тое, каб не забараняць вываз, было разуменне, што гэта абярнецца руйнаваннем гаспадарак, а мясцовы рынак захопяць памешчыкі суседніх рэгіёнаў. Нельга не прызнаць за гэтымі довадамі некаторую рацыю, але аўтары слухна адзначаюць, што на кану стаялі пытанні тысяч жыццяў, і рэалізавана гэта вельмі складана.

Другая частка пакідае ўбаку разгорнутыя статыстычныя выкладкі і засяроджваецца на пытанні значэння і ролі прыгону ў крызіснай сітуацыі. Для гэтага аўтары пачынаюць з вялікага падраздзела (27 стар.), які апісвае як саму гісторыю прыгону, так і практыкі ўзаемадзеяння сялян і іх гаспадароў, уласцівыя для гэтай сістэмы. Не тое, каб заганнысць гэтай сістэмы была нечым невядомым ці спрэчным, але сістэматычна выкладзеныя прыклады

практыкі гвалту, на якой сістэма ў значнай ступені трымалася, і самых розных злоўжыванняў, катаванняў, згвалтаванняў і забойстваў набліжае чытача да той думкі, што раптоўная смерць ад халеры для многіх аказвалася вызваленнем ад жаху штодзённага існавання. Канешне, гэта перабольшванне, але намаляваная аўтарамі карціна дае для яго ўсе падставы.

У наступным падраздзеле аўтары засяродзіліся на пытанні: ці спраўдзілася ў цяжкія часы сістэма апекі над прыгоннымі? Сяляне, знаходзячыся ў поўнай залежнасці ад памешчыка, маглі разлічваць на яго дапамогу падчас голаду і неўраджаю. Памешчык павінен быў паклапаціцца, каб яго сяляне не памерлі з голаду. І сапраўды, у галодныя гады сяляне атрымоўвалі па некалькі гарцаў збожжа на тыдзень з запасаў свайго памешчыка. Аднак больш грунтоўны аналіз выяўляе ўсю „непразрыстасць” сітуацыі на месцах. Даследчыкам складана ацаніць маштабы крызісу і дапамогі сялянам, бо насамрэч у большасці выпадкаў рэальная карціна была невядомая нават уладам. Калі справа даходзіла да расследавання, то даказаць нешта было вельмі складана. Напрыклад, памешчык з Берасцейскага павета, сярод прыгонных якога памерлі ад голаду двое дзяцей, даказваў, што сяляне самі вінаватыя, бо своечасова не паведамілі яму пра праблемы і недаглядзелі дзяцей (с. 206). Ён быў пакараны толькі таму, што распараджаўся запасамі хлебнага магазіна як сваёй уласнасцю. У выніку гэты сродак ратавання сялян у крызісныя моманты фактычна аказаўся нядзейсным.

Вялікую цікавасць уяўляе наступны падраздзел (*Расчараванне ротмістра Вольбека*), дзе аўтары пераходзяць да мікрагістарычнай перспектывы, каб разгледзець адзін незвычайны прыклад са Слонімскага павета. Мясцовы шляхціц Франц Вольбек увайшоў у канфлікт з уласнымі сялянамі ў 1856 г. і з гэтай нагоды звярнуўся да губернатара. У сваім лісце ён падрабязна і эмацыйна паведамляў пра розныя формы клопату пра сялян у час эпідэміі і неўраджаю. Напрыклад, сцвярджаў, што ў час халеры асабіста наведваў усіх хворых: „При двух изворотах холеры все средства к спасению были у меня всегда в готовности, только мне дано знать, я сам лично уже был при больном, никто без меня не подал спасения собственною рукою, клал я и вынимал из ванны и благодаря Бога многие вышли, когда имянно Яков Жирович умер, а все отступили, воодушевляя всех из панического этого страха собственною рукою вложил я его в гроб, призвал сам священника [...] и поддержал духа и не дав им в оном упасть, не отошел я до последней минуты похорон” (с. 218). У час неўраджаю ён набываў збожжа па завышаным кошце, а потым прадаваў ім па заніжаным, такім чынам датуючы сялянскую гаспадарку ў крызісны час. Тым не менш патрыярхальная ідылія не атрымалася, сяляне засталіся ў канфлікце з памешчыкам. Прычыну няўдачы Вольбека аўтары бачаць у гіперапеды, у абмежаванні свабоды і без таго запрыгоненых сялян. Хоць такая сістэма і прыносіла ім часам карысць, пастаянна жыць пад такой апекай яны не жадалі і пайшлі на небяспечны для іх канфлікт з памешчыкам.

Апошні падраздзел названы *Прысуд панишчыне*. На канкрэтных прыкладах аўтары паказалі сітуацыі адкрытых, часам гвалтоўных канфліктаў памешчыкаў і прыгонных. Яны прыйшлі да высновы, што ў справе скасавання прыгону „голад і эпідэмі 1840–1850-х гг., несумненна, паслужылі моцным каталізатарам”. Яны ўскрылі хлусліваць „міфу пра патрыярхальную апеку і клопат памешчыкаў пра сваіх прыгонных” (с. 229).

У заключэнні аўтары сцвердзілі, што ў крызісны перыяд гаспадарчая мадэль і сістэма сацыяльнай апекі ў Расійскай імперыі паказала сваю відавочную недзеяздольнасць. Яна проста не вытрымлівала крызісаў, для аслаблення каторых была створана: запасаў зерня і прадуктаў не хапала, яны сістэматычна раскрадаліся, на ўсіх узроўнях улады дамінавала хлусня, чыноўнікі абмяжоўваліся адпіскамі. У выніку было немагчыма зразумець рэальную карціну. Часта разуменне прыходзіла толькі тады, калі дапамога ўжо нікога не ратавала.

У заключэнні аўтары нагадалі чытачу пра абяцанае гістарычнае расследаванне і сцвердзілі, што яно „выявіла самую выразную і непасрэдную залежнасць паміж неўраджаямі і ростам смяротнасці сярод насельніцтва на беларускіх землях у 1840–1850-я гг.” Гэта не самая арыгінальная выснова, таксама як і „прысуд паншчыне”. Тым не менш, хачу нагадаць, што дэтэктывы бываюць самых розных тыпаў. Кнігу Сяргея Токця і Андрэя Вашкевіча можна параўнаць з дэтэктывамі пра лейтэнанта Каломба. У тым выпадку забойца вядомы нам ужо ў самым пачатку, а гледачу застаецца назіраць ход следства і выяўленне злачынцы. Нешта падобнае адбываецца і тут. Прыклады, якія прыводзяць аўтары, і разбор розных сітуацый, ад метэаралогіі да эпідэміялогіі, ад сацыяльнай да эканамічнай гісторыі, аказваюцца больш каштоўнымі і цікавымі, чым высновы, да якіх яны прыводзяць.

Як і кожная іншая кніга, гэта праца належыць сваёй эпосе. Яна пісалася і прыйшла да чытача ў даволі складаны час, як адзначылі гэта самі аўтары ў прадмове. Ужо гэта вылучае ў ёй скразныя тэмы, якія не падпарадкоўваюцца структуры кнігі, пераходзяць з раздзела ў раздзел і злучаюць кнігу з сучаснасцю. Першая з іх – гэта непразрыстасць статыстыкі. Як паказалі аўтары, у найбольш крызісныя гады лягчэй было даведацца пра колькасць загінулага быдла, чым пра смяротнасць людзей ад голаду і хвароб. Сёння мы добра бачым катастрофічнасць тых страт.

У адным з найгоршых – 1855 годзе – смяротнасць больш як у два разы перавышала нараджальнасць у Гродзенскай губерні. У гэты год у Пружанах і Кобрыне памерла больш за 9 % ад агульнай колькасці насельніцтва (с. 27). Аднак маштабы катастрофы былі вядомыя толькі вузкаму колу людзей, а чыноўнікі на месцах лічылі за лепшае адпраўляць наверх інфармацыю пра тое, што „ўсё ў норме” і г. д. Прызнанне таго, што чалавек памёр ад голаду (нават падчас голаду), было рэдкасцю, што добра бачна па метрыках пра смерць, дзе тэрмін „ліхаманка” як апісанне сімптомаў тэрмальнай стадыі

той ці іншай хваробы замяняў сабою самыя розныя прычыны смерці. І такім замоўчаным гэты час для нас і застаўся. Калі пра голад у Ірландыі, з якога аўтары пачыналі сваю кнігу, ведаюць многія, то катастрафічная сітуацыя 1840–50-х гг. у Беларусі амаль не пакінула следу ў памяці. Статыстыка як інструмент, як улада над дыскурсам – вось магістральная тэма гісторыі, пра якую яшчэ дзевядзецца казаць, і для разумення якой гэта кніга дае шмат факталагічнага матэрыялу.

Другой тэмай з’яўляюцца г. зв. маральныя панікі. Гэта катэгорыя, распрацаваная ўжо ў XX ст., аказала істотную дапамогу ў разуменні тых працэсаў, якія суправаджалі эпідэмію *COVID-19*². Іх прыклады мы сустракаем і ў разгледжанай працы, калі аўтары звяртаюцца да згаданых выпадкаў закопвання людзей. Зразумела, што гэтым справа не абмяжоўвалася. Страх перад лекарамі і нават сама персаніфікацыя халеры як дэманалагічнага персанажа, без сумневу, былі іх праявамі. Такія сітуацыі робяць супольнасць больш афектыўнай, парушаюць вертыкальныя сувязі падпарадкавання, ставяць пад пытанне многія аўтарытэты, што, трэба меркаваць, паўплывала на складаныя адносіны згаданага памешчыка Вольбека са сваімі сялянамі. Нельга не згадзіцца з аўтарамі, што сацыяльныя катаклізмы таго часу былі важным фактарам, які паскорыў правядзенне рэформ 1860-х гг. Але ж нельга не згадаць і тое, што рэформы – гэта толькі адно з магчымых выйсцяў і не менш часта сацыяльныя катаклізмы штурхаюць да рэвалюцыі або да лакальных бунтаў.

Па-трэцяе, і тут мы вернемся да таго, з чаго пачалі рэцэнзію, „бяды ніколі не прыходзіць адна”, і кніга гэта вельмі добра адлюстроўвае. Веда, замацаваная ў просьбах на капліцах і прыдарожных крыжах у выглядзе стандартных формул збавіць ад голаду, вайны і халеры, нагадвае нам пра крохкую раўнавагу свету, у якім мы жывём. Многія сувязі ў ім пазнаюцца толькі тады, калі аказваюцца знішчанымі. Можна здацца, што голад у адным рэгіёне і вайна ў іншым звязаны не больш, чым кепскія кліматычныя ўмовы і “гульні” вялікіх дзяржаў. Але аўтары добра паказалі на прыкладзе Крымскай вайны, як яна наўпрост паўплывала на крызіс у гродзенскім рэгіёне ў сярэдзіне 1850-х гг. Дзяржаве было не да сацыяльнай абароны. Грошы на хлеб у галодныя гады практычна немагчыма было атрымаць ва ўмовах вайсковага дэфіцыту. Але гэта толькі адна з сувязяў. Трэба меркаваць, што могуць знайсціся іншыя, якія пакажуць нераздзельнасць вынесенай у назву кнігі трыяды. Прыведзеныя факты і статыстычныя табліцы даюць для гэтага выдатны матэрыял, на якім можна папрактыкаваць свае аналітычныя здольнасці.

Будзем спадзявацца, што кніга знойдзе свайго ўважлівага чытача, тым больш што не падобна, каб яе актуальнасць зменшылася ў бліжэйшым будучым.

² С. Коэн, *Народные дьяволы и моральная паника: создание модов и рокеров*, Москва 2022, 349 с.

„Як адбітак у люстры вады”: Юзаф Пілсудскі думае пра Беларусь

J. Gierowska-Kałużur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Warszawa 2023. 496 s.

Ёсць аўтары навуковых прац, якія актыўнай грамадскай і педагогічнай дзейнасцю непадзельна звязаны з тэмай свайго даследавання. Кніга Ёанны Героўскай-Калаўр – гэта вынік больш чым дваццацігадовых даследаванняў беларускай праблематыкі і велізарнай працы па публікацыі такіх унікальных крыніц, як, напрыклад, *Raporty Straży Kresowej*¹ ды іншых. Некалькі тысяч старонак дакументаў, знойдзеных у архівах ад Лондана да Масквы, уважліва прачытаных, сістэматызаваных і дапоўненых навуковымі каментарамі, ствараюць своеасаблівы фон, на якім пабудавана аўтарская кампазіцыя з галоўным невядомым, імя якога вынесена на вокладку.

„Добра вядома, што Юзаф Пілсудскі, – адзначыла аўтарка ва *Уступе*, – не меў ні звычкі, ні часу на пісьмовыя варыянты палітычнай аналітыкі і мадэлявання. Ён дзейнічаў інтуітыўна ў геапалітычнай і ваеннай сітуацыі, якая дынамічна змянялася. Звычайна аддаваў вусныя распараджэнні. Пры гэтым яго падуладныя не заўсёды дакладна разумелі іх сэнс. Таксама здаецца, што, пішучы лісты да абраных асоб [...], ён выкарыстоўваў веды пра асабістыя рысы характару адрасата, каб тым самым узмацніць эффект свайго звароту і дасягнуць патрэбнай мэты”². Паводле гісторыка, сапраўдныя палітычныя намеры кіраўніка Польскай дзяржавы можна зразумець, толькі склаўшы пазл з справаздач і паводзін асоб, якія прымалі ўдзел у апісаных падзеях. „Як адбітак у люстры вады”, – удакладніла яна. Апошнія асабліва дапасуецца да поглядаў Ю. Пілсудскага адносна „беларускага пытання”, якія аўтарка паспрабавала рэканструяваць, выходзячы з досведу шматгадовай працы ў архівах.

¹ *O niepodległą i granice*. T. 7. *Raporty Straży Kresowej 1919–1920: ziem Północno-Wschodnich opisanie, wstęp, wybór i oprac.* J. Gierowska-Kałużur, Warszawa – Pułtusk 2011.

² „Powszechnie wiadomo, iż Józef Piłsudski nie miał ani w zwyczaju, ani czasu na pisemne opracowanie analiz i symulacji politycznych. Działał intuicyjnie w dynamicznie zmieniającej się sytuacji geopolitycznej i militarnej. Dyspozycje wydawał zazwyczaj ustnie. Nie zawsze był też dobrze rozumiany przez swoich podwładnych. Wydaje się również, że pisząc listy do wybranych osób [...], wykorzystywał swoją wiedzę o cechach charakterologicznych adresata, aby wywołać mocniejszy efekt swego przekazu i osiągnąć zamierzony cel” (J. Gierowska-Kałużur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej (1918–1920)*, Warszawa 2023, s. 38).

Кніга складаецца з *Уступу*, дзесяці раздзелаў, *Заклучэння*, бібліяграфіі і імяннага паказальніка. Ва *Уступе* Ё. Героўска-Калаўр прадставіла прадмет даследавання і храналагічныя межы, зрабіла кароткае апісанне *odcinka białoruskiego* ўсходняй палітыкі Пілсудскага і пазіцыі беларускіх дзеячаў, ахарактарызавала гістарыяграфію і архіўныя крыніцы, апісала даследчыя метады і структуру кнігі, а таксама... арфаграфію. Апошняе, напрыклад, адносіцца да ўжывання з вялікай літары слова *Балахоўцы* як назвы вайсковай адзінкі, што павінна было падкрэсліць погляд аўтара на групу жаўнераў як на самастойны суб'ект гісторыі.

Галоўную даследчую праблему цяжка назваць новай для польскай гістарыяграфіі, пра што сведчыць ужо сама назва кнігі, якая адсылае нас да класічнага *Кароткага нарыса беларускага пытання*, створанага ў II аддзеле польскага Генеральнага штаба³. Аднак аўтарка пастаралася лаканічна абагульніць яе ў аглядзе літаратуры, які займае амаль палову *Уступу*. Пры гэтым яна падзяліла даследчыкаў дадзенай тэмы на „эмацыйна звязаных з беларускім рухам” (*związani emocjonalnie z ruchem białoruskim*) – да іх аднесены К. Гамулка, Я. Мірановіч, А. Латышонак, Ю. Туронак, – і тых, што дыстанцыруюцца ад яго – Ю. Левандоўскі, А. Дзяруга, Ё. Янушэўска-Юркевіч ды інш.⁴ Аднак сустракаюцца і выключэнні. Напрыклад, узгадваючы „беларусацэнтрызм” кнігі Дароты Міхалюк *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці*⁵, аўтарка ахарактарызавала даследчыцу, як „народжаную і пражываючую ў Польшчы” (*urodzona i żyjąca w Polsce*)⁶. А праз некалькі старонак заўважыла: „У адрозненне ад усё большай у апошні час групы „гісторыкаў Беларусі”, польскія аўтары, нават тыя, што друкаваліся ў ПНР, усведамлялі геапалітычны кантэкст эпохі”⁷. Не зусім зразумела, якім крытэрыем карысталася Героўска-Калаўр, калі згадала *гісторыкаў Беларусі* і супрацьставіла ім *польскіх даследчыкаў*. Тым больш што на наступных старонках яна не адмаўляецца і ад традыцыйнага падзела даследчыкаў паводле нацыянальных гістарыяграфій – нямецкай, расійскай і літоўскай⁸.

Аўтарка карыстаецца своеасаблівай формай нарацыі. Напрыклад, узгадаўшы зборнік дакументаў *Архівы Беларускай народнай рэспублікі* з фондаў Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва, пад рэдакцыяй

³ *Кароткі нарыс беларускага пытання*, рэд. А. Вашкевіч, А. Пашкевіч, А. Чарнякевіч, Мінск 2009.

⁴ J. Gierowska-Kałamur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 23–29.

⁵ Д. Міхалюк, *Беларуская Народная Рэспубліка 1918–1920 гг.: ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці*, Смаленск 2015.

⁶ J. Gierowska-Kałamur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 26.

⁷ „W przeciwieństwie do coraz liczniejszego ostatnio grona wspomnianych „historyków Białorusi” autorzy polscy, nawet publikujący się w PRL, mieli świadomość kontekstu geopolitycznego epoki” (s. 28).

⁸ *Ibidem*, s. 33.

Сяргея Шупы⁹, яна фактычна сцвердзіла, што пры публікацыі ўкладальнік свядома абмінуў БОЛЬШАСЦЬ дакументаў па тэматыцы польска-беларускіх адносін, што зменшыла навуковую вартасць выдання¹⁰. Гэта сцвярдженне падаецца спрэчным не толькі з уласнага досведу працы з фондам 582, але і таму, што сама Героўска-Калаўр тых дакументы гэтага фонду, якіх няма ў згаданым зборніку (напрыклад, справаздачы Найвышэйшай Рады БНР), у сваёй кнізе прыгадала ўсяго некалькі разоў. Прычым на момант выдання *Архіваў Беларускай Народнай Рэспублікі* яны не былі далучаны да гэтага архіўнага фонду. Падобных стылістычных форм, якія ствараюць асаблівую канспіралагічную атмасферу, ва *Уступе* ды і ва ўсёй працы даволі шмат.

Пачынаючы з раздзела II аўтарка пераважна прытрымліваецца храналогіі. Кожны раздзел ахоплівае падзеі трох-чатырох месяцаў. Праўда, вызначэнне меж гэтага „календара” часам здзіўляе. Напрыклад, аўтарка разглядае ў якасці першага перыяду лістапад 1918 г. – студзень 1919 г., не патлумачыўшы, чаму яна выбрала менавіта гэтыя тры месяцы. Падобныя крытычныя заўвагі адносна структуры кнігі датычаць і некаторых іншых раздзелаў. У раздзеле V (красавік – жнівень 1919 г.) давялося ўдакладняць, што на самой справе гаворка ідзе пра канец красавіка (ад г. зв. Віленскай адозвы 22 красавіка) да заняцця польскай арміяй Менска 8 жніўня. Раздзел IX прысвечаны перыяду з ліпеня па лістапад 1920 г., у той час як лагічным канцом бачыцца кастрычнік, калі ў Рызе была падпісана прэлімінарная мірная дамова.

Але галоўная праблема нават не ў вызначэннях храналагічнай мяжы кожнага з раздзелаў, а ў тым, што паміж уласна падзеяй (фактам) і яе наступствамі застаецца пэўная істотная адлегласць у часе. У выніку аўтарка паспрабавала кампенсавать падобную дыхатамію, разбудоўваючы раздзелы паводле асобных тэм, якія часам выходзяць за межы акрэсленага перыяду. Напрыклад, раздзел III (студзень – красавік 1919 г.) падзелены на адзінаццаць параграфіў, што павінна адпавядаць значэнню гэтага перыяду для фарміравання палітыкі Ю. Пілсудскага ў „беларускім пытанні”.

Яшчэ адной вельмі важнай асаблівасцю разглядаемай манаграфіі, якую зразумее не кожны чытач, з’яўляецца яе „аркадны” характар. Гаворка пра тое, што значная частка сюжэтных ліній вынесена за межы тэксту і прадстаўлена выключна спасылкамі на іншыя аўтарскія публікацыі. Пра іх змест чытач можа даведацца з кароткага пераказу. Пры гэтым высновы даследчыцы, зробленыя ў ранейшых артыкулах і заснаваныя на архіўных матэрыялах, што стварала магчымасць іх верыфікацыі, у кнізе падаюцца ў выглядзе бясспрэчнага гістарычнага факта!

⁹ *Архівы Беларускай народнай рэспублікі*. Кніга 1. Т. 1, 2, Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага 1998.

¹⁰ J. Gierowska-Kałuża, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 25.

Ужо на пачатку кнігі мы знаёмімся з галоўнай высновай: *Ю. Пілсудскі імкнуўся да адраджэння Рэчы Паспалітай у новай сучаснай форме, аднак яму перашкодзілі польскія нацыянальныя дэмакраты, асабістыя крыўды і амбіцыі людзей з яго атачэння, расійскія манархісты, літоўскія і беларускія палітыкі і Нямецчына.*

У аўтарскай інтэрпрэтацыі беларуска-польскіх адносін падчас нямецкай акупацыі дамінуе перакананне, што беларускі бок, плануючы стаць „бенефіцыянтам” нямецкай палітыкі, дазволіў зрабіць з сябе паслухмяную цацку ў руках Берліна, добраахвотна запазычыўшы ад апошняга найгоршае ў стаўленні да польскага суседа. Тагачасных беларускіх дзеячаў Героўска-Калаўр разглядае, як „нешматлікае кола [...] інтэлігентаў, жывучых палітыкай і, што не менш істотна, жывучых за кошт палітыкі”¹¹. У іншым месцы аўтарка сцвердзіла, што „невялічкая група беларускіх актывістаў прадстаўляла не прызнаную на міжнароднай арэне дзяржаву на абшары, дзе ўладу трымала, прынамсі, не беларуская адміністрацыя. Іх актыўнасць не прынесла нічога добрага ні Польшчы, ні Беларусі”¹². Не менш скептычна прафесар ацаніла палітычную актыўнасць БНР, назваўшы Трэцюю Устаўную грамаду – „пустой дэкларацыяй”, якая не мела за сабой канкрэтных дзеянняў¹³.

Што ж тычыцца стаўлення кіраўнікоў БНР да Польшчы, то тут Ёанна Героўска-Калаўр прыходзіць да наступнай высновы: „Беларускія палітыкі не давяралі палякам, але намагаліся максімальна выкарыстаць польскія прапановы дзеля супрацы, з аднаго боку, не адчуваючы нават цені ўдзячнасці ў адносінах да прыносячага дары, а з другога, без пачуцця асабістай адказнасці за магчымыя наступствы”¹⁴. „Мэтаю палітыкаў БНР, – падсумоўвае яна ў іншым месцы, – было атрымаць ад кіраўніка Польскай дзяржавы і прэм’ер-міністра як найбольш дапамогі і гарантыі, без абавязкаў са свайго боку”¹⁵. Выключэннем для аўтаркі былі толькі беларускія „паланафілы”.

Варта засяродзіцца на некаторых аўтарскіх сцвярджэннях. Як бы гэтыя высновы ні гучалі для кагосьці непрыемна, амаль кожны тэзіс можна прыняць у якасці даследчай гіпотэзы. Праўда, засцярогу выклікае аўтарскі заклік да пошуку „гістарычнай праўды”¹⁶. Жывучы ў грамадстве, дзе гэта паняцце атаясамліваецца з артыкулам Крымінальнага кодэксу, міжволі пачынаеш востра рэагаваць на кожную чарговую спробу знайсці гэту „праўду” ў нейкім безальтэрнатыўным варыянце.

Разважаючы пра перавагу тэрытарыяльнага самавызначэння „нацыянальнасці” мясцовым неадукаваным насельніцтвам (маўляў, „жывём на Белай Русі,

¹¹ J. Gierowska-Kałużur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 40.

¹² Ibidem, s. 78.

¹³ Ibidem, s. 73.

¹⁴ Ibidem, s. 40.

¹⁵ Ibidem, s. 219–220.

¹⁶ Ibidem, s. 40.

значыць, з'яўляемса беларусамі”), даследчыца цалкам праігнаравала моўны фактар. Імя славутага лінгвіста Яўхіма Карскага, які найбольш прычыніўся да ўяўленняў пра межы рассялення беларусаў, нават не згадваецца ў манаграфіі. Таксама ў кнізе адсутнічае пералік традыцыйных для гістарыяграфіі паняццяў пры вызначэнні „беларускага пытання” часоў Расійскай імперыі. Ствараецца ўражанне, нібыта такога „пытання” наогул не існавала да пачатку нямецкай акупацыі. І гэта пры тым, што Юзаф Пілсудскі сам нелегальна прывозіў у Вільню кнігі Францішка Багушэвіча (*Мацяя Бурачка*), а асобы з яго атачэння Валеры Славэк і Аляксандр Прыстар займаліся падпольным друкам ад імя Сацыялістычнай партыі Белай Русі¹⁷.

Калі гаворка ідзе пра канкрэтных асоб, якія адказвалі за беларускі накірунак нямецкай палітыкі, дык Нямецчына выступае ў кнізе ў выглядзе калектыўнага ворага. Мы не сустранем на старонках імя Эдмунда Зуземіля, „бацькі радзімцакага народа”, як ён сам сабе пазней называў. Якраз ён быў свайго роду куратарам выдання беларускай віленскай газеты „Гоман” і, паводле некаторых даследчыкаў, актыўна лабіраваў беларускую справу ў адміністрацыі Обер-Ост. Таксама чытач нічога не даведаецца пра згаданыя аўтаркай „нямецкія грошы”, якія, паводле яе меркавання, павінны былі адыграць выключную ролю ў выбары беларускімі палітыкамі знешнепалітычных партнёраў. Даследчыца праігнаравала факт, што менавіта дзякуючы БНР „беларускае пытанне” трапіла на арбіту міжнародных адносін.

Разам з тым у кнізе сустракаецца шэраг прыкрых недакладнасцей. Напрыклад, ва *Уступе* можна прачытаць, што „ў 1903 г. па ініцыятыве Вацлава Іваноўскага паўстала элітарная Беларуская работніцкая грамада, якая дзейнічала легальна, аб’ядноўвала вакол сябе інтэлігенцыю, імкнучыся прыцягнуць яе да супрацы з народам дзеля правядзення арганічнай працы”¹⁸. Насамрэч гэта была Беларуская рэвалюцыйная партыя, якая паўстала ў 1902 г., і апроча В. Іваноўскага ў яе стварэнні ўдзельнічалі браты Луцкевічы і Алаіза Пашкевіч. Таксама незразумела, пра які „элітарны характар” можна казаць у дачыненні да студэнцкай арганізацыі. Але найбольш відавочная і незразумелая недакладнасць – гэта канстатацыя легальнага характару арганізацыі.

Апісваючы беларускі з’езд прадстаўнікоў Віленшчыны і Гродзеншчыны летам 1919 г., Героўска-Калаўр спачатку датавала яго 8–9 чэрвеня, ніжэй на той самай старонцы сцвердзіла, што ён адбываўся 9 чэрвеня¹⁹, спасылаючыся на матэрыялы ад’ютантуры польскага галоўнакамандуючага (*Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, Zjazd Białoruski w Wilnie 8–9 czerwca 1919*).

¹⁷ Ю. Туронак, *Мадэрная гісторыя Беларусі*, Вільня 2006, с. 55–65.

¹⁸ „W 1903 r. z inicjatywy Wacława Iwanowskiego powstała elitarna Białoruska Robotnicza Hromada, która działając jawnie, zrzeszała inteligencję, dążąc do skłonięcia jej do współpracy z ludem i prowadzenia pracy organicznej” (s. 45).

¹⁹ Ibidem, s. 207.

Rezolucje). Насамрэч дата правядзення з’езда 9–10 чэрвеня 1919 г. вядомая і сустракаецца як у крыніцах, так і ў літаратуры²⁰.

Больш за ўсё заўваг выклікаюць біяграфіі беларускіх дзеячаў. Так, Сымон Рак-Міхайлоўскі жыў у Гродне не з 1918 па 1920 г.²¹, а толькі некалькі месяцаў у сярэдзіне 1920 г. Зміцер Жылуновіч не проста быў „выключаны з УсеКП(б) на хвалі барацьбы з г. зв. беларускім нацыяналізмам і высланы”, а потым „памёр пры нявысветленых абставінах”²², а быў забіты ў псіхіятрычным шпіталі, які таксама быў савецкай вязніцай. Лявон Заяц прыбыў у Гродна не з Берліна, а з Вільні, і не ў лютым 1919 г.²³, а ў канцы 1918 г. Дарэчы, незразумела, чаму аўтарка менавіта яго выбрала ў якасці галоўнага агента нямецкіх уплываў ва ўрадзе БНР. Гэта гіпотэза не пазбаўленая логікі, аднак не падмацаваная крыніцамі. Аркадзь Смоліч не займаў пасаду „прэм’ера БНР” ні ў 1920 г., ні ў лютым 1919 г. Антон Луцкевіч, які адрасаваў яму заяву пра сваю адстаўку, зрабіў гэта зусім не „w konsekwencji rozpadu BSH w Białoruskiej Partii Socjaldemokratycznej” (сэнс дадзенага сказа незразумелы)²⁴. Гісторыя пра тое, нібыта Фабіян Ярэміч скраў цукар падчас эвакуацыі бальшавікоў, пасля чаго пазбавіўся адзінага сведкі, выкарыстаўшы польскіх уланаў²⁵, на самой справе толькі пазнейшы пераказ плёткі, які трапіў на старонкі чарговага польскага аналітычнага рэферата. Усевалад Ігнаціўскі не з’яўляўся „сябрам РКП(б) і КП(б)Б” у 1919 г.²⁶ і г. д.

Гэтыя памылкі маюць важны сімвалічны змест. Яны дадатковы раз паказваюць, як напісанае слова лёгка ператвараецца ў ахвяру абставін. На самой справе ўсё вышэй пералічанае з’яўляецца не памылкай аўтаркі, а яе свядомым выбарам на карысць „гістарычнага факта”, а дакладней на карысць архіўных дакументаў, адкуль гэтыя „факты” паходзяць. „Інтэрпрэтацыі прычын і наступстваў пры разглядзе падзей мінулага, канешне, могуць адрознівацца, – сфармулявала яна сваё даследчыцкае крэда, – аднак факты застаюцца фактамі”²⁷. Праўда, як вынікае са зместу кнігі, апошнія пры гэтым можа мець зусім не відавочны характар. Намагаючыся, перш за ўсё, перадаць „дух эпохі” (*klimat epoki*), Героўска-Калаўр імкнулася знайсці кампраміс паміж крытыкай тэксту і яго формай, застаючыся разам з тым выразнай прыхільніцай апошняй. У выніку „архіўны факт” часам перамагае „факт гістарычны”, што асабліва кідаецца ў вочы, калі аўтарка пры апісанні

²⁰ Lietuvos Centris Valstybinis Archyvas (Wilno), фонд 395, воп. 1, спр. 11 (дакумент з асабістага архіва Ё. Героўскай-Калаўр); А. Ліс, *Беларускі з’езд Віленшчыны і Гродзеншчыны*, [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. У 6 т., т. 1, Мінск 1993, с. 433.

²¹ J. Gierowska-Kałuża, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 66.

²² Ibidem, s. 116–117.

²³ Ibidem, s. 125–127.

²⁴ Ibidem, s. 126.

²⁵ Ibidem, s. 188.

²⁶ Ibidem, s. 214.

²⁷ Ibidem, s. 28.

беларускага руху звяртаецца да справаздач, рэфератаў і данясенняў польскіх устаноў або палітыкаў і грамадскіх дзеячаў.

Яскравым прыкладам аўтарскага аналізу падзей можа быць глава VII *Ад снежня 1919 да сакавіка 1920 г.*, прысвечаная, між іншым, расколу Рады БНР. Першае, што робіць Героўска-Калаўр, – ставіць пад сумненне пратакол самога пасяджэння Рады, матывуючы гэта... асобай С. Рак-Міхайлоўскага. Спасылаючыся на яго характарыстыкі з боку польскай службы бяспекі, калі беларускі дзеяч ужо з’яўляўся дэпутатам Сейма, гісторык выказвае нечаканую гіпотэзу, быццам пратаколы маглі падмяніць, а падпісаўшы іх Рак-Міхайлоўскі, як асоба, што, на думку польскай палітычнай паліцыі, падлягала знешнім уплывам, павінен быў з гэтым пагадзіцца²⁸. У кнізе гэта гіпотэза амаль адразу ператвараецца ў „гістарычны факт”. У выніку гэта ды іншыя беларускія крыніцы выключаюцца з аналізу разглядаемых падзей, а сам раскол Рады БНР перадаецца паводле некалькіх пазнейшых рэфератаў польскіх спецслужбаў. Дарэчы, у манаграфіі спачатку аналізуюцца якраз рэфераты польскіх спецслужбаў, і толькі потым аўтарка ставіць пад сумнеў сапраўднасць пратакола схода Рады БНР²⁹.

Падобны аўтарскі падыход даволі часта сустракаецца ў манаграфіі. Ёсць нават параграф, які носіць назву *Беларускія палітыкі ў вачах польскай выведкі*. Вось толькі сама выведка, а дакладней – II аддзел Генштаба, чамусьці зведзена ў працы да ролі амаль выключна інфарматара і статыста, што моцна разыходзіцца з рэчаіснасцю. Тут варта заўважыць, што Антон Луцкевіч праз шмат гадоў сцвярджаў, што менавіта II аддзел польскага Генштаба прычыніўся да расколу Рады БНР³⁰.

З аналізу падзей амаль цалкам выпала постаць Сільвестра Ваявудскага, які выконваў ролю асабістага прадстаўніка Ю. Пілсудскага ў „беларускім пытанні”, у тым ліку і перад мясцовай польскай уладай. Невыпадкова кіраўнік Менскай акругі У. Рачкевіч з кепска схаваным сарказмам называў С. Ваявудскага „больш беларусам, чым самі беларусы”, а кіраўнік палітычнага рэферата на Літоўска-беларускім фронце М. Касцялкоўскі адзначыў, што Ваявудскі ў 1919–1920 гг. „патрабаваў для беларусаў больш, чым яны самі патрабавалі”³¹.

Яшчэ больш радыкальна Ёанна Героўска-Калаўр падышла да асобы прадстаўніка Генеральнага камісара Усходніх земляў Міхала Касакоўскага, а дакладней да яго дзённіка. Гэта крыніца наогул не выкарыстоўваецца ў працы, за выключэннем адной-дзвюх другасных спасылак, прытым што дзённік утрымлівае шматлікія прыклады таго, як Юзаф Пілсудскі ажыццяўляў палітыку адносна беларусаў. У прыватнасці, М. Касакоўскі пісаў: „Самога

²⁸ Ibidem, s. 279.

²⁹ Ibidem, s. 276–278.

³⁰ А. Луцкевіч, *Да гісторыі беларускага руху: Выбраныя творы*, Мінск 2003, с. 206.

³¹ Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim, Warszawa 1997, s. 7, 14.

Пілсудскага ў першую чаргу характарызуе эксперыменталізм. Ён ведае, што абодва ягонныя выканаўцы, Ваявудскі і Рачкевіч, дзейнічаюць па сваіх лініях, якія разыходзяцца ў розныя бакі. Пілсудскі не ўмешваецца, а толькі прыглядаецца. Кожнаму дзеля падтрымкі шапне ў вуха: *Ты маеш рацыю, а не ён!* І далей глядзіць, што з гэтага будзе. Так часамі робяцца адкрыцці. Пілсудскі, напэўна, разлічвае, што гэтымі эксперыментамі ён здолее знайсці ключ да вырашэння беларускага пытання³².

Таксама не заўсёды пераконвае спроба даследчыцы ўнесці ў кнігу элемент псіхалагічнага аналізу. Так, напрыклад, у „ганарыстасці” (*arogancji*) тону ліста кіраўніка БНР Антона Луцкевіча да камісара польскага ўрада ў Гродзенскай акрузе Станіслава Іваноўскага гісторык схільная бачыць знявагу польскай дзяржаўнасці ў асобе яе прадстаўніка³³. Між тым добра вядома гісторыкам дзённікавыя запісы А. Луцкевіча даюць вычарпальнае тлумачэнне яго скептычнага стаўлення да польскага камісара. Яны былі даўнімі знаёмымі, і Луцкевіч успрымаў апошняга выключна ў ролі малодшага брата вядомага беларускага дзеяча Вацлава Іваноўскага. „Прыходзіў Станіслаў Іваноўскі, – чытаем ў дзённіку за 1 студзеня 1919 г. – 3 усёй яго гутаркі, як заўсёды дурной і бязладнай, з тэндэнцыяй выказаць свой розум, годнай увагі была толькі заява, што цяпер усе палякі маюць адну супольную ідэю: за любую цану далучыцца да Польшчы. „Краёвая ідэя, – казаў ён, – магла б мець вагу толькі тады, калі б за ёй стаялі некалькі корпусуў войска. А цяпер мы аб ёй забыліся”. Шчыра і ясна!”³⁴ У дадзеным выпадку больш важна не тое, якім тонам кіраўнік БНР адказаў на ліст польскага камісара, а змест таго, што ён пачуў ад С. Іваноўскага падчас іх першай сустрэчы ў Гродне.

Тут варта спыніцца на постаці самога Антона Луцкевіча, якая займае адно з найбольш істотных месцаў у манаграфіі. На жаль, Ёанна Героўска-Калаўр не ўспрымае беларускага прэм’ера ў якасці паўнаўтварцаснага палітыка з уласнай ідэалогіяй, поглядамі і... памылкамі. Пагаджаючыся з агульнай ацэнкай дзейнасці тагачаснага кіраўніка БНР як прагматычнай і інструментальнай, хацелася б прыгадаць і яе абгрунтаванне. Вось як сам Луцкевіч яе тлумачыў: „Бальшавізм (ведама, калі ён не запануе на ўсенькім сьвеце, а на гэта, здаецца, яшчэ рана) можна прыраўняць да дзіцячай хваробы одры або іншай, на [якую] дзіця павінна перахварэць, але пасля ад яе і сьледу не астаецца. Наадварот, калі б хоць на нейкі час у нас запанавалі палякі, дык гэта хвароба ўелася б у кроў і косці нашага народу аж да дзясятага пакаленьня. Ядынае *antidotum* проціў польшчыны – гэта бальшавізм!”³⁵. І далей: „Здаецца, што бальшавізм не прападзе, як іншыя думаюць, не разьвеецца, як дым, а толькі перажыве сур’ёзную эвалюцыю. А калі пад гэты час маскоўшчына залье і ўсю Беларусь,

³² Archiwum Polskiej Akademii Nauk. M. S. Kossakowskiego Diariusz. syg. IV, t. 5, 1920 r., ss. 135, 137.

³³ J. Gierowska-Kałużur, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 125.

³⁴ А. Луцкевіч, *Барацьба за вызваленне*, Вільня – Беласток 2009, с. 492.

³⁵ *Ibidem*, с. 495.

і ўсю Літву і Балтыку, дык якімі прымусовымі крокамі Антанта і немцы маглі б развязаць гэту ўнутраную справу Расеі ў кірунку незалежнасці? Шансы на незалежнасць можа мець яшчэ Украіна, калі адбароніцца ад бальшавікоў, бо ў ёй ужо ёсць аружная сіла і арганізацыя, зь якой можна пачаць будаваньне гасударства. Але тады, раз Расея ўтраціць палудзень і Чорнае мора, дык напэўна ад яе не адрэжуць Балтыцкага. Можа быць гутарка аб фэдэрацыі, аўтаноміі і т. д. Калі ж і Украіну зальець бальшавізм, дык абраз змяняецца, і магчыма ўтварэнне трайнай фэдэрацыі Балтыцка-Літоўска-Беларускай, у больш слабым звязку з Расеяй. Але тое, што цэнтральныя дзяржавы і Антанта сьвядома дапускаюць заліў нас бальшавізмам і паварот у стары стан, ёсць благаапазаведзь для незалежніцкіх ідэй³⁶.

Пазней, у канцы красавіка 1919 г., Антон Луцкевіч у інструкцыі для дэлегацыі ў Парыж асобным пунктам пазначыў патрэбу пры кожнай нагодзе дэклараваць, што „пад прыкрыццём барацьбы з бальшэвікамі Польшча вядзе захватніцкую акцыю”, а таму гутаркі пра мілітарны саюз з Варшавай „быць ня можа!”³⁷. Тую ж думку ён паўтарыў падчас прыватнай сустрэчы з прэзідэнтам Чэхаславакіі Тамашам Масарыкам, які агучыў прапанову стварыць федэрацыю новаўтвораных дзяржаў, да якой мела далучыцца і Польшча. „Мне прышлося выясьняць яму, – пісаў у сваім лісьце ў Парыж Антон Луцкевіч, – што Польшча, як дзяржава імперыялістычная з захватнымі апэтытамі, у нашай кампаніі будзе дыссонансам, і з гэтай прычыны да часу аб’яднаньня нас усіх аб ёй ня можа быць гутаркі”³⁸.

Разам з гэтым Антон Луцкевіч не хаваў свайго расчараваньня, калі даведаўся, што ўрад БНР фактычна не пакінуў нікога са сваіх прадстаўнікоў для дзейнасці на тэрыторыі, занятай польскім войскам. „Палякі, занімаючы Беларусь і не знаходзячы ніякіх прадстаўнікоў уласці беларускага ўраду, – засцерагаў ён, – будуць мець поўнае апраўданьне завядзеньня польскага цывільнага ўпраўленьня, проці чаго мы тут пратэстуем. Не ведаю, на што мы прынімалі вядомыя пастановы і ехалі за граніцу: загранічная палітыка бяз унутранай работы – гэта будаваньне дому на пяску! І здаецца, што нашы стараньні тут разаб’юцца аб безнадзейнае палажэньне ў самой Беларусі”³⁹.

Ёанна Героўска-Калаўр, у тым ліку выкарыстоўваючы цытаты з прыведзеных вышэй дакументаў, прыпісвае А. Луцкевічу вядзеньне „двайнай гульні” ў адносінах да Польшчы і Пілсудскага, няшчырасць ды зацікаўленасць выключна ў атрыманні фінансавых субсідый на карысць беларусаў⁴⁰. Больш за тое, аналізуючы арганізацыйны раскол беларускага руху ў канцы 1919 г., які

³⁶ Ibidem, с. 495.

³⁷ *Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канфэрэнцыі*, прадмова, каментары і публікацыя Р. Лазько, „ARCHE Пачатак” 2006, № 6, с. 62.

³⁸ Ibidem, с. 63.

³⁹ *Лісты Антона Луцкевіча...* с. 65.

⁴⁰ J. Gierowska-Kałuża, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 495.

яна тлумачыць „інтрыгамі” А. Луцкевіча, даследчыца абыходзіць маўчаннем выдадзеную ў пачатку 1920 г. польскамоўную брашуру *Усходняе пытаньне і Беларусь*, аўтарам якой з’яўляецца менавіта старшыня ўрада БНР Антон Луцкевіч, схаваны пад псеўданімам *Веслаў Каліноўскі*.

У самой брашуры разглядалася ўсяго адно пытанне, а менавіта: „якую пазіцыю павінна заняць вольная Польшча да дзяржаватворчай працы беларускага народа?”⁴¹. Як падаецца, Луцкевіч добра зразумеў погляды Пілсудскага. Аргументавана, пункт за пунктам, ён даводзіў: „Польская дзяржава, як дзяржава, безумоўна зацікаўлена ў стварэнні беларускай дзяржаўнасці і аддзяленні Беларусі ад Расеі. Ніякі кампраміс з Расеяй коштам Беларусі не ратуе ад грознай сітуацыі, якая вынікае з падзелу гэтага краю”. І далей: „Цяжкасць, якая тут вынікае, гэта ўзгадненне беларускага дзяржаўнага будаўніцтва з падобным будаўніцтвам літоўскім. З гэтага гледзішча беларусы вельмі ясна і неаднаразова заяўлялі пра сваё жаданне супрацоўнічаць з літоўскім народам у кірунку адраджэння дуалістычнага Вялікага Княства Літоўскага. І саюз з Польшчай пры падтрымцы роўна зацікаўленых у рэалізацыі гэтай канцэпцыі мясцовых палякаў і жыдоў у значнай меры паскорыў быў вырашэнне праблемы *Вялікай Літвы*. А далей праз Беларусь Польшча ўстанавіла б сціслы кантакт з Латвіяй і Эстоніяй. А далей пад уплывам беларускай акцыі паскорыўся б паварот да Польшчы, які ўжо выразна адзначаецца ва Украіне, што дало б паважныя вынікі ў кірунку польскага вырашэння ўсходняга пытання. Вядома, што палітыка Украіны і палітыка Беларусі заўсёды мелі шмат супольных пунктаў і ўзаемна адна на адну ўплывалі і ўплываюць”⁴².

Заставалася толькі высветліць, што на гэта ўсё скажа Масква. Тут Антон Луцкевіч быў катэгарычны: „Незадавальненне Расеі?! Польская дзяржава павінна баяцца Расеі, адноўленай у межах 1914 г. – без кангрэсавай Польшчы. Расея без Балтыкі, без Беларусі, без Украіны не застрашыць нікога, тым больш калі з гэтых адасобленых земляў паўстане моцны, звязаны супольнасцю інтарэсаў комплекс дзяржаў!”⁴³. Выснова, да якой прыходзіў аўтар, гучала як дыпламатычная прапанова: „Трэба дзейсна падтрымаць беларускае дзяржаўнае будаўніцтва і нацыянальна-культурную працу ў тым слушным перакананні, што Беларусь пойдзе плячо ў плячо з тым, хто ў самы вырашальны момант падасць ёй дапамогу”⁴⁴. Праблема аднак была якраз у тым, што далёка не ўсё ў дзейнасці БНР залежала ад самога Луцкевіча, як і не ўсё ва ўнутранай палітыцы Польшчы адносна беларусаў залежала ад Пілсудскага. Апошняе, дарэчы, вельмі пераканаўча даводзіць Героўска-Калаўр у сваёй кнізе.

⁴¹ А. Луцкевіч, *Усходняе пытаньне і Беларусь*, „ARCHE Пачатак” 2009, № 3, с. 448.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem, с. 449–450.

У працяг нашай завочнай палемікі з аўтаркай, якая не пагадзілася з маім тэзісам аб „імперскіх амбіцыях” Польшчы⁴⁵, хацелася б працытаваць адзін невялікі фрагмент з рэферата шэфа секцыі польскага Міністэрства замежных спраў Ю. Зябіцкага (J. Ziabicki), складзенага ім у ліпені 1919 г. па выніках падарожжа па „крэсовых дзяржавах”. Аўтар рэферата, які выступае з пазіцыі федэралістычнай канцэпцыі, быў упэўнены, што беларусаў, у выпадку яе рэалізацыі, „можна будзе пераканаць саступіць Польшчы пінскія балоты для асушэння ды каланізацыі”. „Апошнія пытанне, – падкрэсліваў ён, – мае для Польшчы велізарнае значэнне ўжо не толькі ў якасці абшару для каланізацыі, але і як спосаб на тое, каб скараціць беларуска-ўкраінскую мяжу”⁴⁶. Гэта і ёсць прыклад „імперскага мыслення”, якое дэманстраваў не прадстаўнік польскіх правых партый, апазіцыйных поглядам Пілсудскага, а прыхільнік апошняга.

Перадапошняя IX глава кнігі прысвечана падзеям ліпеня – лістапада 1920 г., калі, на думку аўтаркі, на першае месца ў польска-беларускіх узаемаадносінах выходзіць постаць генерала Станіслава Булак-Балаховіча. Прычым балахоўцаў даследчыца залічыла да „сапраўдных краёўцаў”, г. зн. абаронцаў былога Вялікага Княства Літоўскага, у адрозненне ад „несапраўдных”, якіх, на яе погляд, стварыла літоўская і беларуская гістарыяграфія⁴⁷.

Не маючы крыніц, цяжка адназначна адказаць на пытанне: чым атрад Булак-Балаховіча зацікавіў Ю. Пілсудскага? Наўрад ці яго зацікавілі толькі баявыя якасці партызан, якіх можна было выкарыстаць на тылах бальшавікоў⁴⁸. Напэўна, на першае месца выходзілі палітычныя планы кіраўніка Польскай дзяржавы. Гісторык Я. Цісек, якога аўтарка кнігі прызнае адным з найбольш аўтарытэтных спецыялістаў у гэтай тэме, бачыць у падтрымцы Булак-Балаховіча своеасаблівую інвестыцыю Пілсудскага ў беларускі праект. „Бацька” Балаховіч, верагодна, мог атрымаць прапанову ўзначаліць створаную за некалькі месяцаў раней Беларускаю вайсковую камісію⁴⁹. Напрыклад, „Gazeta Warszawska” яшчэ 22 сакавіка 1920 г. пісала, што ў Брэсце з’явілася асоба, якая ў выпадку неабходнасці можа адыграць ролю беларускага Сямёна Пятлюры⁵⁰. Гіпотэза Я. Цісека адносна планаў Пілсудскага фактычна

⁴⁵ J. Gierowska-Kałuż, *Józef Piłsudski wobec kwestii białoruskiej...*, s. 223–224.

⁴⁶ Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (IJP). Zespół: Adiutantura Generalna Naczelnego Wódza. Teczka 701/2/19, k. 322 [online], www.pilsudski.org. [дата доступу: 01.04.2024].

⁴⁷ Больш падрабязна гл.: J. Gierowska-Kałuż, *Stanisław Bułak-Bałachowicz. Postać, która mogła połączyć narody byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a jednak ich nie połączyła*, „Acta Baltico-Slavica” 2017, Vol. 41, s. 85–86.

⁴⁸ Z. Karpus, *Białoruskie formacje wojskowe w Polsce w latach 1919–1921*, [w:] *Pomorze-polska-Europa. Studia i materiały z dziejów XIX i XX wieku*, red. Z. Karpus, J. Sziling, Z. Waszkiewicz, Toruń 1995, s. 230.

⁴⁹ J. Cisek, *Białoruskie oddziały gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza w polityce Józefa Piłsudskiego w okresie wojny polsko-bolszewickiej (marzec-grudzień 1920 r.)*, Wrocław 1993, s. 151–162.

⁵⁰ Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 7959b.

паўтарае гэзісы, якія можна было сустрэць на старонках тагачаснай польскай і беларускай прэсы.

Вартыя ўвагі разважанні прафесара Анджэя Новака: „У якой ролі павінен быў выступіць Балаховіч? Ці яна была звязана з паўстаннем буфернай беларускай дзяржавы ў федэрацыі з Польшчай? Ці хутчэй з канцэпцыяй *трэціяй* Расіі, якой бацька Балаховіч павінен быў прабіваць дарогу да Масквы? На гэтыя пытанні няма адназначнага адказу. [...] Рэалізацыя адной з канцэпцый (або абедзюх адразу) залежала ад развіцця падзей на фронце барацьбы з бальшавікамі. [...] Здаецца, што Пілсудскі, як заўсёды, не хацеў звязваць сабе рукі фармальнымі ўмовамі ці абяцанкамі. Ён рыхтаваў некалькі рашэнняў адначасова і падбіраў найбольш прыдатныя для гэтага прылады”⁵¹. Яшчэ на пачатку мая 1920 г. Пілсудскі агучваў свае планы адносна Балаховіча наступным чынам: «Яго можна выкарыстаць, але не цяпер, не зараз. Гэта адбудзецца ў апошнім акце, таму цяпер я не хачу выпускаць гэты план з рук»⁵². Ізноў паўстае пытанне: якім бачыўся гэты „апошні акт”? Адказу мы не знаходзім і на старонках рэцэнзаванай працы.

Як бачым, архіўныя крыніцы самі па сабе не вырашаюць гістарыяграфічную праблему, а хутчэй павялічваюць колькасць пытанняў. „Беларускае пытанне” не з’яўляецца выключэннем. Адна з прычын, чаму польскай даследчыцы так цяжка зразумець беларусаў, якраз у тым, што яна працягвае выкарыстоўваць опытку, запазычаную ў польскіх аўтараў архіўных дакументаў. Адначасна яна здолела пераканаўча рэканструяваць дынаміку і рытм эпохі, пазбягаючы стэрэатыпных падыходаў у апісанні галоўных канфліктаў. Аўтарка стварыла яскравую і максімальна шырокую панараму постацей і грамадска-палітычных інстытутаў, не затрымліваючыся ў межах адной дзяржавы. Імкнучыся перадаць аб’ектыўны вобраз мінулага, яна спалучае макрагісторыю з мікрагістарычным ракурсам. Праўда, падобнае „пагружэнне” ў эпоху, калі гаворка ідзе пра нацыянальныя траўмы і стэрэатыпы, не толькі захапляе, але і адначасова стварае пэўныя праблемы ў наладжванні дыялогу. Рэцэнзаваную працу можна акрэсліць як даследаванне страчаных магчымасцей у гісторыі польскага і беларускага народаў па віне іх палітыкаў, за выключэннем аднаго палітыка, а менавіта Юзафа Пілсудскага. Цяжка сцвярджаць, ці такая выснова пераканае чытача. З іншага боку, кніга наўрад ці пакіне яго абыякавым.

⁵¹ A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001, s. 494.

⁵² Ibidem.

Экагісторыя Заходняга Палесся, або Людзі на балоце

S. Łotysz, *Pińskie błota. Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu do 1945 roku*, Kraków 2022, 566 s.

Гісторыя заходняй часткі Палесся, якая ў 1921–1939 гг. знаходзілася ў складзе II Рэчы Паспалітай, мае даволі вялікую гістарыяграфію. Даследчыкі з Польшчы, Беларусі і Украіны шмат зрабілі для вывучэння гісторыі грамадска-палітычных змен, стану эканомікі, характарыстыкі нацыянальных і культурных працэсаў. У апошнія гады да вывучэння Палесся, а дакладней палескага *Landschaft* далучыліся гісторыкі з Германіі. У 2015–2019 гг. *Herder Institut* рэалізоўваў праект *Polessye as a „Landscape of Intervention”: Space, Rule, Technology, and Ecology at the European Periphery, 1915 to 2015*. У рамках праекта ў 2019 г. у Вісбадэне выйшлі з друку манаграфіі Дыяны Зіберт *Herrschaftstechniken im Sumpf und ihre Reichweiten Landschaftsinterventionen und Social Engineering in Polesien von 1914 bis 1941* і Арцёма Куйды *Melioration im Belarussischen Polesien. Die Modernisierung der sowjetischen Peripherie (1965–1991)*, прысвечаныя ўмяшанню чалавека ў прыроднае асяроддзе Палесся ў XX ст., у т. л. пытанням меліярацыі і асушэння Палесся.

Даследаванні калег з Германіі адносяцца да адносна маладой і моднай гістарычнай субдысцыпліны – гісторыі навакольнага асяроддзя (*environmental history*), якую часам называюць экагісторыяй. Апошняя таксама трактуецца як міждысцыплінарны накірунак, галоўным даследчым аб'ектам якога з'яўляецца ўзаемадзеянне соцыума і прыроды. Прыхільнікі гэтай даследчай плыні дэкларуюць сваё адмаўленне ад антрапацэнтрызму і гатоўнасць даследаваць адносіны паміж чалавечым і нечалавечым, паміж культурай і прыродай. Пры гэтым тэматыка даследаванняў датычыць таксама праблематыкі засваення прыродных багаццяў, уплыву прыродных катастроф на развіццё грамадства, гісторыі хатняй і сельскагаспадарчай жывёлы і г. д. Амаль заўсёды гэта тэматыка пераклікаецца з гісторыяй тэхналогій і тэхнікі. Гісторыя навакольнага асяроддзя мае міждысцыплінарны характар, паядноўваючы гісторыю, посткаланіяльную крытыку, гісторыю навукі і біягісторыю. Яна задае пытанні аб ролі і значэнні прыроды ў жыцці чалавека і наступствах гэтага ўзаемадзеяння. Галоўным прадметам даследавання часта становяцца рэкі, лясы, горы... і балоты, як у кнізе Славаміра Лотыша.

Кніга *Pińskie błota. Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu do 1945 roku* прысвечана ўзаемадзеянню чалавека і прыроднага асяроддзя на тэрыторыі міжваеннага Палескага ваяводства. У адрозненне ад згаданых вышэй даследаванняў гісторыкаў з Германіі, дзе дамінаваў аналіз умяшання чалавека ў прыроду і яго наступстваў, С. Лотыш спрабуе рэканструяваць узаемаадносіны чалавека і прыроды, імкнучыся да шматаспектнага аналізу значэння багнаў Палесся. Асабліва карыснай для аналізу гэтых адносін аказалася тэорыя актара-сеткі (ang. *actor-network theory*), распрацаваная адным з піянераў гісторыі навакольнага асяроддзя Бруна Латурам (гл., напрыклад: B. Latour, *Splatając na nowo to co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. K. Abriszewski, A. Dera, Kraków 2010). Славамір Лотыш выкарыстаў яго тэорыю як асноўны метада даследавання.

Варта нагадаць, што да першай паловы ХХ стагоддзя Палессе было самым вялікім балотам Еўропы. А ў міжваеннай Польшчы асушэнне заходняй часткі Палесся (1,5 мільёна гектараў!) было прадметам гарачай грамадскай дыскусіі. У ёй дамінавалі прадстаўнікі палітычнай, эканамічнай і ваеннай сфер, але таксама быў чутны голас абаронцаў прыроды і прадстаўнікоў розных нацыянальных супольнасцей, асабліва беларусаў і ўкраінцаў.

Структура кнігі грунтуецца на асвятленні пэўных праблем. Нягледзячы на тое, што аўтар ва ўводзінах паабяцаў сканцэнтраваць увагу на міжваенным перыядзе, яго аповед расцягнуты ў часе. Ён ахоплівае перыяд з другой паловы XVIII ст. да 1960-х гг. Асноўная частка кнігі складаецца з уводзін і дзесяці раздзелаў.

У першым з іх (*Kłopot czy szansa?*) разглядаецца сімволіка балот, іх месца ў дыскурсе ўлады міжваеннай Польшчы на фоне еўрапейскага досведу ў пытаннях меліярацыі. Тут упершыню сустракаем вызначэнне польскай палітыкі ў дачыненні да Палесся як „каланіяльнай” (с. 55). Сапраўды, даволі часта асушаныя багны Палесся разглядаліся палітыкамі як пустэча, якая чакае польскіх асаднікаў. Апошнія павінны былі пэўным дэмаграфічным „клінам” аддзяліць ўкраінцаў ад беларусаў. Гэта ідэя была даволі папулярнай сярод польскіх палітыкаў як у Варшаве, так і ў Палескім ваяводстве.

Тэма наступнага раздзела (*Człowiek i bagna*) – гэта рэальны і ўяўны ўплыў балот на жыццё палешукоў, штодзённасць жыцця на балоце. На старонках кнігі аналізуецца стан здароўя карэннага насельніцтва, а папулярны тагачасны дыкурс „дзікага палешука” кантрастуе з выдатным аўтарскім апісаннем здольнасці „дзікуна” спраўляцца з крытычнымі сітуацыямі. У прыватнасці гаворка ідзе пра паводкі на Прыпяці, калі ўтваралася сапраўднае „Пінскае мора”. Практыкі супраціву карэнных жыхароў Палесся спробам меліярацыі трактуецца як супрацьдзеянне фарсіраванай мадэрнізацыі, пры якой не эканамічная мадэль прыстасоўваецца да стану зямлі і прыроды, а зямля і прырода павінны прыстасавацца да прыдуманай эканамістамі і палітыкамі мадэлі (с. 104).

Эканамічнае становішча, а менавіта стан гаспадаркі і транспарту, асабліва ў функцыянаванні сельскай гаспадаркі ў складаных умовах забалочанасці, уздзеянне традыцыйных форм гаспадаркі на навакольнае асяроддзе – асноўныя тэмы трэцяга раздзела (*Gospodarka amfibalna*). Насуперак міфу пра адвечную „галечу і цемру” палешукоў, аўтар стварыў пазітыўны вобраз жыхара Палесся, намаганнямі якога быў забяспечаны адносна высокі дабрабыт у другой палове XIX ст. Пагаршэнне сітуацыі ў больш позні перыяд аўтар (разам з этнасацыёлагам Юзафам Абрэмскім) тлумачыць дэарганізацыяй традыцыйнай эканамічнай мадэлі ў выніку пэўнага дэмаграфічнага выбуху (с. 110).

Палітыкі, інжынеры, эканамісты з іх канцэпцыямі і праектамі асушэння сталі галоўнымі героямі чацвёртага раздзела (*Institucjonalizacja mokradel*). Якраз тут пачынаецца гісторыя праектнага бюро меліярацыі Палесся, дзейнасць якога аўтар ахарактарызаваў як бясконцую чараду няўдач. Пяты раздзел (*Ziemia nieznana*) прысвечаны даследаванням прыроды геалагамі, глебзнаўцамі, гідралагамі і батанікамі, а таксама асвятленню сацыяльнага кантэксту зробленых імі адкрыццяў. Праца інжынераў і тэхнічныя аспекты праектаў меліярацыі ахарактарызаваны ў шостым раздзеле (*Inżynieria wprłuwii*). Меркаванням аб экалагічных наступствах асушэння Палесся прысвечаны раздзел сёмы (*Nieuniknioba katastrofa?*). На старонках кнігі балоты пераўтвараюцца ў носьбітаў біялагічнай разнастайнасці, а таксама ў тарфяны рэзервуар вады, здольны акумуляваць і ўтрымліваць метан і вуглякіслы газ. Тагачасныя экалагі папярэдзвалі, што меліярацыя можа прывесці да прыроднай катастрофы. Аднак прадстаўнікі ўлады звычайна не зважалі на гэта і абвінавачвалі абаронцаў прыроды ў супраціве прагрэсу, у жаданні пакінуць палешукоў у першабытнай галечы.

У восьмым раздзеле (*Naturalna forteca*) паказана роля палескіх балот у вайсковых канцэпцыях абароны Польшчы. Наступная частка (*Polesie nie dla Żydów*) уяўляе сабой рэканструкцыю дыскусіі па праблеме пасялення польскіх яўрэяў на Палессі. У апошнім раздзеле (*Na łasce mocarstw*) аўтар распавядае гісторыю палескіх балот пасля пачатку Другой сусветнай вайны. Балоты трактуюцца як праблема міжнароднай палітыкі. У эпілогу ахарактарызуюцца жахлівыя экалагічныя наступствы меліярацыі, праведзенай савецкімі ўладамі на Палессі пасля 1945 г.

У выніку атрымалася свайго роду энцыклапедыя гісторыі прыроднага асяроддзя Заходняга Палесся міжваеннага перыяду. Аўтар, выкарыстоўваючы інфармацыю з раней невядомых гісторыкам крыніц, аналізуе грамадскія дыскусіі і міністэрскія спрэчкі наконт меліярацыі, апісвае інжынерныя праекты і асабліва ўвядзення сельскай гаспадаркі і штодзённага жыцця на балотах. Апошняя тэма для мяне як прыхільніка антрапалагічнай гісторыі найбольш цікавая. Антрапалагічны падыход аўтара праяўляецца ў надзвычай цікавых апісаннях касьбы травы на балотах па шчыкалатку ў вадзе, своеасаблівага „палескага карнавалу” ў час веснавога разліву Прыпяці, які ствараў

магчымасць сямейных сустрэч і свят. Ён жа прысутны ў гісторыі тэорый пра „славуці” палескі каўтун як спробу схвацца ў хваробу і пазбегнуць цяжару сляянскага жыцця ды інш.

Аўтар стварыў пераважна пазітыўны вобраз палешука, які шукаў розных шляхоў яднання з прыродай, прыстасоўваўся да яе і адначасова змяняў яе ў адпаведнасці са сваімі патрэбамі. Апошняе Славамір Лотыш ацаніў даволі крытычна. Ён звярнуў увагу на стыхійную вырубку дрэваў у лясах, выпальванні забалочаных лугоў, знішчэнне птушак і лоўлю рыбы ў вадаёмах, якая значна перавышала патрэбы. Аўтар адзначыў празмерную антрапагенную нагрузку на мясцовую прыроду. Варта заўважыць, што вусныя ўспаміны, сабраныя на Палессі мною і маімі беларускімі і ўкраінскімі калегамі падчас адмысловых даследаванняў, ствараюць зусім іншы вобраз палешука. Звычайна ён выступае як абаронца прыроды. Магчыма, на змест гэтых успамінаў паўплывала ўсведамленне той экалагічнай катастрофы, якая стала вынікам пасляваеннай савецкай меліярацыі. Сучасныя жыхары Палесся ўжо добра разумеюць важнасць аховы навакольнага асяроддзя.

Кніга Славаміра Лотыша разбурае папулярны і сёння рамантычна-эксатычны міф пра „дзікія палескія джунглі” і тубыльцаў, якія жывуць з імі ў згодзе. Крытычны погляд аўтара распаўсюджаецца і на польскую легенду пра „шчаслівыя 1930-я”. Ён паказвае, што эканамічныя праблемы Палесся абцяжарваліся рэпрэсіўнай палітыкай санацыйнага ўрада ў адносінах да нацыянальных меншасцей. Аўтар прыгадаў крытычныя меркаванні дзеячаў украінскага і беларускага руху, занепакоеных урадавымі планами аб далейшым польскім асадніцтве на Палессі пасля заканчэння меліярацыі. Дадам толькі, што аўтару варта было б таксама зазірнуць на старонкі часопіса „Biełaruskaja krynica”, які быў перыядычным выданнем Беларускай хрысціянскай дэмакратыі і даволі часта каментываў палітычныя і культурныя аспекты праекта меліярацыі.

У кнізе выкарыстоўваецца тэрмін „карэнныя жыхары”, маючы на ўвазе мясцовае славянскае насельніцтва, але не палякаў. Аднак даследаванні феномену „літоўскіх палякаў” як адметнай катэгорыі польскага насельніцтва паказваюць, што большасць эліты мясцовай польскай супольнасці, продкі якой паходзілі з Палесся, належала хутчэй да катэгорыі „карэнныя жыхары”. Напрыклад, для роду Скірмунтаў Палессе стала радзімай яшчэ ў першай палове XVI ст. У пачатку XIX ст. з пінскімі Скірмунтамі звязаны пачатак прамысловай рэвалюцыі на тэрыторыі сучаснай Беларусі. У другой палове таго ж стагоддзя Аляксандр Скірмунт правёў вялікія меліярацыйныя працы ў маёнтку ў Парэччы. У міжваенны перыяд яго сын Раман актыўна адстойваў культурную і эканамічную самастойнасць Палесся перад уніфікацыйнай палітыкай Варшавы. Прыклады можна працягваць.

У эпоху нацыяналізму Польшча адраділася як нацыянальная дзяржава. З розных варыянтаў развіцця нацыянальных працэсаў быў выбраны адзін –

дамінаванне польскай нацыі ў культурным і палітычным жыцці. У 1930-я гады рэжым санацыі фактычна рэалізаваў асноўныя прынцыпы праграмы Партыі нацыянальных дэмакратаў. Аднак у дадзеным выпадку гаворка ішла хутчэй пра паланізацыю, чым пра „каланіяльную палітыку”. Заўважу, што гэты тэрмін часта ўжывалі савецкія гісторыкі, аргументы якіх звычайна тычыліся рэальнай і ўяўнай эканамічнай адсталасці, галечы і адсутнасці працы для беларусаў і ўкраінцаў, палітыкі паланізацыі мясцовага славянскага насельніцтва і палітычных рэпрэсій. Аднак меліярацыю Палесся трэба разглядаць хутчэй у межах мадэрнізацыйных працэсаў, канчатковым вынікам якіх стала развіццё эканомікі і рост дабрабыту насельніцтва, у т. л. украінскага і беларускага.

Якім быў вынік дваццацігадовых намаганняў асушэння Палесся? Даследаванні С. Лотыша паказваюць, што ў той час не было нават магчымасці выпрацаваць агульнае бачанне таго, як гэта зрабіць. Вяліся бясконцыя спрэчкі наконт таго, хто гэта павінен рабіць і дзе ўзяць грошы. Прамыслоўцы жадалі развіцця сельскай гаспадаркі на Палессі і вырубкі лясоў, а палітыкі гаварылі аб перасяленні малазямельных і беззямельных сялян з іншых рэгіёнаў Польшчы, разважалі пра „польскі клін” паміж беларусамі і ўкраінцамі. Тагачасныя абаронцы прыроды баяліся, што асушэнне Палесся прывядзе да яго апустыньвання. Яны папярэджвалі, што з-за адметнай геалагічнай структуры гарфянікі маглі высахнуць, а грунтовыя пяскі агаліцца. Вайскоўцы таксама былі супраць меліярацыі, праўда, зусім па іншай прычыне.

Падводзячы вынік, хацелася б адзначыць, што кніга *Pińskie błota. Natura, wiedza i polityka na polskim Polesiu do 1945 roku* – гэта прыклад цалкам новага погляду на мінулае Заходняга Палесся. Усебаковы аналіз узаемаадносін чалавека і прыроды, зроблены аўтарам, паказвае, як, з аднаго боку, прыроднае асяроддзе вызначала сацыяльныя, эканамічныя, культурныя і палітычныя працэсы, а з другога – выяўляе рэальныя экалагічныя наступствы дзейнасці чалавека. Аўтару ўдалося звязаць балоты з рознымі бакамі палітычнага, сацыяльнага, эканамічнага і культурнага жыцця Палесся. Грунтоўны аналіз усяго дыскурсу аб планаванай меліярацыі Палесся дазваляе па-іншаму зірнуць на многія ўжо вядомыя праблемы палітычнага, культурнага і эканамічнага жыцця Заходняй Беларусі ў складзе міжваеннай Польшчы.

Апошняя заўвага тычыцца экалагічнай гісторыі. Насуперак заявам найбольш актыўных адэптаў гэтага накірунку, гісторыя балот застаецца гісторыяй чалавека. Не толькі водна-балотныя ўгоддзі, але і людзі на балоце і за іх межамі – галоўныя героі гэтай кнігі. У рэшце рэшт няма гісторыі без чалавека, і адмова ад антрапацэнтрызму заўсёды будзе толькі дэкларацыйнай аб намерах. У кожнай гісторыі навакольнага асяроддзя людзі непазбежна будуць галоўным суб’ектам даследавання.

L. Kasmach, *Belarusian Nation-building in Times of War and Revolution*, Budapest: Central European University Press 2023, 288 pages.

Вельмі радуе з’яўленне новага англамоўнага даследавання беларускага нацыянальнага руху, аўтаркай якога з’яўляецца наша суайчынніца. Яшчэ больш цешыць тое, што выдавецтва амаль адразу выклала кнігу ў свабодны *online*-доступ.

Кніга Лізаветы Касмач пачынаецца з разгляду прынцыпаў транслітарацыі беларускіх прозвішч і географічных назваў. Для мяне гэта важны маркер уважлівасці да гістарычнага матэрыялу. У цэлым аўтарка і выдавецтва прадэманстравалі магчымасці карэктнай працы са стандартамі транслітарацыі. Дыскусійнай падаецца толькі транслітарацыя з беларускай мовы імён людзей, якія ніколі не лічылі сябе беларусамі, той жа Канстанцыі Скірмунт.

Праца Лізаветы Касмач трапіла ў кантэкст сучасных дыскусій пра нацыябудаўніцтва ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе, дзе шмат увагі надаецца *entangled history*. Кніга не прэтэндуе на тэарэтычныя адкрыцці і на перагляд прынятых падыходаў. Яна мае наратыўны кшталт і прысвечана аналізу канкрэтнага выпадку, а менавіта ўздыму беларускага нацыянальнага руху ў канцы Першай сусветнай вайны. Тут няма духу інтэлектуальнага авантурызму і нечаканых абагульненняў, як у Тымаці Снайдэра ці Пэра Рудлінга, і гэта мае свае плюсы і мінусы. З аднаго боку, гэта кніга, на жаль, застанеца цаглінкай выключна ў *Belarusian Studies* і наўрад ці выкліча вялікі інтарэс па-за колам адмыслоўцаў. Тут адсутнічае дэканструктывісцкая оптыка, якая так пашырана ў „заходніх” даследаваннях нацыяналізму Усходняй Еўропы, калі да нацыянальных рухаў прыкладваюцца ярлыкі „штучнасці” і „маніпуляцыйнасці”. Тут шмат эмпатыі да герояў кнігі, якія палітычна і інтэлектуальна спрабавалі выбудаваць новую краіну. На маю думку, гэта таксама безумоўны плюс дадзенай кнігі.

Моцным бокам кнігі з’яўляецца апісанне палітычнага „ландшафту” Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі і тых змен – вайсковых, адміністрацыйных, палітычных, дэмаграфічных, – якія суправаджалі распад расійскага імперскага кіравання і наступленне нямецкай арміі. Лізавета Касмач паказала ўплыў дэмаграфічных працэсаў, асабліва прымусовай міграцыі і бежанства з заходніх рэгіёнаў Расійскай імперыі, на радыкальную

змену этнічна-рэлігійнай карціны рэгіёна. Пра тое, што міграцыя праваслаўнага насельніцтва 1915 г. падарвала магчымасці развіцця беларускага нацыянальнага руху, ужо пісалі беластоцкія беларускія гісторыкі, але толькі апошнім часам гэта стала ўспрымацца як істотны фактар вызначэння лёсу Беларусі. Таксама цалкам слушна аўтарка звярнула ўвагу на перанасычанасць беларускіх земляў вайскоўцамі і чыноўнікамі, якіх прывяла сюды вайна і якія не разумелі інтарэсаў беларускай зямлі і імкненняў мясцовага люду.

Важным месцам кнігі з'яўляецца аўтарскі разгляд інтэнцый і планаў нямецкіх акупацыйных улад *Ober Ost*. Л. Касмач, абапіраючыся на працы Вольгі Волкавай і выкарыстаўшы архіў у Фрайбургу, да якога мала хто дабіраўся, уводзіць новы даследчы ракурс, менавіта паказвае гетэрагеннасць і сітуацыйнасць нямецкай акупацыйнай палітыкі. У прынцыпах кіравання *Ober Ost* сутыкаліся інтарэсы чыноўнікаў нямецкага МЗС і вайсковага кіраўніцтва.

Аўтарка адзначыла выкарыстанне Германіяй нацыянальнага пытання дзеля аслаблення Расійскай імперыі і падкрэсліла, што прыярытэтам немцаў заставаліся пытанні вайсковай рацыянальнасці і бяспекі. Гаворка можа ісці пра маніпуляванне нацыянальнымі праблемамі. Гэта стварала пэўнае акно магчымасцей для беларускага руху. Дастаткова згадаць пра адкрыццё беларускіх школ, якія моцна паспрыялі пашырэнню нацыянальнай свядомасці. Але ў цэлым пагаджаюся з высновай аўтаркі, што „беларускі нацыяналізм быў інструменталізаваны акупацыйнымі ўладамі, каб забяспечыць нямецкія інтарэсы ў рэгіёне і на міжнароднай арэне, у прыватнасці, ён выкарыстоўваўся, каб аслабіць польскія ўплывы” (с. 82).

Панарамна апісваюцца розныя погляды на развіццё нашага краю. У кнізе прысутныя краёўцы (пазіцыі якіх пэўны час падзялялі беларускія дзеячы, асабліва браты Іван і Антон Луцкевічы), польскія нацыянальныя дэмакраты (цікава, што дзеля ілюстрацыі іх пазіцыі цытуецца Ян Булгак), польскія сацыялісты і літоўскія нацыяналісты. Вельмі трапным падаецца назіранне, што для беларускіх дзеячаў у іх палітычнай актыўнасці і публіцыстыцы была характэрна апеяцыя да супольнай мінуўшчыны пры адсутнасці рэалістычных палітычных планаў, што, напрыклад, паставіла крыж на ідэі „Канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага” (1915–1916). Беларусам вельмі не хапала ўмення ажыццяўляць уласную *Realpolitik*.

Відавочна, што для мэт германскай акупацыйнай палітыкі найбольш прыдатнымі былі літоўскі і ўкраінскі нацыянальныя рухі. У апошнім выпадку акупантаў вабілі таксама магчымасці выкарыстання багатых эканамічных рэсурсаў. У выніку гэта прывяло да выключэння беларусаў з перамоў у Брэсце і значна абцяжарыла магчымасці выкарыстання „нямецкай карты” беларускімі палітыкамі.

Шмат увагі аўтарка надала працэсам, што адбываліся ў расійскай зоне акупацыі, дзе Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. стала магутным імпульсам

палітычных перамен. Але і тут можна казаць пра сутыкненне розных палітычных сіл, менавіта прарасійскіх дэмакратаў, эсэраў і бальшавікоў. Патрабаванне беларускай аўтаноміі для іх было хутчэй перашкодай у рэалізацыі ўласных палітычных планаў. Унутраныя канфлікты беларускіх палітычных сіл аўтарка трактуе як вынік легкадумнасці і неабгрунтаваных амбіцый беларускіх сацыялістаў. Досыць падрабязна разглядаюцца беларускія ініцыятывы, менавіта дзейнасць Беларускага нацыянальнага камітэта, Цэнтральнай беларускай вайскавай рады, Вялікай беларускай рады. Шмат увагі надаецца канфліктам з бальшавікамі, што ўрэшце прывяло да разгону Усебеларускага з'езду ў снежні 1917 г.

Абвяшчэнне БНР і БССР у кнізе апісваецца штрыхамі. Аўтарка ўхіляецца ад многіх прынцыповых дыскусій. Але навукова карэктна гучыць выснова, што 1918 год быў паваротным момантам для беларускага нацыянальнага руху ў накірунку практычнага ажыццяўлення праектаў дзяржаўнасці, хоць і ў неспрыяльнай міжнароднай сітуацыі. Без магчымасці альянсу з уплывовымі дзяржавамі шансы на рэалізацыю дзяржаўнасці былі невялікімі. Насуперак заявам сучасных дзяржаўных гісторыкаў-прапагандыстаў гучыць выснова, што „для бальшавікоў беларуская дзяржаўнасць была толькі буферам, каб абараняць савецкую дзяржаву” (с. 255). Таксама лічу, што насамрэч гісторыя беларускага нацыянальнага руху – гэта гісторыя поспеху. Нават абвяшчэнне незалежнай беларускай дзяржавы ў вельмі неспрыяльных як знешнепалітычных, так і ўнутраных умовах было вялікім дасягненнем і вялікай рызыкай. Але якраз гэта запачаткавала традыцыі мадэрнай беларускай дзяржаўнасці.

Кніга Л. Касмач не вядзе да рэвізіі нашых уяўленняў, але моцна спрыяе пашырэнню гістарычных ведаў пра Беларусь у свеце.

Аляксей Ластоўскі (Вільня)

Феномен „Гарадзенскай бібліятэкі”, якая прысвячаецца той Гародні, якой мы ганарымся

Кніжная серыя „Гарадзенская бібліятэка” пачала сваё жыццё ў 2006 г., у перыяд актыўнага змагання гараджан супраць „бульдозернай рэканструкцыі” горада мясцовымі ўладамі. Аўтарам ідэі быў Эдвард Дмухоўскі, а першым каардынатарам стаў Павел Мажэйка. Паўставала незалежнае выдавецтва, арыентаванае на вывучэнне „феномена Гародні” як культурнага цэнтра на беларуска-польска-літоўскім памежжы, а таксама на пашырэнне тых гістарычных і культурных каштоўнасцей, што стваралі і адстойвалі гарадзенцы. Яго дзейнасць трымалася і трымаецца на самаахвярнасці каардынатараў, аўтараў, рэдактараў, карэктараў і г. д. Цяжка падлічыць, колькі выданняў гэтай кніжнай серыі пабачылі свет на сённяшні дзень.

Безумоўна, гаворка ідзе пра некалькі дзясяткаў кніг і часопісаў. Прыемна прыгадаць, што менавіта ў гэтай серыі выходзілі зборнікі *Гарадзенскага палімпсеста* і *Гарадзенскага соцыума* (2009–2016), калектыўная манаграфія *Гародня Х–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам* (2014), да якіх і я меў пэўнае дачыненне.

Апошнімі падарункамі „Гарадзенскай бібліятэкі” сваім чытачам стала кніга *Сем месяцаў у рускай Польшчы, альбо Прыгоды англічаніна на беларускіх землях у 1863 г.* і *Гарадзенскі гадавік*, том VIII (рэдактар Юры Гардзеў).

Прыгоды англічаніна... з’яўляюцца перакладам выдання Fortescue L. M. Anderson, *Seven Months’ Residence in Russian Poland in 1863*. London and Cambridge, 1864. Выданню папярэднічала праца перакладчыкаў Алеся Радзюка і Дар’і Фядотавай, таго ж А. Радзюка як рэдактара, карэктараў і тэхнічных працаўнікоў. У выніку чытачы атрымалі ўнікальную магчымасць зірнуць на Гародню, якая якраз далучылася да Студзеньскага паўстання 1863 г., вачыма англійскага святара. Рэдактар у сваёй прадмове адзначыў наступнае: „Панарамнасць карціны, створанай Ф. Андэрсанам, уражвае сваёй маштабнасцю: у невялікім па аб’ёме творы закрануты ці не ўсе аспекты жыцця тагачаснага беларускага грамадства, уключаючы геаграфічныя, этнаграфічныя, сацыяльна-эканамічныя, палітычныя, рэлігійныя і іншага кшталту звесткі”. Погляд нейтральнага назіральніка знікае, калі аўтар па даносу трапляе за краты гарадзенскай турмы і сам становіцца часткай той гісторыі, якую апісвае.

Як даследчык гісторыі XIX–XX стст. і як рэдактар навуковых зборнікаў і часопісаў, я добра ўяўляю тую вялізную працу, якую выканалі перакладчыкі, рэдактар і карэктар, а таксама каардынатар кніжнай серыі. Тым больш што ўжо даўно мы не маем спрыяльных умоў для падобнай дзейнасці. Хачу асабліва падкрэсліць навуковае і грамадскае значэнне гэтай працы, якое асабліва адчуваеш, ведаючы пра тое, як жыве сучасная Гародня.

Таксама парадаваў том VIII *Гарадзенскага гадавіка*. Існаванне гэтага часопіса, які сёння адыгрывае надзвычай важную ролю ў гродназнаўстве, у першую чаргу з’яўляецца заслугай вядомага гісторыка Юрыя Гардзева. Чарговы том адрозніваецца ад папярэдніх тым, што цалкам прысвечаны публікацыі фрагмента адной гістарычнай крыніцы – рэвізскай сказкі Гародні пачатку XIX ст. Фактычна гэта перапіс насельніцтва, які складаўся з мэтай падаткаабкладання. Нагадаю, што пачатак XIX ст. – гэта перыяд расійскай інкарпарацыі. Захоп Гародні Расійскай імперыяй абярнуўся ўвядзеннем новага падатку для сялян і гараджан – падушнай павіннасці. Тут змешчаны ўнікальныя звесткі пра гарадзенцаў, пра этнічную, канфесійную, дэмаграфічную і прафесійную структуру насельніцтва Гародні. Акрамя таго, тэкст сказкі ўтрымлівае багаты тапанімічны і антрапанімічны матэрыял. Дакумент быў складзены па-расійску, але відавочныя ўплывы польскай і нямецкай моў, а таксама жывой беларускай гаворкі.

Да друку дадзены том *Гарадзенскага гадавіка* рыхтавалі рэдактар Ю. Гардзееў і А. Радзюк. Наколькі я ведаю, гэта праца заняла каля двух гадоў. Кнігу і часопіс можна набыць у варшаўскай кнігарні Андрэя Янушкевіча „Кнігаўка”, якая знаходзіцца па адрасу: вул. księdza Ignacego Kłopotowskiego 4.

Аляксандр Смалянчук (Варшава)

***Multicultural Commonwealth Poland-Lithuania and Its Afterlives,*
ed. Stanley Bill and Simon Lewis, University of Pittsburgh Press,
2023, 378 pages**

Although the title of the book itself is rather provocative, as the span of time under consideration presents approximately five hundred years – the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1569–1795) along with its later memory, or it might be better to say, memories starting with the partitions between 1772 and 1795, annexation by the Russian Empire and Habsburg Austria, through to the establishment and re-establishment of the modern states in the 20th century that may define themselves as its successors and up to the present day – providing us with an immense variety of cultural, religious, ethnic, social, and linguistic identities, however, the authors of the book, whatever their topical focus is, do not intend to address the problems of multicultural polity in its modern sense.

The book is not unintentionally divided into two parts – history and memory – and arranged in a mirror principle as six chapters to each reflect and supplement each other. The first part deals with the history of the Commonwealth focusing on the ethnic, as Ruthenians, Lithuanians, Poles, Prussians etc., religious (confessional) or ethnoreligious, as Jews, Muslim Tatars, German Protestants etc., as well as semi-legendary and ideological based, like Sarmatians, groups emphasizing the borderlines, though sometimes vague, between them, examining all kinds of confrontations as well as the efforts of coexistence in spite of everything. The contributors of the book – themselves of different national and religious backgrounds – struggle to grapple with the complexity of these non-homogenous identities of many backgrounds, thus the problem of multiculturalism extends to the question of multiconfessionalism, multiethnicism or multilingualism. The book opens with an article by Magda Teter, who addresses the issue of Jews frequently accepted as „foreigners” in the Commonwealth, thus usually staying beyond the framework of national historiographies. In chapter 2 Karin Friedrich presents the status of Protestants in the German speaking part of Royal Prussia in the context of multi- and inter-confessionalism. In chapter 3 Dariusz Kolodziejczyk discloses the attitudes towards Islam and Muslim Tatars as well as the myths of equality. In chapter 4 Olenka Z. Pevny discusses Ruthenian-Rus identity within particular regions and communities of the Commonwealth. Further on Tomasz Grusiecki highlights the contours of ancient Sarmatia as a geographical, political and cultural space rather than as an ethnic based concept. The first part of the book closes with

Richard Butterwick's arguments that namely the multiconfessionalism or rather confessional dissension were the main cause for the sunset of the Commonwealth and its partitions.

Therefore the first part of the book examines what this multiculturalism means in specific regions and times within the framework of the Commonwealth and discloses its hierarchical structure as well as its legal and semi-mythological sides that allowed nobility of different ethnic backgrounds to flourish as one unit. However, this multicultural society as a historical entity reveals a profound inequality of religions, confessions, ethnic based groups, cultures and languages – in the form of all sorts of privileges, separate legal codes, permission to self-governance etc. – with the ultimate result being the polonization of nobility of all origins along with the prevailing polonocentric worldview in its various forms. Although we have uncovered the picture of a not so welcomed coexistence in a modern sense, generally it was based on pragmatic considerations: for the sake of political regulation and stability. As a result, such an oppressive and hierarchical construct subsequently led to the various rebellions and ultimately to the genesis of the modern nations, like in the case of the Cossack uprising and the formation of the modern Ukrainian nation.

The second part of the book reflects on the main angles of historical memory of the Commonwealth as well as the efforts for its reconstruction and modern misconceptions: memory (-ies) is (are) shaped on the reviving past imagined in the terms of one's own experience, dividing its legacy, contesting its heritage, frequently evoking it in an exalted and romantic manner. The book provides a good opportunity to track the process of how different historiographies have idealized specific aspects of the Commonwealth while rarely seeing common points, as in the case of Lithuanian and Belarusian scholars (this issue is examined in chapter 9 by Rūstis Kamuntavičius), both eagerly emphasizing the Grand Duchy of Lithuania, however, outlining the importance of non-identical (even contrasting) historical circumstances and dates; in this context there are also Polish and Belarusian encounters (discussed in chapter 10 by Simon Lewis) as well as Ukrainian and Polish ones contesting interpretation of certain events or even disagreements among Polish historians themselves (in chapter 8 Robert Frost provides us with the two contrasting attitudes towards the relationship between Poles and Ukrainians: the earlier view of the supposed civilizing mission of the Poles has increasingly been abandoned with the formation of national literary languages and histories) that are worth discussing. The situation is even more complicated with the memories of the life of minorities back then as the discrete past of „others” are frequently assimilated or trapped in national historical narratives and its local tradition to revive their memory. This subject is revealed in chapter 11 in which Magdalena Waligorska, Ina Sorkina and Alexander Friedman compare the memory of three Jewish shtetls in Poland, Belarus and Ukraine.

In spite of several elevated approaches on the basis of national sentiments to the history of the Commonwealth, the contributors of the book are dealing with

the problem of a quite homogeneous attitude to the period under consideration on the academic level. Although the title itself suggests that there are at least two identities (however they were referred to back then) – Lithuanian and Polish – the Polish scholars along with their Western colleagues used to focus inordinately on the Polish side of the historical polity for many decades. Not actively objecting, Lithuanians themselves tended to reflect on this period as the deterioration of the Golden age of the Grand Duchy labeling it „too Polish“. However, as the editors of the book aptly put it, the memories of multicultural coexistence of this hierarchical historical construct are shaped by traumas and nostalgies and led to the growth of post-colonial injuries and nationalistic sentiments. The lack of thorough and objective researches into this period is due, on the one hand, to the interpretation of these memories as the dishonorable past of oppression, and on the other, to the inclination to idealize and elevate the past, especially in the works of literature that had a big impact on our historical interpretation, as Stanley Bill makes clear in chapter 7.

However, looking back at the period, one can still feel uneasy with the old problem of self-and-other determination on the various bases. What really do contemporary Poles, Lithuanians, Ukrainians or Belarusians have in common with their predecessors of the Commonwealth? Does this contrasting and non-homogenous memory unite or rather divide the contemporary states and nations? At any rate, even if we are not provided with clear answers and in spite of all its gaps and inconsistencies as well as the long lasting miscommunications or even absence of communication on an academic level, the book at least raises proper and reasonable questions that could be the starting point for further research. Besides, in the face of Russian aggression, and the mass immigration of Ukrainians and Belarusians (in chapter 12 Ewa Nowicka explores the new wave of immigration to Poland arguing that several factors underlining the specifics of relations between Poles and Ukrainians in the present day are rooted in the shared history of the Commonwealth) as well as the appearance of all kinds of extremist national movements it is very important to re-examine the shared history in order not to allow hostile powers to falsify and steal the past „serving“ their distorted views and leading to unjustifiable manipulations and disastrous ambitions as well as to a false claims and historical revisionism. In the context of all contemporary geopolitical disturbances and globalization processes the book encourages the reader to dig a little deeper into the geopolitical map of Eastern Europe of the time and to better perceive the genesis of contemporary nations as well as to evaluate their claims (justifiable or not) to the particular aspects of the shared history that could unite instead of being a source of tension. In spite of the fact that particular memories are rather antagonistic, they may also suggest dialogic approaches that take us beyond the closed-loop discussions.

Kristina Gudelytė-Lasman (Vilnius)

3. Колантай, *Очерки истории дипломатической службы в Беларуси: судьбы и события: 1919–1930-е гг., Минск 2023, 279 с.*

Зоя Леанідаўна Калантай – асоба не выпадковая ў гісторыі сучаснай беларускай дыпламатыі. Між іншым яна выконвала абавязкі прадстаўніка Рэспублікі Беларусь пры ААН у 2010–2011 гг. Магчыма, менавіта па гэтай прычыне З. Калантай у сваёй працы, прысвечанай вытокаў беларускай дыпламатыі, пастаралася перш за ўсё паказаць лёс супрацоўнікаў дыпламатычных ведамстваў Беларусі, прааналізаваць, хто і як прыходзіў у сістэму замежнага прадстаўніцтва рэспублікі і чым гэтыя людзі займаліся. Праз знаёмства з біяграфіямі і прафесійнай дзейнасцю беларускіх дыпламатаў у канкрэтны гістарычны перыяд чытачу будзе лягчэй зразумець асобныя этапы ў гісторыі беларускай дыпламатычнай службы і Беларусі.

Нарысы складаюцца з пяці храналагічна паслядоўных раздзелаў: пачатак, год 1919, дыпламатычныя крокі ў перыяд Літоўска-Беларускай ССР, аднаўленне ССРБ і знешнепалітычнага ведамства рэспублікі, першае дыпламатычнае прадстаўніцтва рэспублікі і яго супрацоўнікі, стварэнне СССР і рэарганізацыя дыпламатычнай службы. Зоя Калантай падае біяграфіі Усевалада Фальскага, Алеся Бурбіса, Мікалая Ітвіна, Міхаіла Мароза, Рыгора Парэчына, Міхаіла Юшкевіча, Уладзіміра Дубоўкі. У выніку мы маем магчымасць пабачыць калектыўны партрэт заснавальнікаў савецкай беларускай дыпламатычнай службы пачатку 1920-х гг. Кніга з першай старонкі прыцягвае ўвагу сваёй навуковай грунтоўнасцю і адначасова – лёгкім для ўспрымання, амаль мастацкім стылем.

Значная частка герояў кнігі для шырокага чытача застаецца малавядомай, а ў лепшым выпадку яны вядомыя сваёй дзейнасцю па-за межамі іх дыпламатычнай працы, тым больш што сама З. Калантай не абмяжоўваецца толькі апісаннем іх прафесійных абавязкаў. Аўтарка адзначае: „Бурное время в истории любой страны часто выдвигает вперед неординарные личности. И хотя оно может быть безжалостным к таким личностям, принося их в жертву обстоятельствам, которые они порой не в силах преодолеть, но всё же нередко помогает им раскрыться, создавая при этом условия, когда они весь свой талант и знания отдают служению той идее и тому делу, в которые верят беззаветно” (с. 40).

Варта адзначыць таксама своеасаблівы аўтарскі падыход да дыпламатычнай спадчыны БНР. Асобна гэта тэма ў кнізе не абгаворваецца, тады як сама праблема беларускай дзяржаўнасці і яе міжнароднай рэпрэзентацыі, як падаецца, апісана вельмі... дыпламатычна, без вострых ацэнак ці супрацьпастаўлення. Разам з тым Калантай намагаецца заставацца аб’ектыўнай у сваёй ацэнцы гістарычных падзей і абыходзіцца без звычайных для дзяржаўных выданняў штампаў, а таму ў айчыннай гістарыяграфіі апошніх гадоў гэта выданне заслугоўвае асаблівай увагі.

Андрэй Чарнякевіч (Гродна/Варшава)

A. Prymaka-Oniszk, *Kamienie musiały polecieć. Wymazywana przeszłość Podlasia, Wołowiec 2024, 440 s.*

Кніга журналісткі Анэты Прымака-Онішк напісана ў жанры рэпартажу. Аўтарка працягвае свайго роду сагу пра лёс уласнай сям'і з Падляшша, якую распачала працай *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy* (2022)¹. Новая кніга на прыкладзе адной беларускай сям'і і яе суседзяў асвятляе трагічныя старонкі гісторыі беларуска-праваслаўнай супольнасці ў паўночна-ўсходняй Польшчы пасля заканчэння Другой сусветнай вайны. Рэпартаж нагадвае пэўнае мікрагістарычнае даследаванне, у якім адлюстравалася такая маштабная гістарычная падзея, як прымусовае пасляваеннае перасяленне з Польшчы ў СССР / БССР, а таксама злачынствы г. зв. банд супраць цывільнага беларускага насельніцтва. Гэты аповед аднаўляе амаль забытыя старонкі гісторыі Падляшша і стварае карціну міжканфесійнага і міжэтнічнага напружання ў рэгіёне, які звонку падаецца амаль што ўзорам мірнага і добрасуседскага сужыцця беларусаў і палякаў, праваслаўных і каталікоў.

Чытаючы кнігу, прыгадаў, як у 1999 г. падчас экспедыцыі па вуснай гісторыі ў праваслаўных рэгіёнах Беласточчыны асабіста адчуў гэта напружанне. Падчас той навуковай выправы даследчыкаў цікавіла памяць старэйшых жыхароў пра XX стагоддзе, у якім давялося жыць ім ды іх аднавяскоўцам. Памятаю, як перарываліся ўспаміны, калі гаворка заходзіла пра першыя гады пасля Другой сусветнай вайны. Нашы суразмоўцы маўчалі, не жадалі размаўляць пра гэта або прасілі паказаць беларускі пашпарт, каб упэўніцца, што мы не палякі. Адзін з рэспандэнтаў нават прынёс з хаты старую газету з інфармацыяй пра суд над Рамуальдам Райсам (Бурым), атрад якога ў студзені і лютым 1945 г. здзейсніў масавае забойства беларусаў на Падляшшы, прызнанае актам генацыду². Суразмоўца тады паказаў газету, але размаўляць пра тыя падзеі адмовіўся.

Кніга Анэты Прымака-Онішк разбурае гэта маўчанне. Яе рэпартаж пераважна складаецца з размоў са сведкамі тагачасных трагічных падзей жыхарамі падляшскіх вёсак і з гісторыкамі, а таксама з аналізу архіўных дакументаў і іх супастаўлення з тым вобразам падзей, які захавала вусная гісторыя. У дакументах архіва польскага Інстытута нацыянальнай памяці адлюстравалася версія змагання супраць камунізму, якая калісьці была пэўным апраўданнем рэпрэсій польскага падполля супраць мірнага насельніцтва ў 1945–1946 гг. У архіўнай справе аднаго з *żołnierzy wtykłych* яна прачытала наступнае пра смерць свайго дзеда Аляксандра Курылы: „Następnie w Łososnie zastrzelono-zlikwidowano działaczy komunistycznych

¹ Кніга была перакладзена на беларускую мову. Гл.: А. Прымака-Онішк, *Бежанства 1915 года: забытыя ўцекачы*. Пераклад з польскай мовы А. Моніча, Смаленск 2019.

² Гл. напр.: J. Milewski, „Bura” pamięć. Kontrowersje wokół Romualda Rajsa „Burego”: od bohatera do zbrodniarza, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich”, 2021, nr 7, s. 87–107.

z pierwszego sowieta z 1941, Kuryłę i dwie osoby z domu Czeremchów, i jeszcze jednego chłopa w rowie” (s. 405).

Аўтарка ў выніку ўласнага даследавання сцвердзіла, што насамрэч ніхто з забітых не належаў да камуністычнай партыі. Палітычнай падставай для забойстваў былі планы кіраўніцтва антыкамуністычнага супраціву па выгнанні ўсіх „камуністаў” да „савецкага раю”. Пры гэтым ярлык „камуніста” часта датычыў усёй тутэйшай праваслаўна-беларускай супольнасці. Пасляваенны гвалт адбываўся паміж суседзямі, дзеці і ўнукі якіх і сёння жывуць побач і... маўчаць пра ўзаемныя крыўды. Старыя траўмы не вылечаныя, а гісторыя злачынстваў нават не прагавораная. Між тым памяць моцна паўплывала на свядомасць сучаснай беларуска-праваслаўнай меншасці ў наваколлях Беластока, Гайнаўкі, Бельска Падляскага, Сямятыч і Сакулкі, тым больш што пасляваенная гісторыя сёння становіцца аб’ектам маніпуляцый з боку г. зв. гістарычнай палітыкі. У выніку нават сёння адчуваецца ўнутранае напружанне ў міжэтнічных і міжканфесійных адносінах на Падляшшы.

Вось як сама аўтарка перадае галоўнае пасланне ўласнай кнігі: „О tym, że mój dziadek został zastrzelony w maju 1945 roku w swoim domu pod Kuźnicą, wiedziałam od zawsze. Przez «bandę», dodawano ściszonym głosem. Nie kazano o tym milczeć, ale rozumiałam, że tak trzeba. Kiedy po latach postanowiłam poznać lepiej tę historię, długo kluczyłam obok. «Nie rozdrapuj starych ran», słyszałam. Jednocześnie obserwowałam, że przeszłość coraz częściej służy do rozgrywania terażniejszości, że rozdaje się na jej podstawie etykiety «bohaterów» i «zdrajców», a za «dowód winy» wystarcza nieraz fakt, że ktoś został zabity. Zaczęłam wsłuchiwać się uważniej w rodzinną opowieść, zaglądałam do archiwów, wertowałam książki, przyglądałam się okolicznym pomnikom. Poszłam też do sąsiadów z «drugiej strony» pogranicznych podziałów, tą reporterską zasadą łamiąc tutejszy zwyczaj przemilczania trudnej przeszłości. Powstała historia o pogranicznym sąsiedztwie i o wspólnym życiu. O tym, że jedni występują czasem przeciwko drugim, a potem wciąż żyją obok, w pozornej niepamięci. Dzieci siedzą razem w szkolnych ławkach i dzielą się na przerwach kanapką. Tylko ciocia Luda drży ze strachu, by nikt nie odkrył, że wśród nocnych napastników rozpoznała brata koleżanki”.

Аляксандр Смелянчук (Варшава)

***The Belarusian shtetl: history and memory*, edited by Irina Kopchenova and Mikhail Krutikov; translated by Bela Shavich and Sebastian Z. Schulman, Bloomington, Indiana 2023, 283 p.**

На працягу шматвекавой гісторыі яўрэі складалі значную частку жыхароў Беларусі, чаго сёння ўжо не назіраецца. Таму важна даследаваць такія тэмы як састаўную частку беларускай гісторыі, падкрэсліваючы тым самым адметнасць рэгіёна. Выданне на англійскай мове ўяўляе сабой спробу прадставіць жыццё яўрэйскага мястэчка на тэрыторыі *Райсн* (як называе Беларусь Мойшэ Кульбак у аднайменнай паэме), адрознай ад Літвы і Польшчы. Для такога мястэчка характэрна асобная мова ідыш, рэлігійная і культурная традыцыя, пэўныя схільнасці да рацыянальнага мыслення і навукі.

У кнізе прадстаўлены вынікі шматгадовага міждyscyплінарнага даследавання беларускага мястэчка да, падчас і пасля Халакосту, што на працягу амаль двух дзесяцігоддзяў праводзіў маскоўскі Цэнтр іўдаікі „Сэфер”. Аб’яднаная праца гісторыкаў і антраполагаў была скіравана на даследаванне ўзаемаадносін паміж яўрэямі і іх суседзямі.

Кнігу распачынаюць чатыры карты Беларусі розных перыядаў: сярэдзіны XVI ст., XIX ст., 1921–1939 гг., пасля 1991 г., – а таксама грунтоўная прадмова, аўтарамі якой з’яўляюцца рэдактары кнігі прафесар Міхаіл Круцікаў (Мічыганскі ўніверсітэт), Ірына Капчонава (Інстытут славістыкі РАН), а таксама амерыканскі гісторык прафесар Самуэль Касаў (Трыніці-каледж, Хартфард, штат Канектыкут).

Кніга складаецца з двух раздзелаў. Першы раздзел *Гісторыя. Фальклор. Этнаграфія* ўключае даследаванні беларускага гісторыка Іны Соркінай і ізраільскага навукоўца Аркадзія Зельцэра, у якіх прадстаўлены гістарычны агляд яўрэйскага мястэчка ў Беларусі падчас знаходжання ў складзе Расійскай імперыі, Польшчы і Савецкага Саюза да 1939 г. Тут таксама змешчаны даследаванні расійскіх антраполагаў і фалькларыстаў Святланы Амосавай пра яўрэйскі памінальны рытуал і Андрэя Мароза, які ў сваёй працы аналізуе ўспаміны пра яўрэяў у былых мястэчках праз дзесяцігоддзі пасля іх знікнення. Другі раздзел *Глыбокае: памяць пра штэтл* змяшчае даследаванне спецыяліста па вуснай гісторыі Юліі Бернштэйн, якая на падставе матэрыялаў з Фонду Халакосту Універсітэта Паўднёвай Каліфорніі спрабуе рэканструяваць гісторыю гэта ў Глыбокім адпаведна ўспамінам сведкаў, якім пашчасціла выжыць. Ірына Капчонава прадставіла серыю фотаздымкаў гэта ў Глыбокім з калекцыі Мемарыяльнага музея Халакосту ў ЗША. Антраполагі Міхаіл Лур’е і Наталля Савіна на прыкладзе гэтага ж гэта і на падставе гістарычных і этнаграфічных крыніц раскрываюць працэс фармавання памяці аб яўрэях.

Зборнік уключае таксама ўспаміны пра даваеннае жыццё былога жыхара мястэчка Жалудок (сённяшняй Гродзенскай вобл.) Мірона Мардуховіча. Кнігу адрознівае вялікая колькасць палявых і архіўных матэрыялаў, якія ўпершыню ўводзяцца ў навуковы абарот.

Маргарыта Кажанеўская (Варшава)

Війна, наука та эмоцыі: (не)новыя концепцыі і падходы. Зборнік матэрыялаў круглага стала (Чернігів, 21-22 лютага 2023 р.), Рэдакцыя та упарадкавання С. Маховскай, Кіев 2023, 120 с.

На жаль гасло „Ніколі знову”, якое шануе пам’яць усіх, хто боровся за сваю землю у Другой сусветнай вайне (1939–1945) для Расіі выявілася парожнім. І ўжо больш за 10 гадоў Украіна протыстоіць яму ўваржэнню, выбіраючы сваё права на існаванне, як незалежна дзяржава. 24 лютага 2022 г. назавжды заляжыцца ў пам’яці та сэрцы кожнага украінца. „Гэтая дата змяніла вымяр жыцця, пераарыентавала ціннасці, дадала выклікі” зазначана ў перадмові да зборніка матэрыялаў.

Украінскія та закордонныя гуманітарныя прыкладаюць чымалю зусіль з’яўляючыся якомуна больш свідчэнняў пра расійска-украінскую вайну. Навіч зараз можна з упэўненнасцю казаць, што яна будзе найбольш дакументаваная з усіх апошніх войнаў. Падтрымку адной з ініцыятыў дакументавання свідчэнняў ад мешканцаў Чернігівшчыны выказала упраўленне культуры та турызму Чернігівскай мясцкай рады. Рэзультатам працы акрамя зібраных свідчэнняў сталі два круглыя сталы *Війна, наука та эмоцыі: (не)новыя концепцыі і падходы ў 2023 та 2024 гг.* та зборнік матэрыялаў.

Зборнік раздзелены на дзве частыны. Першая *Гуманітарныя аспекты расійска-украінскай вайны: історыка-культурныя візіі та сучасныя стратэгіі жыццявання. Чернігівшчына* з’яўляецца большага прысвечана пытанням повсякдзённага жыцця мешканцаў Чернігівшчыны ў умовах акупацыі пасля 24 лютага 2022 г. Асноўным джералам большасці развідак ёсць усноісторычныя свідчэння очевидцаў повнамаштабнага ўваржэння зібраныя пасля дэакупацыі абласці. Даследчыкі прадставілі матэрыялы пра розныя сферы жыцця чернігівцаў: 36 дзён жыцця сёла Тупічы ў акупацыі; арганізацыю та дзейнасць волонцёрскага руху; дзейнасць Менскага краязнаўчага музея ў умовах повнамаштабнага ўваржэння; паводінку расійскіх акупантаў та навіч дзіцячы повсякдзень ў умовах бойовых дзейнасцяў.

Другая частына зборніка *Асаблівасці польовай працы ў умовах вайны* больш метадалогічная. У ёй прадставлены розныя падходы та метадыкі, якімі паслугуюцца історыкі, антропалогы, фольклорысты фіксуючы та працуючы з апавяданнямі пра вайну. Зважаючы на тое, што расійска-украінская вайна ёсць падзя, якая досі трывае, докторка іст. наук М. Грымич наголашуе на патрэбі

враховувати особливості роботи з епізодичною та автобіографічною пам'яттю, адже кожна з них працює по-різному. Ще одна неймовірно важлива тема, а саме робота дослідників, які опинилися у предметі власного дослідження підняла у своїй статті *Науковець як суб'єкт та об'єкт польового дослідження: до питання про метод автоетнографії у час війни* докторка філологічних наук О. Кузьменко. „У виборі коментарів та реакцій дослідники, як правило, зосереджені на власному професійному досвіді чи то етнографа, історика, чи фольклориста, який не може себе відділити від чуттєвих досвідів та самоспостережень. Усе це трансформує особисті свідчення науковців у новий колективний досвід. Воєнний досвід з'явився несподівано, і для більшості українців неочікувано. Але саме через його персональний характер, реактивну швидкість, тривкість та справжність він, без сумніву, є значущим як джерело довіри та істини про нашу війну за свободу” (с. 70).

Збірник стане корисним не лише антропологам, етнографам чи історикам війни, які зможуть ознайомитися з інструментами та методами, які себе добре зарекомендували у роботі в воєнному полі, а й всім хто хоче зрозуміти, так би мовити, з перших вуст, що саме пропонує „руський мір” та чому так важливо не допустити його поширення.

Олена Кондратюк (Кієв/Варшава)

ЗАПИСЫ 43. Беларускі інстытут навукі й мастацтва
ZAPISY 43. Belarus Institute of Arts and Sciences
Нью-Ёрк – Вільня – Беласток 2023

Калі думаеш пра стан сацыяльных і гуманітарных навук, то бок навук пра чалавека ў сённяшняй Беларусі, міжволі згадваецца генпракурорскі тэрмін „генацыд”. Насамрэч гэтыя навукі перажываюць заняпад, выкліканы дзяржаўным умяшальніцтвам у навуковую сферу. Найважнейшай умовай развіцця навукі з'яўляецца свабода даследчыка, якая павінна прысутнічаць на ўсіх этапах навуковай працы – ад выбару тэмы і метадаў даследаванняў да канчатковых высноў і фарміравання новых задач. У гэтай сітуацыі захаванне і развіццё беларускай гуманістыкі становіцца справай асобных навукоўцаў, чыя дзейнасць заслугоўвае самай шчырай павагі. Адным з іх з'яўляецца Наталля Гардзіенка. Падумалася пра гэта, калі атрымаў 43-і том *Zapisy BINIM*.

Гэты том налічвае больш за 700 старонак. Ён распачынаецца *Вянком памяці*, прысвечаным асобе шматгадовага старшыні Беларускага інстытута навукі і мастацтва, грамадскага дзеяча, бібліяфіла і гісторыка Вітаўта Кіпеля (1927–2022). Успамінамі пра яго дзеляцца сваякі і папличнікі. З успамінаў доктара Зіны Гімпялевіч: „Гэты чалавек ня ўмеў ненавідзець таму, што нянавісьць вядзе да вайны. Ці ён мог адчуваць агіду? Думаю, што так. Не цярэў ілжы, глупства, калі нехта прыпісвае сабе чужую працу. А галоўнае,

спадар Кіпель ясна падзяляў дабро й зло. І ўсё сваё жыццё доктар Кіпель шанаваў справядлівасць, шчырасць і праўдзівасць. Ён ніколі не перацягваў на сябе тое, што рабілі іншыя. На любое пытаньне адказваў хутка й па справе. Так, аднойчы даўно спыталася яго, як ён трактуе словы „нацыяналіст” і „патрыёт” і ў чым розніца? Ён адразу выпаліў: „Нацыяналіст ненавідзіць чужое, а патрыёт любіць сваё” (с. 17). Мне асабіста не пашчасціла пазнаёміцца з доктарам Кіпелем, але сустракаўся з яго блізкім сябрам і паплечнікам Янкам Запруднікам і таксама жыў з пачуццём, што такія людзі і пасля свайго сыходу ўмацоўваюць веру ў будучыню Беларусі і беларускай культуры.

Галоўная тэма гэтага нумара – *Беларускае студэнцтва на Захадзе*. Адпаведны раздзел пачынаецца з кароткай прадмовы Н. Гардзіенкі, працягваецца артыкулам В. Трыгубовіч, прысвечанага студэнцкім гадам дырэктара Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Рэгенсбургу Аляксандра Орсы і яго жонкі Наталлі, а таксама ўспамінамі Вітаўта Кіпеля пра ўніверсітэты Еўропы, у якіх давялося вучыцца. Наступны блок матэрыялаў складзены з даследчыцкіх артыкулаў пра папярэднікаў Скарыны ў Ягелонскім універсітэце (В. Пануцэвіч), прадстаўнікоў магнацкіх родаў у адукацыйных падарожжах (А. К.). Шырока прадстаўлены міжваенны перыяд з тэкстамі пра беларусаў у Чэхаславаччыне, Латвіі (Ю. Грыбоўскі), Бельгіі (Дз. Касмовіч) і Віленскім універсітэце (А. Мастыка). Шмат звестак падаецца пра беларускіх студэнтаў у паваеннай Нямецчыне (Дз. Касмовіч), Бельгіі і Іспаніі (П. Сьгч), ЗША, пра іх арганізацыі (Ю. Станкевіч) і перыядычныя выданні (В. Е.). Апошні тэкст у гэтым раздзеле прысвечаны беларускаму студэнцкаму асяродку ў Празе ў 2005–2011 гг. (П. Котаў).

Традыцыйна шмат месца прысвечана архівалям у шырокім сэнсе. Сяргей Чыгрын падрыхтаваў да друку перапіску А. Льва Гарошкі з Юркам Віцьбічам (Серафім Шчарбакоў), лісты Яна Пятроўскага, а таксама лісты Ніла Гілевіча да В. Кіпеля. Алесь Бразгуноў апублікаваў апісанне архіва Зоры Кіпель, якое рабіў разам з Надзеяй Старавойтавай. Гэты архіў варты ўвагі даследчыкаў, яго апісанне заняло амаль 80 старонак. Н. Гардзіенка зрабіла апісанне архіва сям’і Станкевічаў. Да архіваляў далучаецца спроба каталагізацыі бібліятэкі Кастуся Езавітава, рэшткі якой сёння знаходзяцца ў Прэзідэнцкай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь у Менску і Дзяржаўнай публічнай гістарычнай бібліятэцы ў Маскве. І. Барынаў змясціў у каталозе больш за 300 найменняў выданняў, якія былі або маглі быць у бібліятэцы беларускага дзеяча.

Раздзел *Асоба* прысвечаны жыццю і творчасці аднаго з найбольш вядомых беларускіх кампазітараў у эміграцыі Міколы Шчаглова-Куліковіча (1893–1969). Вянок памяці пра яго склалі ўспаміны Вацлава Пануцэвіча і Вітаўта Тумаша, а таксама верш Наталлі Арсенневай. Раздзел дапаўняюць тэксты М. Шчаглова-Куліковіча, прысвечаныя гісторыі беларускай музыкі. У кароткай прадмове да раздзела рэдакцыя прыгадала, што ў Скарынаўскай бібліятэцы ў Лондане ляжыць архіў кампазітара, які чакае сваіх даследчыкаў. На старонках тома можна пазнаёміцца з апісаннем гэтага архіва, якое зрабіла Г. Казіміроўская.

У раздзеле *Публікацыі* хачу звярнуць увагу на артыкулы Вольгі Івановай *Віленскі беларускі фонд: гісторыя, склад і сумежныя дакументы*, Арнольда Макміліна *Ад паэмаў у прозе да балядаў: вершы Ўладзіміра Арлова* і даследаванне Ірыны Кашталян *Палітычная эміграцыя зь Беларусі 1996–2022: спроба праекцыі вуснай гісторыі*.

У раздзеле *Беларусіка* Ю. Гарбацкі апублікаваў успаміны пра Алаізу Пашкевіч (Цётку) яе сяброўкі Юліі Білунене, якія назваў *Дзяўчына зь іскрамі*. Таксама на старонках часопіса можна ўбачыць малюнкi Аляксандра Скараходава (1913–?), прачытаць драматычны нарыс празаіка і паэта Янкі Юхнаўца (1921–2004) *Узгоркі й пячоры*, а ўслед за ім шчыры, іранічны і задумлівы *Аўтанэкралёг* Лявона Юрэвіча. Пад назвай *Беларускае роднае слова* друкуюцца вершы з тэчкі Янкі Запрудніка, прысвечаныя мове. Сярод іх верш Максіма Танка *Родная мова* (1943):

*Зь легендаў і казак былых пакаленьняў,
З калосься цяжкога жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых праменьняў,
З грымучага зьзяньня бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасьці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Сьвятыні народа, бясьсьмерця яго, —
Ты выткана, дзіўная родная мова...*

Таксама ў часопісе прадстаўлена паэзія П. Сыча (1912–1964) і У. Жылкі (1900–1933) з вартым увагі абмеркаваннем яго верша *Альбігоец* (1925). У раздзеле *Угодкі ў здымках* прадстаўлены фотадакументы з жыцця Міколы Абрамчыка, Наталлі Арсенневай, Вінцэнта Жук-Грышкевіча, Масае Сяднёва і Барыса Данілюка. Таксама хачу звярнуць увагу чытачоў на *Кніжны агляд* Яны Славінай, на агляд беларускай замежнай перыёдыкі, рэцэнзіі і анатацыі на кнігі Томаша Блашчака *Беларусы ў Літоўскай Рэспубліцы. 1918–1940* (Смаленск 2022) (Ю. Грыбоўскі), Міхася Кавыля *Выбранае* (Беласток 2023) (В. Бейка), А. Льва Гарошкі *Выбранае* (Беласток 2023) (У. Гарбацкі). Апошні раздзел *Хроніка* прысвечаны пераважна падзеям культурніцкага жыцця ў эміграцыі.

Хачу павіншаваць Наталлю Гардзіенку, а таксама ўсіх аўтараў і сяброў рэдакцыі з выданнем чарговага тома *Запісаў БІНІМ* і пажадаць новых поспехаў у справе вывучэння і папулярызацыі культурных здабыткаў беларускай эміграцыі. Дзейнасць рэдакцыі параўнальная з працай пэўнага даследчага інстытута гісторыі эміграцыі, калі б такі існаваў.

Аляксандр Смалянчук (Варшава)

Канферэнцыі

Lessons and Legacies: Bridging Disciplines, History, and Culture. International Conference on the Holocaust, Prague, 6–9 November 2023

Lessons & Legacies – Урокі і Спадчына – гэта рэгулярная міжнародная канферэнцыя па вывучэнні Халакосту, арганізаваная Асветніцкім фондам Халакосту (Holocaust Educational Foundation¹), якая праводзіцца штогод (папераменна ў Еўропе і ў Амерыцы), пачынаючы з 1989 года.

6–9 лістапада 2023 г. у Празе адбылася XVI Міжнародная канферэнцыя Lessons & Legacies. Суарганізатарамі канферэнцыі выступілі Адукацыйны фонд Халакосту Паўночна-Заходняга ўніверсітэта, Цэнтр вывучэння Халакосту пры Інстытуце сучаснай гісторыі імя Лейбніца, Федэральнае агенцтва грамадзянскай адукацыі Германіі, Інстытут Масарыка, Архіў Чэшскай акадэміі навук і Карлаў універсітэт.

Шэраг вядучых экспертаў з усяго свету сабраліся ў Празе і абмеркавалі актуальнасць даследаванняў Халакосту, антысемітызму і расізму ў сучасным свеце з пункту гледжання навукі і публічнай прасторы. Канферэнцыя працавала па 36 секцыях (панэлях), адбылося 2 круглыя сталы і 4 ворк-шопы. Іх тэматыка была вельмі разнастайнай. Напрыклад, адна з панэляў называлася „Тыя, хто засталіся: выжыўшыя яўрэі Усходне-Цэнтральнай Еўропы і іх пасляваенныя траекторыі”. На ёй абмяркоўваліся даклады: „Апошнія яўрэі: расследаванне гісторый тых, хто перажыў Халакост, вярнуўся і застаўся ў польскіх, беларускіх і ўкраінскіх штэтлах пасля 1944 года”, „Сакавік 1968: памяць і траўма ў аўтабіяграфічных апавяданнях яўрэяў, якія засталіся ў Польшчы”, „*Калі мы прыйшлі дадому, там быў толькі друз, таму мы пайшлі назад у Азію*: яўрэі Алматы за межамі парадыгмы вяртання”.

Адметнасць канферэнцыі 2023 года была ў тым, што яна ўпершыню праходзіла ва Усходне-Цэнтральнай Еўропе і асноўная ўвага была нададзена гэтаму рэгіёну, для якога быў характэрны так званы „Халакост кулямі” (Holocaust by bullets), калі забойства яўрэяў, як правіла, адбывалася шляхам масавых расстрэлаў, што праводзіліся ў непасрэднай блізкасці ад жылых

¹ Адукацыйны фонд Халакосту (HEF) – некамерцыйная арганізацыя, заснаваная ў 1976 годзе і прысвечаная падтрымцы выкладання і даследаванняў Халакосту на ўніверсіцэцкім узроўні; з 2013 г. – частка Паўночна-Заходняга ўніверсітэта (Northwestern University).

памяшканняў і на вачах (а часам і з удзелам) мясцовых жыхароў-неяўрэяў. Доклады, якія непасрэдна закраналі Беларусь, былі наступныя: „Яўрэі вачыма палескіх сялян у 1930-я гг. Даваенныя этнаграфічныя палявыя запіскі як крыніца для даследавання пра антысемітызм ва ўсходнеславянскай вёсцы” (Ганна Энгелькінг); „*Нават партызаны не былі ў бяспецы*: сэксуальны гвалт над непаўналетнімі яўрэямі і „шэрыя зоны” выратавання партызанамі ў акупаванай Беларусі (1941–1944)” (Юлія вон Саал); „Яўрэі Брэст-Літоўскага гета: Праблемы геаграфічнага вывучэння (картаграфія)” (Барыс Чэрны); „Апошнія яўрэі: гісторыі выжывшых у Халакосце яўрэяў Іўя і Міра” (Іна Соркіна). Вельмі карысна для даследчыкаў праблем Халакосту ў Беларусі ўяўляець агульны кантэкст усяго рэгіёна Усходне-Цэнтральнай Еўропы, а таксама ўлічваць асаблівасці, якія мелі месца ў Савецкім Саюзе (у прыватнасці на канферэнцыі асобныя панэлі былі прысвечаны розным аспектам Халакосту на тэрыторыі Украіны і Латвіі).

Наступная канферэнцыя з цыклу *Lessons & Legacies* пройдзе ў лістападзе 2024 г. у Каліфорніі.

Іна Соркіна (Варшава)

IX Міжнародная анлайн-канферэнцыя Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта „Ідэі нацыянальнай свабоды і сацыяльнай справядлівасці ў паўстаннях 1794, 1830 і 1863–1864 гадоў”, Варшава, 25 лістапада 2023 г.

25 лістапада 2023 г. адбылася міжнародная навуковая анлайн-канферэнцыя, арганізаваная Цэнтрам беларускіх студыяў (ЦБС) пры Студыюм Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта.

Дадзеная канферэнцыя стала працягам традыцыі навуковай дзейнасці ЦБС. Пачынаючы з 2015 г. ладзяцца навуковыя канферэнцыі на актуальныя тэмы гісторыі Беларусі і ўсяго рэгіёна Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

IX канферэнцыя ЦБС была прысвечана 160-м угодкам паўстання 1863–1864 гг. Галоўнай тэмай для дыскусіі была акрэслена ўзаемасувязь ідэі нацыянальнай свабоды і сацыяльнай справядлівасці ў паўстаннях супраць імперыі, пачынаючы з паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі і завяршаючы падзеямі 1864–64 гг. У працы канферэнцыі прынялі ўдзел гісторыкі з Беларусі, Польшчы, Літвы і Украіны.

Распачалася канферэнцыя рэфератам Вадзіма Аніпяркова, гісторыка з Торуньскага ўніверсітэта, „Служыць ці не служыць Імперыі? Пачатак паўстання 1794 г. у святле невядомых раней расійскіх ваенных матэрыялаў”. Даследчык прыйшоў да высновы, што ўжо ў 1794 г. улады Расійскай імперыі былі перакананы ў хуткім канчатковым падзеле Рэчы Паспалітай і рыхтаваліся да гэтай падзеі. Вядомы кракаўскі гісторык Генрык Глембоцкі распавёў пра

польскае пытанне ў расійскай палітычнай думцы і геапалітыцы ад упадку Рэчы Паспалітай і да паўстання 1863–1864 гг. Узнікла пытанне пра адрозненні ўсходняга і заходняга тыпаў расійскага імперскага нацыяналізму.

Прафесар універсітэта ў Кельцах Веслаў Цабан разгледзеў стаўленне сібірскіх высланцаў да паўстання 1863 года. Тамара Байрашаўскайтэ з Інстытута гісторыі Літвы распавяла пра малавядомую постаць паўстання Ігнаці Здановіча. Алесь Радзюк з Гродна прэзентаваў вынікі аналізу матэрыялаў расійскіх следчых камісій як крыніцы да вывучэння паўстання. Рэферат украінскай даследчыцы Олены Бачынскай быў прысвечаны аналізу наступстваў паўстання 1863 г. у Адэсе. Цікавую дыскусію выклікала пытанне пра бачанне ў адэскім паўстанцкім асяродку праблемы далучэння да польскай дзяржавы (якая павінна была адрадіцца) тэрыторыі, што раней не належала да Рэчы Паспалітай.

Вялікую цікавасць выклікаў рэферат супрацоўніка Цэнтра беларускіх студыяў Алеся Смаленчука „Ад сацыяльнага да нацыянальнага? 3 гісторыі беларускамоўнай прапаганды віленскіх «чырвоных». 1862–1863”. Даследчык паказаў, як паўстанцы спрабавалі знайсці аптымальныя лозунгі і заклікі да мас сялянскага беларускага насельніцтва, у тым ліку шукалі і ўдалы этнонім для гэтага насельніцтва. Рэферат Іны Соркінай быў прысвечаны маладаследаванай тэме ўдзелу яўрэяў у паўстанні 1863–1864 гг. Самую гарачую дыскусію сярод удзельнікаў канферэнцыі выклікаў рэферат вядомага літоўскага даследчыка Дарыюса Сталюнаса „Pokłosie powstania 1863 roku: nieortodoksyjna refleksja”. Сталюнас з дапамогай метадаў альтэрнатыўнай гісторыі вылучыў гіпотэзу, што калі б паўстанне з якіх-небудзь прычын не пачалося, дык развіццё беларускага, польскага і літоўскага нацыянальных рухаў адбывалася б у другой палове XIX ст. больш паспяхова. Завяршыў выступы Зміцер Матвейчык з рэфератам пра беларускую гістарыяграфію паўстання ў міжваенны перыяд.

У працы круглага стала „Ідэі вольнасці і роўнасці ў паўстаннях 1794, 1830 і 1863–64 гадоў – пераемнасць і змены” ўзялі ўдзел Веслаў Цабан, Дарыюс Сталюнас, Генрык Глембоцкі, Аляксандр Смалянчук і Зміцер Матвейчык. Галоўную дыскусію выклікала пытанне пра патрэбу навуковай дэканструкцыі неазаходнерускіх канцэпцый гісторыі Беларусі, у тым ліку і гісторыі паўстанняў супраць імперый.

Сяргей Токць (Варшава)

XI Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі, Гданьск, 22–24 верасня 2023 г.

Традыцыйна пляцоўкай для працы Кангрэса з’яўляецца Універсітэт Вітаўта Вялікага ў Коўне, дзе адбывалася восем з дзесяці папярэдніх мерапрыемстваў. Пляцоўка гэта ўжо правяраная і да яе прывыклі як арганізатары, так і ўдзельнікі. Але час ад часу паўстаюць ініцыятывы правесці Кангрэс у іншым месцы, асабліва калі з такімі прапановамі выступаюць актыўныя партнёры. Двойчы арганізатары спрабавалі правесці гэта мерапрыемства ў Беларусі, апошні раз – у 2020 годзе, але гэта памкненне так і застаецца няздзейснай марай, ды і наўрад ці ў бліжэйшай будучыні рэалізуецца.

У дадзеным выпадку асноўным зацікаўленым бокам стаў Музей Другой сусветнай вайны ў Гданьску, які падтрымалі яшчэ два гданьскія музеі – Еўрапейскі цэнтр Салідарнасці і Нацыянальны марскі музей. Упершыню Кангрэс адбываўся на музейнай пляцоўцы. У адрозненне ад універсітэтаў, музеі не маюць мноства памяшканняў, прыстасаваных да канферэнцыйнага фармату, таму давялося выкарыстоўваць рэсурсы трох музеяў адначасова, а ўдзельнікам часам даводзілася перамяшчацца паміж трыма пляцоўкамі. Але асаблівых тэхнічных праблем не было, а для ўдзельнікаў Кангрэса музеі працавалі бясплатна, і нараканняў на гаспадароў чуюць не даводзілася. Трэба адзначыць, што ў выпадку гасцявых кангрэсаў вельмі шмат нагрузкі кладзецца менавіта на гаспадароў, і шмат што залежыць ад іх ініцыятыўнасці і адданасці справе. Хочацца шчыра падзякаваць гданьскім арганізатарам, якія плённа спрацавалі. Спадзяемся, што ў будучыні Кангрэс яшчэ вернецца ў Гданьск.

Па колькасці ўдзельнікаў заўважная тэндэнцыя росту пасля „кавіднага крызісу”. У XI Кангрэсе ўдзельнічалі 380 навукоўцаў, з іх – 85 дыстанцыйна (на X Кангрэсе было 311 удзельнікаў). Але працягваецца трывожная тэндэнцыя змяншэння колькасці ўдзельнікаў, якія прыехалі з Беларусі. Калі раней працавалі кавідныя абмежаванні ці праблемы з выдачай візы, то зараз для навукоўцаў, якія працуюць у дзяржаўных інстытуцыях, удзел у Кангрэсе з’яўляецца істотным фактарам рызыкі. З іншага боку, расце колькасць і актыўнасць беларускіх навукоўцаў, якія выехалі ў іншыя краіны. У цэлым гэта можа мець наступствы ў разрывах камунікацыі і далейшым ізаляванні беларускіх навукоўцаў у Беларусі, што для сацыяльных і гуманітарных навук будзе, безумоўна, трагічным. Пакуль сітуацыя выглядае вельмі дынамічнай і цяжка вызначыць, якія новыя канфігурацыі ведаў паўстануць, але ясна, што мы назіраем самыя значныя зрухі з пачатку 1990-х. Таксама варта адзначыць тэндэнцыю да вяртання афлайн-фармату, што цалкам апраўдана, паколькі галоўная функцыя Кангрэса – стварэнне вялікай платформы для размоў і ўзаемадзеяння. Анлайн на дадзены момант не дае паўнаважнасці прысутнасці.

Захавалася традыцыйная мадэль тэматыкі Кангрэса з 15 секцый. Калі казаць пра прыярытэты, то практычна заняпала зацікаўленасць палітычнымі

пратэстамі 2020 года (захавалася адна панэль). На першы план выйшла праблематыка вайны, што асабліва адчувалася ў сацыяльна-палітычным блоку. Гэта праблематыка робіцца адчувальнай і для гуманітарных навук, якія вымушаны рэагаваць на той крызіс, які ахапіў наш рэгіён. Фактычна Кангрэс – адна з нешматлікіх пляцовак, дзе беларускія, украінскія і польскія даследчыкі могуць прагаварыць свае праблемы і аднавіць узаемнае паразуменне.

Вельмі ўдала і душэўна прайшло ўзнагароджанне Прэміяй Кангрэса даследчыкаў Беларусі, што адбываецца нягледзячы ні на якія перашкоды. У намінацыі „Гісторыя” перамаглі Таццяна Астроўская з манаграфіяй *Культура і супраціў. Інтэлігенцыя, інішадумства і самвыдат у савецкай Беларусі (1968–1988)* і Андрэй Чарнякевіч, які атрымаў прэмію за лепшы артыкул. Сведчаннем пэўнага крызісу гуманітарнай ведаў у сучаснай Беларусі можна лічыць трывожны факт, што ўпершыню не адбыўся конкурс па манаграфіях у галіне гуманітарных навук, бо папросту не сфарміраваўся пул вартых разгляду намінацый. Ёсць спадзеў на часовасць гэтай з’явы, але ў любым выпадку гэта чарговае сведчанне, што палітычны крызіс 2020 года моцна адбіўся на гуманітарных навуках. Прэмію за найлепшы артыкул у галіне гуманітарных навук атрымала Алеся Серада, якая працуе над дысертацыяй у Фінляндыі. Упершыню ў гэтай намінацыі перамог артыкул на англійскай мове. А вось конкурс у сацыяльна-палітычных навуках звычайна фарміруецца з англамоўных артыкулаў. На гэты раз у ім перамог Пётр Рудкоўскі.

На дадзены момант ужо вядома, што ў 2024 годзе Кангрэс не адбудзецца. Арганізатары запланавалі ўзяць паўзу і правесці невялікую партнёрскую канферэнцыю, каб асэнсаваць досвед апошніх гадоў. З таго часу, калі была сфармулявана пачатковая місія Кангрэса, адбыліся істотныя змены. Аднак спадзяемся, што пляцоўка Кангрэса і далей будзе рабіць свой унёсак у развіццё беларускай навукі.

Аляксей Ластоўскі (Вільня)

ЗВЕСТКИ ПРА АЎТАРАЎ

Wiesław Caban, prof. dr hab., profesor emeritus, Instytut Historii UJK w Kielcach.

Zajmuje się historią Polski XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem powstania styczniowego, dziejami Polaków w Imperium Rosyjskim w XIX w., w tym syberyjskimi zesłaniami.

ORCID: 0000-0002-3695-8259.

Najważniejsze publikacje: *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820–1880*, Kielce 2006; *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku*, Kielce 2011; *Syberyjska korespondencja zesłańców postyczniowych. „Po drodze życia wstąpić przed śmiercią do Polski* Wybór, opracowanie, wstęp, W. Caban i S. A. Mulina, Kielce 2018; *Polak czy Rosjanin. Wpływ służby Polaków w carskim korpusie oficerskim w XIX w. na świadomość narodową*, „Przegląd Historyczny”, T. CXII, 2021, z. 3, s. 603–619; *Czy całkowicie dobrowolne? Okoliczności wstępowania Polaków do carskiego korpusu oficerskiego od konfederacji barskiej do powstania listopadowego*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, T. LVII, 2022, z. 1, s. 9–33.

Piotr Cichoracki, historyk, profesor, dr hab. z Uniwersytetu Wrocławskiego.

Zajmuje się historią polityczną Polski pierwszej połowy XX wieku, zwłaszcza dziejami obozu sanacyjnego, województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, kwestiami bezpieczeństwa wewnętrznego w okresie międzywojennym.

ORCID: 0000-0003-2523-2679.

Najważniejsze publikacje: *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX wieku*, Łomianki 2007; *Droga ku anatemie. Waclaw Kostek-Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009; *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014; *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935). Uwarunkowania, skala, konsekwencje*, Kraków 2019 (wspólnie z J. Dufurat i J. Mierzwą); *Rzeczpospolita niedoskonała. Dokumenty do historii buntu społecznego w latach 1930–1935*, Łomianki-Kraków 2019 (wstęp i opracowanie wspólnie z J. Dufurat, J. Mierzwą i P. Rucińskim).

Kristina Gudelytė-Lasman, Doctor of Philosophy, following the approval of the dissertation *The Judeo-Greek Background of ὁμοίωσις θεῷ (Likeness to God) in the philosophy of Philo of Alexandria* (Haifa University); lecturer in European Humanities University (International Law and EU Law. 2022–2023); articles

on theological, philosophical and religious topics for the Universal Lithuanian Encyclopedia (Visuotinė lietuvių enciklopedija) (2007–2020); translations of contemporary literature books from Hebrew and English; translations of articles on Jewish history, culture and religion from Hebrew, Polish, Russian and English; translations of medical, judicial and administrative documents from Hebrew to Lithuanian (Bureau Baltic Media; from 2009); translation of feature movies and documentary films from Hebrew to Lithuanian for the International film festivals Kino pavasaris (Cinema Spring), Nepatogus kinas (Inconvenient films), Scanorama; translation of libretto of children's opera *Alisa be aretz haflaot* (*Alice in Wonderland*) by David Sebba.

Сяргей Грунтоў (Siarhei Hruntou), кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік аддзела народазнаўства Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі.

ORCID: 0000-0001-5316-1180

Сфера навуковых інтарэсаў: вывучэнне культуры памяці, гісторыя і антрапалогія могілак Беларусі і сумежных рэгіёнаў, антрапалогія фатаграфіі.

Асноўныя публікацыі: *Фатаграфія і культура памяці ў беларусаў у другой палове XIX – пачатку XXI ст.*, Мінск 2023; С. У. Грунтоў, Я. І. Грыневіч, Н. І. Саўчанка, *Забытая экспедыцыя 1923 года: ля вытокаў беларускай акадэмічнай этнаграфіі*, Мінск, 2023; «Аўгусцейшы дзед». *Імператарскія скульптурныя помнікі ў беларускіх гарадах і мястэчках у пачатку XX ст.*, „Номо Historicus” 2023, с. 176–194; *Сімволіка дрэва в хрысціянскіх і еўрэйскіх надгробках Беларусі XIX–XX веков*, [в:] *Вещь – символ – знак в славянской и еврейской культурной традиции*, Москва 2019, с. 169–187; *Смерць як структурны шок і механізмы яго пераадолення ў традыцыйнай культуры беларускіх сялян XIX – першай паловы XX ст.*, [у:] *Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні. Зборнік навуковых прац. Выпуск 4*, Мінск 2017, с. 55–67.

Алесь Жлутка (Ales Zhlutka), кандыдат філалагічных навук, лацініст, незалежны даследчык.

Сфера навуковых інтарэсаў: медыявістыка, эдытарства і гістарычная археаграфія, палеаграфія, гістарычная анамастыка.

Асноўныя публікацыі: *Міндаў, кароль Літоўі, у дакумэнтах і сьведчаньнях*, Мінск 2005; *Метадычныя рэкамендацыі да выдання лацінскіх дакумэнтаў XIII–XIV стст.*, Мінск 2005; *Лацінская актавая палеаграфія*, Мінск 2015; *Францыск Скарына ў дакумэнтах і сьведчаньнях*, Мінск 2020.

Маргарыта Кажанеўская (Marharyta Kazhaneuskaya), магістр гісторыі (2013, ГрДУ імя Янкі Купалы), магістрант факультэта гісторыі Варшаўскага ўніверсітэта (спецыялізацыя „Гісторыя і культура яўрэяў”). Аўтар каля

20 навуковых і навукова-папулярных публікацый па гісторыі яўрэяў Беларусі, яўрэйскай супольнасці мястэчка Глыбокае.

Асноўныя публікацыі: *Деятельность женских благотворительных организаций на белорусских землях в 1890–1914 гг.*, “Вестник ГрГУ. Серия 1. История и археология. Философия. Политология”, т. 8, № 1, 2016, с. 13–21;

Еврейская община местечка Глубокое в конце XIX – начале XX в. на страницах архивных документов, [в:] Глубокое: память о еврейском местечке, Москва 2017, с. 91–99.

Олена Кондратюк (Olena Kondratiuk), кандидатка історычных наук, завідувачка віддзелу этналогіі Державнаго науковаго центру захисту культурной спадшчыны від техногенных катастроф, співробітниця IFiS PAN (Warszawa). Членкіня україньскої асоціації усної історії.

ORCID: 0000-0002-5996-1768

Навукові зацікавлення пов’язані з методологією антропологічных досліджень, *oral history* та *memory studies*.

Найважливіші публікації: *Родинне коло: трансформація спорідненості в українському суспільстві впродовж XIX – XX століть*, Вінниця 2021; *Жінки у повоєнному селі як інструмент деамографічної політики радянської держави* [у:] *Жіночі виміри минулого: проявлення, досвід, репрезентація*. Ред. д-р іст. О. Кісь, Львів 2023, с. 151–165; *Жінка як «бренд» системи: трансформація образу на радянському плакаті* [у:] *Час і простір радянської повсякденності: між реальністю, сприйняттям і пам’яттю*. Ред. д-р іст. О. Коляструк, Вінниця 2021, с. 151–165; *Polesie: Frontier of Archaic Traditions (on the Example of Polish, Belarusian and Ukrainian Family Rituals)*, „Belarusian Studies”, 2020, vol. 14, p. 103–116.

Дзмітрый Матвейчык (Dzmitry Matveichyk), гісторык, архівіст, кандыдат гістарычных навук (Мінск)

Сфера навуковых зацікаўленасцей: гісторыя развіцця грамадска-палітычнага жыцця Беларусі перыяду „доўтага XIX стагоддзя”, у асноўным гісторыя паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг.

ORCID: 0000-0003-0672-2285

Спіс асноўных публікацый: *Выгнаньня з роднага краю: Паслялістападаўская эміграцыя з Беларусі і Літвы (1830–1870-я гады)*, Мінск 2011; *Паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі: нарыс баявых дзеянняў*, Мінск 2013; *Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў: біяграфічны слоўнік (наводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі)*, Мінск 2016; *Спроба стварэння культуры асобы Міхаіла Мураўёва і яе ўплыў на развіццё гістарыяграфіі паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі (1890–1905 гг.)*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2018, № 5, с. 35–48; *Лісты ссыльных удзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. у зборах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі* [у:]

Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт., вып. 16, рэд. В. Ф. Голубеў і інш., Мінск 2018, с. 101–121.

Аляксей Ластоўскі (Aliaksei Lastouski), кандыдат сацыялагічных навук. Запрошаны даследчык Цэнтра беларускіх і рэгіянальных даследаванняў Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта (Вільня, Літва), даследчык Інстытута палітычных даследаванняў „Палітычная сфера”, з красавіка 2022 г. акадэмічны дырэктар Беларускага інстытута публічнай гісторыі.

Праблематыка даследаванняў: палітыка памяці, нацыянальная ідэнтычнасць, інтэлектуальная гісторыя беларускага нацыяналізму, культурная геаграфія.

ORCID: 0000-0002-5034-7454.

Асноўныя публікацыі: *Recoding the Nation: Historical Politics in Belarus after the 2020 Protests, Constructing the Memory*, [in:] *Central and Eastern Europe in New Geopolitical Reality*. Edited by H. Bazhenova, Lublin 2022, pp. 163–186; A. Lastouski, N. Zakharov, *Sacred Language in the Borderlands: Discussions on the Language of Belarusian Catholicism*, [in:] *Nationalities Papers*, 2022, pp. 1–15; „*Death Parade*” on *Victory Day (Minsk, 2020)*, „*Institute of National Remembrance Review*”, 2021–2022, nr 3, pp. 211–242; *От молитвы к протесту: католическая церковь в Беларуси*, „*Неприкосновенный запас*”, 2021, № 3, с. 233–252; *Расавыя ідэі ў беларускім нацыяналізме пачатку XX ст.*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*”, 2019, nr 12, s. 66–79.

Аляксандр Радзюк (Aliaksandr Radziuk), кандыдат гістарычных навук, дацэнт.

Сфера навуковых інтарэсаў: палітычная гісторыя Беларусі XIX ст., рэпрэсіўная палітыка царызму ў XIX ст., лакальная гісторыя.

ORCID 0000-0001-5148-2642.

Асноўныя публікацыі: *Вобраз Расійскай імперыі ў гістарычнай памяці сучаснай Беларусі (на прыкладзе афіцыйных сайтаў мясцовых органаў улады)*, „*Номо Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі*, 2023, с. 280–295; *Нелегальная літаратура на землях Беларусі ў першай палове XIX ст.*, „Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт”, вып. 19, с. 294–308; A. Sauczuk, A. Radziuk, *Album powstańców 1863 roku z Grodzieńszczyzny*, Kielce, 2021, 232 s.

Генадзь Семянчук (Henadzi Semianchuk) кандыдат гістарычных навук, Варшаўскі ўніверсітэт

ORCID 0000-0003-2980-8428

Сфера навуковых інтарэсаў: гісторыя і археалогія сярэднявечнай Беларусі, рэгіянальная гісторыя, генеалогія.

Асноўныя публікацыі: Piotr Chomik, Helena Głogowska, Sławomir Iwaniuk, Oleg Łatyszzonek, Eugeniusz Mironowicz, Zbysław Misiuk, Henadzi Semianchuk, *Historia Białorusinów Podlasia*, Białystok 2016; *Пачаткі дзяржаватворчых працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў IX – пачатку XI ст.* „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich/Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў”, 2015, № 1, с. 14–44; Генадзь Семянчук, Сяргей Герман, *Крыніцы да радаводу сям’і Вікенція Канстанціна Каліноўскага*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich/Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў”, 2018, № 4, с. 321–353; *Полацкая трагедыя 1127–1131 гадоў*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich/Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў”, 2019, № 5, с. 6–29; Генадзь Семянчук, Анджэй Іваноўскі, *Матэрыялы да радаводу Ваіслава Іваноўскага*, „Rocznik Centrum Studiów Białoruskich/Гадавік Цэнтра Беларускіх Студыяў”, 2020, № 6, с. 191–221; *Dawna Białoruś w historycznej koncepcji polskiego mediewisty Henryka Paszkiewicza*, [w:] *Idee. Narody. Państwa. Pogranicza. Tom Wykładowców na Jubileusz 30-lecia Studium Europy Wschodniej UW. Monografia zbiorowa pod red. Jana Malickiego*, Warszawa 2022, s. 287–296.

Аляксандр Смалянчук (Aliaksandr Smalianchuk), доктар гістарычных навук, прафесар Інстытута славістыкі ПАН. Галоўны рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі „*Номо Historicus*” (з 2008), „Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў” (з 2020 па 2023).

Праблематыка даследаванняў датычыць гісторыі нацыянальных рухаў у Беларусі і Літве ў XIX–XX стст., палітычнай гісторыі Беларусі ў XX ст., гістарычнай урбаністыкі, memory studies (вусная гісторыя, lieux de memoire).

ORCID: 0000-0002-1827-5083.

Найважнейшыя публікацыі: *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917*, Санкт-Пецярбург 2004; *Краёвая ідэя ў беларускай гісторыі*, Мінск 2017, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыцццяніс грамадзяніна Краю*, Мінск 2018; *Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934): асоба ў дакументах і ўспамінах* (рэд.), Мінск 2020; *Za pierwszych Sowietów. Pogranicze polsko-białoruskie w latach 1939–1941 w relacjach ustnych mieszkańców Białorusi* (red.), Warszawa 2021 ды інш.

Іна Соркіна (Ina Sorkina), кандыдат гістарычных навук, дацэнт, сябра Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта.

ORCID: 0000-0001-6648-1343

Праблематыка даследаванняў: гісторыя яўрэяў Беларусі, гістарычная ўрбаністыка.

Найважнейшыя публікацыі: манаграфія *Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.* (Вільня: ЕГУ, 2010), суаўтар калектыўных манаграфій: *The Belarusian Shtetl. History and memory*, edited by Irina Kopchenova and Mikhail Krutikov (Bloomington: Indiana University Press, 2023); *Multicultural*

Commonwealth. Poland-Lithuania and Its Afterlives, edited by Stanley Bill, Simon Lewis (University of Pittsburgh Press, 2023); *Гісторыя рознічнага гандлю ў Беларусі. Том 1. Рознічны гандаль у даіндустрыяльнай Беларусі. Ад сярэдзіны XIII ст. да 1861 г., пад рэд. З. Шыбекі, Прага 2023.*

Дарюс Сталюнас (Darius Staliūnas), PhD, старший научный сотрудник Института истории Литвы.

Научные интересы: Российская империя и национализм, межэтнические отношения, места памяти.

ORCID: 0000-0002-1227-4776.

Основные публикации: *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam – New York 2007; *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuanian under the Tsars*, Budapest – New York 2015; *Lithuanian Nationalism and the Vilnius Question, 1883–1940*, Marburg 2015 (with Dangiras Mačiulis); *Affirmative Action in the Western Borderlands of the Late Russian Empire?*, „Slavic Review”, 2018, t. 77/4, p. 978–997; *Польша или Русь. Литва в составе Российской империи*, Москва 2022.

Сяргей Токць (Siarhei Tokc), доктар гістарычных навук, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Еўропы Усходняй Варшаўскага ўніверсітэта. Сфера навуковых інтарэсаў: сацыяльная і палітычная гісторыя Беларусі XIX–XX стст., мікрагісторыя.

ORCID: 0000-0003-4543-7903.

Аўтар звыш 150 навуковых публікацый, у тым ліку навуковых манаграфій: *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX – пачатку XX ст.*, Мінск 2016; *Мясцовая шляхта і дзяржаўная адміністрацыя Расійскай імперыі ў Гродзенскай губерні: лаяльнасць і супраціў (1802–1860-я гады)*, Гродна 2019.

Андрэй Чарнякевіч (Andrej Charniakevich), кандыдат гістарычных навук (2001, Мінск, Рэспубліка Беларусь), магістр культуралогіі (2004, Варшаўскі ўніверсітэт, Польшча), аспірант Універсітэта імя Адама Міцкевіча ў Познані (2013). Сябра Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта (2015).

ORCID 0000-0003-1889-2820

Праблематыка даследаванняў: беларускі нацыянальны рух, польска-савецкая вайна, гісторыя Гродна.

Найважнейшыя манаграфіі: *Нараджэнне беларускай Гародні. З гісторыі нацыянальнага руху 1909–1939 гадоў* (2015); *Памяць пра Гродна. Матэрыялы для біяграфічнага слоўніка міжваеннага горада 1919–1939* (2015); *Чужы сярод чужых: Павел Аляксук і беларускія паланафілы* (2017); *БНР: триумф побеждённых* (2018).

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ
UNIwersytet warszawski

**ROCZNIK
CENTRUM
STUDIÓW
BIAŁORUSKICH**

ГАДАВІК ЦЭНТРА
БЕЛАРУСКІХ СТУДЫЯЎ

ISSN 2450-8144

WARSAWA